

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000**

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

ҲИНД СОРИҒА

(САФАРНОМА)

Мозийдан лавҳалар,
Кўрган-кечирилганлар,
Ҳайрат суратлари,
Шеърлар,
Ўйлар...

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2000

Улуғ мутафаккир, шоир ва саркарда, мураккаб тақдирли, чигал қисматли шахс Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бобурийларнинг тарихий, илмий меросини, меъморчилик ёдгорликларини чуқур ўрганиш мақсадида Андижонда ташкил топган Бобур номли халқаро илмий экспедиция автомобилда бир неча бор сафарга чиқиб, ўндан ортиқ Шарқ мамлакатларида бўлди.

Экспедиция аъзоси, шоир ва ёзувчи Қамчибек Кенжа ушбу сафарномасини Афғонистон, Эрон, Покистон ва Ҳиндистондан олган тассуротлари асосида битган. Асарда ўтмиш билан ҳозирги замон, тарихий ҳақиқатлар билан бадиий лавҳалар уйғунлашиб кетган. Жумладан, «Сехрли Ҳиндистон» бобидаги ўзбек-ҳинд халқлари ўртасидаги азалий дўстлик ва муҳаббат ришталари, бобурийлар, бобурий маликаларнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётига, уларнинг ишқий муносабатларига оид изтиробли ва қизиқарли ривоятлар, ҳикоятлар, тафсилотлар ўқувчини ҳаяжонга солади.

Ушбу китобнинг нашр этилишига самимият билан ҳиммат кўрсатишган Бобур номидаги халқаро жамғарма ҳамда Андижон вилоят «Матлуботсавдо» акциядорлик компанияси раҳбариятига муаллиф сизидидан миннатдорчилик билдиради.

Кенжа, Қамчибек.

Ҳинд сориға: (Сафарнома): Мозийдан лавҳалар. Кўрган-кечирилганлар, Ҳайрат суратлари. Шеърлар. Ўйлар...— Т.: «Шарқ», 2000.—352б.

ББК 63.3(5ИД)+Ўз2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти, 2000

БОБУР МИРЗО ИЗИДАН

(Сўз боши)

Халқимиз хотирасида ҳам, жаҳон тарихида ҳам ўчмас из қолдирган улуғ сиймолар орасида Заҳрирдин Муҳаммад Бобурнинг алоҳида ўрни бор. Бобур Мирзо дунёнинг энг баланд тоғлари бўлган Помир, Олой, Ҳималой ва Ҳиндикушлардан неча бор отлиғу пиёда ошиб ўтган. Марказий Осиёда, Афғонистон ва Ҳиндистонда қандай улкан дарёлар учраган бўлса, Бобур Мирзо уларнинг ҳаммасидан қулоч отиб сузиб ўтган. Парвардигор унга паҳлавонларча бир жисмоний қудратни ва баҳодирларга хос буюк жасоратни даҳо даражасидаги истеъдод билан бирга ато этган. Ўзидаги барча инсоний ва ижодий фазилатларни Бобур мирзо олижаноб мақсадларга хизмат қилдирган.

Шунинг ҳаммаси туфайли уйғониш даврининг дилбар сиймоси бўлган Бобур Мирзо беш асрдан буён туғилиб ўсган диёрига оламшумул обрў келтирмоқда, Ҳиндистонда барпо этган қудратли давлати ва ёзиб қолдирган ўлмас асарлари билан янги-янги авлодлар томонидан ифтихор ва ибрат манбаи сифатида эъзозланмоқда.

Ўзбекистон истиқлоли шарофати билан қарамлик ғовлари олиб ташланди. Улуғ аждодларимиз изидан жаҳон бўйлаб сафарга чиққан биринчи ўзбек илмий экспедицияси Зокиржон Машрабов бошлиқ Бобур номи халқаро жамғарманинг фидойиларидан таркиб топди. Экспедициянинг илк сафарларидан бирида қатнашган таниқли ёзувчи Хайридин Султоннинг «Бобурийнома» деб аталган романи катта муваффақият қозонди. Экспедиция кинолентага туширган фаройиб лавҳалар телевидение орқали кўрсатилди ва минглаб мухлислар таҳсинига сазовор бўлди. Бу ҳаммаси Бобур Мирзонинг ҳаёти ва фаолияти тарихимизнинг энг ёрқин саҳифалари билан боғлиқ эканини кўрсатади. Шунинг учун адибларимиз бу мавзуда янги-янги асарлар ёзмоқдалар.

Шу асарлардан бири — истеъдодли адиб Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға» деб аталган сафарномасидир. Қамчибек Бобур номи халқаро экспедициянинг учунчи дафъа ташкил этилган ва жуда яхши самара берган сафарида иштирок этади. Асар кундалик шаклида ёзилган. Унда тасвирланган саргузаштлар, енгиб ўтилган қийинчиликлар, янги-янги ўлкалар ва мамлакатлар манзараси ўқувчини астойдил қизиқтиради. Айниқса Дехли, Агра, Ҳирот, Машҳад, Калькутта, Лоҳўр, Ҳайдаробод, Хайбар довонидан ўтиш ва бошқа кўпгина боблар таъсирли ёзилган. Улардан айримлари «Жаҳон адабиёти» журналида «Ҳайрат суратлари» деган сарлавҳа билан 1997 йилдаёқ чоп этилган ва адабий жамоатчиликда ижобий фикр туғдирган эди.

«Ўнта бўлса ўрни бошқа» деганларидек, Қамчибекнинг ушбу асари Бобур Мирзога бағишланган китоблар орасидан ўзига хос ўрин олади, сафарнома жанрини кўпгина янгиликлар билан бойитади.

Муаллиф қайси мамлакат халқи ва табиат манзараларини қаламга олмасин, уларни «Бобурнома»даги мумтоз тасвирлар билан қиёслайди. Шу орқали биз тарихнинг беш аср давомидаги ҳаракати ва ўзгаришлари ҳақида тасаввур ҳосил қиламиз. Айни вақтда, Бобур Мирзо асарлари бугунги кун учун ҳам олий бир ҳақиқат мезони бўлиб хизмат қилишига ишонамиз.

Асарнинг яна бир қизиқарли томони — унда ташқи олам тасвири билан бирга муаллифнинг ички дунёси, сафардошларига меҳру оқибати, ўзга юртларда кўп яшаган сари ватанни соғиниши гоҳ лирик, гоҳ юмористик бўёқ билан мароқли тарзда ифодаланади. Биз сафарномани ўқиш давомида Қамчибекнинг яхшигина шоирлик қобилияти ҳам борлигига, унинг насрий тасвирлари эса қувноқ юмор билан йўғрилганига амин бўламиз.

Албатта, бундай катта ишда айрим нуқсонлар, ортиқча туюладиган тафсилотлар учраши мумкин. Муаллиф қўлёзмани қайта ишлаш жараёнида уни анча қисқартирди ва иложи бўлганича такомиллаштирди.

Умид қиламизки, Қамчибек Кенжанинг «Ҳинд сориға» асари бадиий бобуршуносликнинг яна бир намунаси сифатида китобхонлар томонидан яхши кутиб олинади.

Пиримқул ҚОДИРОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Ушбу китобимни отам — Кенжабой Умрзоқ ўғли, онам — Салтанатхон Эшонжон Маҳсум қизи ва акам Тошпўлат Кенжабой ўғлининг ёрқин хотираларига фарзандлик ва иницилик эҳтироми ила бағишлайман.

Муаллиф

Ў Қ И С М

УШАЛМАГАН ОРЗУЛАР САРИ

... Ўша куни март ойининг тахминан охириги шанбаси эди. Қишлоқда баҳорги юмушлар қизиган пайт. Эрта туриб, ўғиллар билан ҳовлида энди иш бошлаган эдик, биров чақириб қолди. Чиқсам, кўчада Зокиржон ака Машрабов турибди. Ҳайдовчисиз «Волга»ни кўриб, ўзи рулда келибди-да, деб қўйдим ичимда.

— Навбатдаги сафарга ҳозирлик кўряпмиз, — деб гап бошлади Зокиржон ака салом-алиқдан сўнг, — раҳбарларнинг розилигини олдик. Бу галги йўналишимиз, ниятимиз, демак, асосан Ҳиндистон, экспедиция аъзоларини танлаяпмиз. Бобур шоир, адиб бўлгани учун, демак, сафимизда андижонлик адиблардан ҳам бўлиши керак. Шу масалада сиз билан маслаҳатлашгани келдим. Тўғрироғи, сизни таклифингизни билмоқчиман.

— Жуда яхши, Андижонда қалби ва ижоди Бобур руҳига яқин, сизларбоп шоир-ёзувчилар кўп, — дедим мен ва бир-иккитасини санай бошлагандим, Зокиржон ака гапимни бўлди.

— Тўхтаг энди, сиз мендан ҳам фидойи чиқиб қолдингиз. Биринчи сафаримизда бир-икки гаплашди-гу, лекин мени назаримда ўзингиз унча қизиқмадингиз. Иккинчидан, демак, бизда ҳам тажриба йўқ, кимни олиб, кимни қўйишни билмай, роса гангиганман. Қолаверса, сиз билан яхши таниш эмас эдик. Хуллас, шунақа бўлди. Иккинчи сафар Тўлан Низомни тавсия қилдингиз, мен бажонидил рози бўлдим. Демак, яхши инсон, яхши шоир экан, яхши ҳамроҳ бўлди. Лекин у бу гал боролмас экан, сабаби сафаримиз билим юртида кириш имтиҳонлари бўладиган даврга тўғри келяпти.

Шунинг учун, қисқаси, бу гал ўзингиз бирга бўлсангиз. Бошқа ўртоқлар ҳам сизни тавсия қилишяпти, вилоят ҳокимиятининг фикри ҳам шу...

— Майли, ўйлаб кўрай...

— Ана холос... Қизиқ одам экансиз...

— Уйдагилар билан маслаҳатлашай ҳеч бўлмаса.

— Нимасини маслаҳатлашасиз, нима, уйдагилар йўқ, борманг, дейиши мумкинми?.. Боринг, паспортни олиб чиқинг. Ўзингиз билан душанба куни Андижонда гаплашиб олаверардим. Шу паспортингизни деб келдим.

— Чой-пой қилайлик...

— Кейин, буёғи шошилиш...

Бобур номли халқаро жамғарма ва унинг қошидаги халқаро илмий экспедиция мустақиллик шарофати билан вужудга келган эди. Оташ қалбли инсон, ўз халқининг ўтмиши, бой тарихи ва маданияти билан ғурурланадиган, ватан ва эл фидойиси Зокиржон Машрабонинг саъй-ҳаракати билан ташкил бўлган мазкур жамғарма ва экспедициядан кўзда тутилган асосий мақсад маданиятимиз тарихини, халқимизнинг ажойиб фарзандлари, юртдошларимиз, жумладан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг илмий, адабий меросини чуқурроқ, кенгроқ ўрганиш, халқимизга етказиш, келажак авлодларга бебаҳо маънавий бойликлар қолдириб кетган улўғалломаларнинг ҳурматини, қадрини жойига қўйиш, умуман маданиятимиз тарихининг кам ўрганилган жабҳаларига чуқурроқ кириб бориб, янги топилган маълумотлар ҳисобига мозийгоҳларимиз ва халқимиз тасавурларини бойитиш, шунингдек, ёш, мустақил Ўзбекистонимизни чет элларда тарғиб қилиш, танитиш ва бошқа эзгу ниятлардан иборат эди.

Экспедиция ўз мақсадларини амалга ошириш учун шу пайтгача уч марта сафарга чиқди. Табиийки, ҳар қандай илмий экспедициянинг, хусусан, халқаро экспедициянинг бир неча мамлакат бўйлаб саёҳат қилишига рухсат олиш, ҳозирлик кўриш ўз-ўзидан бўлмайди.

Қисқаси, экспедиция 1992 йилги иккала сафар давомида Бобур қадамжойлари бўйлаб бир неча хорижий ўлкалар — Афғонистон, Эрон, Туркия, Сурия, Иордания, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амириклари ва Покистонда бўлиб, янги маълумотлар, таассуротлар билан қайтди. Энг муҳими, Афғонистон пойтахтидан, ҳарбий ҳолат ҳукм сураётган Кобул шаҳридаги Бобур қабридан тупроқ олиб келинди ва шу

тупроқ Андижонда Бобур рамзий қабр-мақбарасининг қад кўтаришига асос бўлди. Бироқ, ҳар иккала сафар ҳам турли сабабларга кўра дастурдаги бош манзил — Бобур ва бобурийлар 332 йил ҳукмронлик қилган, тарихда улуғ бир салтанат сифатида ном қозонган Ҳиндистон заминига ўтиш насиб этмади.

Экспедиция президенти Зокиржон Машрабов учинчи сафарга узоқ, пухта ҳозирлик кўрди. Дастурга, йўналиш режаларига биноан ҳудудидан ўтиш лозим бўлган мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари орқали ижозат олиб, ҳар бир паспортга муҳр бостирди.

Ниҳоят, жўнаш кунимиз белгиланди. Сафар ойининг аввали. Қадимий удумларимизга кўра, бу улуғ ойларда йўлга чиқиш олдидан бажариладиган расм-русумларни адо этдик. Хонадонларимизда баҳоли қудрат эҳсон қилиб, оқсоқоллар, мўътабар кишилардан фотиҳа олдик.

* * *

1993 йил, 22 июл пайшанба. Боғишамол.

Кузатув маросими шу кунга, шу жойга тайин қилинган эди.

Эрталаб соат етти. Боғишамол (дарвоқе, энди у Бобур боғи)нинг энг баланд ва хушманзара жойидаги ошхонада вилоят ҳокимлиги ва Бобур номли халқаро жамғарма ташаббуси билан худойи қилиниб, ош берилди.

Кейин Андижон шаҳри ғарби-шимол тарафда кафт-дагидай кўриниб турадиган очиқ майдонда хайрлашув-кузатув йиғини бўлди. Вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари Машариф Юсупов Бобур ва халқаро экспедиция ҳақида гапириб, шундай деди:

— Биз бугун тарихий жойда, тарихга айланадиган бир кунда турибмиз. Бу куннинг аҳамиятини эҳтимол сиз билан биз чуқур англамасмиз, лекин келажак авлод англайди ва қадрлайди. Бобур Андижондан чиқиб кетаётганда тахминан шу жойда тўхтаб, шаҳар томонга юрагида армон билан узоқ тикилиб қолган экан. Билмадим, ўшанда унинг кўнглидан нималар кечган, қандай орзу-умидлар уни олға ундаган... Балки, бир кун қайтиб Андижонда зўр ишлар қиламан, обидалар қураман, деб кўнглига тукқандир. Лекин орзуси ушалмади. Унинг бу муқаддас орзу-армонларини энди сиз

билан биз амалга оширмоғимиз керак. Мана шу мақсада ташкил этилган Бобур номли халқаро илмий экспедиция бугун ўзининг навбатдаги сафарига — Ҳиндистон сари жўнаб кетмоқда...

Шу лаҳзада хаёлимдан қуйидаги сатрлар ўтди:

*Сўнг бор сенга тушиб Бобурнинг изи,
Номозин ўқиди қалтираб тизи.
Ахир қаро эмас, оқ эди юзи,
Нега қайтармадинг эй, Боғишамол?*

*Ортига қайрилиб хўрсинганмиди,
Отин ёлин силаб ўй сурганмиди,
Ё у дил амрига бўйсунганмиди,
Нега қайтармадинг, эй Боғишамол?*

*Қалбидан отилиб чиққанда нидо,
Тоғу тош берганди унга акс-садо,
Анђижонга айтган чоғи алвидо,
Нега қайтармадинг, эй Боғишамол?*

*Ўсмир шоҳ юртидан бўлганда қувғин,
Қушлар чирқираган, майсалар сўлғин,
Замин титраб, осмон йиғлаган юм-юм,
Нега қайтармадинг, эй Боғишамол?*

*Шунчалар кўпмиди унинг гуноҳи,
Оваю Оллоҳга етмади оҳи,
Тулпор, қалам бўлди гўсту паноҳи,
Нега қайтармадинг, эй Боғишамол?*

*От жilовин маҳкам тутмадинг нега,
Тилга кириб фарёд этмадинг нега,
Ғофил бандаларни туртмадинг нега,
Нега қайтармадинг, эй Боғишамол?*

*Шоир пешин ўпган қутлуғ адирлар,
Шоирсиз юрт-элни ким ҳам қадрлар,
Шоирин қувганни билман на дерлар,
Нега қайтармадинг эй Боғишамол?*

...Бошқаларни билмадим-ку, лекин мен ўша лаҳзаларда ниҳоятда ҳаяжонда эдим. Қалбимда шарҳлаш мушкул бўлган ҳиссиётлар қирғоқдан тошаётган дарё тўлқинларидай кўпираётганга ўхшарди. Кўнглимда тахминан Бобур қадамжойлари, хусусан мен учун афсонавор ўлка туюладиган Ҳиндистонни кўриш, томоша қилиш қувончию, бутун бир вилоят халқи умиди ва ишончини оқлаш учун арзирли иш қилиб қайтаманмикин, деган ҳадик ва масъулият ҳисси уйқаш эди.

Айни вақтда, менда узоқ сафарга отланаётган, оёғи киндик қони тўкилган азиз юртидан узилаётган, кўнги яқинларидан айро тушаётган одамда бўладиган дилгирлик ҳам йўқ эмас эди. Лекин баридан завқ ва эҳтирослар устивор эди.

Соат 8.15. Биз ёнбошиларига ўзбек, инглиз, араб тилларида «Туркистон», «Андижон», «Бобур номли халқаро илмий экспедиция» деб ёзилган «Тойота» автомашинасига ўтирдик. Машинамиз оҳиста жилди, халойиқ ҳамон бизга қўл силкиб, оқ йўл тилашарди. Бирдан кимдир: «Ие, Фаррух йўқ-ку», деб қолди. Қарасак, у элик қадамча олдинда чўнқайиб ўтирганча экспедициянинг жўнаш лаҳзаларини тасвирга олаётган экан. Бояқиш шу дақиқаданоқ ишга тушиб кетган эди.

Дарвоқе, экспедиция аъзолари саккиз киши — Зокиржон Машрабов (раҳбар), тарихчи олим, Бобур номли Андижон давлат дорилфунуни доценти Сайфиддин Жалилов, тарихчи ва журналист, Андижон қишлоқ хўжалиги олийгоҳининг ўқитувчиси Собиржон Шокаримов, Ўзбекистон илмий оммабоп фильмлар студиясининг оператори, республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби Тўлқин Рўзиев, Ўзбекистон радиоси ҳинд эшиттиришлари бўлими мухбири Аҳмаджон Қосимов (таржимон), республика телевидениесининг Андижон вилояти бўйича мухбир-тасвирчиси Фаррух Расулов, ҳайдовчи Обиджон Солиев ва каминадан иборат эди.

Бобур боғининг айлана йўлларида тушиб, шаҳар ёнбошидан ўтган ҳалқа йўлга чиқиб олдик ва кун бошига — Қўқон томонга қараб кетдик.

Назаримда, бутун Андижон аҳли, ҳар бир дарахт, ҳар бир гиёҳ бизни хуш кайфият билан кузатиб қолаётгандек эди. Дилимдан беихтиёр: «Хайр Андижон, хайр эй она диёр, кўришгунча!..» деган сўзлар ўтди. Ҳарқалай, биз камида икки ойлик муддатга, олис, нотаниш ўлкаларга жўнаётган эдик-да.

ЎЗБЕКИСТОН ЙЎЛЛАРИДА

Бобурнинг умри ниҳоятда оғир, машаққатлар билан кечган. Ҳаётидан кейин ҳам унга тўғаноқлар кўп бўлган. Қаранги, ҳаммамиз ўзимизда йўқ хурсанд, чақчақлашиб келаётгандик, йигирма чақиримча юрга-

нимиздан сўнг машина силтай бошлади. Кўнгилларга озгина фулғула тушди. Овозларимиз ҳам пасайди. Ҳайдовчи бир неча марта тўхтаб, корбюраторни то-залади. Машина бир оз муддат яхши юрардию, ке-йин яна ўз-ўзидан секинлай бошларди. Бўлмади. Қўқон шаҳридан чиқаверишда устахонага кирдик. Филтр ал-маштирилди.

Йўлга тушдик. Машинамиз анча дуруст бўлиб қол-ганга ўхшарди.

Ўзаро суҳбатимиз давом этди. Собиржон аками, кимдир: Қўқон аёллари тўладан келган бўлади, агар шунақа бўлмаса, билинги у асли Қўқонлик эмас, бош-қа шаҳардан келиб қолган, деб ҳазиллашган эди, шу муносабат билан ҳар ким шаҳарлар ва аёллар мавзуида ўз тасаввур ва тушунчаларини гапириб кетди. Кўп ўтмай, суҳбат мавзуи Бобурга кўчди.

— Қаранглар-а, улуғ бир одамнинг шарофати би-лан иккинчи бир улуғ мамлакатга отландик, — деди Зокиржон ака ички бир қониқиш ва фахр билан.

— Мана шу йўллардан Бобур неча марта ўтган — Самарқанд — Хўжаңд — Ўратепа томонларга, — де-дим, мен ҳам ўзимни сал чалғитиб, бошимдан ғамгин хотираларни узоқлаштириш учун.

— Ҳа, эндигина босиб ўтганимиз Тақачи қишлоғи-дан ҳам ўтган, — деб тасдиқлади Сайфиддин ака, — ҳозир у жой Бобур номли жамоа хўжалиги экан...

Мен Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида Бобурнинг «Андижоним», дея юрак-бағри эзилиб, тож-тахт ташвишларидан безиб, ёлғиз ўзи (шу яқин-атрофда) яланг оёқ тоғу тош кезиб юрган чоғла-рини ўқиганимда шоҳнинг бу аянчли аҳволидан ғоят таъсирланиб ёзган шеъримни эсладим:

ШОҲ БОБУР ҲАСРАТИ

*Танг шоҳликдан кечайин, гегу,
Тор зар тожни ечайин, гегу,
Яланг тупроқ кечайин, гегу,
Ҳовучлаб сув ичайин, гегу,
Тивдай ботди сипоҳлар охи:
— Шаънингизга ярашмас, шоҳим.*

*Ёхуд жангни бас қилсам, гегу,
Ёхуд юртга от сурсам, гегу,
Майли, гарчанг енгилсам, гегу,
Тупроқ билан тенг бўлсам, гегу,*

*Тугай ботги сипоҳлар оҳи:
— Шаънингизга ярашмас, шоҳим.*

*Ангижоним — имоним, гегу,
Аввал-охир маконим, гегу,
Бир кўрмаклик армоним, гегу,
Олсалар ҳам минг жоним, гегу,
Тугай ботги сипоҳлар оҳи:
— Шаънингизга ярашмас, шоҳим.*

*Туғилганди шоҳдан шоҳ бўлиб,
Қон тўкмасдан, бегуноҳ бўлиб,
Тождан кечиб ва дилхоҳ бўлиб,
Яшолмасди ҳур, фараҳ бўлиб,
Енгилишга ҳаққи йўқ эди
Ва ўлишга ҳаққи йўқ эди.*

Конибодом, Патар, Пистакўз, Қўштегирмон каби шаҳар ва қишлоқларни босиб, Бекободдан чиқаётган эдик. Шу ерда божхона ходимлари: «Бу қанақа экспедиция, сизларга ким рухсат берди, нима олиб кетяпсизлар», деб бир оз диққат қилишди. Шунданми, сал гангиб, йўлни ҳам йўқотиб қўяездик. Тўғрироғи икки йўлдан бирини танлаш керак бўлиб қолди. Зокиржон ака ҳайдовчи ёнида штурман — йўл кўрсатувчи бўлиб кетаётган эди, билмаган яқин йўлдан, билган узоқ йўл яхши деб, Зомин томонга бошлади.

Зомин туманидаги 15-давлат хўжалиги ҳудудида кетаётган эдик, Зарбдор туманига озгина қолувди. Машинамизнинг орқа бурчагига жойлаштирилган, эҳтиёт учун 300 литр солярка қуйиб олинган бок тешилиб, мой оқа бошлади. Қалин темирдан қўлда шошилишч ясалган бу катта идиш думалоқ эмас, тўрт қиррали бўлиб, одатий шакл талабига жавоб бермас, шунинг учун, машина тормоз босиб ё газ бериб силтанган чоғида оғир юк автобуснинг орқа деворига зарб билан урилавериб, остки чокидан дарз кетган эди. Соляркани машина бокига кетганича қуйдик.

Дунёнинг тескарилигини қарангки, заруратда пулга топиладиган ёнилгини бекорга берамиз десак оладиган одам топилайди. «КамАЗ»ларга қўл кўтарсак, ҳайдовчилари бош чайқаб ўтиб кетишади, бир трактор анча ўтиб, қайтиб келди, боқим тўла, деб у ҳам кетди. Етмиш ёшлардаги бир киши келиб қолди, идиш олиб келиб, соляркадан қуйиб кетинг, десак, э, керак эмас, дейди. Хуноб бўлдик, тўкиб юборишга кўз қий-

майди. Салкам 300 литр солярка-я! Камида қирқ минг сўмлик ёнилғи!

Соляркани оқизиб, йўлга тушдик. Бир юмронқо-зиқ чап қирғоқдан йўлни кесиб югуриб ўтди-да, четга чиқиб орқа оёқларида тик турганча худди ақли жонивордай бизни, машинамизни ва чак-чак қилиб томиб бораётган ёнилғини ҳайрат билан, қизиқиб кузатиб қолди.

Яқин-орада маҳалла кам, идора ё ташкилот ҳам кўринмас эди. «Тараққиёт» давлат хўжалиги деган йўл белгиси кўрсатган томонга юрдик. Гаражини топиб, иложи бўлса, идишимизни алмаштириб олмоқчи эдик. Хўжалик маркази катта йўлдан анча ичкарида экан. Идорада раҳбарлар йўқ экан. Қайси бир бўлимда мажлис бўляпти, гараж бошлиқлари ҳам ўша ёқда, бу ердан анча олис, дейишди.

Жиззахга етиб олишга қарор қилдик. Орқага қайтиб, катта йўлга чиқиб олдик. Автобус ичини солярка ҳиди тутиб кетди. Бу ёқимсиз ҳид колбаса ва бошқа озиқ-овқатларга ҳам уриб, бошларимиз оғрий бошлади. Нима қилиш кераклиги тўғрисида муҳокамага тушиб кетдик. Саккиз одамдан саккиз хил мулоҳаза чиқди. Биров шу идишниям, солярканиям баҳридан ўтиш керак, ташлаб юбориш керак, деса бошқаси, узоқ сафарга кетяпмиз, ҳали йўлда бунақа бочкага, бир литр соляркага зор бўлишимиз, мумкин, деб ҳаммани иккилантириб қўяди. Аниқ бир тўхташга келолмаймиз. Секин-аста уф тортишлар бошланди. Бир-биримизнинг кўнглимизни кўтаришга ҳаракат қиламиз. Солярка эса оёқларимиз тагига оқиб, кийим, нон солинган қопчиқ, халталаримизни булғар, буруқсаган ҳид димоқларимиз, бурунларимизни ачиштирарди. Ойналарни очиб юборсак ҳам фойдаси бўлмади.

Мана сизга экспедиция! Мана сизга сайру саёҳат! Бошланиши шунақа бўлса...

Вақт номозшомга яқинлашиб қолган эди. Йўл четига чиқиб тўхтадик. Бок жўмрагидан соляркани оқизиб қўйдик. Сайфиддин ака шом ўқиш учун майсазорга тушди. Кун қизариб ботмоқда, унинг алвон шуълалари атрофга таралиб, оламни гўзаллаштириб юборган эди. Табиатнинг мана шу жозибали, ғоятда фусункор ҳолати, нафас олсангиз ўпкангиз яйрайди-ган ҳалим ҳаво, ёқимли бир сокинлик руҳимизни, кайфиятимизни анча кўтарди. Шу пайт орқадан тахта юклаган иккита «КамАЗ» келиб, бизнинг машинамиз-

га етмасдан тўхтади. Ҳайдовчилар ёш-ёш йигитлар экан, ёнимизга келиб, ерга оқаётган соляркага қараб ҳайрон бўлишди. Биз тушунтирдик. Сизлар қуйиб олинглар, дедик. Бизга талон берадилар, пулимиз йўқ, дейишди. Текинга, кўряписизларку барибир тўкиб юборяпмиз, деганимиздан кейин улар 3—4 пақир олишди. Ўчакишгандай, уларнинг бокида ҳам солярка деярли тўла экан.

Бу орада қуёш ботиб, кўқда янги ой кўринди. «КамАЗ» ҳайдовчилари билан бир оз суҳбатлашдик. Шаҳрисабздаги 27-ХАТП да ишлашаркан. Улардан бири — Сайдулло Мелиев анча киришимли, тарихни дуруст биладиган йигит экан. Бобур аждодлари, Амир Темур, унинг Шаҳрисабздаги машҳур Оқ саройи ҳақида гаплашдик.

— Асли экспедиция сафарини ана шу Оқ саройдан бошлаши керак эди, — дейди Сайфулло.

Қоронғи туша бошлаган, бок жўмрагидан жилдираб тушаётган солярка ҳали-вери тутайдиган эмас эди. Йўлга тушдик. Жиззахга яқинлашиб Бобур номли жамоа хўжалиги ҳудудидан ўтаётган эдик. Дастлаб рўпара келган хонадонлар олдида тўхтаб, бир ҳовлини чақирдик. Улар қўшниларига хабар беришди. Ҳар хил катта-кичик идишлар олиб чиқишди, машина орқасини қулай жойга тўғрилаб, бок жўмрагини солярка кўпроқ ва тезроқ тушадиган қилиб очиб қўйдик.

Солярка эвазига бизни ўз илтимосимизга кўра айрон, нон-чой билан сийлашди. Сув қайнаттириб, термосларимизга қуйиб олдик. Сафардаги биринчи кечки тановулимиз шу бўлди. Темир бочкамиз бўшагач, елкамиздан тоғ қулагандай, ҳаммамиз енгил тортиб йўлга тушдик.

Лекин машинамиз яна «йўталиб» акса ура бошлады. Обиджон ака ҳар замонда, кейинроқ тезда-тезда тўхтаб, машина остига кирадида, филтрга кириб қолган ҳавони чиқариб ташлайди. Машина бир оз яхши юради-да, яна силкиниб, секинлай бошлайди.

ЎЗ ЮРТИНГДА АДАШМА...

Жиззахдан ўтгандан кейин рулга Зокиржон ака ўтирди. Мен раҳбаримизни бадиий фильмлардаги ҳар қандай ишни қилиб кетаверадиган бош қаҳрамонларга ўхшатиб юбордим. Дарҳақиқат, у машинани уdda-

буронлик билан бошқариб, машина секинлаганда уни ўз ҳолига қўйиб берар, беш дақиқалардан кейин газ-тезлик ўз-ўзидан кўтарила бошларди.

Тун, қоронғи, қатнов кам бўлгани, йўлни яхши билмаганимиз учун сўраб-сўраб кетавердик. Машинани кўздан кечиртириб олиш учун Жума шаҳридаги «Тойота» устахонасига кириб ўтишга қарор қилган эдик.

Самарқанднинг ўнг ёнидан ўтадиган катта трассада тўхтадик. Йўл сўрашга бир зот кўринмас эди.

Ўнг томонда Зарафшон дарёси шовуллаб оқиб турибди. Тўлқин мавжларида Самарқанд осмонининг юлдузлари жилваланиб кўзни олади: гўё олтин сочиб юборилгандай... Бу осмон менга жуда паст, ерга анча яқиндай, юлдузлар кўп ва бошқа жойлардагига қараганда ўзгача фусункорлик билан нур сочаётгандай туюлди.

Балки, ростдан ҳам шундайдир. Улуғ мутафаккир, жаҳон мунажжимларининг сардори Мирзо Улуғбек юлдузларни кузатиб, ўрганадиган машҳур обсерватория учун Самарқандни бежиз танламагандир.

Мағрибдан эсаётган салқин шаббода дарёнинг намхуш шамоли билан омўхталашиб, кўнгилга ҳузур ва роҳат бағишлайди. Беихтиёр енгил тортиб кетсан киши.

Самарқанд... Ҳа, «сайқали рўйи замин...» қадимий Турон, Мовароуннахрнинг маданий марказларидан бири, не-не хонлару подшоларни ўзига асир айлаб, оқибатда ўзи ҳам не-не фожиалар, вайронгарчиликларни бошидан кечирган бу кўҳна ва азим шаҳар жаҳон тарихида ўзига хос, алоҳида ўрин тутади. Амир Темур Мовароуннахрда марказлашган давлат барпо қилиб, Самарқандни пойтахтга айлантирди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур бобокалонининг парчаланиб кетган қудратли давлатини қайта тиклаш иштиёқида Самарқандга от суради. Уни бир неча бор қўлга кирилади, яна бой беради.

Бобур Мирзо ана шу Самарқандда суюкли ва меҳрибон опаси, қадрдон маслаҳатгўйи, ҳали бир гули ҳам очилмаган Хонзода бегимни ашаддий ёғийси, унинг бутун ҳаётини алғов-далғов қилиб, орзу умидларини пучга чиқариб юборган, аскарларию яқинларини пароканда этиб ташлаган Шайбонийхонга хотинликка қолдириб кетишга мажбур бўлади... Умрининг охиригача армон бўлиб қолган ана шу Самарқанд ўртага

тушмаганда, эҳтимол Бобур Мирзонинг ҳаёти бу қадар дарбадарликка юз тутмаган, ўз турилган Андижонидан айро тушмаган бўлармиди. Афғонистонда, Ҳиндистонда курган обидаларини, бошқа улуғ, хайрли ишларини Андижонда амалга оширармиди... Яна ким билади, дейсиз. Балки тақдир тақозоси шудир...

Чўғдай юдузлар ғужгон ўйнаётган мафтункор самонинг жўшқин дарёдаги аксига тикилиб, шуларни хаёлимдан кечирдим.

Шериклар ҳам атрофга тарқаб кетишган, Зарафшон тунининг мусаффо ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб, уйқуларини қочириш учун дарё бўйида у ёқдан бу ёққа бориб келишарди.

Биз қаёққа юришни билмас эдик. Таваккал қилмакка ботинмадик — вақтнинг, ёнилгининг беҳуда сарф бўлишини ўйлардик. Ахир заҳирадаги бор соларқани одамларга улашиб тугатдик-ку.

Ниҳоят, рўпарадан «Тез ёрдам» машинаси кўринди. Тўхтатиб, йўл сўрадик. Улар кўрсатган тарафга қараб юрдик. Аммо яна адашиб кетдик. Самарқанднинг янги мавзеларини айланиб чиқдик. Шунда мен ўз юртимизни ҳам яхши билмаслигимиздан ўқиндим ва ўз кўчаларимиздаки шунчалик сарсон бўлиб юрибмиз, бутунлай нотаниш хорижий юртларнинг йўлларида қай аҳволга тушар эканмиз дея ғашландим.

Шунақаям тинч шаҳар бўладими, биронта тирик жон кўринмаса-я, дейман. Ғалтак аравада ахлат олиб кетаётган кекса бир рус учраганда тунги соат икки ярим эди. Унинг маслаҳати билан юриб, яна буриладиган чорраҳадан анча ўтиб кетибмиз. Дарвозаси олдида чўнқайиб тамаки чекиб ўтирган майкачан одам орқага қайтишимиз лозимлигини айтди. Хотини билан фижилашиб қолган бу кимса уйқуси қочиб, зерикиб турган экан, кимлигимиз, қаердан келаётганимизни сўради, йўлни роса майдалаб, узоқ тушунтирди. Хуллас, шу тариқа, Жума шаҳарчасидаги Самарқанд вилоят механика устахонасини тонгга яқин, соат тўрт яримда, эртаки хўрозлар бирин-кетин қичқираётган маҳалда топиб бордик. Қоровул аҳволимизни тушуниб, ичкари киришга ижозат берди. Бир-иккитамиз бетон супачада, қолганларимиз машинада андак мизғиб олиш учун омонатгина ёнбошладик.

Шу бир кун, Боғишамол (Андижон)дан Жума шаҳарчасигача бўлган масофа менга жуда узоқдай туюлди ва бир неча кунлик йўлни уйқусиз босиб келган-

дай, ниҳоятда ҳориган эдик, ҳаммамиз бир неча лаҳза ўтмай қаттиқ уйқуга кетдик.

Бобур номли халқаро илмий экспедиция сафарининг биринчи куни ана шундай кечди.

23 июл, жума.

Бор-йўғи икки соатча ухладиму лекин мириқиб дам олибман чоғи, тетик уйғондим. Соат еттидан ўтганда ишчилар бирин-кетин кела бошлашди. Биз бошлиқларни кутар эдик. Кечаги кун воқеаларини, сарсонликларни эслаб, муҳокама қилиб ўтирдик. Заҳира бок тешилиши ҳодисаси янгилик эмас экан. Ўтган галги сафар чоғида ҳам худди ана шундай темир идиш олишган, лекин у Бухородан ўтганда иш кўрсатиб, ташлаб юборишган экан.

— Банданинг хом сут эмганлиги шу-да, — деди Зокиржон ака кулиб. — Бу сафар бошқачароқ иш тутиш керак эди. Обиджон акага ишониб, ўзим шуғулланолмадим-да.

— Эҳтимол парвардигор, э, бандам, кўзингни оч, бу ишинг яна хом, деб шундай қилгандир, — деди Сайфиддин аками, кимдир. ... — Машинаниям хунар кўрсатганини қаранглар...

— Балки, — деди Тўлқин Рўзиев, — Бобур Мирзо руҳи биз билан юрган бўлса, булар мусофир юртларда қийналишмасин, шу ердан пухталаниб олишсин, деятгандир...

Ҳа, машқда қийин бўлса, жангда осон бўлади, дейишади. Бу кунларимиз ҳали машқ-да. Ажаб эмас, машинамиз яхши тузалиб йўлимиз равонланиб кетса...

Барча мутахассис-усталар йиғилишиб, худди шифокорлар консулиум ўтказгандай, муҳокама қилишди, ҳамма ўз тахминини айтди, маслаҳат берди. Яна ковлаб кетишди. Фалон жойи фалон бўлган экан, писмадон қилдик, энди юради, дейишади. Синаш учун ўттиз чақирим нарига бориб келишади. Бир гал мен ҳам бирга бордим. Дарҳақиқат яхши кетади, қайтишда, яна ўз-ўзидан тезлик пасая бошлайди...

Бечора бошлиқ, муҳандис ва бошқа мутасадди кишилар ҳам хайрон ва хижолат. Бири қўйиб, бири тўхтовсиз усталар ишидан хабар олиб, биздан ҳам ҳол-аҳвол сўраб туришади. Хуллас, устахонанинг омборчисю ҳаммомчисигача атрофимизда парвона. Биз

улардан хижолат бўлиб, сизларни ҳам анча уринтирдик, деб узр сўраймиз. Ёш бошлиқ Шукрулло: «халқимиз маданиятини, Бобур меросини ўрганиш, тўплаш йўлида Сиздек хайрли иш бошлаган кишиларга ёрдам бериш ҳамманинг бурчи, бизнинг эса оддий вазифамиз», дейди сидқидилдан.

Ва ниҳоят, қусурни топишди. Бочокка кир тўпланиб қолган экан. Бешинчи бор синиб келишди, машинанинг ростдан ҳам тузалганига ишонч ҳосил бўлгач, устахонанинг қоровулигача «рози» қилиб, хайр-хўшлашиб, йўлга чиққанимизда вақт номози аср эди.

Энди олдимизда солярка муаммоси кўндаланг бўлди. Бугунги синовларда ёқилғимиз тугаган эди. Гўзалкент тумани ҳокимлигига кирдик, ҳоким мажлисида экан, кутиб турдик, у чоракам бир соатлардан кейин чиқди, «Беш қаҳрамон» жамоа хўжалигига кўнғироқ қилиб, 50 литр солярка қуйиб беринглар, деб тайинлади.

Қоронғида «Беш қаҳрамон»ни излаб кетдик, эсизгина кеча дуч келганга қуйиб берилган, тўкиб юборилган соляркалар! Мана, бир кун ўтмай ўзимиз тиланиб ўтирибмиз. Лекин бари бир кайфиятимиз чоғ, чунки машинанинг тортиши чиндан ҳам яхши бўлиб қолган эди. Кўз тегмасин ишқилиб...

Соат тунги бир яримларда қадимий Бухорага кириб бордик. Шаҳар четроғига тушган мухташам «Вараҳша» меҳмонхонасида жой йўқ экан, ундан сал наридаги «Зарафшон» меҳмонхонасига тушдик. Биз Тўлқин ака иккаламиз иккинчи қаватдаги бир хонага жойлашдик. Меҳмонхона ташқаридан ҳашаматли, салобатли кўринса-да, хоналаридаги шарт-шароит, жиҳозлар сифати ўртача эди. Дарвоқе, узоқ йўлдан чарчаб келган, сафардаги одамга буларнинг унча аҳамияти ҳам йўқ-ку.

24 июл, шанба.

Ётишда деразани очиб қўйган эдик. Саҳарга яқин безовталаниб уйғониб кетдим. Устим ҳам очилиб қолган экан, чивин (Андижонда уни «паша» деймиз) чақиб, аъзои баданимни ғурра қилиб ташлабди. Меҳмонхонада ҳам паша бўладими, деб ажабландим, лекин бу ҳали ҳолваси экан. Тоғора-ваннага тушиб, муздай сувда ювиниб чиқдим-да, маҳкам ўраниб ётдим.

Соат олтига яқин турдим. Ҳамма, ҳатто меҳмонхона хизматчилари ҳам уйқуда эди, занжирланган эшикларни очиб, ташқарига, меҳмонхона олдидаги кенг майдонга чиқдим. Ҳаво ниҳоятда сўлим эди. Умуман, одатда, «қўшнининг товуғи фоз кўринади, хотини қиз», деганларидай, янги, нотаниш жойнинг ҳавоси сўлироқ, манзаралари гўзалроқ туюлади. Лекин ҳарқалай, бу жойнинг табиати менда ўзига хос таассурот қолдирди. Қуёш жуда пастдан, шундоққина бир қаватли уйлар орасидан аста, қизғиш товланиб кўтарилиб келаётган эди.

Бухорога бундан йигирма етти йил аввал, Тошкент дорилфунининг учинчи курсида ўқиётган пайтимда келган эдим. Ўшанда бу шаҳар кўзимга эски, кичкина ва анча хароб кўринувди. Ҳозир шаҳар жуда кенгайиб, атрофи чиройли бўлиб кетибди. Кўчалар, дарахтлар, хиёбонлар ёш, лекин батартиб эди. Афсуски, биз тунаган «Зарафшон» меҳмонхонаси ёнидаги мўъжазгина хиёбонга кўрк бериб турган чинорлар остки, бачки япроқларидан қурий бошлаган эди. Ажириқ ва бошқа жайдари кўкатлар табиий ҳолда ўсиб ётган майсазор ҳам сувсизликдан сарғаймоқда эди.

Шаҳардан чиқаверишдаги чойхонанинг биринчи чойхўрлари биз бўлдик. Ҳали чой ҳам қайнамаган экан. Бўйга етмаган, соддагина кийинган қиз чойхона олдини супураётган эди.

Нонуштадан сўнг Туркменистон сари — Чоржўйга қараб йўл олдик.

Қадимги Мохан дарёсидан чиққан Мулиён дарёси, қадимий шаҳардан қолган вайрона, Варгамза тепалиги ёнидан ўтдик. Умуман Бухоро ҳақида гап кетганда «қадимий» деган сўз кўп ишлатилади. Бу табиий ҳол. Чунки бу кўҳна шаҳар Қизилқум ҳудудидаги қадимий одамлар яшаб келаётган қадимий жойдир. «Бухоро» сўзининг ўзи ҳам исломдан анча аввал пайдо бўлган.

Атроф-манзараларни завқ билан томоша қилиб, бу жойлар номи, иқлимани муҳокама этиб, тарих билан ҳозирги ҳолатларни муқоясалаб борардик. Ҳар қадамда учрайдиган ДАН (давлат автомобил назорати) деган тўсиқ, божхоналарнинг ходимлари тўхтатавериш безор қилишини ҳисобга олмаганда сафаримиз яхши давом этмоқда эди. Зокиржон ака Машрабов ҳар сафар йўл тўсувчиларга гоҳ ҳис-ҳаяжон билан, гоҳ асабийлашиб, Бобур ҳақида, экспедиция-

нинг мақсад ва вазифалари ҳақида узундан-узоқ изоҳ беришга мажбур бўларди.

Чоржўй ҳудудига ўтаверишдаги чегарада Ўзбекистон божхонаси, сал нарида Туркменистон божхонаси тўхтатиб, ҳамма ҳужжатлар, паспортларни, одамларни, машинамизни обдан текшириб ўз дафтарларига қайд этишгандан кейингина қўйиб юборишди. Битта асосий ғовдан, чегарадан ўтдик, деб енгил нафас олдик. Бироқ...

ТУРКМАНИСТОН ЧЎЛЛАРИДА

Бироқ, кўп ўтмай Чоржўй вилоят автомобил назоратчилари яна темир ғов билан тўсишди. Ҳужжатларни шошилмасдан варақлаб, титкилаб, анча тутиб туришди. Улар икки киши эди. Биттаси (ёшрови) Туркменистон Республикаси ҳукумати қарорига кўра икки юз доллар товон тўлайсизлар, деб шарт қўйди. Иккинчи бир сержант совғалар рўйхатини кўздан кечираётиб, дўппидан кияйлик, деб қолди. Бажонидил рози бўлиб, одатда хорижлик меҳмонларга совға қилинадиган босма дўппидан иккита бериб ўтиб кетдик. Ишимиз битганига суюндик.

Туркменистон ҳудудига ўтишимиз билан эътиборимизни жалб этган янги нарса онда-сонда кўзга ташланиб қоладиган туялар бўлди.

Амударёдаги паромни сув оқизиб кетган, дейишди. Шунинг учун Чоржўйга кирмасдан, етмиш чақиримлик масофадаги Элжик деган жойга қараб кетдик. Саҳрони гўё қоқ иккига ёриб ўтган ўқдай йўлдан боряпмиз. Йўл тўғри, фақат паст-баланд эди. Гоҳ қуйига шўнғиб, гоҳ тепаликка ўрлаймиз. Йўлнинг икки томони поёнсиз саҳро-юлғинзор эди. Ичкарироқдан саксовулзорлар бошланарди. Саксовулнинг танасидан томири узун бўлади, дейишади. Нам қидириб ўсаверса керак-да.

Қорақум томонга яқинлашганимиз сари саксовулзор қалинлаша борарди. Бепоён ерлар... Сув бўлса бас... Умуман, ер ости бойликларига сероб Туркменистоннинг ер усти имкониятлари ҳам ҳали кўп экан. Нариги чеккасини кўз илғамайдиган, лўмиллаган тупроқли саҳроларда саксовулки ўсяпти, демак остида нам бор— ҳаёт учун манба бор, қачондир мана шу ерлар ҳам ўзлаштирилиб, янги шаҳарлар қад кўтариши тайин.

Жайхун (Амударё) қирғоғига етиб бордик. Тизза бўйи тупроқ-қум барханлари орасидан юриб, паром турган дарё лабига яқинлашдик. Иккита «КамАЗ», бир катта автобус турибди. Соат бир ярим, паромчилар тушлик қилишаётган эди.

Паромга машиналар чиқарила бошлагач, Тўлқин ака билан Фаррух ишга тушиб кетишди. Уларнинг кинога, телевизорга олишаётганидан хабар топган бошқа сайёҳлар бизни ўраб олишди. Қаёқдандир рубобчи, доирачилар пайдо бўлиб, ашулани бошлаб юборишди. Тижорат мақсадида Эронга ўтиб кетишаётган қирғиз жувонлари бир-бирларини қисташиб, ўйинга тушишди. Ўртада катта доира-майдон ҳосил бўлди. Ўйинга жалолободлик, бухоролик, хоразмлик, туркманистонлик йигитлар, аёллар қўшилиб кетишди. Бир ажойиб концерт бўлди. Ўйин-кулги авжга чиқди.

Паром дегани ҳам жуда кенг нарса бўлар экан. Каттароқ томга нисбатан «камбағалнинг ҳовлисидай» деган муболаға ишлатиларди, бу паромни бемалол «бойнинг ҳовлисидай» деб таърифлаш мумкин. Иккита узундан-узун «КамАЗ», учта автобус, ўнга яқин енгил машина сиғиб кетди-я!

Паром худди улкан кемадай оҳиста жилди. У дарё оқимига қараб, нариги соҳилдаги махсус жойни мўлжаллаб сузиб борарди. Дарё суви бўтана, тўлқинлари сиртдан унча сезилмаса ҳам қудратли эди. Паром чайқалганида юзага келадиган тўлқинлар қирғоққа бориб залвор билан урилар, кучли шалопаган товуш бемалол эшитилиб турар эди. Бу анча ваҳимали ҳолат эди. Аёллар қий-чув қилиб, бир-бирларига, ҳатто ёнидаги номаҳрам эркакларга ҳам маҳкам ёпишиб олишарди.

Хуллас, Жайхуннинг у бетига ўтиб, дарё бўйлаб яна деярли орқага — Чоржўйга (йўл кўрсатгичларда русча «Чаржев» ёзилган) қараб кетдик.

Туркманистонга ўтишимиз билан машҳур туркман қовунининг тил ёрар ширинлиги ҳақида гап очилган, учраса албатта олиб еймиз, деб ният қилган эдик. Лекин аксига олиб, негадир йўл бўйларига қовунтарвуз сотаётганлар ҳам, қовун пайкаларининг ўзи ҳам кўринмас эди. Бухоро далаларидаги каби бу томонларда ҳам қуёшга салом бериб, ўзи униб чиққан заминга таъзим қилиб турган кунгабоқар кўп эди.

Ўзаро суҳбатларимиз давом этарди. Дунёда Навоий машҳурми, Бобурми деган баҳс кетди. Сўз санъат-

кори, фазал мулкининг султони сифатида Алишер Навоийга тараф йўқ, «Бобурнома» муаллифи ва шоҳ сифатида Заҳириддин Муҳаммад Бобур машҳур, деган хулосага келинди.

Яна етмиш қақиримдан зиёд ортиқча (бориш — қайтиши 140 чақирим) йўл босиб, Чоржўйга келдик. Асов Жайхуннинг бебошлиги боис, бунақа аворагарчиликлар азалдан бор экан. Қанча ёнилғи, қанча вақт бекорга сарф бўлди-я! Техника тараққий этган, фазолар алғов-далғов қилинаётган замон бўлса, шу бир дарёга мустаҳкам кўприк қуриш нима деган гап, деб ҳайрон бўласан киши.

Шаҳарга кирганимизда бир аёл қўл кўтариб қолди. Йўлни сўраймиз, деб чиқариб олдик. Буғдой ранг юзли, қош-кўзлари қоп-қора, сарвқадгина, ёшгина бу жувон темир йўл бекатида ишлар, исми Раъно экан.

— Туркман қизимисиз, — деб сўрадик.

— Йўқ, — деди у шартта, — бу ерда туркман жуда кам, лекин ҳамма ўзини туркман деб ёздириб олган...

Раънонинг ҳаворанг катак кўйлаги этаги қарийб тўпифигача тушар, қалин қора сочлари ҳам, бошига турмакланган бўлса-да, кўйлагининг этаги билан бемалол бўйлаша оладиган даражада узунлиги сезилиб турарди.

Муҳаммад Юсуфнинг «Туркман қизга уйланаман» деган шеърини эслашдик. «Бу қўшиқ бизда ҳам машҳур», деди Раъно. Биз ҳамюрт шоиримиз билан фахрландик.

ТУРКМАН ҚИЗЛАРИ...

Кўчанинг ўнг томони пахтазор, чап тарафи эса поллиззор эди. Бу кенг далалар қараб туриб зерикиб кетадиган, кўз толиқадиган даражада поёнсиздай туюларди.

Бундан бир неча ўн чақирим олдин, йўлдаги ДАН бўлимидагилар автобусимизга чиқариб юборишган бир кимса (қошлари сийрак, тухум бошли, кўзлари ичига ботган бу кимса кинолардаги шубҳали одамларга ўхшар, индамас эди) қовун-тарвуз пайкалига кириб кетган экан, қовун кўтариб чиқди, унинг ортидан иккита мўйсафид ҳам қовун-тарвуз қўлтиқлаб келишди. Сайфиддин Жалилов ташаббуси билан қисқагина танишув маросими ўтказилди. Отахонлар-

дан бирининг исми Берди оға, иккинчисиники Қақажон оға экан.

— Туркманлар отасини «қақа» дейди, — тушунтирди у ўз отига изоҳ бериб.

— Биз така туркманларданмиз, — деб қўйди Берди оға ўзларини бизга яхшироқ таништириш учун.

Қоракўл телпакли, чўққи соқол, аммо мўйлови қирдирилган Қақажон оға Махтумқули давридаги кексаларни эслатарди. (Шундоқ саратонда телпак кийиб олишганини, бошлари терлаб, ачиб кетмасмикин деб таажжубландим ва ўзимга ўзим жавоб бердим: ахир бу телпак уларнинг миллий бош кийими-да!)

Бу жой Маридан 70 чақирим беридаги Байрамали райониға (Туркменистонда бу атама ҳали ўзгартирилмаган эди) қарашли «Заҳмат» деган давлат хўжалиги ерлари экан. Қовун кўҳна кўкча деган уруғдан экан. Қовуннинг каттароқ, банд берганини сўйувдик, пичоқ тегиши билан тарс этиб ёрилиб кетди. Аммо ичи негадир гўрроқ, мазаси ҳам биз кутганчалик ширин эмас эди. Тарвузнинг кичикроғи ширин чиқди.

Каттароқ бир қовун, кичикроқ бир тарвузни олиб, хайрлашдик. Бизни Бобур юртидан меҳмон экан деб сийлашди чоғи, пул узатсак, олишмади. Боя ўспиринлар билан ҳазиллашиб анча тортишган эдик. Бола эканда, тарвузларининг хомлигини, еб бўлмаганлигини кўриб туришибди, барибир ҳар бириға икки юз сўмдан берасизлар, отам сўкади, дейди...

Ҳадемай, ёнма-ён икки ўзанда оқаётган Қоракўл каналидан ўтдик. Қуёш қип-қизариб ботаётган палла. Бу жойлар анча тепалик эканми, қуёш пастдан чиқиб, пастга, худди ерга ботадигандай тасаввур уйғотарди. Бунинг устиға қуёш гўё кечикаётгандек, шу даражада тез ва ажойиб бота бошладики, беихтиёр Мақсуд Шайхзоданинг денгиз бўйидаги шундай ҳолатни тасвирлаган шеъри ёдимға тушди. Бу гўзал ва бетакрор манзарани Фаррух ҳам тасвирға олишға улгурмаганидан афсусланиб қолди.

Тарих китобларида кўп тилға олинадиган Мурғоб дарёсидан ўтиб, Мариға кириб борганимизда алақачон қоронғу тушган эди. Шаҳар бизни неон чироқлари ёғдусида товланиб турган «Марв 2500 ёшда» деган улкан ҳарфлардаги чиройли ёзув билан қарши олди. Марв чиндан ҳам жуда қадимий ва машҳур шаҳар. Бу ном хусусан биз томонларда энг узоқ ўлка,

жой, деган маънони англантиш учун ҳам қўлланган. Муқимий: «Мулки Ҳинду Марвдин келсам, топардим эътибор...» деб беъжиз ёзмаган. Қаранг, шундоқ мазмундор ва салмоқли сўз, тарихий ном русчада осон талаффуз этилиши учун жўнгина «Мари» деб юри-тилади-я!

«Санжар» меҳмонхонасидан жой олди. Қўноқхо-на ҳақи Туркменистон фуқароларига 1,5 минг сўм, бошқа юртдан келганлар учун 2250 сўм экан. Биз томонда «Туркменистонда ҳамма нарса арзон эмиш, жаннат эмиш» деган гаплар юрарди. Ҳолбуки, озиқ-овқат ҳам, бошқа нарсалар нархи-навоси ҳам бизда-гидан кам эмас эди. Яна ҳар бир муюлишда, йўлларда президентнинг улкан суратлари, унинг нутқларидан келтирилган парчалар... уни мадҳ этувчи, масалан, «Меҳрибон президентимиз соғ бўлсин...» қабилидаги шиорнамо гаплар...

Меҳмонхона жуда кўркам, салобатли, шинам, ол-дидаги майдон ҳам худди Бухоронинг «Зарафшон» меҳ-монхонаси майдони каби озода, саришта эди. Чирой-ли фавворачалар ишлаб турибди, енгилгина шабода эсяпти. Бир оз айланиб юрдик. Узун кўйлакли асл туркман қиз-аёллари шу ерда экан. Уларни кузата туриб, бизда ўзбек қиз-жувонлари ғарб аёллари таъ-сирига берилиб кетган, бу юртда аксинча, рус ва бошқа ғарб миллатларига мансуб хотинларга туркман аёлла-рининг таъсири кучли экан, деган хулосага келдим. Чунки улар ҳам туркман қиз-жувонлари сингари узун-узун либос кийиб юришарди. Туркман қизларининг лаб-қовоқлари бўялгани ҳам жуда кам эди. Балки, ташқи таъсирга берилиш-берилмаслик эътиқод, мил-лий урф-одатларга садоқатнинг кучли-кучсизлигига ҳам боғлиқдир. Эҳтимол, бу узил-кесил хулоса чиқа-риш қийин бўлган мураккаб ва ўзгарувчан жараён-дир. Гап кўйлакнинг узун-калталигидагина эмас-ку, ҳарқалай туркман қиз-аёллари менда ўзига хос таас-сурот қолдирди. Улар Хоразм қизлари каби шўх ва шаддот ҳам эдилар.

Меҳмонхонанинг бир хонасига Собиржон ака би-лан жойлашдик. Уч кундан бери йўлда юриб сувсираб қолган эканмизми ё сув ўзи жуда мулойим, ёқимли эканми, душга тушган эдим, ҳеч чиққим келмайди. Баданларим ниҳоятда яйради. Умуман, яқин вақтларда бунақа роҳат қилиб чўмилганимни эслай олмайман. Кўнгил ҳам жуда равшан тортди.

«САНЖАР» АЙВОНИДАГИ СУҲБАТ

25 июл, якшанба.

Ярим кечада семиз, пўрсайган бир аёлнинг эшигимизни тақиллатиб, соат сўраганини ҳисобга олмаганда, мириқиб ухладик. Тонгда айвонга чиқиб, атрофни томоша қилар эканман, шоир Мулла Нафас номли катта кўчанинг икки томонидаги жуда яққол кўзга ташланиб турган хиёбон, хиёбончаларни, баланд ва нақшли биноларни кўриб, кайфиятим янада чоғ бўлди.

Соат олти яримларда Кушкага жўнадик. Йўлда қовунхўрлик қилдик. Қовунлар унча ширин эмас ва қиммат: ўртачаси 400 сўм.

Махтумқули туркманларнинг энг машҳур шоири. Ўзбек шеърлятида Навоий қандай ўрин тутса, Махтумқули ҳам туркман адабиётида шундай ўрин тутди. Ҳарқалай, ўзбек адабий жамоатчилигида шундай фикр мавжуд. Лекин, мана, Туркменистоннинг анча шаҳар ва қишлоқларидан ўтиб боряпмиз, Махтумқулига эътибор биз ўйлаганчалик эмасдай. Унинг номи унча кўзга чалинавермайди. Елатан (Иолатан) нефт маҳсулотлари базаси олдида Махтумқулининг жўнгина расомлар томонидан чизилган одатий паннода суратини кўриб, тўғриси ажабландик. Шоир билан нефт маҳсулотлари идораси ўртасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкин?

Сайфиддин ака Елатан (Иолатан)нинг Избоскандани Елатан билан ўзаги бирлиги ҳақида гапирди. Ростдан ҳам номлар қайтариғи тез-тез учрайдиган ҳодиса. Албатта уларнинг қандайдир боғланишлари бўлиши шубҳасиз.

Шу ерда ёнилғи қуяётиб, машинанинг юklar жойлашган орқа, катта капотини очишга ҳаракат қилишганини (кечаси уриниб кўришган бўлса керак, яхшиямки машинада уч киши тунаган эди) пайқаб қолдик ва «хушёр бўлиш керак экан», деб қўйдик.

Ҳар қадамда узун кўйлакли туркман қизлари, аёллари учрарди. Туркменистонда миллий кийиниш одати шу даражада мустаҳкам сақланган, демак, миллий онг, миллий маданият ҳам жойида бўлиши керак.

Бу ерларда ҳайвонот олами камбағалроқ туюлди. Аҳён-аҳёнда далаларда тартибсиз сочилиб ўтлаб юрган қизил сигирлар, бузоқлар кўриниб қолади, холос.

Сухбат мавзуи яна адабиётга, Бобурга, экспедиция-миз сафари мақсадларига кўчади. Ота-боболари Турон юртидан бориб, Ҳиндистонда муқим яшаб қолишган буюк алломалар — Шарқ шеърятининг машҳур даҳолари Абулқосим Фирдавсий, Мирзо Абдуқодир Бедил, Мирза Ғолиблар ҳақидаги билим ва тасаввурларимизни ўртоқлаша бошлаймиз. Мен 20-асрда яшаган ҳинд исёнкор шоири, Робиндранат Токурнинг сафдоши Назрул Ислоннинг дoston ва шеърлари, улардан қилган таржималаримни, хусусан «Исёнчи» дostonини эслайман...

ЯХШИЛАР КЎП ДУНЁДА...

Тахтабозор тумани, Сандиққачи мевачилик давлат хўжалигининг Тоза ер (Янги ер) бўлими ҳудудида уйларни кўриб тўхтадик. Биронта хонадондан қайноқ сув олиб, чой ичмоқчи бўлдик.

Сайфиддин Жалилов аввало одамшаванда, ҳазилмутойибага мойиллиги, турли экспедицияларда кўп юриб тажриба орттиргани боис қаерга борса, ким бўлса тортинмай, иккиланмай суҳбатга киришиб кетаверар эди. Тарихчи, этнограф домламининг мана шу хислати анча иш берди. Йўлдан сал ичкарироқдаги, девортўсиғининг тайини йўқ ҳовлилардан бирига дадил кириб, чақирди. Бир йигит чиқди. Исми Муҳаммад Ражаб, касби — ўқитувчи экан. Отаси 40 кун аввал оламдан ўтган, уйда фотиҳага келган меҳмонлар бор экан, худо етказиб, биз кириб борибмиз. Сайфиддин ака марҳумнинг ҳақиға Куръон тиловат қилди.

Кейин ҳовлига қайтиб чиқдик. Уйлар катта-кичик, баланд-паст, хуллас анча тартибсиз қурилган ҳовлида мутаносиблик йўқ эди. Катта тут дарахти соясига шолча тўшаб, дастурхон ёзишди. Аччиқ кўк чой, патнисда тандирнинг оғзидай катта-катта нон, кўксултон мураббоси, қатиқ келтириб қўйишди. Қишлоқ одамлари... Содда, самимийлиги, кийиниши, юриш-туришидан, гапларидан шундоққина сезилиб турибди. Ҳовлида Муҳаммад Ражабдан бошқа йигитлар, ёш-ёш жувонлар (келинлар бўлса керак), қизлар индамасдан турли юмушларни бажариб юришарди. Эркаклар ҳам, аёллар ҳам дароз, басавлат эдилар. Уларга қараб туриб, узун кўйлак қизларни бўйчан ва дуркун кўрсатиб, ярашиқли, бежирим ўралган рўмол билан бирга

ўзига хос жозоба, латофат бағишлашига яна бир қарра ишонч ҳосил қилдик. Жуда мазали, муздаккина, юракнинг тафтини босадиган қатикдан беармон ичиб, аччиқ кўк чойга роса тўйгач, қовун, колбаса ва оқ қанд қолдириб, Муҳаммад Ражаб билан хайрлашдик.

Яна йўлдамиз. Икки тараф адирликлар, сийрак юлфинзор. Бу юрт фақат чўлу адирликлардан иборатми, деган фикр ўтади кўнгилдан. Туркменистон ҳудуди жуда катта экан. Қум бўлса ҳам, чўл бўлса ҳам — ерда! Салкам уч кундан бери тўхтамай йўл босамизу ҳали адоғи кўринмайди.

Чоржўйдан Марвгача 240 чақирим, Марвдан Кушкагача 300 чақирим экан. Энди кинолардаги заҳарли илонлар, кобралар маконини эслатувчи Кушка саҳролари бошланди.

Кушкага 98 чақирим қолганда дастлабки ҳарбий чегарадагилар Туркменистон ҳукуматидан рухсат йўқ экан, деб анча гутиб туришди. Чегарачилар учта ёш-ёш ҳарбий хизматчи эди. Уч қути тамаки ва бир бўлак қоқланган колбаса бериб ўтиб олдик. Йигитчалар: биров сўраса, биз чегарадан эрталаб соат етти яримда ўтганмиз денглар, деб тайинлашди. Ҳаммамиз жўр бўлиб «хўп» дедик, 700 чақирим қайта йўл босиб, Ашхободга бориб келишимизга сал қолди-я...

Соат бирларда Кушкага кириб бордик. «Кушка» туркман ёзувида «Гушги» — «жанубий форфор» деган экан.

Туркменистон ҳудудидан чиқиб кетиш, Афғонистон заминига ўтишга рухсат олиш учун Мари вилоят, Гушги этрапи (тумани) ҳокимлигини қидириб топдик. Сиёсий маҳкама идораси шаҳар четида, шабадагай тепалиқдаги эски, дарз кетган, кўримсизгина бинода жойлашган экан. Атрофи сим-тўр билан ихоталанган. Чап ва ўнг томонда шаҳарча, рўпарада тоғсимон адирликлар қандайдир сирли сукунатга чўмиб турибди. Орқа томонда ҳам балаңд адирлик маҳкамани мудофаа қилгандай ўраб турарди.

Этрап ҳокими яқиндагина чиқиб кетган экан. Иш юритувчи Муҳаммаджон (1975 йили Тошкент Алоқа олийгоҳини битирган, шунинг учун ўзбекчани жуда яхши гапирарди) бизни шаҳардаги ошхонага олиб бориб меҳмон қилди. Муҳаммаджон бундан икки кун аввал Ҳирот (Афғонистон) губернатори Амир Исмоилшоҳнинг Туркменистонга келгани, Ашхобод ва бошқа жойларда бўлиб, Гушгидан Ҳиротгача те-

мир йўл қуриш ҳақида шартнома тузиб кетганини айтиб берди.

Ошхонада асосан соч-соқоли ўсган, ҳаракатлари вазмин, ўйчан, қаттиқ нигоҳли афғон йигитлари овқатланишарди. Шу ерда чет элнинг ҳиди кела бошлади.

Тушлиқдан кейин ҳокимият олдига қайтиб бордик. Зокиржон ака Муҳаммаджон билан маҳкамага кириб кетди. Аҳмаджон, Фаррух, ҳайдовчи Обиджон ака чегарадан ўтиш олдидан машина ичларини, ашқ-ол-дашқолларни (юк-тақлар, кийим-бошларимиз, озиқ-овқат, совға-саломлардан, теле, кино камера-лар ва бошқа майда-чуйдалардан иборат) тартибга туширишга киришдилар. Қолганларимиз Сайфиддин аканинг киришимлилиги ва ташаббуси билан шу яқин-орадаги шапалоқдайгина саҳнли хонадонлардан бирига кирдик. Келинчак (Жамила) бизни бепарвогина, хушламайгина қарши олгандай туюлди. Биз ундан чой қўйиб беришни илтимос қилдик. Икки ёшга етмаган ўғилчаси Қувончбек аясининг атрофида пилдираб юрар, куёви Мақсад ишда экан. Балки эри йўқлигидан тортингандир, деб ўйладим. Лекин чуқурроқ разм солган одам Жамиланинг кўзлари тубидаги қандайдир ғам-ташвиш кўлкасини пайқаши, унинг нимадандир қоникмаслиги, норозилигини тахмин қилиши ҳам мумкин эди. Шу ҳолати билан у Чингиз Айтматовнинг Жамиласини эслатиб юборарди. Балки, уйларининг хароб ва торлигидан ғаш, яшаш шароитларидан кўнгли тўлмас...

Сайфиддин ака чой ичаётиб, куёв бола нима иш қилади, деб сўраб қолди. Ҳар нарсага бир нарса сабаб, деганларидай, Жамиладаги нохуш кайфиятнинг сири очилди-қолди. Мақсад ҳайдовчи экан. Маоши жуда оз, мен ишламайман, уй солишимиз, ўғлимизга тўй қилишимиз керак, — дейди Жамила ошкора нолиб. Тавба, дунёнинг бу чеккасидаям мана шу ташвиш, мана шу муаммолар-а, дейман ичимда. Бироқ бошқа бир ҳолат менда ижобий таассурот қолдирди: Жамилани, ундан аввал кўрган аёлларни эслаб, аксарият туркман қиз-жувонлари ҳовлисида ҳам озода, яхши кийиниб юришаркан, деган фикр туғилди.

Зокиржон акалар ҳокимликдан уч киши бўлиб қайтиб чиқишди: махсус хизмат ходими, Тожимурод исмли йигит қўшилган эди. Масала умуман ҳал бўлибди. Бироқ, бугун кеч бўлиб қолди, Ҳиротга кечаси етиб борсак, жой истаб довдираб юрмайлик, деган қарорга

келдик. Шунинг учун бизни ҳарбийлар меҳмонхона-сига олиб бориб жойлашди.

Қўноқхона анча хароб эди. Сув кеч соат олтидан ўн биргача, эрталаб яна икки-уч соат бўларкан. Аммо чивини жуда баттол экан, ухлатмади даюслар.

26 июл, душанба.

Нонуштадан сўнг, соат олти яримда Тожимурод кузатувида чегарага қараб жилдик.

Чегара. Ҳамма ёқда тиконли сим деворлар, электр линиялар...

Афғонистон чегараси. Ер бир, осмон бир, ҳаво бир, сув бир, оралиқ бир қадам. Лекин одамлар ҳар хил, дунёқарашлар, фикрлаш тарзлари, одатлар, тутумлар ҳар хил, сиёсат ҳар хил...

Тожимурод борлиги учун ишимиз енгил кўчди. Узоқ йиллик қардошлик-қондошлик ришталари, дил ва тил яқинлиги барибир одамларда бир-бирига қайишиш, яхшилик қилиш туйғусини сақлаб қоларкан-да.

Ҳужжатларимиз (асосан паспортларимиз)ни текширишиб, машинамиз ичини бир кўздан кечиришди-да, ўтказиб юборишди. Дарвоқе, бизни кузатиб қўйиш учун Гушги этрапи ҳокимининг биринчи ўринбосари Аманияз Гуллийев ҳам етиб келган эди, унинг аралашуви ҳам ишимизнинг тезлашувига ёрдам берди. Экспедициямиз моҳиятини яхши англаган гушгилик янги дўстларимиз бизнинг ишончли ва хавфсиз, шунчаки хайрли ният йўлида сафарга чиққан зиёлилар эканлигимизни чегарачиларга уқдириб, биз учун кафолат беришган эди.

Лекин осма кўприксимон, икки томони темир панжарали дахлсиз ҳудуддан ўтишимиз билан Афғонистон чегарачилари тўхтатишди. Бу ерда ҳолат бошқачароқ эди: эски, носранг кийимли, бадқовоқ, серсоқол чегарачиларни, узоқ тепаликларда автоматларини кўкрагига маҳкам босганича қоққан қозикдай серрайиб туришган кузатувчи-соқчиларни кўриб одамнинг кўнглига ваҳима ўрмалай бошларди...

Чегарачилар (улар беш-олтита) ҳужжатларимизни обдон кўришиб, ўзларича анча муҳокама қилишди. Қайси мамлакатларга боришимизни сўрашди. Дастлаб Эронга ўтишимизни айтгач, бир-бирига қараб

елка қисиди. «Ҳужжатларда бунақа ёзилмаган» деб яна ҳайрон бўлишди. Уларнинг нимага ажабланишгани ва иккиланишгани бизга кейинчалик, Ҳиротда аён бўлди.

АФҒОН БИЛАН ТУҒИЛГАН ВАТАН...

*Афғон билан туғилган ватаним,
Ғаму ғазабга тўлган ватаним,
Қайта дунёга келган ватаним,
Куйлаб туриб йиқилдим йўлингга...*

Афғон халқининг миллий қаҳрамонидай довруқ қозонган машҳур қўшиқчи Аҳмад Зоир шаънига таниқли ўзбек хонандаси Нуриддин Ҳайдаров томонидан ижро этиладиган мазкур таъсирли сўзлар атоқли шоиримиз Туроб Тўла қаламига мансубдир. Шу қўшиқни эшитар эканман, ҳар гал ана шу афғон билан туғилган юрт ва унинг аламдийда халқига нисбатан қалбимда ачиниш ва ҳамдардлик ҳисси уйғонади. Ва бу ҳис мени анчагача тарк этмай, ўз-ўзимдан парижон бўлиб қоламан. Бир-бирини ўлдиришдан тап тортмайдиган, аксинча, ўзининг бу ёвузигидан ҳузур топиб, роҳатланадиган одам зотига ғазабим, нафратим ортиб бораётганини сезиб қоламан...

Афғонистон... Ҳа, бу ном бизнинг юртимизда кунига юзлаб, минглаб бора тилга олинади. Ҳамма ҳолларда ҳам уни ҳурмат ва меҳр билан эсланавермаслигини ҳам эътироф этмай илож йўқ. Гарчи айб афғонистонликларда бўлмаса ҳам, ҳарқалай узоқ йиллардан бери даҳшатли жанггоҳ бўлиб келаётган мана шу тупроқ бағрида, анави адирлар, улардан нарида хўмайиб турган тоғлар орасида минглаб ўзбек йигитларининг жасади қолиб кетди-да. Бир қисмининггина мажақланган, гоҳо афти-ангори таниб бўлмайдиган даражада дабдала қилинган лоши темир тобутларда келтирилиб, ўз қабристонларимизга дафн этилди. Қанчаси дом-дараксиз кетди: на тириги бор ва на ўлиги... (Экспедициямиз дастурида шу масалага тегишли баъд ҳам бор, бу ҳақда кейин тўхталамиз). Қанчадан-қанча хонадонлар ўн саккиз-йигирма йил не-не қийинчиликлар билан боқиб, ўстирган жигарпораларидан жудо бўлиб қон-қақшаб қолдилар. Нима учун?.. Умуман, қизил империя кичкинагина, даҳлсиз Афғонистон билан шунча йил нима талашди ўзи ва нимага эришди?..

Тўғри, сиёсатдонлар бу қирғинни ҳар хил ваҳимали сабаблар билан изоҳлашади. Лекин менга бу жабр-дийда мамлакатдаги мазкур ҳолат кучли чавандозлар ўртасида улоқ талашишдай, тайинли мақсад йўқ тортишувдай туюларди... Хўш, энди-чи? Энди нимага ички низолар, қирилишлар барҳам топмаяптикин? Нега уруш олови катта ўрмонга кетган ўт каби ҳамон ўчмаяпти?

Афғонистон заминига, Турғунди қишлоғига қадам қўйишимиз билан бетон плита ётқизиш билан йўл четларида ана шу шиддатли ва беомон жангу жадаллардан совуқ хотира бўлиб қолаётган қўрғошин ранг ўқдонлар кўзга ташланди. Қуролнинг ҳатто ишдан чиққан бўлаги, парчаси ҳам одамнинг этини сескантиради-я. (Менимча, бизга ўхшаган уруш кўрмаганлар шундай ҳолга тушса керак).

Икки ёндаги кенг, баланд-паст даралар билан қўшилиб кетган пайкаларда қовун-тарвуз, у ер-бу ерда кунгабоқар ўсиб ётарди.

— Бирдан, кўчанинг иккала томонида ниҳоятда зич, бир-бири билан туташ, кичкина-кичкина дўкончалардан иборат (аксарияти темир гаражга ўхшайди) савдо расталари бошланди. Дўкончаларнинг ичию таши эски-тускинлар, суратлари ўнгиб, ҳарфлари ўчиб кетган ҳар хил қоғозлар билан шу даражада «безалганки», уларнинг олдида ўта бачкана сартарошхона ҳам ип эшолмайди-ёв. Айниқса, ялтироқ нарсалар (ашқол-дашқол деса ҳам бўлади) ҳаддан зиёд кўп эди. Лекин, таажжубки, бу атрофда одамлар яшайдиган уйлар йўқ эди. Расталар тугагач, йўлдан анча ичкарида, адирлар бағрида деворию томи лой-тупроқдан қилинган тўп-тўп кулбалар кўринди.

— Ҳар бир тўп-бир қавм, қора чодирдагилар-кўчманчилар, — деб изоҳ берди Сайфиддин Жалилов.

Сал юрганимиздан кейин шундоқина ялангликда бўлаётган қўй бозорига дуч келдик. Тўда-тўда бўлиб турган қўйларнинг ҳаммаси семиз-семиз эди.

Бетон тўшалган йўлдан безор бўлиб боряпмиз. Плиталарнинг ораси беш-олти энлик, баъзи жойларда ундан ҳам кўпроқ очиқлиги учун машина филдираги ҳар ўн қадамда ана шу ораликқа дўққиллаб тушганида бутун вужудимиз бир силкиниб кўярди. (Бу йўл қурол-яроғ, замбарак ортилган каттакон ҳарбий юк машиналари, танк, бронетранспортёрлар ташишга мўлжалланган эди).

Кета-кетгунча икки томон чўл, адирликлар, адирлар ортида тоғлар, ора-чурада яна қовун-тарвуз пайкаллари, ногоҳонда, сув сероброқ жойларда мевали-мевасиз дарахтлар, пиёз ва бошқа полиз экинлари кўзга чалинади. Уйлар кўп, фақат улар йўлдан анча узоқда ва бутунлай лойдан тикланган. Қуббасимон томларининг ўрталарида тешиклар бор, мўрилари кун чиқишга қараган... Жуда ибтидоий эски шаҳар қолдиқларига ўхшаб кўринади олисдан.

Онда-сонда эшак минган, ёпинчиқли қизлар, аёллар, туя, от, эшак учрайди, аммо қўй, эчки жуда кўп. (Чорваси мўл юртнинг эли бой бўлгич эди. Лекин, бу ерларда унақага ўхшамасди). Енги ва этаклари узун жанда кийган афгон деҳқонлари кафтларини пешонасига соябон қилишиб, қовун-тарвуз сотмоқчи бўлиб туришибди. Харидорлар кўринмайди. Ҳар замонда ўтадиган йўловчиларга умид билан кўз тикиб ўтиришса керакда. Рўпарадан келадиган усти очиқ енгил машиналарда ўтирганлар қўл кўтаришиб бизга «салом» ишорасини қилиб ўтиб кетишар, мутлақо нотаниш кимсаларнинг бу эзгу одатидан кўнглимизга илиқлик югурарди.

35-чақиримда тўхтаб, бир пиёладан чой ичдик. Бизда йўқ бўлиб кетган катта, учар чумолиларни шу жойда, қоқсов ерлардаги янтоқзорларда кўрдим.

ТОҒ ЙЎЛИДА УЧРАГАН СУЛУВ

55-чақиримда уйлар ва яна ҳар хил бинолар бор гавжумроқ жойга кириб бордик. Бу ерда бизни ҳарбий кийимдагилар тўсишди. (Ҳарбий гарнизонча экан). Чап томонда қандайдир қўрғонга ҳар турли кийинган, катта-кичик эркаклар кириб-чиқишар (кейин билсак, у масжид экан), ўнг тарафда идорасимон бино, унинг ёнидаги ялангликда 5—6 та БТР саф тортиб турарди. Назаримда улар жангга шай ҳолатда эди.

Шу ерда шифер томли, фиштли уйлар бор эди. Демак, бу ер алоҳида аҳамиятга молик штаб ё йўл қурувчиларининг вақтли маскани. Уларни собиқ Иттифоқнинг мутахассислари қурган бўлиши керак.

Зокиржон ака билан телеоператор ва журналист, ҳам форс тили бўйича ишонган тилмочимиз Фаррух Расулев ҳарбийлар етовида қўрғонча ёнидаги бир хо-

нага кириб кетишди. Қолганларимиз машинадан тушмай, кутиб ўтирдик.

Шу пайтда рўпарадан катта бир юк машинаси бизга яқин келиб тўхтади. Кузовнинг баланд томида, кабина билан ёндош махсус курсида уч киши ўтирарди: чапда қалин мўйловли эркак, ўнгда бир ўспирин, ўртада, ўртада эса... тахминан ўн олти-ўн етти ёшлардаги, қалин қопқора қошлари ширмон юзларига ниҳоятда ярашган, шаҳло кўзлари ўтдай чақнаб кулимсираб турган қиз...

Бизнинг улар томонга қараётганимизни сезган эркак (биз шунақаси ҳам бор экан-ку, деб, йўлда кўрганимиз чодрали аёлларни эслашаётган эдик), қизнинг қулоғига шивирлаб қўювди, эртақлардаги париларни эслатувчи маҳваш дарҳол хушёр тортиб, биз ёққа бир ҳуркак назар ташлади-да, бошидаги қора чачвонини шоша-пиша юзига тушириб олди. Чарақлаб нур сочиб турган қуёш бирдан қора булутлар қаърига кириб кетдию, олам зим-зиё бўлди-қолди гўё. Бу ҳолат, яна, Алишер Навоийнинг машҳур ғазали матлаасини ёдимга солди:

*Оразин ёпқач кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким пайдо бўлур юлгуз, ниҳон бўлғоч қуёш...*

Ҳа, Лутфийдек ғазал пири мана шу бир байтга бутун умри давомида ёзган асарларини алмашишга рози бўлгани бежиз эмас. Улуғ Фузулий: «Шифойи васл қадрин ҳажр ила бемор ўландин сўр», деганларидек мавлоно Лутфий ҳам юқоридагидай, ғоят латиф, таъсирли ва армонли ҳолатни ўз бошидан кечирган бўлсалар ажаб эмас. (Дарҳақиқат, бизга ҳам кейин бунақа юзи очик, гўзал қизни кўриш Афғонистон ҳудудида қайта насиб қилмади).

Мен анчадан бери шеър ёзмай қўйган эдим. Мана шу оний, аммо қаламкашлар, рассомлар кўзи олдида бир умрга муҳрланиб қолажак нозик ва бетакрор лаҳзаларда менда ҳам ажиб бир кайфият, тотли ҳис-туйғулар уйғониб, кўнглимда сўзлардан чечаклар уна бошлаганини сезиб қолдим. Монголоидларга ҳам, европеидларга ҳам, бошқа ирқий турларга ҳам ўхшамайдиган, чиндан-да, бир қарашда афсонавий маҳваш бўлиб кўринган ва кўпчиликни шошириб қўйган бу шаҳло кўзли қиз, балки ўзбек ё тожик, араб ё форс гўзалидир... Лекин

Афғонистон заминига қадам қўйган чоғимизда уч-рагани боис, уни назмга шартли равишда «Афғон қизи» деб бита қолдим.

АФҒОН ҚИЗИ

*Тоғ йўлига учраган сулув,
Ҳарир рўмол остидан кулиб,
Дилга солдинг чўғдай бир фулу,
Кулиб лолу бежон қилдинг-а,
Афғон қизи, армон бўлдинг-а.*

*Ой юзингни бир бор очдинг-а,
Сўнг ёлғали бунча шошдинг-а,
Нигоҳингни олиб қочдинг-а,
Биз ғарибни ҳайрон қилдинг-а,
Афғон қизи, армон бўлдинг-а.*

*Айт, чинмидинг ё пари, рўё,
Тунда гўё чакнаб бир зиё,
Қайга ғойиб бўлди сўнг гунё,
Тонгни бирдан хуфтон қилдинг-а,
Афғон қизи, армон бўлдинг-а.*

*Ғамзангми бу ёки карашманг,
Ё демисан: «ҳаддан кўп ошманг,
Бу жафоли йўлда адашманг...»
Тилим боғлаб, гумрон қилдинг-а,
Афғон қизи, армон бўлдинг-а.*

*Эртақларга ишонмас эдим,
Гўзалликдан ҳеч қонмас эдим,
Ишқда бунча лов ёнмас эдим,
Куйдирдинг-а, гулхан қилдинг-а,
Афғон қизи, армон бўлдинг-а.*

*Андижонга қандай кетарман,
Ғар соғинсам сени, нетарман,
Шахло кўзинг қўмсаб ўтарман,
Юрак-баърим вайрон қилдинг-а,
Афғон қизи, армон бўлдинг-а.*

Дарвоқе, сайёҳ шоир Зокиржон Фурқатнинг «Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Кашмирида...» деб бошланадиган айтишув шаклидаги ғазалида ҳам шундай бир латиф манзара, ногихоний ҳолат ифода этилган. Афсуски, биз бу малак сиймо билан суҳбат қур-

моққа мушарраф бўла олмадик (бунинг иложи ҳам йўқ эди), бинобарин, шеърни мулоқот тарзида ёзмак ҳақиқатга хилоф эди...

Шунингдек, қисқа ва жодули бир нигоҳ баҳона, ўрис дарвеш шоири Сергей Есениннинг:

*«Оқшом менга ниқоб остидан
Оҳу кўзин сузди гулруҳсор...» —*

деган сатрларини ҳам эсладим. Албатта, Ходи Тоқтош таъбирича, эски муҳаббатни ҳар бир қалб ўзича янгилагани каби, ҳар бир ижодкор ҳам ҳаётида кам учрайдиган юқоридагидай илҳомбахш, юракка ўт қаловчи ҳолатларга ўз нуқтаи назаридан, ўша пайтда кўнглидан кечган ҳиссиётлардан келиб чиққан ҳолда муносабат билдиради, қоғозга туширади...

ОРЗУДАГИ ШАҲАР

Яна дўқир-дўқир, силтама йўлдан ичакларимиз айқаш-уйқаш бўлиб, кун ботишга қараб кетяпмиз. Далаларда туялар тўдаси кўпая борарди. Йўл четидаги яккам-дуккам уйлар томида дон шопириш ёки деворларга тапиллатиб тезак ёпишлар, қўш ҳўкиз билан буғдой янчишлар бизга узоқ ва яқин ўтмишимизни эслатарди.

Мен Ҳиротни бутунлай бошқача тасаввур қилиб юрардим. Хуросондай катта бир давлатнинг машҳури жаҳон бўлишида бу тарихий шаҳарнинг алоҳида ўрни бўлганлиги маълум. Лекин мен учун энг муҳими — бу табаррук заминда ўзбек қалам аҳлининг пири, ўзбек адабиётининг ҳазрати олийси таваллуд топгани ва яшагани эди. Хуллас, Ҳирот кўз олдимда афсонавий ва фусункор шаҳар қиёфасида гавдаланар эди... Шунинг учун мен Ҳиротга — улуғ устоз зиёратига, унинг муборак қадамжойларини тавоф этгани ич-ичимдан тошиб чиқаётган сабрсизлик билан ошиқардим.

Ниҳоят, йўлнинг икки томонидаги туя ўркакидек адирлар оралиғидан Ҳиротнинг баланд-паст миноралари кўриндию, руҳим чоғ бўлиб, беихтиёр энтикишдан кўксим тоғдек кўтарилиб кетди. Бир қақиримча юргач, йўл ҳам, биз ҳам адирлар қуршовидан чиқиб, шаҳарнинг рамзий дарвозасидан кириб бордик ва чапга

бурилдик. Кўз олдимизда энди бутун Ҳирот — уфқда анча пастлаб қолган қуёшнинг алвон нурлари пастак томларию юксак минораларига қизғиш тус бераётган кўҳна шаҳар намоён бўлди.

Чап тарафда қолаётган адирлар пойидаги тўп-тўп тош терилган тепачаларга кўзимиз тушди. Улар қабрлар экан. Ўнда махсус ясалган хирмонга ўхшаш усти текис чор қирра тепалик бор экан. Ўша ерга чиқиб кун ботишда кафтдагидай кўриниб турган Ҳирот манзараларини энтикиб-энтикиб, мириқиб томоша қилдик, шаҳар фонида суратга тушдик, кино, телетасвирларга олишди.

Ҳирот... Орзудаги шаҳар...

Жаҳон маданияти, фани, адабиёти, санъати тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган не-не истеъдод эгалари, умумбашарий обрў-эътиборга сазовор буюк алломаларга бешик, ватан бўлган, донғи дунёга кетган шаҳар бу.

Биз изларини кўзимизга тўтиё қилиб бораётган ҳамюртимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг назари тушган, пойқадами теккан табаррук тупроқ бу...

* * *

Ҳирот губернатори (ҳокими) Амир Исмоилшоҳ қароргоҳини осонгина топдик: у ер «Дафтар» (де-вонхона) дейиларкан. 4 киши — раҳбар, таржимон ва телетасвирчи Фаррух, кинотасвирчи Тўлқин ака, радио мухбири Аҳмаджонлар ҳоким билан учрашиш мақсадида унинг қабулига кириб кетишди. Биз дам олиб, томоша қилиб турдик. Кўчанинг ўнг бетида Дафтар — маҳаллий ҳукумат уйи бўлса, унинг рўпараси, чап томон қарағайзор хиёбон бўлиб, ости тақир тупроқ эди, майса-ўт деган нарса кўринмайди. Ҳатто кўча билан қарағайзорни ажратиб турадиган ариқ ичида, унинг қирғоқларида ҳам гиёҳ унмабди. Сув ҳам тиниқ эмас. Бу ерда менга энг эриш туюлган ҳол шу бўлдики, кексалар ҳам, ёшлар ҳам шартта дарахт панасига ўтишиб «ишни» битиришарди-да, лозимбоғларини осилтирганча ариқ лабига келиб, кўчага терс қараб чўнқайишганча мустаҳаб қилиб кетишаверарди...

Шундоқ кўча қирғоғида ҳар хил ичимликлар (ичкилик эмас!), фиддиракли мосламаларга ўрнатилган ак-

вариумсимон ойнаванд идишда пиширилган нўхот со-тиш расм экан. Шу одатлари менга анча маъқул бўлди. Акс ҳолда бесарамжон қатновга тўла кўчада кўтари-лаётган чанг (бунинг устига бир зумда қаёқдандир қисқа муддатли шамол келиб қоларкан — бу машҳур «афғон шамолининг шунчаки енгилгина шабодаси, эпкини бўлса керак) нўхотнинг нўхот афтини кўймай-диям-да.

Сайфиддин ака билан ичимлик-сув сотаётган жой-га яқинлашдик. Домла чўнтагидан шўро пулини чиқа-риб кўрсатди ва «шунга сувингдан куй», деган ишора қилди. Яланг бош, соч-соқоли ўскин, оёғидаги пойаф-зали тўзиб кетган сотувчи йигит пулга бир пас қизик-синиб қараб турди-да, бош чайқади. Унинг ёнида ту-ришган (уларнинг ҳам соч-соқоли ўстан) йигитлардан бири русчалаб «қаердан келдинглар» деб сўраб қолди. У (Аҳмад) Тошкентда қисқа муддат (олти ой) ҳарбий тайёргарликдан ўтган экан, рус тилида талаффуз би-лан бўлса-да, ҳарқалай тушунарли гапирарди. У ўз ҳисобидан бизни «Тархуна»симон яшил рангли ичим-лик билан «меҳмон» қилди. Бир стакан ичимлик 50 афғони экан.

Ариқнинг у бетидаги йўлакда уч-тўрт мўйсафид ўтирар, биттаси эса узала тушиб ётганди. Улар мун-шийлар экан. Сайфиддин ҳожи ака ўшаларнинг бири билан тил топишиб (домла ҳам форс тилини тирикчи-лик қилиб кетадиган даражада билар эди) қолди. Қа-рия Сайфиддин аканинг кўксултондай чойнагини олиб, қаердандир чой дамлатиб, шапалоқдай, икки қулоқли гулдор патнисга қўйиб келди. Машина ичида чойхўр-лик қилиб, суҳбатлашиб ўтирдик. Улар (муншийлар) ҳокимга кирадиганларга ариза ёзиб беришаркан. Бит-та ариза эвазига 100 афғони ҳақ олишаркан, яъни икки стакан сувнинг пули! Бир тахта (варақ) қоғоз 10 афғони экан.

Транспорт қатновини кузатаман. Ҳар турли маши-налар у ёқдан-бу ёққа физиллаб ўтяпти. Аксарият ен-гил машиналарнинг ҳам усти очик, жуда эски. Кўпи-нинг орқасида «ТОЙОТА» деган ёзув бор. Лекин баъ-зиларининг умуман рақами, ҳарф-белгиси йўқ. Ҳар хил рангга, катак ё бошқа шаклда бўяб олишибди (юк машинаю, автобус енгил уловларни ҳам). Айниқса, велосипедни безашга ҳафсалалари зўр экан. Умуман, ҳайдовчилар бачкана жиҳозларга ўчроқ экан, деган тасаввур тугилади.

Йўрға отли извошлар жуда сероб эди. Отнинг бошию бўйинларини ёқутдек қип-қизил матодан тайёрланган тўпсимон шокилалар, попуқлар билан безашиб, қўнғироқлар осиб ташлашибди. Уни «годи» дейишаркан.

Кийимларнинг аксарияти кулранг тусда эди. Хотин-қизлар тепаси дўпписимон, қош билан бурун-гача бўлган ўрталиқ, яъни кўз усти қисмига майда (роса тикилиб қарасангиз ҳам унинг остидаги кўзни кўролмайсиз) тўр қопланган, товонигача тушадиган фижим матодан ёпинчиқ (чодра) ёпиниб (кийиб) юришарди. Онда-сонда чодралигу лекин юзи очиқ аёллар ҳам кўриниб қоларди. (Кейинча «ундайлар бошқа юрт ё шаҳарлардан келганлар», деб уқдиришди бизга)...

Зокиржон акалар Исмоилшоҳ ҳузуридан мамнун чиқишди. Губернатор яхши қабул қилибди. Унга ноҳақ афғон урушида бедарак йўқолган ўзбек йигитларининг рўйхатини топширишибди. Ҳоким иложи борича бегуноҳ жабрдийдалар, она ватанидан жудо бўлганларни топиб, ўз юртларига қайтариш чорасини кўришга ваъда берибди. Хуш қабул эвазига губернаторга Ўзбекистоннинг, Андижон халқининг совға-саломларини (тўн, дўппи, чорси, пичоқ) бериб чиқишди.

Ҳокимият вакили бўлган икки йигит — Анвар соҳиб ва Абдуғани (буниси ҳарбий кийимда, елкасида милтиғи ҳам бор эди) бизни меҳмонхонага олиб боришди. Меҳмонхона ташқи ишлар бўлимига қарашли, икки қаватли шинам бино экан. Полнинг очиқ жойи йўқ — ҳамма хоналар, йўлаклару зиналаргача тўлдириб гилам, палос тўшалган.

Бизни аввал биринчи қаватдаги расмий учрашувлар, ҳар турли мулоқотларга мўлжалланган хонага олиб киришди. Хона «Г» шаклида бўлиб, атрофига юмшоқ, салобатли, қимматбаҳо (менинг наздимда) ўтирғич (кресло)лар, диван, ўртага эса бир неча ойнаванд хонтахтача ва унинг устига биллур идишларда бодроксимон оппоқ парвардақант қўйилган эди.

Бизни ўз ихтиёримизга кўра чойи сиёх (фамил) ва чойи кабук (кўк чой) билан сийладилар.

Тўри томондаги деворга — кун чиқиш томондаги ҳарир парда тўсилган катта деразадан ёруғ тушиб турадиган жойга икки кишининг — Афғонистон президенти Бурҳониддин Раббоний ва Ҳирот губернатори

Амир Исмоилшоҳнинг журнал саҳифасича келадиган суратлари осилган, деворларнинг шифтга яқин қисмига эса, айланасига, гўё симга тортилган байроқчалардай, Исмоилшоҳ сиймоси туширилган кафтдайгина уч бурчакли яшил мато (бунақа нарсани бизда «вимпел» дейиларди) илиб ташланган эди.

АЯНЧЛИ ЗИЁРАТГОҲЛАР. ҚАНИ МАШҲУР МУСАЛЛО?

Мулоқотхона билан ёнма-ён ошхонада Ҳирот ҳукумати бошлиғининг муруввати билан тушлик қилгач, Анвар соҳиб ва Абдуғани кузатувида шаҳар айлангани жўнадик. Ҳирот марказига кириб келган йўлимиздан орқага — кун чиқиш томонга қайтиб, шаҳарнинг шимоли-шарқий чеккасида қад кўтарган Абдулло Ансорий мақбарасига бордик.

Ҳирот маданиятининг энг гуллаган даври намоёндаларидан бири, форс-тожик шоири ва олими Абдурахмон Жомийдир. Жомийнинг кўп қиррали ижод соҳиби бўлиб етишувида Ҳиротнинг ҳиссаси каттадир. Айни вақтда, улуғ шоир Ҳирот адабиёти, фанининг юксалишига, бу шаҳар номининг дунё маданий марказларидан бири сифатида доврўқ қозонишига ўзининг фаол умри ва баракали ижоди билан хизмат қилди. Биз учун яна бир муҳим жиҳат бу Абдурахмон Жомий билан Алишер Навоийларнинг беғубор ва мустаҳкам дўстлигидир. Бу дўстлик, мана, беш асрки, аввало ўзбек ва тожик халқлари орасидаги биродарликнинг, қолаверса, умуман инсоний дўстликнинг буюк тимсоли бўлиб яшамоқда.

Бизни ана шу улуғ зотнинг мақбарасига олиб боришди. Энди уни мақбара демаса ҳам бўлади: тепаси йўқ, олди қисмини замбарак ўқлари бузиб ташлабди. Мармар устун бўлаклари ғўласимон қилиб, қабрнинг бош томонига тахлаб қўйилибди.

Тўлқин Рўзиев афсус билан бош чайқади.

— Ўтган гал келганимда бу мақбара бутун ва жуда кўркем эди, — деди у мақбаранинг олдинги ҳолатини тасвирлаб.

Мен шу ўринда бир тарихий тафсилотни эсладим. Маълумки ўтмишда, мусулмон оламида мазҳаб талашини асносидаги келишмовчилик кўп бўлган. Ху-

росон аҳли асосан суннийлар, Ажам Ироқи (Эрон Озарбайжони)да эса шиалар ҳукмрон бўлиб, улар ўзларининг таъсир доирасини кенгайтириш учун қаттиқ ҳаракат қилишарди. Ана шу ҳаракатлар сабабми, Султон Ҳусайн Бойқаро, жума номозидаги хутбаларга шиаларнинг ўн икки имоми номларини кўшиб ўқитишга рози бўлади ва фармон тайёрланади. Бундан хабар топган Жомий мамлакат аҳолисининг норозилигини Султонга етказди ва бу номувофиқ иш амалга ошса катта жанжал чиқиши ва ҳатто фожиалар юз бериши мумкинлигини шоҳга тушунтириб, уни фармонга имзо чекиш фикридан қайтариб қолади. Албатта, улуғ шоирнинг бу адолатли тадбири шоҳ Исмоил Сафавий қулоғига етиб борган ва Ҳиротга қилган қонли юришини (1510 йил) Жомий қабрини вайрон қилишдан бошлаган, дейилади манбаларда. Лекин, шоҳнинг бундай ғаразини олдиндан пайкаган ҳиротликлар улуғ мутафаккирнинг ўғли Зиёвуддин Юсуф бошчилигида Жомий жасадини бошқа жойга кўчиришган эдилар. Жомийни жирканч йўл билан таҳқирлаб, хумордан чиқмоқчи бўлган шоҳ Исмоил қабрнинг бўшлигини кўриб, қаттиқ дарғазаб бўлади...

Хўп, шоҳ Исмоил-ку Жомий қабрини бир ният билан бузган экан. Бу гал-чи? Бу гал абадий оромгоҳда ётган бир табаррук зотнинг руҳи покени кимлар чирқиратди? Нима учун?..

Жомий қабри атрофида яна бошқа қабрлар (хайриятки, сағана тошлари бутун эди) ҳам бор эди. Улар Жомийнинг тасаввуф илми бўйича устози ва пири мавлоно Саъиддин Қошғарий, биродари Шамсиддин Муҳаммад, жияни Абдуллоҳ Ҳотифий, шогирди Абдулғафур Лорийларнинг мангулик хобгоҳлари экан. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да Абдулғафур Лорий ҳақида алоҳида тўхталиб, «Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди», дейди ва Хуросонга борганда Лорийнинг беморлигини, уни бориб кўрганлигини, бир неча кундан кейин унинг вафот этганини ёзади.

Абдуллоҳ Ҳотифий ҳақида эса Бобур шундай ёзади: «Яна Абдуллоҳ маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг Ҳоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Ҳамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Ҳафт манзар» от кўюбтур. «Искандарнома» муқо-

баласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур».

Имом Фахр Розий ва бошқаларнинг қабр-мақбаралари анча ғариб эди.

Бизнинг онгимизга ўтмишда Шарқ аёллари, жумладан мусулмон хотин-қизлари эркисиз, ҳуқуқсиз, мазлума, чўри бўлиб яшашган, деган тушунчани сингдиришга ҳаракат қилиб келдилар. Ваҳоланки, тарихимиз қатламларига чуқурроқ назар ташласак, бунинг аксини кўрамиз. Шўролар даврида аёллар ҳамма жабҳаларда, энг оғир юмушларда (тракторда, заводларда, қурилишларда) қуруқ мақтовлар, Фахрий ёрлиқлар, темир-терсақлар (орден-медаллар) билан «рағбатлантирилиб», эркаклар билан баробар, кўп ҳолларда улардан ортиқроқ ишлатилиб келинди. Ўтмишда эса, вафоли, оқила аёллар ниҳоятда эъзозланган ва уларнинг қадри, ҳурмати жойига қўйилган. Мисол учун Амир Темурдек ярим жаҳонни сўраган соҳибқирон ўзига энг яқин маслаҳатгўй деб билган Бибихоним, Бобурдек улуғ ижодкор отасининг муносиб издоши, тарихчи, солномачи Гулбаданбегим, Бобур чевараси Жаҳонгирнинг рафиқаси, ғоят гўзал ва доно малика Нур Жаҳон, аёл зотининг беназир тимсоли Нодира бегим каби момоларимиз амалга оширган эзгу ишлар, улар қурдирган тарихий обидаларни, айни вақтда бу азиз ва мўътабар аёлларга (айниқса, Шохжаҳоннинг суюкли умр йўлдоши Мумтоз маҳалга) кўрсатилган иззат-икромларни эслашнинг ўзи кифоя.

Шундай пайтда беихтиёр Нодирабегим замондошларидан бирининг унинг хайрли ишларини баён қилувчи сўзлари ёдга тушади: «Мамлакат ҳирожларидан бехисоб тилла ва жавоҳирлар сарф қилиб мадрасаи олий, нақддош масжид, ҳаммом, расталар, карвонсаройлар бино қилдири. Ушбу мадраса ва масжидларга ҳисобсиз вақф тайин этди... ва яна китоблар ёзиш, ва уларга зеб-зийнат беришга фармон қилиб, бир китобхона бино эттирди. Китобхонада ишловчи хаттотлар, наққошлар, рассомларга шундай қарам ва эҳсонлар кўргуздиким, овозаси атроф оламга машҳур бўлди». Ўз халқининг маърифати, маданияти, маънавиятини бойитишга шу қадар ҳисса қўшган аёлга — буюк миллатпарвар, юртпарвар инсонга қўл кўтарган ва уни вахшиёна ўлдирган Насруллони ва у каби эркаклик шаънига ювилмас иснод келтирган малъунларни

кишилик жамияти абадул-абад кечирмаслиги, аксинча, лаънатлаб ўтиши керак. Ва бундай манфур, манқурт кимсалар халқ, миллат тарихи саҳифаларида қора ҳарфлар билан битилиши лозим.

Турон тарихида салтанат ишларига фаол аралашиб, подшога ўз таъсирини ўтказга олган аёллардан бири Гавҳаршодбегимдир. Маълумки, теурий маликалар ичида ўзига хос нуфузга ва шуҳратга эга бўлган бу хоним қипчоқ амирларидан бири Фиёсиддин Тархоннинг қизи бўлиб, дунёга Мирзо Улуғбекдай илмуфан даҳосини, адолатли подшони инъом этган мўтабар она, соҳибқирон Амир Темурнинг келини, яъни Шоҳрух Мирзонинг тўнғич хотини эди. Мадрасалар ва бошқа қурилишларга раҳнамолик, ҳомийлик қилган, шу каби ижобий фазилатлари билан раият ҳурматини қозонган малика эридан ҳам, барча ўғилларидан ҳам узоқ яшаган. Умри ниҳоясида қонли тўқнашувларга сабаб бўлган Султон Абу Саид Мирзо томонидан қатл эттирилади.

Садоқатли, қобил фарзанд Мирзо Улуғбек отаси Шоҳрух Мирзонинг жасадини Ҳиротдан Самарқандга олиб келиб, Гўри Амирга, бобоси Амир Темур ёнига дафн эттиради, ўзи ҳам падаркуш Абдулатиф амри билан боши танасидан жудо қилиниб, боқий дунёга рихлат қилганида ота-боболари қаторидан жой олади. Онаси Гавҳаршодбегим эса, тақдир тақозосига кўра Ҳиротда, ўзи қурдирган мадрасадаги Бойсунқур даҳмасида қолиб кетади. Гавҳаршодбегим мадрасаси биниси ўз даврида Ҳирот шаҳрининг шимолий қисмида махсус бино қилинган Мусалло меъморчилик ансамблининг, нафақат ансамблининг, балки мулки Хурсоннинг кўрки бўлгани каби, ҳозир ҳам бу яқин атрофда ундан-да улуғроқ, ундан-да салобатлироқ тарихий обида, ёдгорлик кўринмасди.

Мазкур ансамбл меъмор Қавомиддин Шерозий томонидан 20 йил давомида қурилган эди. Тарихнинг бешафқат қуюнлари уни ҳам бир неча бора селпиб ўтиб, эндиликда Гавҳаршодбегим мақбарасигина қолибди. У ҳам аввалги ҳусни-тароватини, оҳорини йўқотган, гўё Ҳиротнинг гуллаган, гуркираган давридан салобатли хотира сифатида, ғамгин хаёллар ичида яшамокда эди.

Ниҳоят...

КЎЗИМ ЧИҚСИН...

Ниҳоят, сал наридаги бир мақбарани «Навоийники...» деб кўрсатишувди, аввалига унча ишонқирамадим. Ҳатто аёллар тўғрисида ҳозиргина айтган мулоҳазаларимдан буткул воз кечиб юбораёздим, лекин айб улардамас-ку, деган фикр шаштимдан қайтарди... Уйланмай, оила, фарзанд орзу-ҳавасидан воз кечиб, эллик йил кечасию кундузи, хира шам ёруғида қалам қитирлатиб, она тилимизнинг бой имкониятларини очиб берган, ҳар жиҳатдан мукамал ва ибратли тўрт девон, оламга машҳур «Хамса» ва яна бошқа ўнлаб дostonлар, рисоалар ёзиб, дунё маданияти тарихидан абадул-абад фахрли ўрин эгаллаган, Хуросондек катта юртда вазир бўлиб кўп улуғ ишлар қилган, халқнинг меҳр-муҳаббатини қозонган, ғазалари, қўшиқлари шу кунгача ҳам миллионлаб хонадонларда баралла янграб келаётган беназир шоир ва улуғ инсон мақбараси бир ҳуқумдорнинг оддий, суюкли хотини номи билан боғлиқ обида олдида гугурт қутисидек кичкина, кўримсиз эди, ва ўзининг шу аҳволидан хижолат бўлгандай, эзилгандай, ғарибона кўринишда эди.

Лекин бу гаплар ҳали холва экан.

Янтоқ, тикан, алафлар босиб, изи ҳам йўқолиб кетаёзган сўқмоқдан мақбарага қараб борар эканмиз, ичимдан беихтиёр бир нидо отилиб чиқди:

Ҳайҳот! Хароба-ку!

Менинг назаримда улуғ, беназир алломалар қабри, мақбараси дахлсиз бўлиб, ҳар қандай қирғин-баротларда ҳам беэён, бешикаст қолмоғи керак эди. Лекин... жоҳиллар қўлидан учган ўқлар, снарядлар жой ҳам, одам ҳам танламайди-да...

Навоий мақбарасининг кун чиқиш томон деворини снаряд ўпириб юборган экан, фишт уриб қўйишибди. Ичкарида ва ташқарида темир ҳавдзалар турарди. Афтидан улар ана шу ўпирилган жойни беркитишга олиб келингану шу бўйича қолиб кетган бўлса керак. Чунки, мақбара ичида уюлиб ётган фишт синиклари, тош, кесакларга қараб, бу ерга яқин-ўртада таъмирловчилар ҳам, бошқалар ҳам оёқ босмаганини сезиш қийин эмас эди.

Деворларга чизиб ташланган телба-тескари ёзувларни кўриб, кўнглингиз озади.

Бош қисмига «Бу ерга Низомиддин Алишер Навоий дафн қилинган» деган ёзув битилган қора мар-

мар сағана тоши синиб, бўлиниб кетган эди... Одамнинг хўрлиги, йиғлагиси келадиган манзара... Ҳаммамизнинг руҳимиз тушиб кетди. Наҳотки, Навоийнинг мақбараси, қабри шу аҳволга тушиб қолса!

Мен беихтиёр «Алишер Навоий» драмасидаги ушбу байтни эсладим:

*Кўзим чиқсин сени кўргунча мундоқ,
Кесилсин тил сени сўргунча мундоқ...*

Сағана тоши атрофига омонат чўнқайиб ўтирдик. Сайфиддин ҳожи ака Қуръон тиловат қилди-да, ҳаммадан олдин ташқарига қараб юрди. Орқасидан чиқсак, у бир четдаги тошда, елкаларини қисганча бошини қуйи солиб ўтирибди. Назаримда кифтлари билинар-билинемас силкинаётгандай туюлди.

Менинг ҳам юрагим эзилди. Афғонистон ҳудудида уруш асорати, нохуш мназаралар кўп бўлишига гумоним йўқ эди, лекин Навоий мақбарасини шу аллоҳда кўраман деб сира-сира ўйламовдим.

Академик шоиримиз Фафур Фуломнинг ҳам бир вақтлар, бундан 30 йилча олдин Ҳиротга келгани, «Алишер Навоий қабри устида» деган шеър ёзгани эсимга тушди. Ундан аввал, кейин ҳам бошқа ўзбек адабиёти, санъати намоёндалари, олимлар бўлишган бу ерда. Қачонлиги аниқ ёдимда йўқ, қулоғимга Навоий мақбараси ўзбекистонликлар томонидан таъмирланаркан, деган гаплар чалинган эди. Лекин мақбара бино бўлгандан бери қайта таъмирланганга ўхшамас эди.

Ҳаммамиз мискин хаёллар билан Навоий мақбарасидан узоқлашиб борардик.

Қуриб, қовжирай бошлаган ўт-ўланлар орасида автомат ўқларидан бўшаган гилза-патронлар сочилиб ётарди.

Хуросон давлатига узоқ йиллар подшолик қилган, Ҳиротда маданиятнинг ривожланишига шарт-шароит яратиб берган, бу соҳага ўзи ҳам шоирлик қалами билан ҳисса қўшган, Алишер Навоийга болалик ва умрлик қадрдон дўст бўлган миллатдошимиз Ҳусайн Бойқаронинг мақбарасини топиб беришолмади. Таҳминлаб бир эски мақбарага олиб боришувди, у ерда Ҳусайн Бойқаро эмас, воизлик санъати намоёндаларидан бири, мутафаккир, асли сабзаворлик Ҳусайн Кошифий дафн этилган экан.

— Шу атрофда эди, вайрон бўлиб кетибди-да, — деди Анвар соҳиб (афтидан анчадан бери у ҳам бу томонларга келмаган экан). — Биз — афғон, ўзбек, тожик, туркман — асли бир халқдай эдик, қадрдон дўсту биродар бўлиб, жуда аҳил яшардик. Бунга узоқ тарихимиз ҳам мисол. Кейинги вақтларда шўролар, коммунистик мафкура таъсирида ҳаммамиз бир-биримиздан узоқлашиб кетдик...

Менга Анвар соҳиб бу гаплари билан ҳозирги аянчли манзаралар учун хижолат чекиб, ўзини оқламоқчи бўлаётгандай туюлди. Дарҳақиқат, Ансорий, Жомий зиёратгоҳларига бўлган эътиборни кўрдик-ку, уларни анча тартибга келтириб қўйишибди-ку: атрофлари ўралган, қайта тош ётқизилган, супуриб-сидириб туришаркан...

Аммо, атрофдаги уй-жойлар... Минг шукрким, мен урушни кинолардагина кўрганман. Бузғунчи, номи қора бу воқеътнинг даҳшатли асоратларини шу ерда ўз кўзим билан кўрдим, ғоят мутаассир бўлдим ва уруш жабрдийдаларига кўп ачиндим. Катта бир ҳудуддаги — эҳтимол, шаҳарнинг ярмини ташкил этар, гува-лак уй-кулбаларнинг тиккаси, бутуни деярли қолмаган—ҳаммаси вайрон бўлган, бу ҳол ҳар қандай дийдаси тош одамни ҳам даҳшатга соладиган даражада аянчли эди. Айрим уйларнинг эгалари қочган ва жон сақлаган жойларидан қайтиб келиб, ошиён ва дўкон учун янгитдан пойдевор қўя бошламоқда эдилар. Тарихда Мусалло ансамбли деб аталган бу қутлуғ масканни «ўраб», Ҳиротни гўё дунёга кўз-кўзлаётгандай кўкка бўй чўзган салобатли, нақшинкор миноралар ҳам инсонлар «талашуви»дан қаттиқ озор чеккан — замбарак ўқлари айримларини тешиб ўтган, баъзиларининг уч қисмини юлиб кетган, биттаси эса умуман йўқ — ер билан яксон қилиб ташланган эди. Ансамбл таркибидаги гўзал ва ранг-баранг обидаларсиз миноралар ёниб кетган уйларнинг мўриларидай файзсиз сўппайиб туради...

Миноралар орасидан ўтган, ёқасида Ҳусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзо мадрасаси бўлган ва тарихий китобларда кўп тилга олинадиган, «жаннатсалсабили ҳам ариғининг ғайирлиги келадиган» Жўйи Инжил ўрнида қинғир-қийшиқ, кўримсиз ариқча қолган эди.

Шаҳарга қайтар эканмиз, кўнгиллар вайрон бўлганидан ҳеч ким чурқ этмас, ҳамма ўз хаёллари билан,

ҳозиргина кўрилган ачинарли манзараларнинг оғриқ-ли таъсироти билан банд, фаромуш эди...

Меҳмонхонада бизга яна овқат ҳозирлаб қўйишган эди. Пўчоғи арчилиб, тўғраб қўйилган тарвуз, турли хил рангли чанқов босди ичимликлар, айрон, пиширилган, товук гўшти солинган оппоқ гуруч (эхтимол буларнинг паловидир) билан сийладилар. Ноннинг шакли енгчасимон бўлиб, юпқа, узун-узун чекилган (тилинган) чеватини эслатарди. Меҳмондўстликлари яхшику, овқатланаётганингизда ошхона хизматчиларининг тепангизда амрингизга мунтазир бўлиб туришгани ноқулай аҳволга солар экан.

Овқатдан кейин меҳмонхонанинг мўъжазгина ҳовлисига чиқдик. Хиёбончада мевали ва манзарали дарахт сифатида экилган анор (меваси ўртача олмадай бўлиб қолган эди), ёнғоқ («жавзи» дейишаркан) бор эди.

Кечқурун ҳам ана шу хиёбонда осмонни томоша қилиб ўтирдим. «Етти оғайни» юлдузлари шундоққина бошим устида чарақлаб турарди. Менга энг танишли ва қадрдон бўлган бу юлдузларнинг уйимизда (Гуркировда) ҳам деярли шу ҳолатда, шу ўринда кўринишини эсладим. Осмонининг нақадар юксак ва бепоёнлиги-да бу. Йўқса, икки минг чақиримдан зиёд йўл босдик...

Меҳмонхонада (умуман Ҳиротда) чироқ масаласи чатоқ экан: движок билан ёнаркан. Кечқурун аллавақтгача ёнмай, овқатланолмай ўтирдик. Ётишимиз билан яна ўчди.

Биз иккинчи қаватда жойлашган эдик. Оқшом шабада бўлиб турувди, кечаси дим бўлиб, қизиб кетдим. Душга тушай десам, сув совук, чироқ йўқ. Бунинг устига нималигини билиб бўлмайдиган майда нарсалар чақиб безор қилди.

Алқисса анча ҳаловатсиз кеча бўлди.

АМИР ТЕМУРНИ КЎРГАН НАМОЗГОҲ

27 июл, сешанба.

Азонда, тонг қоронғисида тақир-туқур бўлиб қолди. Сайфиддин ҳожи, Зокиржон ҳожи, Собиржон ҳожи ва Аҳмаджонлар бомдод номозини ўқиб келиш учун Жомъе масжидига отланишаётган экан. Тўлқин ака билан пастга тушдик, хиёбончада тонг отишини кутиб, суҳбатлашиб ўтирдик.

Хонага чиққан пайтимда деразадан меҳмонхона билан туташ, қўшни ҳовлига кўзим тушди. Чоғроққина ҳовли ўртасидаги катта тут дарахтига осилган ҳалинчак атрофида беш-олтита қизалоқ чуғурлашиб ўйнаб юришарди. Таниш манзара...

Шу ҳовлида юзи очиқ афғон аёлларини (лекин тўпиғидан билагигача кийим ичида ва рўмол ўрашган), уларнинг кулганини дераза ойнасига пашшадан ихота қилиш учун тўсилган майда кўзли сим тўр ортидан хирагина кўрдим. Кўчада аёллар жуда шитоб қадам ташлашарди, ҳозир мен кўриб турган жувонлар ҳовлида шошилмай, соллангансимон, гўё ерни авайлаб босишарди. Уларнинг оёқлари заминга енгил, омонатгина тушаётгандай туюлди менга. Дарвоқе, кўчада уларни биров кўриб-танимагандан кейин, қаддиқоматини намойиш қилишга эҳтиёж бўлмагач, оҳиста, солланиб юришнинг қизиги бормиди...

Енгилгина нонушта қилгач, Муҳаммад Анвар соҳиб билан шаҳар айлангани жўнадик. Кун ботишга — Янги шаҳар («янги» сўзи ҳам бу ерда ўз маъносини йўқотиб, шунчаки атама вазифасини бажаради) томонга юрдик. Йўлда Анвар соҳиб бир идорага кириб, икки кишини бошлаб чиқди. Ўттиз ёшлар чамасидаги бўйчан аммо озгин, сийракроқ соқоли, кўзойнак таққани Ҳирот матбуот ва маданият ишлари раиси Абдурауф Муҳлис, иккинчиси — ёши улуғроғи, басавлат, анча маданиятли ва хушмуомала кўринадиган мўйсафид Мавлавий Анбарий раис муовини экан. Калта, қора коло устидан сурранг нимча кийган Абдурауф Муҳлис менинг кўзимга турк зиёлиларига ўхшаб кўринди.

Мавлавий (бу сифат «мавлоно» маъносида қўлланилар экан) Анбарий бизга сайёҳбонлик қилди. Дастлаб Жомъе масжидига бордик. Мавлоно Анбарий узоқ йил ишлаб, ўз соҳасининг ҳадисини олган сайёҳбон каби шаҳарни, ундаги осори-атиқалар тарихию таржимаи ҳолини ва бошқа жиҳатларини жуда яхши билар ва ғоятда сўзамоллик, ширинсуханлик билан, бироқ одатдаги расмий сайёҳбонлардан фарқли ўлароқ эҳтирос ва фахр билан, таъсирли тушунтириб борарди. Саволларимизга эринмай, лўнда ва аниқ жавоб бериб, бизда қаноат ҳосил этишга ҳаракат қиларди. Жомъе масжидини ҳам, қурилишидаю таъмирлаш пайтларида худди тепасида турган, шахсан иштирок этган одамдай жуда батафсил шарҳлаб, изоҳлаб берди. Унинг айтишича, Гиёсиддин Ҳирий деган одам

асос солган бу улкан иншоот етмиш етти йил давомида қурилган ва ҳижрий 597 йилда битказилган (тарихий манбаларда ҳам масжид қурилишига кетган муддат салкам бир аср қилиб кўрсатилган). Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома»да ана шу масжидни зиёрат қилганини ёзади. Зилзилада қаттиқ шикаст топган масжид Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий раҳбарлигида таъмирланган, хусусан, кираверишдаги гумбаз остилари, ёнлари нақшлар билан безатилган. Афсуски, тарихнинг бешафқат шамоллари таъсирида мрамар ҳам, ундаги безаклар ҳам емирилиб, Бойқаро ва Навоийлар давридан икки деворустунда ҳар бири бир жойнамозча келадиган кошин қолган, холос. Масжид деворининг қуйи қисмига ишлатилган мрамартошлар Шохрух замонидан бери мустақкам турибди.

Масжид биносининг 460 гумбази бўлиб, ҳар бир гумбаз остида бир хона бор. Ўртадаги майдон ҳам жуда кенг, ҳайит кунлари бу ерда ўттиз минг одам номоз ўқир экан.

Масжиднинг тўрт томони нақшли девору кўшк-айвонлардан иборат катта майдонда сайру томоша қилиб юрар эканмиз, мен Самарқандда соҳибқирон Амир Темур суюкли хотини, маслаҳатдоши Сарой Мулк хоним шарафига қурдирган «Бибихоним» масжидининг ҳам шундай улуғвор ва маҳобатли, катта майдонлари гавжум бўлганлигини тасаввур қилдим.

Ҳаммасидан ҳам бизни ҳижрий 776 йилда ясалган ниҳоятда улкан дошқозон, ҳайратга солди. Унда пиширилган ош ўша пайтдаги Ҳирот аҳлига бемалол етган бўлса керак, деб ўйладим.

Гумбазлар остидаги пештоқлар орасида, айвонларда, ўрталикдаги майдонда юзлаб кулранг, ёввойи каптарлар учиб, ўйнаб юришарди. Бу ёқимтой жониворлар одамга шу қадар ўрганиб кетишганки, улари «ёввойи» дегинг ҳам келмайди.

Бир хонага кирсак усталар (асосан кексалар) узун, катта супа атрофида чўк тушиб, қўлларида чекич, эгов, қалам билан тош, сопол тарашлашяпти. Улар ота-боболари ҳунарини давом эттиришиб, масжид ва бошқа обидалар учун нақшлар, кошинлар иш-лашмоқда эди.

Уста Абубакр деган мўйсафид эса, супанинг бир томонида ўспирин ўғли билан эски, синган сопол кошинларни «ямаб», қайта ишлов бериб, янги шаклар

яратмоқда эди. Бир оз кузатиб турдик. Усталарнинг иши, хунари шу қадар майда ва ҳафсала, ихлос талаб эдики, анча-мунча бесабр одам чидамаса керак. Шунда мен нима учун ҳозир мана шундай нақшлар, кошинлар билан безатилган бинолар қурилмаслиги сабабини топгандай бўлдим.

Масжиднинг биз каби сайёҳлар кутиб олинадиган, анча уринган замонавий диван, кресло, столчалар қўйилган идорасига бошлаб киришди. Бир пиёла чой устида суҳбат бўлди. (Қотмагина бир мўйсафил бўшган финжонларимизни олиб чиқиб, бир зумда чой қуйиб келар, мен бу ҳолдан ўнғайсизланиб, хижолат чекардим. Кун иссиқлиги ва эрталаб чойга тўймаганимиз учун ҳаммамиз ҳам анча чанқаган эканмиз). Хона деворларидаги рангли суратларда Ҳирот манзаралари, тарихий ёдгорликлар-мақбаралар, миноралар тасвирланган эди.

— Афсуски, энди бу жойлардан мана шу расмларгина хотира бўлиб қолди, ҳаммаси вайрон бўлган, — дейишди.

— Бир неча асрлар Хуросондай катта бир давлатнинг пойтахти бўлган Ҳирот, — деди Анбарий, — асли боши урушдан чиқмаган шаҳар...

Шу ерда бизга бундан бир неча йил олдин Ўзбекистон ҳукуматининг Навоий мақбараси ва бошқа маданий ёдгорликларни таъмирлаш вазифасини ўз зиммасига олиши тўғрисидаги номасига биноан Кобулдан Ҳирот маҳаллий ҳукуматига келган хатни кўрсатишди.

Экспедициямиз раҳбари Зокиржон ака Машрабов: Мустақил Ўзбекистонимизнинг янги ҳукумати билан гаплашаман, маъқул кўрилса, ўша хатда айтилган ёдгорликларни таъмирлашни Бобур номли халқаро хайрия жамғармаси ҳисобидан амалга оширамиз, деб ваъда берди.

ҲИРОТНИНГ ҚАДИМИЙ КЎЧАЛАРИДА

Кўчага чиқдик. Собиржон ака билан қизиқсиниб бир дўконга кирдик. Ёпирай! Эски-туски, темир-терсақ, сопол буюмлар, анжомлар, ёдгорликсимон нарсалар... тиқилиб ётибди! Ақлингиз озади. Тарихий музей дейсиз! Лекин биронта тарихий мозийгоҳда нарса бу қадар майда ва кўп бўлмаса керак. Умуман, дунёда

инсон қўли билан яратилган, рўзғор, турмушда қўллашга мўлжалланган ашқол-дашқолнинг шу қадар ранг-баранг бўлишини тасаввур қилиш қийин. Бисотимизда бор форсча, тожикча сўзлардан фойдаланиб, сотувчига амаллаб бир-икки савол бердик — (Масалан: «бу ашёлар қайси даврларга оид? Уларни қаердан, қандай йиққансиз?» дегандай), лекин жавобларни тушунолмадик. Ҳарқалай, бу нарсаларни тўплаб-йиғишга бир одамнинг умри етишига ақл бовар қилмайди. Эҳтимол, бу дўкон ва нарсалар дўкондорнинг ота-боболаридан қолгандир? Бир қисмини Ҳирот ҳудудидаги вайронлардан, эгалари ҳалок бўлишган ё ташлаб қочишган уйлардан териб қўшган бўлиши ҳам мумкин.

Дарвоқе, дўкон хусусий бўлиб, эгасининг исми-шарифи Ҳожи Ҳафизулло эди. У олтмиш ёшлардаги, ўрта бўйли, қорачагина киши эди. (Бу ерли одамларнинг сиртига қараб, «фалон ёшларда», дейиш ҳам қийин экан. Соқол, салла, кийим-бош ўрганмаган кўзларни алдар экан. Мавлоно Анбарийни мен олтмиш беш — етмиш ёшларда, деб чамаловдим, ҳолбуки элик беш ёшга кирибди). Бошқа дўконларни ҳам айландик. Бобур ҳақида, умуман қардош халқлар тарихи ва адабиётига оид китоблар изладик. Дўконларда нарсалар қалашиб ётибди. Ошиб-тошиб, чердакларга, томларга чиқиб кетибди. Кўк рангли буюм, мато шу даражада кўпки кўз қамашиб кетади. Дўконларнинг олдига, ҳовлисига ҳам, шундоқина ерга сунъий матодан (асосан пластмассадан) ишланган буюмлар, ўйинчоқлар ва бошқа ашёлар уюб ташланган. Янгисидан эскиси кўпроққа ўхшаб кўринди менга. Қисқаси, дўконлар кичкина-кичкина, тифиз, тор — оёқ босгани, бош суққани жой йўқ. Шифтларига, бурчакларига ўргимчаклар уя солиб ташлаган деворлар хароб, қулай-қулай деб турибди. Дарз кетган ерларини ямаб, оқлаб қўйиш ҳам эсларига келмайди ё кўнгилиларига сифмайди, шекилли. Мен Ҳиротни зинҳор-базинҳор бундай тасаввур қилмасдим. Бу ердаги ҳаёт тарзи, савдо маданияти ўрта асрларни эслатарди. Қандолатчилик усулидаги чакана савдо авжида. Лекин, юқорида айтганимдай, асосий улов воситаларидан бўлган «годи» (отли извош), велосипедларини безаш, жиҳозлашга сираям эринишмас экан.

Йўлларнинг аксарияти эгри-бугри, тош-тупроқли, тартибсиз, нообод, бефайз эди. Енгил эпкинга ҳам чанг кўтариларди. Энг ачинарлиси — боғ-хиёбонларда дарахтлар сийрак, кўча бўйларида гиёҳ кам, йўқ

ҳисоби эди. Бор дарахтлари асосан маҳаллий халқ «навжу», «чанор» деб атайдиган баланд, адл бўйли қарағай ва ғужумсимон, игна баргли арчанинг бир нави (эски китобларда чиндан ҳам қадди-қомати гўзал бу дарахтлар «сарв», «санобар» деган чиройли номлар билан юритилади)дан иборат эди.

Кўҳна ва қаровсизлиги билан одамда нохуш ва дилгир кайфият уйғотувчи кўчалар, аксарияти эски, чангга беланган машиналар, букчайиб ўтирган серсоқол баққоллар, у ёқдан бу ёққа коло, чодраларининг этакларини ҳилпиратиб шитоб юрган эркаклар, аёллар, энги узун кўйлак, шолвор-иштон кийган қоп-қора болалар — айна тарихий кинолардаги манзараларнинг ўзгинаси эди.

Оппоқ коло кийган эркаклар (аксарияти мўсафидлар) ҳам тез-тез учраб қоларди. Улар мулло кишилар экан.

Эркакларнинг кўпи умрида соқол олмаганга, иягига тиф теккизмаганга ўхшашади. Аксарият афғонларнинг чуқур ботган кўзларида аламзадалиқ, уруш кўравериби дийдаси қотган одамларнинг нигоҳида кўзга ташланадиган совуққон бир шиддат зоҳир эди.

Аёллар...

Қизлар ҳукумат қарорига ва илгаридан давом этиб келаётган мусулмончилик тартиб-қоидаларига кўра 14 ёшда чодрага киришлари шарт экан ва шу ёшдан турмушга чиқара бошлашаркан. Чиндан ҳам йўлда чодра ёпиниб бораётган қизларнинг жуссасидан уларнинг ҳали баловатга етиб-етмаган бир паллада, нозиккинча, уволгина эканлигини сезиб олиш мумкин эди.

Чодралар... Оч, тўқ ҳаво ранг, сиёхранг, қора ялтироқ, ғижим матодан тикилган, кенг, этаги бир неча қат бурмали, аксарияти ерга тегар-тегмас, баъзилари кўчани супуриб, энгил чангитиб юрадиган чодралар... Шу узун чодра қиз-аёлларнинг кўйлаги, паранжичачвони эди. Уларнинг ҳатто кўзлари ҳам кўринмайди. Бир туриб ачинасан одам, аёлларга нисбатан ўта шафқатсизликмасмикин, дегинг келади, кейин, яна ҳар бир халқ ўзи ҳал қилади-да қандай кийиниб юришини, балки шуниси ҳам яхшидир: эркаклар ҳам, аёллар ҳам кўз зиносидан сақланиб, анча кўнгли тўқ, хотиржам бўладилар-ку деган фикр кечади хаёлингдан. Пойафзаллари ҳар хил: шиппак, сандал, оқ лозим шалворга қора пайпоқ кийиш кўпроқ урф экан...

Кўча, дўконларни узоқ айланишнинг қизиғи йўқ эди, чунки деярли ҳамма дўконлар бир-бирига ўхшаш, қолаверса бирон нарса ҳарид қилишга пулимиз ҳам йўқ эди. Мавлоно Анбарийга кеча Ҳусайн Бойқаро мақбарасини тополмаганимизни айтувдик, у бизни олиб бориб кўрсатишга бажонидил рози бўлди.

СУЛТОН ХОТИРАСИГА ҚОЛГАН ТОШ

Афғонистон менга аввало Алишер Навоий бобомиз шу заминда таваллуд топгани, яшагани ва бебаҳо, дурдона асарлар яратгани, ўзбек адабиётини юксак чўққига олиб чақиб, адабий тилимизни байроқ қилиб кўтаргани учун, қолаверса, Заҳриддин Муҳаммад Бобурмизнинг шу ўлкага меҳри баландлиги ва унга абадий оромгоҳ бўлгани билан қадрли эди. Бундан ташқари болалигимда «Афғон эртаклари», «Гули сиёҳ» (Соҳиб Жамол асари) деган китобларни ўқигандим. Ўша рўмон ва эртакларда афғонлар жуда самимий, аҳил, эзгуликни яхши кўрадиган, олижаноб, ўзбекларни ўзларига дўст деб билувчи эди. Бу халқ тўғрисидаги тасаввурларимни кейинчалик матбуот хабарлари анча лойқалаштириб юборган эди. Ноҳақ ва бемақсад уруш орамызга раҳна солганлигидан жуда афсусландим. Ҳарқалай менда бизни қандай қарши олишаркин деган ташвиш йўқ эмас эди. Хайриятки бахтимизга афғонистонликлар гуноҳ бизда эмаслигини, ўша даврда йигитларимиз афғон заминига мажбуран жўнатилганлигини яхши билишар экан. Ҳиротдаги дўстона қабул, меҳмонхонадаги сидқидилдан кўрсатилаётган хуштакаллуф мурувватлар, Анвар соҳиб, Жумавой ва хусусан мана бу билимдон муаррих Анбарийнинг бизга нисбатан очиқ чеҳра, самимийлиги, худди эски қадрдонлардек, юмушларини қўйиб, ҳамроҳ бўлиб юришлари шахсан менинг кўнглимдаги туманларни бутунлай тарқатиб уларга нисбатан меҳрим янада товланиб кетди.

Йўл-йўлакай турли мавзуда суҳбатлашиб, яна кечаги жойга етиб келганимизни пайқамай қолибмиз. Ҳусайн Бойқаро мақбараси... йўқ, йўқ, мақбараси эмас, мақбара деворларининг қолдиқлари кеча икки бора ўтган йўлимиздан атиги йигирма-ўттиз қадам ичкарида, Навоий мақбарасидан эса 200-250 қадамча нарида вайронага айланиб ётар эди. Ўртада, қабр узра қўйил-

ган, чанг босган қоп-қора сағана тоши эгасига мотам тутаётгандай мунгайиб турарди.

Ҳаётнинг бешафқатлигию дунёнинг бевафолигини, табиатнинг адолатсизлигинию одамзотнинг лоқайд ва оқибатсизлигини кўринг! Хуросон давлатига салкам қирқ йил ҳукмронлик қилиб, Ҳиротни обод ва маданий марказга айлантиришга нечоғлик ҳисса қўшган, Алишер Навоий таъсирида илм ва ижод аҳлига яхши шароит ва кенг имкониятлар яратиб берган шоҳ мақбарасининг қисмати шу бўлибди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома»да Хусайн Бойқаронинг Ҳиротни юксалтиришдаги хизматларини алоҳида таъкидлаб, «...рубъи маскунда андоқ шаҳр (Ҳирот — Қ. К.) йўқтур ва Султон Хусайн Мирзонинг (Хусайн Бойқаронинг — Қ. К.) замонида мирзонинг тасарруфидин ва такалуфидин Ҳирининг (Ҳиротнинг — Қ. К.) зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди...» деб ёзган эди. Ахир Хусайн Бойқаро султонгина эмас, девон тартиб берган, Навоий назарига тушган таниқли шоир ҳам-ку...

Бизнинг фоят мутаассир бўлганимизни кўрган Анбарий «бу бари узоқ давом этган урушлар оқибати», деди хижолат бўлиб.

Жуда ачиндим. Искандарнинг дунёдан қўли очик кетиши ҳақидаги ривоятни эсладим.

— Мана шу сағана тошини шартга елкамга қўйиб олиб кетсам, — деди Собиржон Шокаримов бош чайқаб.

— Агар Навоий билан Хусайн Бойқаро хокларини беришса, олиб кетардим, — деди Зокиржон ака алам билан.

Хусайн Бойқаро руҳига Қуръон тиловат қилганимиздан сўнг, мавлоно Анбарий сағана тошининг нақшларини изоҳлаб берди. Тошга етти қатли нақш битилган экан. Нақшчиликнинг энг мураккаб тури Ҳиротда «ҳафт қалам» дейилган. Яъни тош қазиб олингандан бошлаб етти марта ишлов берилган. Хомашё — қора тош Ҳиротнинг ўзидан чиққан. Сағана тошини Хусайн Бойқаронинг шахсан тошшириғи билан Зайниддин сангтарош етти йил ишлаган, ҳукмдорнинг тавсиясига кўра нақшга феруза, ложувард, олтин ишлатилган. Сағана тошининг битганини Хусайн Бойқаронинг ўзи кўриб кўнгли хотиржам бўлган экан. Дарҳақиқат, тошнинг умумий шакли-шамойили, нақшлар мутаносиблиги ва уйғунлиги шу даражада аниқ ва зукколик билан ишланганки, айтишларича, америкалик мута-

хассислар махсус асбоблар билан текширишганда узунлиги 170 сантиметрли тошнинг бош ва оёқ томонидаги гул-нақшлар уйғунлиги яъни симметриясида 0,001 миллиметр фарқ чиққан, холос.

Мавлоно Анбарий бизга Мусалло ансамбли ҳудудидаги машҳур мадрасалар — Дорул итом (етимлар ўқиш жойи), Дорул шифо, Дорул ҳаттотин (ҳаттотлик санъати билимгоҳи), Дорул тажид (муқовасозлик), Дорул тазҳиб ва тарсия (тилло суви юритиб ёзиш илми), Дорул машварат, шунингдек бошқа илм ва санъат даргоҳлари ҳақида жўшиб, фахр ва афсус билан гапириб берди. Бойсунқур Мирзо даврида «Қуръон» тўрт юз ҳаттот томонидан турли хатларда етмиш минг нусхада кўчирилиб, жаҳоннинг турли жойларига юборилганини алоҳида таъкидлади. Ҳа, Ҳирот бир замонлар мана шундай шахри азим, шахри дониш бўлган!

Кун чиқиш тарафдаги вайроналарга айланган уйларни кўриб даҳшатга тушасиз. Уруш туфайли кулбасини тарк этган, ташлаб қочганларнинг аксарияти қайтиб келиб, ўз уйларидан қолган харобалар устига янгидан уй, дўкон қуришмоқда эди.

Тарихий ёдгорликлар, мақбаралар мозорига айланган собиқ «Хиёбон»дан яна шаҳарга қайтдик.

Юқоридаги тушкун кайфият мени анчагача тарк этмади, шаҳар кўчаларини айланган пайтимизда менда яна нохуш таассуротлар туғилаверди.

Ҳиротдаги энг кўҳна ва катта тарихий иншоотлардан бири Ихтиёриддин қалъасидир. Минг йилча аввал барпо этилган, мудофаага мўлжалланган бу обида ЮНЕСКО ёрдамида, ўз шакли сақланган ҳолда таъмирланган экан. У қадимда «шаҳри банд» дейилган. Ҳозир ҳам уни қуроли аскарлар кўриқлашаркан. Анвар соҳибни ҳам аранг тан олишиб, бизни ичкарига қийинчилик билан кўйишди. Лекин қалъа ичида эса, менинг назаримда нураб ётган деворлар, қоронғи хоналар, йўлаклардан бошқа кўриқлашга арзигулик вақо йўқ эди. Яна ким билади, дейсиз, балки, ҳарбий аҳамиятга молик, алоҳида жойларни бизга кўрсатишмагандир...

Бирдан юрагим увишгандай бўлди. Кўз олдимга жувонмарг шаҳзода Мўмин Мирзонинг мўлтираб турган чақноқ кўзлари келди.

Аслида қандай бўлгани шахсан менга қоронғу, манбаларда ривоят қилинишича Ҳусайн Бойқаро хотини Ҳадичабегим макри билан, мастлик чоғида ўзининг

гойт суюкли набираси ўлимига бармоқ босганида, бегуноҳ ўсмир Мўмин Мирзо мана шу совуқ деворлар ичида эди, шу ерда қатл этилади. Фарзанд ё набира билан исён сабаб, тож-тахт талашишлар боис жанг майдонида рўпара келиш бошқаяу бир норасида қатлига бекордан-бекорга фатво бериб юбориш... Ҳарқалай, тарихда бундай даҳшатли фожиа камдан-кам бўлади... Наҳотки бу чиндан ҳам ичкиликнинг оқибати бўлса? Шу мазмундаги ривоят эсимга тушди. Эмиш-ки, кўнгли бузуқ бир аёл мўмин бир бандани ўзи билан яқинлик қилишга даъват этибди. Эркак қатъиян рад қилибди. Шунда аёл: бўлмаса ё мана бу болани ўлдирасан ё мана бу шаробни ичасан, деб талаб қўйибди. Мўмин одам шуни ичсам қутуламанми, деб шаробни танлабди, ва... маст бўлиб, аёл билан яқинлик ҳам қилган, болани ҳам ўлдирган экан... Яна, ким билади, балки юқоридаги ҳодисанинг сабаблари анча жиддийроқ бўлгандир...

— Чингизхон Ҳиротни етти кунда босиб олган, — деди мавлоно Анбарий, — лекин қалъадагилар икки ойгача таслим бўлишмаган.

(Тарихий манбаларда Ҳиротни Чингизхоннинг ўғли Тулуй қўшинлари эгаллаганлиги айтилади).

Қалъа хонадонларидан бирининг томига чиқиб, Ҳиротни, унинг кафтдагидай кўриниб турган шарқи шимол, ғарб томонларини томоша қилдик. Бинолар, уйларнинг аксарияти хом фиштли, гувала, пахса деворли, лой сувоқли томлардан иборат эди. Бинога нисбатан дарахт камга ўхшарди. Шунинг учун Ҳиротнинг шимоли адирларга туташиб кетган мана шу манзаралари шаҳардан кўра, қадимий қишлоқни кўпроқ эслатарди. Тарихий китобларда Ҳиротда XV асрдаёқ икки қаватли, ойнаванда деразали уйлар бўлган, деб хабар берилади. Қани ўша уйлар?

Қўналғамизга қайтдик.

НАҲОТКИ ОРҚАГА ҚАЙТСАК?

Мўлжалимиз бўйича биз Ҳирот орқали Эронга ўтиб кетишимиз керак эди. Кутилмаганда жиддий муаммо чиқиб қолди. Бизга Ўзбекистондаги Эрон элчихонасидан Эронга Божгирон божхонаси орқали ўтишга рухсат берилган экан. Ҳужжатларимизда Афонистон ҳудудига ўтиш (у ҳам фақат бир марта) қайд этилгану, бу

юртдан қандай чиқиб кетиш ҳақида бирон-бир белги-кўрсатма йўқ экан. Шунинг учун бу ердаги Эрон консулхонасидан қўшимча рухсатнома олиш зарурлигини айтишди. Лекин бахтга қарши консул Техронга кетган, ёрдамчиси атига икки ойдан бери ишлаётган ёш йигит экан, масалани ҳал қилолмади.

Меҳмонхонамизда шахсан Ҳирот губернатори Амир Исмоилшоҳ, шу кунги Ҳиротга келган Афғонистон Ташқи ишлар вазирининг ўринбосари Жалил Шамс ва бошқа масъул кишилар иштирокида ҳам бизнинг масала муҳокама бўлди. Айрим ўртоқлар йўли унча яхши бўлмаса ҳам, яқинроқ деб Қандаҳор орқали кетишни тавсия қилишган эди, амир ва бошқа раҳбарлар маслаҳат беришмади.

— Яхшиси, — деди Амир Исмоилшоҳ, — етти кишини тайёрада Пешаворга жўнатайлик, машинангизни, ҳайдовчига иккита соқчи қўшиб, орқангиздан етказамиз.

— Юкларимиз кўп, кино, телекамералар, бошқа аппаратуралар, совға-саломларимиз бор, — эътироз билдирди Зокиржон ака босиқлик билан.

— Барча зарур нарсаларингизни тайёрага ортизимиз...

— Йўқ, бунинг иложи йўқ, — деди Зокиржон ака бироз кескинлик билан, — машинадан бир қадам ҳам жилмаймиз.

Мезбонлар ажабланишган эди, Зокиржон ака изоҳ берди:

— Экспедициямизнинг мақсади ерда, Заҳириддин Муҳаммад Бобур юрган йўллардан юриб, у ҳақида маълумотлар йиғиш, одамлар билан суҳбатлашишдан иборат...

Меҳмонхонанинг машваратхонасидаги бу суҳбатмузокара анча узоқ давом этди. Амир ҳам, Жалил Шамс ҳам жуда беғам ва хотиржамга, шошадиган ишлари йўққа ўхшаб кўринишарди.

Ҳирот губернатори ҳали ёш—эндигина қирқ иккига кирган бўлиб, ўрта бўйли, кичик аммо қарашлари чуқур маъноли кўзлари кулимсираб турадиган истарали одам эди. Асаби жуда мустаҳкамга ўхшайди. Суратда бутунлай акси: серсоқол, салобатли, нигоҳлари қарчигайникидек шиддатли... Ёшини ҳам элик-элик бешларда бўлса керак, деб тахмин қилувдим...

Ташқи ишлар вазири ўринбосари бошининг ўрта-сида сочи кам, чап томондаги сийрак сочларини ўнг

томонга силлиқ қилиб тараган, кўзойнакли, соқоли қиртишлаб олинган, афт-ангори ҳақиқий эронийларга ўхшаш (нимагадир мен уни «Техрон» романидаги қахрамонларга ўхшатдим), кул ранг кўйлак устидан шу рангда камзул кийган, эллик-эллик икки ёшлардаги Жалил Шамс менинг назаримда анча совуққон, лоқайд одамдай, хусусан бизнинг «масала»га унча жон кўйдирмаётгандай туюлди.

Суҳбатда қатнашган мавлоно Анбарий ва Анвар соҳиб раҳбарларнинг Қандаҳор йўналишига райи бўлмасликлари сабабини тушунтиришиб, Қандаҳор билан Покистон оралигининг нотинчлиги, қароқчилар ва бошқа тўдалардан хавфсирашаётганини айтишди. Уй-жойидан, оиласидан ажралиб, аламини кимдан олишини билмай изғиб юришган қароқчилар экспедициями, бошқами — суриштириб ўтиришармиди.

— У ҳолда биз Кушкага қайтамиз, — деди Зокиржон ака бир қарорга келишмаган музокарага ҳулоса ясаб, — ортиқча оворагарчилик, қийинчиликдан чўчимаймиз. Ўрганиб қолганмиз.

Дарвоқе, суҳбатда Зокиржон Машрабов Ўзбекистонга қайтгач, бу ердаги аҳволни республика ҳукуматига етказиб, халқимизга мурожаат қилишлигини айтди, улуғ инсонлар — Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқароларнинг мангу оромгоҳларини Афғонистон, хусусан Ҳирот ҳукумати билан биргаликда таъмирлаш, қайта тиклаш масаласини ҳам, айнан аввал аввал ўзаро келишиб олганимиздек ўртага ташлади. Биз Амир Исмоилшоҳ бу масалага қандай муносабатда бўларкин, оғир ботмасмикин ё фаши келмасмикин деб ўйлаб турувдик, таажжуб ва ҳайриятки, у раҳбаримиз таклифини мамнуният билан қабул қилди ва ҳатто олдиндан миннатдорчилик билдирди.

Суҳбат расмий газеталар тили билан айтганда ва аслида ҳам жуда самимий, дўстона бўлди. Ҳирот ҳокими томонидан кўрсатилган марҳамат ва меҳмондўстликлар учун ташаккур изҳор этиб, дилимиз анча равшанлашди.

ШАҲИДЛАР МОЗОРИ

Биз шу заҳотиёқ жўнаб кетмоқчи эдик. Лекин мезонлар бугун кеч бўлиб қолди, кейин, бизда бир зиёрат жой бор, кўриб кетмасанглар бўлмайди, дейишди шикоятга ўрин йўқ дегандай қатъий оҳангда.

Хуллас, Анвар соҳиб билан мавлоно Анбарий ик-кита барваста зобит ҳамроҳлигида бизни Ҳиротга Кушга томондан кираверишда, йўлнинг ўнг томонидаги баланд адирлар оралиғида жойлашган очиқ музейга ўхшаш «Номаълум шаҳидлар мазори»га олиб боришди. Бу мазор эмас, даҳшат эди...

Ердан бир метрча баланд, қатор ойнаванд витриналар остидаги чуқур хандақларда калла чаноқлари, оёқ, қўл суюқлари уюлиб ётарди. Баъзи бош чаноқларида кўзга боғланган латталар ҳам қолиб кетган эди. Пойафзаллар, аёлларнинг сочларини кўриб, юрагим увушиб қолгандай бўлди... қаердан пайдо бўлишди, билмадим, бир зумда атрафимизни йигирма-ўттизта одам ўраб олди. Бири қўйиб, бири аффон, ўзбек, тожик тилларида бу мудҳиш очиқ қабрлар тарихи ва тафсилотларини куйиб-пишиб, асабийлашиб гапиришарди. Биттаглар айтиб беринглар, деб илтимос қилдик. (Мавлоно Анбарий билан Анвар соҳиблар негадир сукут сақлашарди). Майманалик ўзбек йигити Фулом Саҳининг ҳикоя қилишича, уруш даврида шўро зобитлари ва аскарлари тунда Ҳирот аҳлининг катта бир қисмини — олимлар, зиёлилар, мужоҳидларни оила аъзолари билан, яъни «эркагу саёсар» (хотин-қиз), бача (бола)ларни кўзларини боғлаб, подасимон ҳайдаб кетишган. Уларнинг орасида камбағал деҳқон ҳам, ҳунармандлар, ғарибу бечора мазлумлар ҳам кўп бўлган экан. Уларнинг қариндош-уруғлари «шўролар банди қилиб олиб кетишган бўлса керак, банди бўлса ҳам, қаерда бўлса ҳам, тирик бўлса майли», деб умид қилиб юришган. Бандиларнинг тақдири қаттиқ сир сақланган. Улар тахминан уч минг киши бўлган, кўпчилиги тожиклар, аффонлар, ўзбеклар эди, деди Фулом Саҳи кўзларига ёш олиб. У савдогар бўлса ҳам жуда куйканак ватанпарвар, миллатпарвар ва гапга чечан эди.

— Шўродан асир тушганлар қаттиқ сиқувга олинганда айтиб беришди: ўша машғум кечада коммунистлар бандиларни шу ерга олиб чиқиб, бульдозер билан қовланган хандақларга отиб ё тириклай кўмиб юборишган экан.

— Ҳа, — деб тасдиқлади Анвар соҳиб, — бу мазор бир неча йилдан кейин, бултур (1992 йили) аниқланиб, зиёратгоҳ қилиб қўйилди.

Биз бу ерга кетма-кет, тўп-тўп бўлиб келишаётган ва қайтишаётган ёш-ёш қизлар, болаларни кўрдик.

Эҳтимол уларнинг бедарак кетган ота-оналари, ака-опалари чиндан ҳам шу ердадир...

Норасида зиёратчилар унсиз, ўксиб-ўксиб йиғлашарди...

Юрақларимиз тилка-пора бўлди. Бирон оғиз сўз айтишга биронтамизда забон ҳам, мажол ҳам йўқ эди.

Йўлга чиққанимизда Собиржон Шокаримов Германиянинг Веймар шаҳри чеккасида жойлашган Бухенвалддаги 56 минг маҳбус қийнаб ўлдирилган концлагер ва музейда бўлганини, ҳозир одамхўр фашистларнинг ана шу «кушхона»сидаги даҳшат кўз олдига келганини айтиб, у ерда кўрганларини гапириб берди... Мана шундай пайтларда ваҳшийлигининг чеки йўқ бўлган одам зотидан ҳам кўнглинг совиб кетади...

Мен бу ерга бизни ихтиёрий-мажбурий тарзда олиб келишлари боисини ўйлардим...

Пастга тушиб, Ҳиротнинг шарқи-шимол томонига қараб кетдик. Йўлда ўлжа олинган, ташлаб кетилган БТР, танклар, юк машиналари (беҳисоб), бир неча вертолёт қантарифлик отдай қаққайиб турган жойдан ўтдик. (Бу ерни тасвирга олишга ижозат беришмади).

Баланд адир қуршовида таъмирланаётган ёдгорлик олдига (Ҳусайн Бойқародан қолган ва бундан ўттиз йил аввал бузилиб кетган экан) бордик. Шу атрофдаги боғ-роғлар эса уруш пайтида вайрон бўлибди.

Ёдгорлик пойидаги янги ҳовузда маҳаллий болалар, ўсмирлар, йигитлар чўмилишаётган экан. Зангор тусли сув ниҳоятда чиройли жимирлаб турарди. Экспедициямизнинг энг кенжа аъзоси Фаррухнинг сабри чидамади. У тележурналистлик, таржимонлик имтиёзлари ва мавқеидан фойдаланиб, раҳбаримиз рухсати билан чўмилиб чиққанида вақт номоз асрга яқинлашиб қолган эди.

ЧЕКИНИШ

28 июл, чоршанба.

Азон даъватидан ҳам аввал годиларнинг ниҳоятда ёқимли жаранглайдиган кўнғироқчалари саҳарнинг сирли жимлигини бузиб, ҳиротликларни уйғотар экан. Тоғ ёришиши билан битта-яримга енгил машина,

кўплаб велосипед (асосий улов!), чодрасини ҳилпиллатиб, аёллар ўта бошлади.

Нонуштадан кейин Зокиржон ака билан таржимон Фаррух Эрон элчихонасига кетишди. Қолганларимиз автобусимиз ёнида ўтган-кетганни томоша қилиб турдик.

Афғонистоннинг бошқа шаҳарларида қандай — билмадим, лекин Ҳиротда кўча ҳаракати қоидаларига амал қилиш унча расм эмас экан. Ҳайдовчилар гўё «ўзингни эҳтиёт қилиб ол» қабилида бир-бирларини жуда қалтис вазиятларда ҳам қувиб ўтишар, тор, калта йўлларда ҳам юқори тезликда юришарди. Йўл назорати ходимларини жуда кам кўрдим. Фақат чорраҳаларда светофор вазифасини бажариб туришарди. Автобуслар тирбанд, одамлар очиқ эшикларга осилишиб кетишавераркан. Автобуснинг орқа қисмида эркаклар, олди қисмида аёллар билан болалар кетишар, ўртага парда тутиб қўйиларкан. Мана шу одатлари менга кўп маъқул бўлди.

Зокиржон ака билан Фаррух анчадан кейин тарвузлари қўлтиғидан тушиб қайтиб келишди. Орқага қайтишдан бошқа чорамиз қолмаган эди. Шошилинич йўлга отландик. Лекин Анвар соҳиб ва бошқалар ҳар хил баҳоналар билан бизни яна бир соатча тутиб туришди. Билишимизча, қайтаётганимизни губернатор Амир Исмоилшоҳга етказишиб, унинг розилигини олишгандан кейингина бизга ижозат беришди. Қайси маънода шундай қилишганини дуруст англамадик. Кушкагача аскар қўшиб беришмоқчи эди, йўқ, ҳатто катта йўлгача ҳам кузатиб қўйишмади. Биз ҳам унча хафа бўлмадик, шу шаҳардан (негадир кечадан бери безоталана бошловдик) тезроқ чиқиб кетаётганимизга суюнардик.

Ҳиротдан чиқиб, адирлар орасига кириб борар эканмиз, хаёлимда ортимизда ҳазрат Навоий, Султон Ҳусайн мунглуқ нигоҳ билан қараб қолишгандай туюлди.

Мен эса ўзимда узоқ қидирган қадрдон кимсасини топиб, лекин унинг дийдорига тўймай, тезда хайр-хўшлашиб жўнаган одамда бўладиган ғалати бир дилгирлик, ачиниш ҳиссини туярдим.

Хайр, эй, азиз ва мўътабар бобокалонларимиз. Хайр, эй, ҳар бир ўзбек хонадонига ҳамиша барҳаёт Навоий бобо! Биз Сизларнинг ҳузурингизга яна келамиз.

Менинг хаёлимдан шундай ниёлар кечди.

Икки кун аввал келган йўлимиздан қайтмоқдамиз. Яна ўша дўқир-дўқир бетон, атрофда таниш манзаралар: бепоён даралар, ёнбағирликлар, катта-кичик адирлар. Қўш ҳўкизли ооч билан ер ҳайдаётган деҳқонлар. Ҳирот билан Кушка оралиғи 120 чақирим. Йўл яхши бўлгандаку, бизнинг учқур тойимиз учун бу бир ярим соатлик масофа эди-я. Лекин ҳар қадамда дўққиллаб, салкам уч соат юрдик.

Кушкага кириб борганимизда худди ўз юртимиз ҳудудига ўтгандай кўнглимиз хотиржам бўлиб, чеҳраларимиз ўз-ўзидан ёришиб кетди.

Ярим кечада, қовун сотаётган жойда тўхтадик. Қовун билан нон еб олдик. «Енгиш» (илгари Победа) жамоа ҳўжалиғи ерлари экан. Узоқроқда, жануб томондаги чироқлар кўриниб турган жой Қизил юдуз қишлоғи экан. Қовунлар жуда ширин чиқди. Қўй ёғи-қўй гўштига палов егандай маза қилдик.

Ашхободга етай деганимизда (Кушкадан Марвгача 290, бу ёғи 380 чақирим бўлиб, шунча масофани туни билан босиб ўтибмиз) тонг ёриша бошлади. Дарвоқе, йўлда адашиб ҳам қолдик, бунинг устига темир йўлдан ўтаётганда қоидани бузиб, йўл назорати ходими билан анча можаро қилиб ҳам турдик. Охири унинг кўлига қистиришга тўғри келди.

Жуллас, бесарамжон тун бўлди. Машинада яхши ухлай олмадик. Ухлаб ҳам мириқмадик. (Ҳамма!)

Ашхобод йўлининг манзаралари ўзига ҳос латофатли эди. Ўнг томонда чўл ва узоқроқда йўл билан параллел — Қоракўл канали... Чапда ҳам чўл ва узоқроқда Копет-доғ...

И Қ И С М

«ФИРДАВСИЙНИНГ МОВИЙ ДИЁРИ»

ЭРОН

САРҲАДДА БИР ЖОНОН...

29 июл, пайшанба.

Уловимиз шиддат билан Эрон замини сари инти-
либ борарди. Ашхободга 10-15 чақирим қолганда
йўлнинг икки тарафида анорзор, узумзорлар бошлан-
ди. Мевалари шигил-шигил бу боғлар бепоён тоғлар
томонгача чўзилиб кетгандек эди. Мунча кўп ҳосилни
қандай йиғиштириб олишаркин, деб ўйладим. Ўзбекис-
тонда пахтани талабалар ва бошқа хашарчилар ёрда-
мида териб олинганидек, бу юртда ҳам шундай тад-
бир қўлланар-да... Умуман олганда Туркменистон ҳуду-
ди поёнсиз эди. Демак, Ер—туркман халқининг бит-
мас-туганмас бойлигидир...

Мен умар Ҳайём, Саъдий Шерозий, Фирдавсий,
Ҳофиз Шерозий каби жаҳон адабиётининг мумтоз,
бетакрор намоёндаларига ватан бўлган ва уларга ил-
ҳом берган қадимий Эронни кўрмакка ошиқардим.
Ахир, Умар Ҳайём рубоийларининг, Саъдий ҳикоят-
лари ва ҳикматларининг, Рустам-достоннинг, Ҳофиз
ишқий лирикасининг шайдоси бўлмаган, уларни таш-
налиги қонмаган саҳройи йўловчидай такрор-такрор
мутолаа қилмаган ким бор... Ана шундай мўъжизавор
асарларга бешик бўлган заминнинг табиати, одамлари
қандай экан?..

Мен кейинги давр Эрон адабиётининг таниқли на-
моёндаси Мушфиқ Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон»
романини, шунингдек ҳаётларининг бир қисми Ўзбе-
кистон билан боғланган, менинг жонажон ўлкам шаъ-
нига шеърлар бағишлаган Абулқосим Лоҳутий, Усти-
вор, Жола каби шоир ва шоираларни эслаб, уларнинг
ёдимда қолган сатрларини ҳаёлимдан ўтказардим:

*Ўзбекистон бағрида яйрайди жоним тинч, омон,
Ўзбекистонга ёмон кўз тегмасин, битсин ёмон...*

«Тойотамиз» ана шу шоирлар юртига қараб интиларди. Улов бирла менинг кўнглим ҳам талпинар эрди.

Копет-доғ оралиғидаги Қулмирза довонидан юриб, дастлабки чегарадан, дахлсиз ҳудуддан ўтиб, божхонага етиб бордик. Тушликка тўғри келиб, анча кутишга тўғри келди. Кутишнинг яхшиси йўғу, лекин чегарада, божхонада кутиш ташвишли, гулгулали бўлиб, одамни бетоқат қилиб юбораркан, вақт ўтиши ҳам ниҳоятда қийин экан

Тасодифни қарангки, эрталаб Эрон элчихонаси олдида Жайхундан паромда бирга ўтган қирғизистонлик сайёҳларнинг автобусини учратган эдик. Ҳамма жойда бўлгани каби бу ердаги элчихона маҳкамаларида ҳам қоғозбозлик, расмиятчилик кучли экан. Бир автобус одам беш кун деганда, кеча чегарадан Машҳадга ўтиб кетишибди. Яна бир аёл ва бир йигитни паспортларида тузатиш бор, деган гумон билан умуман қайтаришибди.

Тушдан кейин ишимиз юришиб, юкларни туширмай текширувдан ўтиб олдик. Бутун дунёда бўлгани каби, божхонада ҳам таниш-билишчилик асқотди. Экспедициямиз ўтган йили ҳам шу ердан ўтган эмасми, ўшанда бир туркман ва бир рус йигити таниш бўлиб қолган экан.

Божхонанинг кенггина ва ниҳоятда тартибсиз хонасидаги манзара-ҳолат менинг руҳимга ёмон таъсир қилди. Биз ўтаётганда бу ерда ёш, тўладан келган бир жувоннинг нарсаларини текширишаётган экан. Стол устидаги сандиқдай-сандиқдай жомадонлардан чиқаётган буюм ва ашёларни кўриб беихтиёр «Астафурилло...» дейсиз. Никелли чўмичлар, елим халта, ип тўр халта, электр соқол олгич, электр чой қайнатгичлар, биллур қантонлар, елим ликопчалар—саноғи йўқ. Хуллас, катта столнинг усти, дераза ромлари тўлиб кетди. Божхона ходими, ҳарбий кийимдаги ёш, новча туркман йигити бундай ҳолатларга кўникиб кетган шекилли, ҳеч бир ҳайратланмай, нарсаларнинг чегарадан олиб ўтиб кетиш мумкин бўлганларини бир томонга, таъқиқланган ва меъёрдан ортиқчасини бошқа тарафга шошилмасдан алоҳида қилиб териб қўярди. Бояқиш аёл юкларнинг кўп ва оғирлигиданми ё хижолатданми, терлаб кетган, қора сочларининг жингалак зулфлари қулоқлари ёнига, ёноқларига ёпишиб қолган эди. Шунча юкни бир ўзи қандай кўтариб шу божхонагача етказиб келдйкин. Ё бошида эри йўқмикин?... Лекин унинг кўриниши, кийинишига қараган-

да бу қилғуликлар зарурат юзасиданга ўхшамасди. Чайқовчиликка, пулга ўрганган, ҳирс қўйган одам ошиб-тошиб кетса ҳам, томоғидан овқат ўтмай қолса ҳам бу «касби»ни ташламайди.

Аёл уялганидан биз томонга, умуман ҳеч қаёққа қарамасликка, титкилаётган сумкасига кириб кетай дее-тган бошини кўтармасликка ҳаракат қилаётгани сезилиб турарди. Аён бўлишича, уялишининг боиси бор экан. Ҳаммамиз паспорт кўрадиган туйнукка навбатда турардик. Барчамизнинг қазабли ва нафратли кўзларимиз ана шу жувон ва унинг серузукли бармоқларига илашиб чиқаётган ранг-баранг ашёларда эди. (Нарсаларнинг шириқлаши хонадаги барчанинг эътиборини тортмоқда эди). Дарвоқе, у жувоннинг ортидан яна бир неча аёл ҳам навбат кутиб туришарди. Кўзини унга лўқ қилиб тикилиб турганлар орасида албатта Фаррух ҳам бор эди. Ниҳоят аёл қоп-жомадонларини бўшатиб бўлди, энди биз томонга қарамаслигининг иложи йўқ эди. У бирдан, қўрққан олдин мушт кўтарар дегандай, Фаррухга қараб, Ҳоживой-Тоживойнинг латифасидагидек: «Мени танимадингиз-а?» деб гап бошлади қизариб-бўзариб, паст товушда. Овози чиндан ҳам чўмичларникидай жарангдор эмас эди. Улар Тошкент дорилфунунида ёнма-ён курсларда ўқишган бўлиб, ўшанда бу жувон (албатта у пайтда сочлари қўнғироқ, овози жарангдор, бегуноҳ кўзлари порилаб турган чика бел қизалоқ бўлган) жуғрофия қуллиётида таҳсил кўрган экан. Ҳа, жуғрофақда ўқиганда хорижий мамлакатларни яхши ўрганган экан, мана дунё кезиб юрибди-да. Нима қипти, ҳам саёҳат, ҳам тижорат, деган машойихлар. Фақат, бўлганда бўп қолай, деб, нафс қурсин, нарсаларни меъеридан анча кўпроқ олиб жўнабди-да. Униси ҳам майлику-я, шундоқ кетворган жувоннинг мана бу ерда турли миллат вакиллари олдида томоша бўлгани чатоқ бўлиб турибди, холос. Афсуски, унга ўхшаганларнинг яна бирқанчаси ташқарида ҳам тўда-жўда бўлиб ёйилиб юришарди...

Биз эркин нафас олиб, йўлга тушдик. Бироқ, олдинда ҳали тўсиқлар кўп экан. Бир чақиримча масофадан кейин яна бир назорат нуқтасида тўхтаб ўтдик, сўнг Эроннинг асосий чегараси олдига етиб бордик. Бу тепалик жойда темир ғов бўлиб, унинг бу ёғида Туркманистон соқчилари, нариги томонда эса Эрон чегарачилари туришарди. Туркман йигитлари паспортларни текширишиб ғовни очишаётган эди, эронликлар тўхтатиб

қўйишди. Яна ҳайрон ва жиғибийрон бўлиб кута бошладик. Лекин бизнинг жиғибийрон бўлганимиз билан чегарачиларнинг бир пуллик ҳам иши йўқ эди.

Ниҳоят, анчадан кейин бир одам пайдо бўлиб, бизни Эрон божхонаси—Божгиронга олиб борди. Ҳаммамизнинг паспортларимиз ва бошқа ҳужжатларимизни ичкарига, яъни идорага олиб кириб кетишди.

Ҳар бир пост (назоратчилар маскани), ҳар бир чегара, ҳар бир божхонада хавотиру ҳадиксирашлар жонга тегиб кетар экан.

Бунақа гов-тўсиқли нуқталарнинг қанчасидан ўтиб борасану, яна тўхтатиб синчиклаб текшира бошлашадди. Ичингда ҳамма ҳужжатларимиз жойида-ку, шу жойгача етиб келдик-ку, дейсан, лекин назарингда бу ердагилар олдингиларнинг ҳаммасидан ҳам кўра қаттиқроқдай, шафқатсизроқдай туюлади. Эҳ, энди бир камчилик топиб қайтариб қолишмасайди, деб юрак ҳовучлаб турасан...

Ниҳоят, пешиндан ўтиб, намозгарга яқинлашган пайтда йўлга тушдик. Бизга Эрон ҳукумати ва божхона таомилига кўра Муҳаммад Ризо деган бир одамни (уни «маъмур» дейишаркан) қўшиб беришди. Водий, яъни ясси тоғ оралиқлари бўйлаб жўнадик. Бу ерлар май ойида ям-яшил, ниҳоятда гўзал бўлади, дейишди аввал ҳам шу жойлардан ўтишган ҳамроҳларимиз.

Довондан тушиб, Муҳаммад Ризонинг фахр билан айтишича, Машҳад атрофидаги энг ширин сувли Дурбодом қишлоғига кириб бордик. Ҳақиқий қишлоқ манзараси: лой сувоқли уйларнинг теп-текис томларида аёллар қоқи ёйиб ўтиришибди. Бу манзара менга болалик давримдаги, яъни ўттиз-қирқ йиллар илгариги томларимизни эслатиб юборди. Ҳозир бизнинг қишлоқларда бунақа ясси томлар, лой сувоқли уйлар деярли қолмаган. Иморат соладиган одам энг аввал тунука ё шиферини ғамлайди.

Атрофдаги кенг далалар Арслонбоб, Шоҳимардон экинзорларини эслатарди. Назаримда бу ерларда ҳам картошка кўпроқ экиларкан.

Йўл ёқалаб, бизга қарама-қарши томондан оқиб келаётган зилол сувли сой йўлнинг дам чап, дам ўнг томонига ўтиб қоларди. Икки тарафдаги тоғнинг деворсимон, қат-қат пахсасимон тошлари худди махсус ишлов берилгандай текис, шаклли эди.

Бир томони очиқ, қўлтиқсимон жойда тўхтаб, мириқиб сув ичдик, сув чиндан ҳам жуда мазали эди. Сурагга тушдик.

Шори, Имомқули қишлоқларидан ўтдик. Бу қишлоқлар думбали, семиз қўйлар билан машҳур, деб изоҳ берди Муҳаммад Ризо ён бағирларда ўтлаётган қўйларни кўрсатиб. Яккам-дуккам ўтларнинг ёнида тол, терак, бақатерак кўзга ташланади. Яна таажжубки, томларда тезак қуридиларкан — бу ҳолат ҳам бизнинг яқин ўтмишимиз. Мен Эронни жуда ривожланган, маданийлашган мамлакат деб ўйлардим.

Бир ерда икки қаватли, замонавий қурилган гиштин бино (ҳарбий лагерга қарашли экан) ёнидан ўтгач, яна балангликка ўрлай бошладик.

ГЎЗАЛ МАШҲАД

Кашафруд дарёси водийсида жойлашган Машҳад ҳақида ўқиган-билган маълумотларимдан энг қимматлиси — буюк Алишер Навоий ҳаётининг муҳим ва эса қоларли даврлари бу кўҳна ва машҳур шаҳар билан боғлиқлигидир. Навоий Машҳадда болалигида Султон Ҳусайн Бойқаро билан бўлган, балоғат ёшида ердаги мадрасада таҳсил кўрган, умрининг охирида муқаддас ҳаж сафарига жўнаган чоғида, Машҳаддан дўсти, Хуросон ҳукмдори Султон Ҳусайннинг дил изҳори тўла мактуби билан ортига—Ҳиротга қайтган.

Бутун умри хайру-саовли ишлар билан ўтган Навоий, олган таълими ва еган ош-тузи ҳаққи Машҳад ҳалқи учун катта иноят кўргузади. Давлатшоҳ Самарқандий бу ҳақда «Тазкират уш-шуаро» китобида шундай деб ёзади: «(Яна) тангри инояти била бир мунча вақтдирки, у вакил сайлаган кишилар тиришуви орқасида Хуросоннинг машҳур булоқларидан, жаҳон кўнглини очувчи, Тус вилояти юқорисидаги Чашмаи Гил сувини муқаддас Машҳад шаҳрига келтиради. (Бу билан) Машҳаднинг муқим халқини сувсизлик азобидан қутқарди... Бу қандай эҳсон бўлдики, жаҳон подшоларию ақобирлари бундай ишни удалашдан ожиздирлар. Бу ариқ узунлиги қарийб ўн икки фарсахдирким, ҳамма жойлар нотекисдир — (улуғ амирнинг) бу хайру эҳсони ҳамма шарофатли эҳсонларидан ҳам ортиб тушди. Бу ариқ туфайли, муқаддас Машҳад шаҳри, худо хоҳласа, беҳишт рашкини, Чин нигорхонаси ғайирлигини келтирадиган бўлади».

Мен Беҳишт рашкини келтирадиган ана шу гўзал ва обод диёрга ошиқардим.

Машҳадга кеч оқшомда Бобои Тоҳир кўчасидан кириб бордик. Лекин шаҳарга мутлақо қоронғи тушмагандай ёп-ёруғ эди. Шаҳарнинг тунги қиёфаси — кўчалардаги кўз қамаштирувчи чироқлар, турли шаклларда ёруғ юлдузлар каби жимирлаб ёниб турган эълонлар, номлар, лавҳалар, ранг-баранг бинолар, дўконларнинг эшиклари, ромлари, пештоқлари ҳайратомуз даражада ёрқин ва нурафшон эди. Мен киноларда кўриб, Қоҳирани шундай тасаввур қилардим. Машҳад шунчалик бўлса Қоҳира қандоқ экан?..

Кўчалар жуда кенг, бир неча қатор, машиналар қатнови ниҳоятда тигиз. Ўртадаги бир йўл қатновсиз. Одамлар оила-оила, тўп-тўп бўлиб, (мусофирлар, саёхатчи меҳмонлар) машиналари ё бошқа матолар билан икки томонни тўсиб, бемалол тамадди қилиб, ҳордиқ чиқариб ўтиришибди. Шундоқ тунашаверар экан. (Меҳмонхоналардан бўш жой топиш амримаҳол экан).

Кўча бўйларида терак, тутқатор кўп бўлиб, шаҳар ҳуснига табиийлик бағишлаган эди.

Вақт алламаҳал бўлишига қарамай ошхона, ресторанлар ниҳоятда гавжум эди. Биз Акбар исмли шахсга қарашли икки қаватли «Жўжа-кабоб» ресторанининг бир неча хонага бўлинган биринчи қаватига кирдик. Хоналар ниҳоятда шинам, озода, дид билан безатилган эди. Стол-курсилар бежирим, юмшоқ.

Ҳудди Оврупадагидай оппоқ юзли ёш йигитлар хизмат қилишарди. Чалпак нон (тўғралган), бодринг майда тўғралган помидорли салат, пепси-кола (наякиси билан), саёзгина пиёлачаларда қатиқ келтиришди. Йўл юравериб қоринлар пиёз пўсти бўлиб кетувди, келтирилган емишларнинг баракасизлигига ишора қилиб, бир-биримизга маъноли қараб жилмайдик. Лекин буғда димлаб пиширилган қордай оппоқ гуруч таом ва семиз жўжа кабобларни кўриб, кўнглимиз анча жойига тушди.

Тўрт бурчакли, узунчоқ патнисдай келаётган нонни «нони машина» («машинада пиширилган нон») дейишаркан. Ҳиротникига ўхшаган чевати, лочирасимон нонлар ҳам бор экан.

Ресторандан чиққач, Муҳаммад Ризо меҳмонхоналардан жой излаш бефойда деб, бизни шаҳарнинг янги даҳасидаги уйига бошлаб кетди. Ризонинг уйи, ҳовлиси торлигини ҳисобга олмаганда, анча маблағ ҳисобига, ҳафсала билан қурилганлиги сезилиб турарди. Хоналар кенг, шифти баланд. Ҳовлидаги ювинадиган хона, хожатхоналар полидан шифтигача чинни плита

билан қопланган, ярқирайди. Ваҳоланки, Ризоларнинг бу ерга кўчиб келишганига эндигина уч йил бўлибди.

Ҳовлига бошдан-оёқ тош-плита ётқизилган, покиза эди. Шу жойга палос тўшаб, чой ичиб ўтирдик. Мана шу ернинг ўзига ўрин солиб беришди. Беш киши—Зокиржон ака, Сайфиддин Жалилов, Тўлқин Рўзиев, Фаррух ва мен (бошқалар машинада тунайдаган бўлишди) шу ерда очик осмонни, юлдузларни томоша қилиб, худди ўз уйимиздагидек латифа айтишиб, анчагача кулишиб ётдик. Мезбонимизнинг самимий ва очикқўнгиллигими, Зокиржон Машраб ўғли ва Сайфиддин ҳожи акаларнинг ҳазилкаш ва ҳазилсуярлигими, жаҳонгашга кинооператор Тўлқин Рўзиевнинг ичак ўзди латифаларга усталлигими, кайфиятимизнинг созлигими—бизга ана шундай эркин ва бемалол вазиятни яратиб берган эди. Болалигимда, жамоа хўжалигида ишлаган пайтларимда дала шийпониде ўспирин йигитлар билан қизларнинг ўртага чипта тўсиб ётишлари ёдимга тушиб кетди. Фақат, у пайтларда осмон назаримда жуда бепоён ва юксак, юлдузлар ҳаддан зиёд кўп ва зич кўринарди. Ўшанда ёши каттароқ йигитлар қизлар тушунишмайди, деб, уятлироқ латифаларни тескари сўзлаб айтишарди. Масалан, «Риб иднафа роб накэ...» деб бошлашарди. Йигитлар қотиб-қотиб кулишар, қизлар чиндан ҳам тушунишмай, биз ҳақимизда ёмон гаплар гапиришяпти, дея гумонсирашиб биз томонга тош, кесак отиб қолишарди...

АЖОЙИБОТГА ТўЛА БУ ДИЁР

30 июл, жума.

Эрталаб барвақт шимол томонга юриб, шаҳар марказига бордик-да, чапга бурилиб, Тус шаҳарига қараб кетдик. Йўлнинг икки бети тутқатор, экин далалари бўлиб, бизнинг қишлоқ йўлларимизни эслатарди.

Умумий ҳажми, қаҳрамонларининг кўплиги жиҳатидан ҳозиргача яратилган лиро-эпик асарлар ичиде энг каттаси ҳисобланмиш «Шоҳнома» муаллифи, машҳури жаҳон шоир Абулқосим Фирдавсий Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида (ҳозир уни ҳамма Фирдавсий қишлоғи дейишади) таваллуд топган. Унинг отаси Тус ҳокимининг «Фирдавс», яъни «Жаннат» номи ботида боғбонлик қиларди, шоир ўзининг тахаллу-

сини ана шу боғ номидан олган, дейишади. Баъзи манбаларда ривоят қилинишича Абдулқосим пойтахт Фазнага келганда уни Султон ҳузурида бўлган шоирлар суҳбатига таклиф этишади. Унинг дилкашлиги, шеърлари Султонга ёқиб қолиб «мажлисимизни фирдавсга (гўзал гулшанга) айлантирдинг», дейди. Шоир шу кундан эътиборан ўзига ана шу гўзал сўзни тахаллус қилиб олади.

Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома» асари билан боғлиқ ибратли ривоятлар бор. Донишманд, қиссагўй шоир ўттиз-ўттиз беш йиллик умрини бағишлаб ниҳоясига етказган бебаҳо дурдона асарини Султон Маҳмуд Фазнавийга тақдим этади. Султон Фирдавсийга 120 олтин танга мукофот берилсин, деб амр қилади. Лекин Султоннинг ичи қаро, ҳасадгуй, маънавий дунёси қашшоқ вазирлари аскарларга кийим-кечак, озиқ-овқат етишмаслигини рўкач қилишиб, шоирга 120 кумуш танга ҳам кифоя қилади, деб маслаҳат беришади. Бундай таҳқир шоирга алам қилади ва у ҳаммомга бориб, 60 тангани ҳаммомчига, 60 тангани шаробфурushга беради-да, Султон Маҳмудга бағишлаб аччиқ ҳажв ёзиб, юртдан бош олиб чиқиб кетади. Ҳажвни ўқиган Султон ғоят дарғазаб бўлиб, Фирдавсийни тутиб, уни филни оёғи остига ташлаб ўлдиришни буюради. Хайриятки, аламдйда шоирни тополмайдилар. Кейинчалик ўзининг катта хатосини англаб етган Султон бир туяга олтин юклаб шоирни кига жўнатади. Айтишларича, олтин юкланган туя Фирдавсий ҳовлисига кириб келганда шоир жасади солинган тобут одамларнинг елкасида дарвозадан чиқиб кетаётган эди... Буни эшитган Султон ўзига нотўғри маслаҳат бериб, тарих олдида унинг юзини шувит қилган вазирларига шафқатсиз жазо берган экан...

Машҳад-Кучон йўлидан ўнгга бир неча чақирим юриб, Фирдавсий мақбарасига етиб борганимизда соат етти, ҳали бу зиёратгоҳнинг темир-панжара эшиклари очилмаган эди. Биздан ҳам эрта келганлар кўп бўлиб, улар мақбарага кириш олдидаги катта, очиқ майдоннинг у ер бу ерида тўп-тўп бўлиб ўтиришиб, нонушта қилишарди. Атрофда турли мамлакатларнинг белги, рақамлари ёзилган автобус, енгил машиналар турарди. Буғун жума—дам олиш куни бўлгани учун зиёратчилар кўп эди.

Фирдавсий мақбараси тахминан эни икки юз, узунлиги уч юз метрли шином, чорси боғ ўртасидаги ҳовуз-

дан кейиноқ салобат тўкиб турарди. 1948 йили барпо қилинган чорқирра мақбара ниҳоятда маҳобатли, ба-
лаң ва гўзал эди.

У одатдаги қабр-мақбаралар каби икки қаватли бўлиб, ер усти хонасига қаймоқранг сафана тоши қўйилган, қабр эса остки хонада эди. Устки хонанинг шифти ва деворларидаги безак-ганчларда «Шоҳнома» лавҳалари акс эттирилган эди.

Ўрта ёшли бир одам биз билан қизиқиб қолди. Ўзини Алия Шамлу, Техрон шаҳар девонхонасида ходим, деб таништириб, бизга Фирдавсий, унинг ўлмас «Шоҳнома» асари, мақбара қурилишининг тарихи ҳақида эхтирос билан гапириб берди. Лекин у Ўзбекистонни яхши билмас экан, бундан ранжидик.

Ҳовуз бўйидаги Фирдавсий ҳайкали ёнидан мақбарани яна бир карра завқ ва ҳайрат билан томоша қилар эканмиз, яна Навоийнинг унутилган мақбарасини эслашдик, ачиндик. Дарҳақиқат, мана бунақа мақбара қурса ҳам бўлар экан-ку, Навоий мақбарасини таъмирлашга Фирдавсий мақбарасининг тўртта устунига кетган маблағ етиб ортарди, деб ўйладим мен.

Шаҳарга қайтдик. Тонги Машҳад ҳам жуда жозибали эди. Терак япроқлари, анвои гуллар қатидаги ҳали буғланиб улгурмаган шабнам томчилари шаҳар табиатини янада очиб юборган эди. Биноларнинг пештоқларидаги ғоят ҳафсала билан битилган ёзувлар, реклама ва эълонлар эса бинога, умуман шаҳарга алоҳида ҳусн, файз бағишларди. Араб алифбосини билмаслик яна бир карра алам қилди. Ҳиротда ҳам, бу ерда ҳам кўр ва гунгта ўхшаб ҳеч нарсани ўқиёлмай, сурат томоша қилгандай ўтиб кетаверардим. Катта-катта биноларнинг деворларида Оятилло Хумайний, мамлакат президенти Ҳошимий Рафсанжоний суратлари тез-тез кўзга чалинарди.

Тусдаги Фирдавсий мақбараси ва Машҳад марказидаги ҳудуди каттагина, ям-яшил майсазор, фавворалар отилиб турган Фирдавсий майдонини кўриб, миллий, маҳаллий фахр ва ифтихор учун, ўзни кўрсата билиш ва танитиш учун ерни ва маблағни аяшмас экан, деган хулосага келдим.

Ҳифтаи Шаҳривор майдони атрофида дўкон кўп, одам жуда гавжум эди. Дўконларда мол-дунёнинг бисёр мўл-кўллиги ва ранго-ранглиги, хусусан тиллотус товланувчи нарсаларнинг сероблиги ақлимни олди. Оламда чиройли ранглар мен билгандан кўпроқ экан,

деган фикр ўтди кўнглимдан. Биноларга асосан кўнглини нурафшон қиладиган равшан, тиниқ рангли бўёқларни ишлатишар экан.

Ҳиротда эски, ниҳоятда уринган, пачоқ автомобиллар кўп эди, бу ерда, аксинча янгилари сероб экан. Ҳирот туни зимзиё эди, Машҳад туни кундуздай ёрқин. Булар ҳам юртнинг, шаҳарнинг умумий даражаси, иқтисодий ҳолатини белгилайдиган омиллари-дан бири.

Шаҳарнинг икки ёндаги кўп қаватли баланд иморатлар қисиб турган, менга Будапешт кўчаларини эслатган тор кўчаларидан ўтиб, Имом Ризо мақбарасига бордик. Мақбарани нақ музей дейсиз. Хоналари жуда кўп ва бир-биридан чиройли ойна, ёғоч нақшлар билан безатилган. Шакли шамойили юксак маъморчилик санъатини намоиш қилиб турибди. Ҳамма хоналарга ҳар хил ҳажмдаги ранго-ранг гиламлар тўшалган — кафтдай очиқ ер йўқ. Очиқ майдонларнинг ҳар қадамида зиёратчилар учун махсус сув ичадиган чиройли қурилмалар бор эди. Сувнинг ширинлигига таъриф йўқ. Бунақа мазали оби замзамни шу пайтгача ҳеч қаерда учратмагандим. Ҳатто, сувга, оби ҳаётга сероблиги билан танилган она қишлоғим Гуркуровнинг аксингиз кўринадиган, хуштаъм сувларидан ҳам тотлироқ туюлди менга. Ичган сари ичгинг келади. Бунинг устига текинлигини айтмайсизми!..

Мақбарадан чиққач, тайёрагоҳга олиб борадиган, ўртаси гулзор Булвари булутгоҳ кўчаси, Машҳадни Эроннинг асосий йўллари — Техрон, Ҳамадон, Табриз, Мозандарон йўллари билан улайдиган Шоҳид Қаландарий (у Эрон озодлиги учун курашган қаҳрамонлардан) кўчалари бўйлаб борар эканмиз, Машҳад аҳли ва меҳмонларининг барча йирик шаҳарлардаги каби шошиб юришларини кузатдим. Бўйчан, сарв қадли форс аёлларининг кийинишлари диққатимни тортди. Уларнинг аксарияти тўқ қора ридога-чодрага ўралган бўлиб, фақат юзлари очиқ эди холос. Худди шунингдек, тўпифига тушадиган узун кўйлаклари ҳам қоп-қора. Юзлари оппоқ, тиниқ бўлгани учун қора либос уларга жуда ярашиб турарди. Ризодан қора кийиниш тарихи, сабабини сўрадим, лекин у бу ҳақда бош қотириб кўрмаган шекилли, қониқарли жавоб ололмадим. Миллий кийим-да, деб қўя қолди.

Форс қизлари, аёлларининг бўянганини кўрмадим ё сезмадим. Аслида улар табиатан бежирим, қош-

кўзлари тим қаро, қирра бурун, бир сўз билан айтганда соҳибжамол бўлганлари боис, балки ортиқча пардоз-андознинг ҳожати йўқдир. Ахир машҳур ўрис шоири Есенин ҳам оху кўзлик форс аёлларига бежиз шайдо бўлмаган:

*Бу тонг юзли гилдор қошимга
Бир бор хиром этса ноз билан,
Шоҳи рўмол солгум бошига,
Йўлларига шерозий гилам...*

Ахир Ҳофиз Шерозийдай забардаст шоирларнинг қалбига лаҳча чўғ солиб, уларнинг савдои ошиққа айланиши, ишқ ва гўзаллик куйчиси даражасига етишувларида ана шу гулрухсорларнинг «хизмати» катта бўлганлиги шубҳасиз ҳақиқат-да!.. Ва шу аснода мен яна ҳусну малоҳатда беқиёс, Жаҳонгир ва Шоҳжаҳондек бобурий шаҳзода, шоҳларни ўзига ром этган Нуржаҳон бегим, Мумтоз бегимларнинг ҳам асли эронлик эканликларини эсладим. Мумтозбегим (Аржуманд бону) эса айнан мана шу шаҳарда таваллуд топган. Машҳадда шунчалик, Техрон, Ҳофиз юрти Шероз аёллари нечоғлик гўзал эрдийкин? Афсуски у йирик, машҳур шаҳарлар режамизда йўқ эди. Экспедициянинг асосий мақсади, бош йўналишимиз — Ҳиндистон ва бизнинг энг катта ташвишимиз тезроқ ҳиндлар диёрига етиб олиш эди.

ЎХШАШ, АЧЧИҚ ҚИСМАТЛАР

Яна йўлга тушдик, тез орада шаҳардан чиқиб Зоҳидон йўналиши бўйлаб жўнадик. Йўл ниҳоятда текис эди. Бунақа йўлда сайёҳни ё уйқу элтади ё хаёл.. Мен Бобур Мирзо ҳаётида туб бурилиш ясаган тарихий воқеаларнинг Эрон билан, унинг шоҳ Исмоил Сафавий билан боғлиқ тафсилотларини эсладим.

Маълумки, йигирма ёшли Бобурни қаттиқ қақшатган, сулҳ эвазига унинг суюкли опаси Хонзодабегимни хотинликка олиб қолиб, ўзини бобо юрти Самарқанддан қувиб чиқарган Шайбонийхон Мовароуннаҳр шаҳар-қўрғонларини бир-бир забт этиб, ғалаба нашидасини беармон сурар эди. Бу эса Бобур Мирзога баттар алам қилар, фижинар, оҳ урар, иложсизлигидан ўкинар, назарида тажрибали, бешафқат ва ҳийлагар хоннинг жангари, чиниққан, беҳисоб қўшинлари-

га бас келаодиган куч топилмайдигандай туюлларди. Лекин охи Оллоҳга етдими, шундай катта куч топилиб қолди, тарихнинг азалий қонуниятига кўра зўрдан зўр чиқди! Бу куч — Эрон мамлакатининг қудратли лашкари ва лашкарнинг истеъдодли саркардаси йигирма тўрт ёшли ҳукмдори Исмоил Сафавий эди. Даглаб Исмоил Сафавий ва Шайбонийхон ўзаро мактубларда келиб чиқишлари ва бошқа жиҳатларини масхаралаб, бир-бирларининг жиғига тегиб юришади. Бу низолар бора-бора кучайиб, жиддий тўқнашувларга олиб боради. 1510 йили Марв яқинида бўлган омонсиз жангда Шайбонийхон қўшинлари буткул тор-мор қилинади. Бу жанг якунининг тафсилотлари тарихчиларнинг асарларида турлича баён қилинган, ҳатто бир-бирига мутлақо зид мулоҳазалар билдирилган. Вильямс Эрскин (1773-1852) тарихчи эмас, шотландиялик етук шарқшунос олим. У 1803 йили таниқли файласуф ва сиёсий иқтисодчи Жеймс Макинтоуннинг таклифига бинноан унга шахсий котиб сифатида Бомбайга боради ва Ҳиндистонда узоқ қолиб кетади. Эрскин Ҳиндистон тарихи, хусусан Бобур ва бобурийлар даври билан қизиқиб, бу борада жиддий тадқиқот ишлари олиб боради ва «Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи» деган катта китоб ёзади. Муаллиф мазкур асарида Бобур шахсига самимий хайрихоҳлик билан холис баҳо берар экан, бобурийлар салтанатининг асосчиси ва унинг авлодлари ҳаёти, фаолиятини кенг батафсил ёритади. Демакки, у тарихий китобларни ўқиган ва улардаги хилма-хил маълумотлар, ҳикоятлар ва ривоятларни саралаб, нисбатан ҳақиқатга яқинроқ фикрларни танлаб олган, жамлаган бўлиши керак. Қисқаси, унинг хабар беришича, ўша жангда мағлуб Шайбонийхоннинг ўзи оёқлар остида қолиб, эзгиланиб кетади, уруш ниҳоясида унинг жасадини фарам-фарам ўликлар орасидан аранг топиб, Музаффар шоҳ Исмоил оёқлари остига ташлайдилар. Фолибнинг тантанавор амри ила марҳум хоннинг боши танасидан жудо қилинади, танаси бўлақларга ажратилиб, унга тобе бўлган юртларга сазойи қилиш учун юборилади. Бош чаноқ суяги эса олтин билан қопланиб, шоҳ Исмоил учун шарбат ичадиган қосага айлантирилади. Шилиб олинган бош териси Туркия султони Боязидга жўнатилади. Мана шу борада тўқилган ривоятлардан бирида ҳикоя қилинишича, шоҳ Исмоил Шайбонийхоннинг танасидан кесиб олинган бир

қўлини Мозандарон ҳокими Оға Рустамга юбориб, қуйидаги қочиримли хатни ҳам илова қилган эмиш: «Сенинг қўлинг ҳеч қачон Шайбоний чопонининг этагига етмаган эди, мана, унинг қўли сенинг этагинга тегадиган бўлди». (Ҳатто, Бухоро ва Мовароуннаҳр тарихи ҳақида махсус китоб ёзган Герман Вамбери маълумотида ҳам Оға Рустамга юборилган нома матни тамомила бошқачадир. Хуршид Даврон тарихий маълумотларга бой «Самарқанд хаёли» деган асарида ана шу, кейинги манбани келтиради).

Хуллас, улуғ бобомиз бошига кўп жабру жафолар, мусибатлар селини ёғдирган Муҳаммад Шайбонийхоннинг умри шу тарзда ғоят аянчли ва шармандали ниҳоя топади.

Бу ҳақдаги хабар Бобурга етиб келади, албатта. «Хушхабар»да, шунингдек, йигирма мингга яқин лашкари ўзбеклардан (яъни Шайбонийхон қўшинидан) ажраб, Қундузга келгани ва бу ерда ҳоким бўлиб турган Хон Мирза бошчилигида улар Бобурга қўшилишга тайёр эканликлари ҳам айтилган эди. Бобур бу вақтда Кобулда эди. Қиш бўлишига қарамай, у Обдара домини орқали Бомийёнга, ундан Қундузга келади. Бобур шу ердалигида шоҳ Исмоилдан элчи келади. (Дарвоқе, мана шу далилда ҳам хилла-хиллик бор. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ўзининг ўша давр воқеалари анча батафсил ёритилган «Абдуллонома» асарида Исмоил элчисининг Қундузга эмас, Кобулга келганини ёзади). Шайбонийхон Хонзодабегимни укаси Бобур билан тил бириктириб ўзига қарши ҳужум қилиши мумкинлигидан чўчиб уни талоқ қилган ва Зиёд Ходи исмли кишига никоҳлаб берган эди. Зиёд Ходи Марв яқиндаги жангда ҳалок бўлиб, Хонзодабегим эронийларга асир тушади. Хонзодабегимнинг Бобурнинг опаси эканлигидан хабар топган шоҳ Исмоил унга иззат-икром кўрсатиб совға-саломлар, хизматчилар билан укаси ҳузурига жўнатади. Бобур чопардан опаси келаётганини эшитиб, сарой аъёнлари билан анча масофага кутгани чиқишади. Орадан ўн йил вақт ўтган бўлиб, табиийки, ғурбат, мусибат ва мусофирчилик ҳар иккисининг ҳам-ташқи қиёфасини анча ўзгартириб юборган эди, улар бир-бирларини яхши таниёлмай, бирпас туриб қоладилар... Бу таъсирли ҳолат ёзувчи Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» («Бобур») романи асосида ишланган видеофильмда жуда яхши ифодаланган.

Бобур ҳам дарҳол совға-саломлар билан шоҳ Исмоил ҳузурига элчи жўнатиб, уни катта ғалаба билан қутлайди, опасига кўрсатилган иззат-икром учун мингнатдорчилик билдириб, Мовароуннаҳрдаги салтанатини тиклашда ёрдам кўрсатишни сўрайди.

Шоҳ Исмоил кетма-кет қўшинлар жўнатади ва уларнинг ёрдамида Бобур Шайбонийхоннинг укалари, жиянлари ва бошқа ёғийлар устидан ғалаба қозонади, салтанати аввалгидан ҳам кенгроқ ҳудудни қамраб олади. Кобул, Ғазна, Қундуз, Хисор, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Тошкент, Сайрамни ҳам эгаллайди.

Шунчалик зафарларга қарамай, Бобурнинг кўнгли нотинч эди, чунки унга қарши фитна уюштирувчи кучлар ҳали кўп эди. Иккинчидан, шоҳ Исмоил томонидан кўрсатилган ёрдам холис ва беғараз эмас эди. Унинг бир неча оғир шартлари бўлиб, бири шундан иборат эдики, Бобурнинг ўзи ҳам, лашкарлари ҳам эронийларча ҳарбий кийим кийишлари ва уларга ўхшаб ўн икки қаватли салла ўрашлари, яъни шиа мазҳабини қабул қилишлари лозим эди. Мана шуниси сунний мазҳабидаги аҳолини қаттиқ ранжитган ва Бобурдан кўнгилларини совутган эди... Айрим тарихчилар ҳам мана шу далилни Бобурнинг катта хатоси сифатида қоралайдилар. Менинг назаримда бу Бобурнинг ўз мавқеини тиклаб олгунча қўллаган вақтинчалик сиёсати эди, шундай йўл тутишдан бошқа иложи йўқ эди. Дарҳақиқат, кўп ўтмай яна Исмоилдан мадад сўрашга тўғри келади. Эрон шоҳи Амир Нажим ва Байрамхонларни катта қўшинлар билан ёрдамга юборади. Бироқ, Қаршидаги жангда Амир Нажим ўта шафқатсизлик билан Убайдуллахон бошчилигидаги шаҳарнинг ўн беш минг кишилик аҳолисини ёппасига қиличдан ўтказишга буйруқ беради. Бобур Амир Нажимдан бундай хунрезликни тўхтатишни сўрайди. Эронийларнинг ўз қўшинлари ҳам бундай қақшатғич жангдан бош тортиб, тарқаб кетишади. Натижада Бобур ва унинг тарафдорлари яна чекинишга мажбур бўладилар. Бобур ўзининг озчилик ишончли кишилари билан Ҳисор, Қундуз ва Бадахшон орқали яна Кобулга келиб, шу ерда яна бошқатдан куч тўплашга киришади...

Ҳа, бу йиллар шоҳ Бобур ҳаётида чиндан ҳам алам ва умидсизлик, армон ва пушаймон билан кечган жуда оғир дамлар бўлди. Балки шоир Бобур ушбу рубоийни айни шу даврлар машаққати, дарди-ҳасрати хусусида битгандир:

*Даврон мени ўтқарди сару сомондин,
Айирди бир йўли мени хонумондин.
Ғаҳ бошимга тож, ғаҳ балойи таъна,
Неларки бошимга келмади даврондин...*

Биз айни ана шу, ғоят танг ҳолатида Бобур жонига ора кирган шоҳ Исмоилнинг юрти ҳудудида кетмоқда эдик. Лекин Бобурнинг Эрон билан бошқа муносабатлари тўғрисида кенгроқ маълумотга эга эмас эдик. Ҳали биз Вилиямс Эрскиннинг «Бобур ва Эрон» деган катта китоби борлигидан беҳабар эдик...

Эрон Бобур ҳаётида бўлгани каби, унинг суюкли фарзанди Ҳумоюн тақдирида ҳам ўчмас, тарихий из қолдирган мамлакат. Маълумки, Ҳумоюн 1530 йили 30 декабрда, отасининг ўлиmidан 4 кун кейин подшолик тахтига ўтиради. «... Отасининг (Бобурнинг-Қ.К.) укаларига яхши муносабатда бўлиши ҳақидаги васияти итоаткор ўғилни (Ҳумоюнни-Қ.К.) кўп мушкулотларга дучор қилади...» деб ёзади Л.П.Шарма.

Афғонларнинг хонлари Баҳодир шоҳ ва Шерхон Ҳумоюн билан кўп олишади, уни мудом таъқиб қилиб юришади. Ниҳоят уни Ҳиндистондан қувиб чиқарган асосий ғанимлар ҳам ўшалардир.

1540 йили 17 май куни Шерхон билан Кануждаги жангда мағлубиятга учрагандан сўнг Ҳумоюн Аграни ҳам, Деҳлини ҳам бой бериб, Лоҳўрга чекинади, тўғрироғи қочишга мажбур бўлади. Шу вақтдан эътиборан Ҳумоюннинг сарсонлик-саргардонлик кунлари бошланади. 1541 йили укаси Ҳиндолнинг пири бўлмиш Мир Али Акбар Жонийнинг қизи Ҳамида Бонуга уйланади. 1542 йили ўғли Акбар туғилади. Синд ҳокими Шоҳ Ҳусайн Ҳумоюннинг Қандаҳорга ўтиб кетишига ёрдам беради. Ҳумоюн Ҳиндистондан бутунлай чиқиб кетади. Қандаҳорда ўғли-гўдак Акбарни укаси Ҳиндол (Бобур Ҳиндистонни олган чоғида туғилган бу ўғлига рамзан «Ҳиндол» деб исм қўйган эди)га қолдириб, Эронга ўтиб олади.

Эрон шоҳи Шоҳ Тахмасп Ҳумоюнни яхши кутиб олади, унга (албатта марҳум отаси жаҳонгир Бобур хурматидан) иззат-икром кўрсатади, маблағ, қўшиндан ёрдам беришга ваъда қилади. Лекин бўлажак ёрдам аввалги сафаргидек бегараз эмас эди. Шоҳ Ҳумоюнга шиа мазҳабини қабул қилишни ва бошқаларга ҳам шуни тарғиб этишни шарт қилиб қўяди. Ҳумоюн офир аҳволда қолади...

1554 ва 1555 йиллардаги қаттиқ жангларда Ҳумоюн яна Ҳиндистонни қайтариб олади. Афсуски, бу улкан мамлакатга ҳукмронлик қилиш гашти унга узоқ насиб қилмайди. Бир йилдан кейин вафот этади. Лекин, шуниси диққатга сазоворки, Ҳумоюн қўлдан кетган салтанатни ўн беш йилдан кейин қайтариб олиб, аждод-авлодлари олдида ёруғ юз билан оламдан кўз юмади. Акс ҳолда бобурийлар салтанати ва сулоласининг умри жуда қисқа бўлиб қолиши мумкин эди.

«Ҳумоюн жасур ва юмшоқ кўнгилли эди, — дейди П. Шарма. — Айниқса, саҳоватпешалиги уни омадсизликка олиб келган хислатларидан асосийси эди». Лейн Поул ҳам Шарма фикрини тасдиқлайди: «унинг муваффақиятсизликларининг асосий сабабчиси гўзал, лекин ўринсиз юмшоқ кўнгиллиги эди».

Лекин, ҳарқалай, Бобур бобурийлар салтанатига асос солган бўлса, Ҳумоюн бу салтанат пойдеворини мустаҳкамлади. Гарчи, омадсизликлар уни анча қийнаган бўлса ҳам, охир-оқибатда ғолиб бўлди, асосий ниятига эришди, отасининг руҳи қошига мағрур кетди. Балки, ота васиятларини иложи борича адо этишга ҳаракат қилгани учун ҳам ўз навбатида ота руҳи яна уни қўллаб-қувватлагандир. Бўлмаса, қўлдан кетган тожу тахтни ўн беш йилдан кейин яна қайтариб олиш осонми? Албатта, юқорида айтганимиздай бу тарихий жараёнда Эрон давлатининг ҳам озми-кўпми хиссаси бор эди...

ТЎЛҚИН АКА РАНЖИГАН ТОНГ

Турбат деган қишлоқ ёнидан ўтарканмиз, мен шоир Туроб Тўлани эсладим — у таваллуд топган қишлоқ (Ўзбекистон билан туташ Жанубий Қозоғистон)нинг номи ҳам Турбат эди.

Ҳадемай, йўлимиз яна бепоён пастак адирлар орасидан — Довондан ўта бошлади. Йўл жуда текис, аммо жуда серқатнов — олдимиздаги машиналарни қувиб ўтиш мушкул эди.

Икки бора узунлиги беш юз-олти юз метр чама-сидаги нариги туйнути ярим ойсимон ер ости йўлидан ўтдик, лекин туннел ёп-ёруғ экан.

Тез-тез дуч келиб турадиган айланма ҳаракат жойларининг ўртасидаги доирасимон майдонларда барпо қилинган зина шакли, ранго-ранг гулзор, гулпушта-лар кўзни ҳам, дилни ҳам яшнатади.

Фақат, уловимиз ичига қамалиб олган афғон пашшаларидан қутилишимиз анча қийин бўлди. Ойналардан ҳайдаб чиқараверамиз, бир оздан кейин оралиқ-бурчакларга беркиниб олганлари яна пайдо бўлиб, финилаб таъбимизни хира қила бошларди.

200-чақиримда тўхтаб, анорзор ичидаги бедазор четида кўзивой тарвуз, «нони машина» билан тамадди қилдик.

250-чақиримда чўл, юлғинзор бошланди. Дарё, сой умуман йўқ, олислардаги ясси тоғлар (маъмуримиз Ризо уларни Сулаймон тоғлари деб тушунтирди) худди туман ортида қолгандай хира кўринарди. Ички чети ва ўртаси оқ хошияли йўл ниҳоятда тик, тўғри, гўзал эди. Ҳар замонда, автомобил назоратчилари тўхтатиб қолишар, лекин Ризо ўзини таништириб, бизнинг ҳужжатларимизни кўрсатиши билан оқ йўл тилаб, ўтказиб юборишарди.

Йўл-йўлакай биримиз қўйиб, биримиз Ризони сўроққа тутиб, унинг бошини қотириб борардик. Аксарият ҳали у, ҳали бу нарсанинг нарҳини сўраб, ўзимизнинг сўмга чақиб (Эронда пул бирлиги реал, туман) қимматсирайвердик. (Фарруҳ тилмочлик қиларди). Ризо ҳам охир чидамади шекилли, ҳа, бизда ҳамма нарса қиммат, деди (У кесатдими, самимий гапирдими — юз-ҳолатидан билолмадим).

— Арзон нарсаям борми? — яна унинг жифига тегди Аҳмаджон.

— Бор, — деди маъмур, — инсон!

Демак, бу гап ҳамма жойда бор экан-да.

Шундан кейин мавзуни ўзгартириб, Тўлқин Рўзининг чекишини муҳокама қилишга ўтдик. У дарҳақиқат шу қадар ашадий кашанда эдики, сигаретнинг бирини иккинчисига улаб юборарди. Охири машина ичида чекишни ман этишга мажбур бўлдик. Бечора машина тўхташини шунақа сабрсизлик билан кутардики, эшик очилар-очилмас ўзини ташқарига отарди.

— Сизнинг чекишингизга оламда сигарет туриш берганига, ҳайронман, — дедим мен ҳазиллашиб. Тўлқин ака ҳам кулди: — Бизни Тошкентдан Андижонга олиб келиб қўйган ҳайдовчи Василий ҳам куюниб, «Ҳиндистонда йоглардан илтимос қилсанг, чекишни ташлатиб юборишади», деб маслаҳат бериб қолди. Ташлаттириб бўпти, ҳарқандай йогингнинг ўзини чектириб юборарман, дедим.

600-чақиримда нақш-безакли каттагина масжидга дуч келдик. Бу яқин-атрофда аҳоли яшамас эди. Қай бир савдогар бой йўловчилар учун савоб йўлига қурдирган экан.

Тунгги соат бирда Зоҳидонга кириб бордик. Бу ҳам ранго-ранг чироқлар шуъласида товланувчи шаҳар экан. «Садаф Инн» деган меҳмонхонани топдик. Иккинчи қаватдан жой беришди. Икки кишилик, жиҳозлари кам ва эски, кўримсизгина хоналар экан. Хоналар ёнида, шундоқ том-очиқ майдонда йигирма чоғлиқ одам ўраниб-ўранмай ётишарди. Бу «ўринлар арзонроқ бўлса керак, деб ўйладим ўзимча.

31 июл, шанба.

Эрталаб уйғониб, (Фаррух билан ҳамхона эдик) ҳафсаламиз яна анча пир бўлди. Кечаси чироқда ялтираб кўринган меҳмонхона хийла путурдан кетган, кигизсимон палослари эски, чанг эди. Одамлар жой тўшаб ётган томда хас-хазонлар, бино ёнидан ўсиб чиққан дарахтнинг қуриб, синиб тушган новдалари сочилиб турарди. Зоҳидон — тоғлар орасида, тўғрироғи кун чиқишдаги тоғ бағрида жойлашган чигилинг шаҳарча экан...

Ўта оғир, босиқ одам Тўлқин Рўзиев шу кун эрталаб бир оз асабийлашди. Сабаби — кеча Машҳадни дурустроқ томоша қилолмадик. Бозорга кирайлик, деганда, катталар тезроқ кетайлик, Зоҳидон бозори яхши, дейишган эди. Кечқурун, ҳатто эрталаб ҳам машинага солярка қуямиз, яхшилаб нонушта қилиб, Зоҳидон бозорларини айланамиз деган фикр айтилган эди. Бир пайт, нонушта ҳам қилмай шаҳардан чиқиб кетаётганимиз маълум бўлиб қолдию, Тўлқин ака аста раҳбарга ваъдасини эслатди. Зокиржон ака «бўпти, қайтамиз», деган эди, Сайфиддин Жалилов «энди орқага қайтмай қўяқолайлик», деб қолди. Шунда Тўлқин ака: «нимага қайтмаймиз?» деб юборди биринчи марта баланд овоз ва дағалроқ оҳангда. Шундан кейин президент буйруғи билан орқага қайтиб, чойхонага кирдик. Нонушта юқорида айтганимдай ҳаминқадар бўлди. Ўн беш дақиқага рухсат берилди, бозорга кирдик. Бозор дегани тимлар остидаги қатор хусусий дўконлар экан. Мол-дунё, майда-чуйда матоҳ бисёр кўп, лекин бисёр қиймат. Айланиб юриб, Афғонистоннинг Лаворидан келиб қолган, Марғилонда қариндошлари бор Хўжа

Носир деган ўзбек киши билан учрашиб, гаплашиб қолдик. У биз билан кўришганидан жуда хурсанд бўлди, чойга таклиф қилди. Лекин бизнинг вақтимиз зиқ эди, йўлга чиқдик.

— Ҳеч ким ҳеч нарса олмади-ку, — деди кимдир.

— Гап бир нарса олишдамас, — деди Тўлқин ака шаманинг ўзига қаратилганини пайқаб, — чет эл бозорини кўриб кўйсак ёмон бўлмайди. Тасаввуримиз бойийди...

Энди биз Покистон сари илгарилаб борардик. Ҳамон ўша-ўша манзара: тасмадай текис, тўғри йўл ва икки томонда ясси, қорамтир тоғлар... Машинамиз сувда балиқ сузгандай енгил учади. 900 чақиримли Машҳад-Зоҳидон йўли Ризо Паҳлавий даврида жанубий Кореяликлар томонидан қурилган экан.

Чап ёндаги тоғлар яқинлашиб, ўнгдаги тоғлар биздан узоқлашиб бораётган жойда туялар карвонига дуч келдик. Бунча кўп туяни мен фақат киноларда кўрган эдим.

Сафарда кўпчилик бўлсангиз яхши экан. Ҳар кимдан ҳар хил гап чиқади. Кўрган-билганларингизни ўзаро муҳокама қиласиз.

Эрон, хусусан Зоҳидон меъморчилиги ҳам бизга анча мавзу бўлди. Зоҳидонда иморат-биноларга асосан фишт ва мрамар ишлатиларкан. Ҳар қалай, темир-бетондан кам фойдаланишаркан.

Миржова шаҳрига кирмай, чегарага етиб келдик. Соат ўн бир. Божхона ҳовлисида анча туриб қолдик. Кун иссиқ. Кейин билсам, Покистон саҳроларининг ҳарорати уриб тураркан. Ҳали у ҳужжатдан, ҳали бунисидан камчилик топишга уринишарди...

Қаерда тўхтасак, шу жойда бизга, хусусан машинамиз ёнларидаги «Бобур, Туркистон — Ўзбекистон — Андижон» деган сўзларга қизиқиб қолишади, ҳиж-жалаб ўқишга ҳаракат қилишади. Ҳеч нарса англамаганлари елка қисиб, кимсизлар, қаердан келяпсизлар, деб сўрашади. Биз таржимонимиз Фаррух орқали «Ўзбекистон» деган юрт борлигини, экспедициямиз мақсадини тушунтиришга ҳаракат қиламиз. «Бобур...», «Ўз-ба-гистон»... дея пичирлаб такрорлашади. Шунинг ўзи ҳам бизда фахр уйғотар ва экспедициямиз бежиз тузилмагани, беиз қолмаслигига ишонч ҳосил қиларди.

Шу ерда маъмур Муҳаммад Ризога бизни эсон-омон кузатиб келгани, яхши ҳамроҳ ва ҳамсуҳбат

бўлгани, уйдан қўноқ бергани (гарчи ҳақини олган бўлса ҳам) — ҳамма-ҳамма илтифоти ва хизмати учун миннатдорчилик билдириб, хайрлашдик.

ПОКИСТОН

ҚАЙДАСАН, ЛОҲЎР?

Маълумки, ҳозирги Покистон ҳудудига жойлашган машҳур Лоҳўр шаҳри Бобур замонида Ҳиндистон таркибида, тўғрироғи унга кирадиган асосий дарвоза, унинг маданий марказларидан бири бўлган. Шахсан Бобурнинг ўзи Лоҳўрда кўп турмаган, лекин унинг авлодлари учун доимий қароргоҳ бўлиб кўп йиллар хизмат қилган. Бу қадимий шаҳар ўзининг кўп асрлик ҳаёти давомида бир қанча урушларни кўрган, вайрон бўлган, қайта-қайта тикланган. Ана шу қайта тиклашлардан бирини Бобурнинг набираси Акбаршоҳ 1566 йили амалга оширган. Акбарнинг ўғли Жаҳонгир ва унинг суюкли хотини Нур Жаҳон бегим қабр-мақбаралари ана шу шаҳарда. Хуллас Лоҳўр ва Бобурийларнинг бу тарихий шаҳар билан боғлиқ ҳаётлари, қилган ишлари, қолдирган маданий мероси, меъморчилик ёдгорликларини ўрганиш экспедициямиз дастуридан алоҳида ўрин олган эди. Шунинг учун ҳам биз Лоҳўрга ошиқмоқда эдик.

Шундай қилиб, Ризо билан қадрдонлардай хайр-хўшлашиб, Миржова (Эрон) божхонасидан Тафтан (Покистон) божхонасига ўтдик. Яна текшир-текширлар, кутиш изтироблари... Чегарадан ўтиш даҳмазалари жонга тегиб кетаркан.

Божхона ҳовлисида беш-олтита «Мерседес-Бенц» юк машинаси турган эди. Ёпирай! Нақ улқан сандиқнинг ўзи! Лекин имоним комилки, ҳар қандай моҳир сандиқ безовчи ҳам бу машиналарнинг безағи олдида ип эшолмайди.

Кутяпмиз. Раҳбар билан таржимон ичкарига — божхона маъмуриятига кириб кетишган. Собиржон ака бетоқат бўла бошлади.

— Кун исиб кетди, йўл юриш қийин бўлади. Саҳар жўнашимиз керак эди, — дерди у ташвишланиб.

Дарҳақиқат, ҳарорат анча баланг эди. Чанқадим. Божхона айвонида сопол кўзада сув бор экан, лекин хом сув ичиш қатъий ман қилинган эди. Зокиржон

аканинг ичкаридалигидан фойдаланиб ичволдим. Сув шўртангроқ эди, лекин барибир маза қилдим.

Соат ўн беш минути кам учда маъмур Парвез Султон ҳамроҳлигида йўлга чиқдик. Озгина юргач, тарвуз, нон билан тушлик қилган бўлдик.

Кветтагача 600 чақирим экан.

Йўл сўқмоққа ўхшаган тор, нотекис, дўқир-дўқир эди. Худди дарё ўзанидан юраётганга ўхшаймиз. Чап-роқда янги йўл қурилмоқда экан. Машҳад-Зоҳидон трассасидан кейин бундай чанг-тўзонли даштда юриш жуда малол ва оғир эди.

Юзинчи чақиримга борганимизда икки томони теп-текис саҳрога чиқдик. Жон асорати, тиккайган яшил-роқ гиёҳ кўринмайди. Узоқларни туман босгандай хира...

140-чақиримда Ноккунди қишлоғи бор экан. Уйларнинг томи текис, лой сувоқли, орқа томонида туйнукдан каттароқ деразалари бор эди. Сувни қудуқлар ёрдамида олишар экан.

Кеч соат тўққизларда Жакмач деган жойда тўхтадик. Усти ёпиқ, кенг чойхона бор экан. Эски, катта-кичик бўйралар тўшалган. Бизга ўхшаган йўловчилар, бангилар ўтиришибди. Фақат қайнаган сувидан термосларга қуйиб олдик-да, бир четроққа чиқиб, бўйрада давра қуриб тамаддиландик: колбаса, тарвуз, чалпак нон билан...

Яна озгина юрганимиздан кейин яшил оламга кира бошладик. Палма дарахтини ўзининг асл ватанида кўрдик. Шундан кейин жуда узоқ юриб, ярим тунда Амадвал деган жойда тўхтадик. Чойхона ҳам меҳмонхона экан. Кенг майдонга ип тўрли, четлари темир каравотлар қўйилган экан. Очиқ осмон остида ётдик. Ҳаво очиқ бўлса ҳам ой, юдузлар нечукдир хирароқ кўринарди. Мен қадрдон «етти оғайнимни» излай-излай, тополмай, ухлаб қолибман.

1 август, якшанба.

Узоқ юриб роса чарчаган эканмиз, мириқиб ухладим. Лекин эрталаб атрофни кўриб, табиатим тирриқ бўлди. Ивирсиқ «Меҳмонхона»нинг ўртасидан ўтган бетон ариқчада бир эмас, учта кучук қатор бўлиб, чапиллашиб сув ичарди. Оғизни чайқамай, қўлни ҳўллаб юзларга сурдик-да, чой ҳам ичмай жўнавордик. Ҳадемай, динозавр шакли қора тоғлар орасидан ўтиб,

экинзорга дуч келдик: пиёз, тарвуз, помидор пишиб ётибди. Кейин олма боғлар келди, кўп ўтмай, яна дашту биёбон бошланди. Гоҳ-гоҳ гуллаб ётган алиандра (бизда уйда ўстирилади) кўзга ташланиб қолади.

Покистон ҳудудига ўтиш билан чап қўл ҳаракати бошланган эди. Ҳайдовчини огоҳлантириб туришга тўғри келаркан: чапдан юриш, чап, чап... деб қўямиз. Айниқса, рўпарадан машина келаётганда ваҳима бо-сади. Дарҳол «Зокиржон ака» ё «Обиджон ака, чап...» деб қоламиз бир нечтамыз бир варакайига.

Йўл ёмон бўлишига қарамай, қатнов тигиз. Юк машина ҳаддан ташқари кўп экан. Ҳаммаси безақдор. Гўё кузовсиз машиналар катта сандиқларни ортиб кетаётгандай кўринади. Бу юртнинг ҳайдовчилари бутун ҳафсаласи, диди-фаросатини машинасини жиҳозлаш-га сарфлашарканми, дейсиз. Рақобатга безашгани шун-доққина сезилиб туради. Афтобуслари ҳам шунақа...

Белужистон ҳудудига ўтганда тўхтаб, тушлик қилдик.

Лакбос деган жойдаги назорат постида Абдуғаф-фор деган йигит билан кўришдик. У машина ичига қарадию Зокиржон акани таниб, ҳаяжон билан: «Ҳажи! Ҳажи!..» деб шитоб чикди-да, худди отасини топиб олгандай кучоқлашиб кўриша кетди. Абдуғаффор экс-педициянинг биринчи сафарига маъмур-кузатувчи бўлган экан.

Анчагача Зокиржон ака, Собиржон ака ва Фар-рух, Абдуғаффорни таъриф-тавсиф қилиб кетишди. Ҳақиқатан ҳам, келишган, истарали бу йигитнинг самимийлиги, инсонийлиги билиниб турибди. Мусулмон, миллати белуж экан.

Бизда, яъни Фарғона водийсида йўлнинг икки то-мони асосан пахтазор ва ора-сира полиз-сабзавот экинзорлари ё мева боғлари бўлади. Бу ерларда бе-поён дашту биёбон. Қўл текизилмаган, лекин кўри-нишидан ҳосилдор ерлар ҳам кўп экан.

Кветтага кириб боряпмиз. Йўлнинг икки томони анча пастлик ва текис майдон. Қатор чодирлар ти-килган. Чодирлар атрофида юзлаб эр-хотин бўйра тўқиш билан банд. Ҳамма ёқ бесарамжон, ивирсиқ, чанг... Ярим-яланғоч қоп-қора болалар тўзиб юри-шибди. Ҳар ер-ҳар ерда шотиси тепага қилиб қўйил-ган арава ва унинг ёнида эшаклар... Ўтин бозорида ўтин тарозида тортиб сотиларкан. Туя қўшилган эшак араваларга ҳар хил нарсалар: бўйра, сомон, ўтин ор-

тилган... Кичкина аравага улкан туя қўшилса жуда қизиқ туюларкан. Сувсизлик сезилиб турибди — гиёҳлар қуриб, ерлар қақшаб ётибди. Умуман, ҳолат — бир неча аср аввалги ҳаётни эслатади. Кветтага яқинлашган сари мотоциклар кўпая бошлади. Обдан безаб-жиҳозланган «муравей» типигаги мотороллерлар... Автобуслар аэробусга ўхшайди. Бензин ташийдиган машиналарнинг ёнларида ҳам қўлда чизилган чиройли қизларнинг суратлари...

Типу Султон кўчасидан шаҳарга кириб боряпмиз. Борган сари икки ён кўкаламзорлашиб, ободонлашиб, маданийлашиб кўринмоқда. Худди асрдан асрга ўтаётгандай бўлди.

Кветта ҳам тоғлар қуршовида жойлашган ихчамгина шаҳар бўлиб, кираверишдаги янги массив менга негадир Тошкентнинг Қўйлиқ даҳасини эслатиб юборди.

Кўчалар икки ёқлама, лекин ниҳоятда тиғиз, серкатнов. Сарпойчанглр юрти экан, деб қўйдим ичимда.

Чаман кўчасига бурилдик.

«Муслим» меҳмонхонасига жойлашгач, Тўлқин ака, Фаррух — учаламиз шаҳарни томоша қилгани чиқдик. Бу ерда ўзбеклар ҳам анча бор экан. Рамазон деган йигит бизга қизиқиб, ўзини таништирди: Мозори Шарифдан (Афғонистондаги уруш боис) келиб қолишибди. Боболари асли бухоролик экан. Унинг етакчилигида, дўконлар, бозорларни айландик. Кўчалар тор, анча ифлос, чанг, бетартиб. Қандаҳор бозорига бордик. Ё бафармони худо! Мол-дунё, транспорт, одам дегани шунақа тиғизки, оёқ босгани жой йўқ. Марказий дўконга кирдик. Шу жой анча тартибли, маданий экан. Ҳамма нарса сероб. Лекин қиммат. Кейин пул бозорига ўтдик. Қатор расталарда турли давлатларнинг пулларини даста-даста қилиб ёйиб ўтиришган пулфурушларни кўриб яна Есенинни, унинг:

*Бу кун дегим саррофга атай,
Алишаркан сўмни туманга:
«Ўргат, гўзал Лаълимга айтай,
Ўргат севдим гомоқни манга», —*

деган сатрларини эсладим. Лекин бу ерда пул бирлиги туман эмас, рупийдир. 32 рупий 1 АҚШ долларига тўғри келаркан.

Рамазон бизни Шаҳобиддин деган акасиникига олиб кирди. Шаҳобиддин ўзи ёш бўлса-да, соқолни тарвақайлатиб қўйиб юборгани учун анча катта кўринарди.

Аффондан қочиб келиб, шу ерга ўрнашибди. Ҳали уйлари тўла битмабди. Бечора биз билан қучоқлашиб кўришар экан, кўзларига ёш олди.

Қайтишда кинога кирмоқчи бўлувдик, кеч қолибмиз. Манго шарбати ичдик. Менга жуда-жуда ёқди. Унинг мазасини биздаги ичимликларга ўхшатолмадим.

Меҳмонхона орқасидаги узун, чорқирра ҳовлиси атрофини бинолар ўраб турар, ям-яшил майсазор эди. Тўри томонга, иккинчи қават айвончасига телевизор қўйилган экан. Бошқа мусофирлар қатори биз ҳам майсазорга аёёл тўшаб, ёнбошлаб, телевизор кўриб ўтирдик. Рангли тасвир ниҳоятда тиниқ эди. Ё, қўшнининг товуғи фоз кўринади, деган гап ростмикин?..

2 август, душанба.

Меҳмонхона ошхонасида нонушта қилгач, соат саккиз яримда йўлга тушдик. Шаҳардан чиқаверишда яна кечагидай қамишлар тўзиб ётган бўйрасозлар маҳалласидан, эски деворлар нураб тушаётган расталар ёнидан ўтар эканмиз, назаримда яна ўтмишга қараб юргандай, ўрта асрларга кириб бораётгандай бўлдим.

Хайриятки, кўп юрмай очиқликка чиқиб кетдик, ясси тоғли даралар бошланди. Ёнбағирликларда қулоғи чипор, дўмли оқ кўйлар, қора эчкилар, калта шохли сиғирлар ўтлаб юарди.

Довон. Туннел. Водий. Сувининг ранги ёқимсиз сойлар. Шакарқамиш плантациялари, дарё ўзанига ўхшаган ерлару зерикарли тоғлар оралаб ўтиб боряпмиз. Сойларда, йўл бўйларидаги ариқларда, шундоқ сув ичида бурама шохли сигирлар ётишарди. Иссиққа чидамай сувга тушиб олишаркан-да, жониворлар.

Умуман, табиат манзаралари тез-тез ўзгариб турарди. Бирдан оппоқ баданли, қайинсимоё евкалифт, бамбук дарахлари, экинзорлар кўзга ташланиб қолар, бироздан кейин қаршимизда яна дара, чўл, сахро пайдо бўларди.

Иссиқ ҳаво, нам ҳароратдан терлай бошладик.

Йўлнинг бошқалигини пайқаб, Собиржон ака билан Фаррух (улар ўтган сафар келишган) маъмур-кузатувчимиз Парвезга айтишган эди, Парвез: «Ҳа, сизлар айтган йўлни сув олган, кейин, у томонда қароқчилар бўлиши мумкин, шунинг учун менга шу йўлдан юришни маслаҳат беришган», деди. Анча дароз, қора юзли, кўзлари катта-катта, лаблари қалин Парвез жуда кам-

гап эди. Бизнинг кимлигимиз, нима қилиб юрганимиз билан ҳам тузукроқ қизиқмасди. Тўғриси, башараси тундрок, овози дўриллаган, ёқимсизроқ эди. Шунинг учун биз ҳам уни кўпам гапга солишни хоҳламай келаётувдик. «Қароқчилар» сўзини эшитиб, ҳаммамиз хушёр тортиқ ва Парвездан «қароқчилар кўп бўладими, қаерларда бўлади?» деб сўроққа тутиб қолдик. Лекин маъмурнинг қиёфасидаги, юз-кўзидаги ифода заррача бўлсин, ўзгармади. Ҳа, ҳар замонда учраб туради, деб қисқагина жавоб бериб қўйди, холос.

Хуллас, «Парвез қора» билан суҳбатимиз қовушмади. Ўзимиздаям гаплашиб кетишга иштиёқ анча пасайиб қолган эди. Узоқ йўлда гаплашавериб ҳам чарчайсан, зерикасан экан одам. Мен яна бизни қувиб ўтаётган, рўпарадан келаётган сандиқ-машиналарни томоша қилиш билан андармон бўлдим. Назаримда, сафар давомида мен учратган энг қизиқарли, ўзига хос янгилик Покистон машиналарининг безаги эди. Эҳ-ҳе, бу рангли тасвир-безакларда нималар ифодаланмаган дейсиз! Баланд қояда гердайиб ўтирган ёки илон билан олишаётган бургутми, чиройли қанотларини хитой елпуғичидай ёзиб турган ё боғда солланиб юрган товусми, шохлари пружинасимон тоғ эчкисими, шер, йўлбарсларнинг вазоҳатли ё осойишта ҳолатлари, Кашмир манзаралари, қуббадор, минорали бинолар, юлдузлар, буғдой бошоқлари, катта-катта тоқ ё жуфт кўзлар, турли-туман паррандаю жониворлар, мўйловдор эркаклар, соҳибжамол қизлар, ошиқ-маъшукларнинг висол онлари... Қисқаси, расмларда акс этмаган мавзунинг ўзи йўқ. Нақ санъат музейининг қўлбола расмлар кўргазмаси! Лекин, тан олиш керак, расмларнинг жуда маҳорат билан чизилганлари кўп. Ўзиям, машинанинг икки ёни, орқасию олдида, кабина эшиклари, қанотларида бир парча холи жой қолдирмасликка ҳаракат қилишаркан.

Тахминан 300-чақиримда тушлик қилиш учун бир чойхона олдида тўхтадик ва машинадан тушиб, ташқарида ҳароратнинг баландлигини, нафас олиш қийинлигини сездик. Сафаримиз давомида биринчи марта чой ичиб терладик, тўғрироғи терлаб чой ичдик ва ўзимизни машина ичига урдик.

Экспедициянинг биринчи сафаридаёқ «Тойота»га қофия қилиб, молиявий раҳбар бўлгани учун Зокиржон акага «бой ота», чойни кўпроқ ичгани учун Собиржон акага «чай ота» деб «тахаллус» қўйишган экан,

мен ҳозирги ҳолатимизни ифодалаб ушбу тўртликни битдим:

*Ташқарида қайноқ, ёз,
Оҳ, «Тойўта», «Тойўта»,
Совутгичи мунча соз,
Раҳмат сизга, бой ота...*

— Бобур: ғалабам омилларидан бири тулпорларим, деган экан, — деди раҳбаримиз. — Бизнинг тулпоримиз — «Тойўта»миз, уни эҳтиёт қилишимиз керак. Мана, шу тулпорда қанча мамлакатларни айланиб келдик. Ҳали яна қанча юртларга боришимиз лозим...

Зокиржон ака жуда серзавқ одам, рўлга ўтирса дарров музика янграб кетади. Асосий ҳайдовчимиз Обиджон ака табиатан оғир бўлгани учунми, ё рудда чалғимай дебми, магнитофон овозини унча хуш кўрмасди. Умуман, ҳаммада ҳар хил феъл, одатлар бўлади-да. Сайфиддин ҳожи ака ёшига нисбатан анча серҳаракат, қизиқувчан. Тўлқин ака бўлса: менга ош-нон берманглар, лекин чекишга имкон беринглар, дейди.

Ўтган куни Фаррухнинг бир оз мазаси қочганди, кечадан бери дуруст. Иқлим ё ҳар хил ажабтовур овқатлар илғади шекилли. Собиржон ака ҳам ўзини эҳтиёт қилиб, авайланиб юрибди. Ҳар қанча чанқаса ҳам, совуқ сув ичмайди (бу ҳақда раҳбаримизнинг оғзаки фармони ҳам бор эди). Аҳмаджон ҳамма ишни одоб ва маданият доирасида, ўз расамадида қилади. Тўлқин ака иккимиз унча овқат танламаймиз, совуқ сувдан ҳам раҳбаримиз кўзини шамғалат қилиб симириб-симириб оламиз. Сув, тўғриси бемаза, лекин на-чора: иссиқда юрак ўртаниб турса, бу ярим саҳройи йўлларда Гуркуровдагидай мазали сувлар бўлмаса...

Икки томонда шолизор бошланди. Онда-сонда, йўл бўйларида ўтлаётган елкаси хўкки ёввойи хўкиз (кўтос), похол ортган юк машиналари учрайди. Йўлдан ичкарироқдаги катта-катта хирмонларда усти лой билан сувалган дон ғарамлари бу ерларда асосий деҳқончилик-шолитчилик эканидан далолат беради.

Крам Ражвали, Ер Оллаяр деган шаҳарчалардан ўтдик. Хароб, ифлос... Шундай жойларда «Седои Баҳор» деган меҳмонхона... Чиройли номга ҳайфимиз келди.

Яна шолизор далалар йўлига чиқдик. Қора ботқоқларда оппоқ лойхўрақлар, узоқроқларда шалпангқулоқ қўйлар, эчкилар ўтлаб юришибди.

Шикарпур деган шаҳарчадан ўтиб боряпмиз. Ян-

гича, яъни замонавийроқ бинолар ҳам бор экан, лекин барибир хароб қишлоққа ўхшайди.

400-чақиримдан дарахтзорлар қуюқлаша борди, хусусан, палмазорлар. Субтропик замин фарзанди палма чиндан ҳам бу ерларга ўзига хос манзара бағишларди.

Йўл ниҳоятда носоз, шаҳар ва қишлоқлар нообод эди. Секин юрардик. Шунинг учунми, шу бугун ниҳоятда узун ва зерикарли туюла бошлади. Ўзимизни чалғитиш мақсадида биримиз қўйиб биримиз Парвездан (таржимонимиз Аҳмаджон орқали) шаҳар ва қишлоқларнинг номларини ва бошқа нарсаларни сўраб-суриштириб борардик. Тумрайган маъмуримиз охири: бутун Покистонни сўраб чиқасизларми, деди задал бўлганини яширмай.

Умуман, Покистонда уч-тўртта дурустроқ биноси бор каттароқ қишлоқ шаҳар дейиларкан. Секхур ҳам мўъжазгина шаҳарча эди. Лекин бу ерда ҳарқалай, чиройли бинолар кўзга ташланди.

Секхур дарёси бўйидан кетаётган эдик, ўтин бозорига дуч келдик. Бунчалик катта ва ивирсиқ ўтин бозори оламда бошқа бўлмаса керак. Беғам туялар тик турганича кавш қайтаришарди. Балчиқли жойларда машинамиз тикилиб қолмаса эди, деб хавотирга тушамиз. Шунақа расво йўлга бошлагани учун, «қоравой»дан ранжидик. Қаттиқроқ кулиб юборсак, ҳайдовчи ёнида йўл кўрсатувчи, штурман бўлиб бораётган Парвез орқасига ўгирилиб, бизга хўмрайиб қараб қўяди.

Дарё ўнг томонда эди. Бир пайт узоқроқда, дарёнинг ўртасида бир оролча кўринди. Парвезнинг ҳеч нарса билмаслигига, гапиришга хуши йўқлигига ақлимиз етиб турса ҳам, оролча ҳақида сўрашга мажбур бўлдик. «Дам олиш зонаси» деди Парвез таваккал қилиб. Лекин оролча менга сирлидай туюлди, «10 та негр бола» деган кинодаги оролга ўхшаб кетди.

Кетма-кет иккита узун осма темир кўприк орқали дарёнинг ўнг қирғоғига ўтдик ва Роҳри шаҳарчасига кириб бордик. Шаҳарнинг фиштли бинолари жиҳози нуқтаи назаридан анча ўзига хос кўринди: деворларига бўёқ жуда кўп ишлатилган эди. Умуман, Покистонда машиналар ва деворларга асосан бўёқ билан тишлов бериларкан. Қизғиш, яшил, ҳаворанг, тилло рангни яхши кўришаркан. Наҳотки бўёқ шу қадар сероб ва арзон бўлса, деган фикр ўтди яна хаёлимдан.

Лекин шаҳардан чиқиб кетгунча (икки чақиримча юрдик) кўзимиз тўрт бўлиб кетди. Шахсан менинг кўнглим алоф-чалоф бўлиб, ўзимни аранг тутиб ўтирдим. (Йўлнинг икки томони табиатингизни тирриқ қиладиган даражада қаровсиз, ташландиқ, ивирсиқ эди). Бу ерда яшаётганлар қанақа тоифа экан, билмадим, ҳарқалай белкурак ё супурги деган нарсанинг умуман номини ҳам эшитишмаган бўлса керак, деб ўйладим.

Дунёда энг озода жонзот ҳам, ифлос жонзот ҳам инсон эканда. Шаҳар ҳудудидан чиқишимиз билан яна бирдан сердарахт, ям-яшил, покиза олам (одам-сиз!) бошланди. Хурмозорлар... Мевалари шиғил-шиғил осилиб ётибди... Кейин яна боягига яқинроқ, ўхшашроқ, одам яшайдиган жойлар келди. Зокиржон ака қараб юринглар, кўнгил тортадиганроқ ошхона кўринса, тушлик қилиб оламиз, деб эслатиб борар, лекин унақа жой учрамасди. Тушлик қилмасликка қарор қилдик. Бошқалар индашмадию, Тўлқин ака жуда хуноб бўлди: чеколмагани учун (Кветтадан чиққаннимиздан кейин машинада чекиш ман этилган эди). Дарвоқе, Сайфиддин ҳожи ака Жалилов тарихчи олим эмасми этнография ҳам тарихнинг бир қисми, деб сават ё бўйра тўқийдиган ивирсиқ жойларни томоша қилгиси келиб қоларди. Зокиржон ака ҳайдовчига пинхона «тўхтаманг, тезроқ ҳайданг», деб буйруқ берарди-да, кулиб, эҳ аттанг зўр этнографик жойлар қолиб кетяпти-да, деб домланинг жигига тегарди.

— Шундай жойларда расмга тушиб қўйилса, зўр тарихий эсдалик бўларди-да, — дейди Собиржон ака.

Сайфиддин Жалилов ўзини эшитмаганга олади. Хиргойига тушиб кетади. Асаби ҳам мустаҳкам одам. Қойил қолиш керак.

Рохридан чиққаннимиздан кейин табиат манзаралари анча ўзгарди: ям-яшил шакарқамиш плантациялари, хурмозорлар бошланди. Борган сари сув-ариклар, каналлар кўпроқ учрарди. Чап ёнда, йўл ёқалаб кетган каналда қоп-қора болалар чўмилишар, тўп-тўп қора сигирлар ҳам ариқда фақат бошларини сувдан чиқариб туришарди. Бояқиш жониворлар иссиққа чидамай, сув ичига тушиб олишаркан.

Хурмо теришаётган жойда бу ажойиб манзарани кино, телетасвирга олиш учун тўхтадик. Катта, текис майдонга бўйралар солиниб, хурмо тўкиб ташлаган экан. (Хурмо шундай қуритиларкан). Дарахт тепасида узум шингилидай ғужум-ғужум қизғиш сариқ хурмо

олтиндай товланарди. Хурмо дарахтига чиқиш учун шотининг ҳам кераги йўқ; порсиллоқсимон танаси оёқ қўйишга жуда ўнғай эди. Лекин барибир белига арқон боғлаб олишаркан. Хурмо теришаётган етти-саккиз эркак бизга ажабланиб қарашарди-да, бир-бирларига қаттиқ-қаттиқ гапириб, шитоб ҳаракат қилишарди. Кўчанинг ўнг томонида аёллар чой теришаётган экан, Парвез: хотинларни суратга олманглар, эрлари уришадди, деб тасвирчиларимиз ҳафсаласини пир қилди.

Бир деҳқон орқасига бидон боғлаб олиб, қулупнайсимон экинга дори сепаётган экан, сўрасак, «Пинди» деб жавоб берди.

Сал юргач, автомобил ҳалокатига дуч келдик. Катта юк машинаси билан бензавоз тўқнашиб кетибди. Бугун бундай «тўқнашувлар»га, йўлнинг икки томонида ағдарилиб ётган машиналарга учинчи ё тўртинчи марта дуч келишимиз эди.

Аҳоли яшайдиган жойларда таниш манзара: ғўза пайкаллари ҳам учрай бошлади. Бироқ ғўзалар ола, ҳали унча амал ҳам олмабди.

Қорин очди. Лекин овқатланадиган жойларни кўриб, иштаҳалар бўғилиброқ қолди. Хайриятки, уловимиз учун бундай муаммо йўқ эди: ҳар қадамда ёнилғи қуядиган жойлар—нисбатан покиза, саришта, навбат ҳам йўқ. Ярим тунда борсангиз ҳам бир зумда муҳайё...

Соат тунги иккиларда бир очиқ «карвонсарой»да тўхтаб тунадик.

Мен машинада ётувдим, ҳар хил тушлар кўриб (бугун ўтган жойларимиз анчагача кўз олдимиздан кетмаса керак) ухлай олмадим. Пастга — каноп каравотга тушиб ётдим. Катта вентилятор қўйилган, лекин у ҳам иссиқ шабада тафтини қайтаролмас эди. Радиода ҳинд қўшиқлари (Покистонда ҳам ҳинд қўшиқларини яхши кўришади шекилли) янграмоқда эди, тинглаб ётиб, кўзим илинибди. Саҳар уйғониб кўзимни очсам чала тўлган ой ва «Етти оғайни» бошим узра заррин шуъаларини тўкиб туришибди.

3 август, сешанба.

Соат беш яримларда турдик. Пашшалар ғужғон ўйнамоқда эди. Лекин ҳарқалай, атрофга сув сепишибди. Анча салқин, нисбатан сариштароқ... Чой ичиб, йўлга тушдик. Энди икки томон пахтазор эди. Ярим яланғоч бўлиб, тўрт бурчакли сопи калта кетмонда

ғўза чопаётган қорамағиз эркакларни кўрдик... кўп юрмай, яна шакарқамишзор, хурмозорлар бошланди. Фарғона каналини жудаям эслатиб юборадиган каннадан ўтдик. Бироқ суви лойқа, бўтана эди. Йўлдан сал ичкарироқдаги хирмонларда беҳисоб қопларда шоли бетартиб тахланиб ташланган эди, бир-икки чақиримдан сўнг канопга ўхшаган ўсимлик далалари... хуллас, далалар ранг-баранг бўлиб, экинлар, мевали-мевасиз дарахтзорлар тез-тез алмашиб, табиат манзаралари ўзгариб турарди. Катта қорни икки томонга чиқиб кетган семиз, симобранг сигирлар ҳар қадамда учрар, аксарияти сув ичида ётган бўларди.

Квадрат қилиб экилган анорзорни кўриб, анча таажжубландик. Энди гуллабди. (Хиротда меваси анча катта бўлиб қолган эди).

Одамларнинг олифталари ҳам кўп, лекин ўзига унча қарамайдиган, кийинишга эътибор бермайдиганлари ҳам кам эмас экан. Мўйлов қўйиш Эрондагидай, бу ерда ҳам урф экан: бурнининг остига тук чиққанки эркак, мўйлов қўяркан. Иссиқданми, аксарият оқ кийинишаркан. Дуч келган жойда ўтириб, дуч келган жойда ётиб ҳам кетаверишаркан, хусусан, йўловчилар.

Далаларга, боғларга қарасанг завқинг келади, одамларга қарасанг — ҳайфинг.

Бу ёқларда шоли кўчат қилиб экиларкан (биз томонларда ёппасига сепилади). Белигача лой бўлиб кетган қорамағиз аёллар катта-катта майдонларда шоли кўчат қилишяпти.

Катта-катта ер майдонлари экинсиз эди. Ҳайрон бўлиб, кузатсак, ер ости сувлари кўтарилиб, ерлар захлаб ётаркан. Хандак жойларда сув қўллаб турибди. Бу захоб сувлар ҳатто баъзи ерларда уйларнинг пойдевори, деворигача чиқиб кетган, шунинг учун уйларнинг эгалари ташлаб кетишибди. Ҳукумат бунинг чорасини излаётганга ўхшамасди.

Омочга қўтосларни қўшиб, ер ҳайдашяпти. Ер бепоён, ҳаммаёқ ўтлоқ, мол-қўй, эчкилар кўп.

Бурни ерга теккудай бўлиб, букчайиб ғўза чопаётганларни кўриб ачиндик. Беллари толмасмикин? Кетмонининг сопини сал узунроқ қилишсаю, деймиз. Лекин, ернинг бели оғриб қоладигандай, кетмонни енгил-енгил, омонат уришарди.

Бўйра тўқиётганлар бу йўлдаги шаҳарчаларда ҳам учради. Ямаш, бутлаш, созлаш, майда ҳунармандлик устахоналари.

Шаҳарчалар тугаши билан табиат қучоғига кириб қолгандай бўламиз. Мевали-мевасиз дарахтзорлар, экинзорлар борган сари қуюқлаша боради. Покистонликлар ерни бизга ўхшаб яйдоқ қилиб ташлашмас экан. Катта-катта пахтазор ичида турли дарахтлар ўсиб ётибди. Менимча баланд ҳароратли иқлимда япроқлар орасидан ўтган иссиқлик ҳам кифоя қилса керак.

Ўрмон бошланди. Бадани оқ, тол-терақ — мажнунтол чатишмасига ўхшаган чиройли дарахт кўп экан. Оқ қайинга ҳам ўхшаб кетади.

У ёқдан, бу ёқдан суҳбатлашиб боряпмиз. Сайфиддин ҳожи ака, ўзи тарихчи бўлса ҳам, адабиётни, адабиёт ҳақида гаплашишни яхши кўради. Гапни айлантириб Андижон адабиёти ва санъатига бурди. Суҳбатга Собиржон ака ҳам қўшилди. Ўша йили баҳорда Адабиёт ва санъат музейи бўлиб турган Жомъе мадрасаси диндорлар ихтиёрига ўтганди. Музейга эса тайинли жой йўқ. Мозийгоҳнинг мавжуд ҳужжатлари (экспонатлари) — суратлар, китоблар, қўлёзма ва бошқа ашёлар Ўлкашунослик музейининг ертўласига тахлаб қўйилганди.

Узун кўприкли каттагина дарёдан ўтдик. Номини Жумабой ҳам айтиб беролмади. (Дарвоқе, бу исм Парвезга ҳеч ёпишмади). Чапда сават тўқувчилар, ўнгда эса, ариқ бўйида қатор ўтириб олиб, кир юваётган аёлларни кўриб, кирни ҳам жамоа бўлиб ювишарканди, деб ўйладим.

Аллақандай корхонасифат бино олдида бир одам эшак аравага ҳарсанг тошдай яхлит бир музни юкляпти шошилмай, пухта қилиб. Арқон боғлаб тортяпти. Машинани секинлатиб, кузатдик. Пастаккина бино ичидан сувнинг гўё новдан тушаётгандай бўғиқ овозини эшитдик. Билсак, бу муз тайёрлайдиган цех экан.

Музни кўриб сув ичгимиз келиб кетди. Лекин совуқ сув ичмаслик ҳақидаги оғзаки фармон ҳар қадамда, ҳар соатда эслатиб турилади. «Хом сув қоринни оғритади» деган тушунча онгимизга шу қадар сингиб кетдики, сувни ўйлашимиз билан қорнимиз оғрий бошлагандай туюладиган бўлиб қолди.

Йўловчиларга мўлжаллаб «қурилган» осмон остидаги очиқ майдоннинг ёнида чойхона, ошхона, сартарошхона—ҳаммаси жамулжам эди. Ҳатто ҳаммом ҳам шу ерда экан — водопроводнинг тагига чордона қуриб ўтиришиб олиб, чўмилишавераркан. Оппоқ совун кўпиклари ичида қорамағиз бадан ғалати кўринар-

кан... Шундан жойларнинг бирида наридан-бери тушлик қилиб олдик. Ташқари иссиқ, шунинг учун тезроқ «Тойота»га кириш пайида бўлиб турамыз.

Бирдан осмонда ола-чалпоқ булутлар пайдо бўлиб ёмғир савалай бошлади. Суюниб кетдик. Лекин қувончимиз узоққа чўзилмади. Ёмғир бир пасда тинди. Лекин қатнов тивизлаша борарди. Ҳайдовчилар ўта бесарамжон юришаркан. Дам у ёнимиздан, дам бу ёнимиздан ғувиллаб ўтиб кетишади. Ҳалиям «штурман» «чап-чап» деб ўтиради. Яхшики, Обиджон ака тажрибали, феъли ҳам вазмин ҳайдовчи. Ортиқча тез юрмайди, шунинг учун шошиб ҳам қолмайди. Зокиржон ака машинани жуда шитоб ҳайдайди, лекин ниҳоятда хушёр. Умуман, Зокиржон ака экспедицияга ҳам, унинг раҳбарлигига ҳам муносиб, мос одам: анча хушчақчақ, ҳазилкаш, шу билан бирга, кўнгилчан, ишонувчан...

Парвез раҳнамолигида кўп адашиб, довдираб юриб, ниҳоят Лохўрга яқинлашиб қолдик шекилли, атрофдаги уй ва бошқа бинолар, одамларнинг юриш-туриши, кийинишлари маданийлаша бошлади. Хусусан, аёлларнинг либослари рангин тус ола борарди.

Инглизча ёзувлар ҳам тез-тез кўзга ташланиб қолди. Йўлнинг ўнг томонида қатор қилиб териб ташланган беҳисоб, хилма-хил тувакли гуллар бозорига етганимизда оқшом туша бошлаган эди. Таажжубки, гулларнинг эгалари ҳам, харидорлар ҳам кўринмасди. Демак, шундоқ ташлаб кетишаваркан.

ЛОҲЎР МАНЗАРАЛАРИ. ОШИҚ САЛИМ

Тун қўйнидаги Лохўрга кириб боряпмиз. Худди Машҳаддагидай. Чироқлар, эълонлар... Уясига кириб чиқаётган арилардай физ-физ қатнаётган оғир ва енгил машиналар, мотоцикли, велосипедли кишилар... Шаҳар менга негадир нотинчдай туюлди.

Барокко усулида қурилган черковлар кўриниб турган Абдумажид Руд кўчасидан юриб, истаб-сўраб «Ал-Нур» меҳмонхонасини топдик. Бахтимизга бўш ўринлар бор экан, жойлашиб енгил нафас олдик.

Шериклар бир хонага жам бўлиб, гуруннга тушишди. Мен ўз хонамда Бобурийшунос доктор Каромат Алихоннинг «Лохўрга бир назар ёхуд Лохўр манзаралари» китобини варақлай бошладим. Унда Бобур

ва бобурийларнинг Лоҳўр шаҳри билан дахлдор ҳаёти, муҳим тарихий саналар муҳтасар, лўнда қилиб ёритилган эди. Мана бу далил ва рақамлар мен учун жуда қимматли маълумотлар эди:

- 1524 йили** Бобур Лоҳўрга ҳужум қилди ва шаҳарни катта қирғин билан қўлга киритди.
- 1555 йили** Ҳумоюн Лоҳўрни афгонлардан қайтариб олди.
- 1556 йили** Акбар Қаланур ҳокими, кейинроқ Лоҳўрнинг бир қисмига ҳукмдор деб эълон қилинди.
- 1584 йили** Лоҳўр Бобурийлар салтанатининг пойтахтига айланди. Акбар Лоҳўр қалъасини қайта қурдирди.
- 1614 йил** Жаҳонгирнинг онаси Марям Замоний Бегим Шоҳи масжидини қурди.
- 1615 йил** Жаҳонгир Анор кали (Анор гули) мақбарасини қурдирди.
- 1627 йили** 8 ноябрда Жаҳонгирнинг жасади Кашмирдан келтирилиб, Дилкушо боғига дафн этилди.
- 1628 йили** 17 январда Шоҳ Жаҳон Лоҳўр ҳукмдори деб эълон қилинди.
- 1642 йили** Шоҳ Жаҳон Шалимар боғи қурилишини бошлади.
- 1638 йили** Шоҳ Жаҳоннинг энагаси Дай Оқа ўз номига масжид қурдирди.
- 1646 йили** Шобуржи боғлари қурилиши бошланди...

Шунингдек, Лоҳўрга Аврангзебнинг акаси Доро Шукуҳ, Аврангзебнинг ўзи, унинг ўғли Шоҳ Аъламлар ҳам ҳукмдорлик қилишган.

«Мўғуллар (Бобурийлар) шаҳарда гўзал боғлар ва кўркам бинолар барпо этдилар, — деб ёзади Каромат Алихон. — Улар шаҳар қалъасини кенгайтириб, унга ўн учта дарвоза қурдилар... 1752 йилгача Лоҳўр улар (*Бобурийлар* — Қ.К.) таъсирида бўлди... 1767 йилдан 1846 йилгача Панжобга сикхлар ҳукмронлик қилдилар. Бу давр Лоҳўр тарихида энг оғир давр бўлди. Сикхлар мусулмонлар (*яъни бобурийлар* — Қ. К.) қурдирган меъморчилик обидаларини шафқатсизларча вайрон қилишди. Биноларни бутун-

лай кўпориб, «Нур Жаҳон» ва бошқа мақбаралардаги безаклар (мозаика)ни кўчириб, мраммларни ташиб кетишди».

Каромат Алихон ўз китобида тарихий Лоҳўрдаги меъмортилик обидалари, масжид ва мақбаралар, боғлар ҳақида анча батафсил тўхталади. Шулардан бири Лоҳўр қалъасидир. Докторнинг ёзишича, қалъани дастлаб, Маҳмуд Ғазнавийнинг яқин кишиларидан бири Аёз Малик оддий лойдан қурдирган. Кейинчалик турли ҳукмдорлар даврида бир неча бор вайрон бўлиб, қайта-қайта тикланган. 1556 йили Акбаршоҳ қалъани бутунлай буздириб, гишдан қайта қурдирган.

Дарвоза деворига ишланган нақш ва гуллар ҳақиқий ҳунармандчилик намунаси бўлган. Деворлардаги ниҳоятда гўзал, рангдор безаклар Жаҳонгининг кўрсатмаси, ғояси, тавсияси ва бевосита унинг раҳбарлигида ишланган дейишади. Суратларда сарой маросимлари, буқалар, филлар жанги, спорт, кураш сахналари, байрам шодиёналари, сарой аъёнларининг либослари маҳорат билан тасвирланган. Бу безаклар, ранглар уч юз йилдан кейин ҳам ўз жозибасини йўқотмаган. Қалъанинг «Шиш маҳал» (ойнаванд сарой) деб аталган ҳарам қисми Шоҳ Жаҳон томонидан асосан соф мрамрдан, жилоланиб турадиган тошлардан қурдирилган. Унинг ҳовлисида улкан ҳовуз, ҳовуз ўртасида эса маҳсус йўлак билан бориладиган шоҳсуна бўлган. Қисқаси ҳарам инжу ва кўзгулардан ишланган ноёб ҳунармандчилик намунаси эди.

Каромат Алихон келтирган маълумотлар ичида Анор кали (Анор гули) мақбараси тарихи жуда қизиқ тафсилотларга бойдир.

Лоҳўрда Анор кали деган машҳур бозор бор. Анор кали мақбараси ана шу бозор яқинида қад кўтарган. Акбаршоҳ саройидаги Нодира бегим ёки Шарафнисо исми раққоса-канизакни, ҳусну латофатига нисбат беришиб, Анор гули деб аташган. Ривоятларга кўра Шаҳзода Салим бу канизакка ошиқ бўлиб қолади ва қиз рақс тушаётган маҳалда у билан кўз уриштиришганини шаҳзоданинг отаси Акбаршоҳ сезиб қолади. Салимга ишқи тушиб қолган Дилором исми канизак ҳам шаҳзода билан Анор гули ўртасидаги муносабатларни Акбарга етказган. Маълумки, подшолар саройида паст табақали аёлни юқори доирага яқинлаштириш азалдан мумкин эмас. Нақд қилинишича, Акбар Шарафнисони тириклайин Лоҳўр қалъаси деворига қўшиб

урдириб юборган эмиш. Шаҳзода Салим тахтга ўтиргач, Анор гулига бўлган муҳаббати хотирасига қизнинг номига катта мақбара қурдирган экан.

Бу ҳақда ўн еттинчи асрда Покистонга саёҳат қилган оврўпалик ёзувчилар Виям Финч ва Гербертлар бутунлай бошқача ривоят тўқишган. Гўё, шаҳзода Салим ўтай онаси, яъни шаҳзода Дониёлнинг онаси билан дон олишиб қолгани учун шоҳ жазо, бошқаларга ибрат тариқасида аёлни деворга қўшиб урдириб юборган эмиш. «Лекин тарих бунга шоҳидлик бермайди, — дейди Каромат Алихон. — Акбаршоҳ ва Жаҳонгир давридаги тарихий манбаларда бу ҳақда ҳеч нарса ёзилмаган. Афтидан, оврўпалик сайёҳлар ўз ватандошларини ҳайратга солиш учун шундай уйдирма тўқишган бўлсалар керак»...

Ривоятларнинг бошқа қисмлари ўз йўлига, ҳаётда нималар бўлмайди, бироқ қўлланган жазога менинг мутлақо ишонгим келмайди. Акбардек эл ичра катта ҳурмат қозонган шоҳнинг шу қадар ваҳшиёна йўл тутганини тасаввур қилиш қийин.

«Лекин, ҳарқалай, қабр тошига «Ошиқ Салим Акбар ўғлидан» деган ёзув битилган, — деб ёзади Каромат Алихон. — Бу аёл шаҳзода Салимнинг хотини, Султон Парвезнинг онаси бўлиб, Заин хон Коканинг қизи эди. Акбар аввал уларнинг никоҳига рози бўлмаган, кейин, ўғлининг муҳаббати кучлилигини англаб, розилик берган...» Шу гап билан яна ҳамма нарса чалкашиб кетгандай туюлди менга. Маълумки, жуда кўп манбаларда шаҳзода Салимнинг бошқа бир аёл — Меҳринисога шайдолиги нақл қилинади...

Хуллас Каромат Алихон «Лоҳўрга бир назар ёхуд Лоҳўр манзаралари» китобида муаллифнинг Бобур ва бобурийлар ҳаёти ва ишларини жуда синчиклаб, пухта ўрганганлиги, тарихий воқеаларга холис баҳо беришга ҳаракат қилингани сезилади. Унинг ёзганларига қараганда Лоҳўр бобурийлар даврида тарихий обидаларга бой, ниҳоятда гўзал шаҳар бўлиб, «Боғлар шаҳри» номини олган. Акбаршоҳ ғамхўрлиги туфайли бу ерга олиму фозиллар, донишмандлар, шоирлар, етук саркардалар тўпланган эди. Ҳа, Ҳиндистон дарвозаси ҳисобланган Лоҳўрдан қанча улуғ кишилар, донолару саркардалар. подшою фотиҳлар неча бор у ёқдан бу ёққа ўтишган. Ана шундай нодир, ноёб тарихий шахсларнинг назари тушган шаҳар бу...

ТОНГИ ТАҲЛИКА ВА ЧАРАҚЛАГАН УМИДЛАР

4 август, чоршанба.

Меҳмонхона иссиқ эди. Деразадаги совутгич ва шифтдаги катта паррак ҳам ҳарорат дамини кесишга ожизлик қиларди. Шунга қарамай, узоқ ва хуш-нохуш манзарали, гоҳ текис, гоҳ нотекис йўл юриб чарчаганимиз учун қотиб ухлабмиз. Соат олти яримда турдик. Душ қилгач, кийимларимни алмаштириш учун пастга тушиб, ташқарига чиқдим. Обиджон аканинг бир ўзи машинада тунаб қолган эди. Қарасам машина берк. Обиджон ака йўқ. Кута бошладим. Зокиржон ака тушди. Анча турдик. Ҳайдовчимизнинг дараги бўлавермади. Кейин, бирдан хавотирлана бошладик. Истаб, икки-уч марта учинчи қаватга чиқиб тушдик. Тўлқин Рўзиев билан яқин-атрофни айланиб келдик. Обиджон ака йўқ. Бу орада ҳамма машина ёнига тўпланишган эди. Муҳокама қилиб, ҳар биримиз кўнглимизга келган шубҳа ва гумонларни айта бошладик. Шаҳарда кеча кечқурун ва бугун эрталаб соат олтида қандайдир портлаш юз берган экан. Буни эшитиб, ваҳима, хавотир кучайди. Кимдир: «елкасига сочиқни ташлаб, анқайиб турган бўлса, шубҳали одам сифатида полисменлар тутиб кетишган бўлса-я», деди. «Шантаж», «диверсия», провокация» деган иборалар иштирокидаги тахминий мулоҳазалар билдирилди.

— Ўзбекистон билан Покистон давлатлари муносабатини бузишга ҳаракат қилувчилар бўлиши мумкин, — тасдиқлади Зокиржон ака раҳбарона оҳангда.

— Айланиб келаман деб, адашиб кетгандир. Тилни билмайди, кўчанинг, меҳмонхонанинг номини айтолмайди, — деди Тўлқин Рўзиев.

Машина ичига қарасам, Обиджон аканинг майдачуйда солиб юрадиган қора чамандончасининг калити осилиб, ўзи ҳам омонат қўйилган жойда — эшик рўпарасидаги ўриндиқда турибди. Демак, эрталаб нарсаларини олган.

— У узоққа кетмаган, биронта хонада қамалиб қолган бўлса керак, — дедим қандайдир ишонч билан.

Лекин Обиджон акадан дарак йўқ эди. Ҳаммамиз жуда хуноб бўлдик. Нуқул уф тортамиз. Кўнглимиздан нима хаёллар ўтмади. Қаердан иташни, кимдан нима деб сўрашни билмаймиз. Тўлқин ака бир қути

сигаретни чекиб адои тамом қилди. Бошқаларнинг камида бир неча тола сочи оқарди. (Зокиржон ака шундай деди).

Ниҳоят, бир ярим соатдан кейин ўзимиз тахмин қилгандай, елкасида сочиқ билан тепадан ҳеч нарса бўлмагандай илжайиб тушиб келди. Бир хонани ўзимизникиларники, деб кириб, душ қилгач, ёнбошлаб ухлаб қолган эмиш. Нима ҳам дердик. Топилганига шукр, деб, раҳбар ҳам қаттиқ гапирмади.

Ўзбекистон—Покистон дўстлик жамиятини излаш баҳонасида шаҳарнинг анча чиройли кўча ва жойларини кўрдик. «Ал-Ҳамро» деган марказий кўчадан бормоқда эдик. Ўнг томондаги қуюқ дарахтзор боғ ҳайвонот боғи экан. Шундоққина йўл ўртасидаги булваргулзорда кўрганам ажойиб бир манзара—рақамлари ва миллари устида ранго-ранг гуллар ўстирилган улкан соат мени чинакам ҳайратга солди. Ҳаммасидан ҳам соат-гулнинг катта кўчада беэиён, бешикаст яшнаб турганини айтинг. Демак, бу гўзаллик тимсолини тепиб, депсаб, бузиб кетадиган тарбиясиз малъунлар йўқ экан-да!

Кўчалар, биноларнинг пештоқлари, деворларда очик жой кам. Инглизча ва урдуча эълонлар, рекламалар... Айниқса, «Пепси-кола», «Кока-кола» ва алақандай сигарет турларини ташвиқ қилувчи ёзувлар, суратлар, лавҳалар ҳаддан ташқари кўп эди.

Биз юрган замонавий, янги кўчаларда шаҳарнинг қадимийлигини, тарихини эслатувчи ёдгорликлар, иншоотлар деярли кўринмади.

«Дўстлик» жамиятида биз истаган одамлар йўқ экан. Парвез маъмур эса божхона-чегарага ошиқар, у биздан тезроқ халос бўлиш пайтида эди. Биз эса унга бўйсунушга мажбур эдик. Лоҳўр канали бўйлаб жўнадик. Яшил майсазор майдонлар ниҳоятда кўп ва хўп экан. Эрта тонгданоқ, каналда қийқиришиб чўмилаётган қорамғиз болакайларни кўриб ҳавасимиз келди. Шаҳар ўртасидан кесиб ўтган бу канал менга Тошкентнинг машхур Анҳорини, ҳукумат биноти билан туташ хиёбонни эслатиб юборди. Канал бўйида мажнунтоллар майда «кокиллари» сувга солиб, хитой атиргуллари ва бошқа турфа гуллар очилиб ётибди. Канал ёқасидаги майсазорда аёллар қатор ўтиришиб олиб, таёқлар ёрдамида кир ювишмоқда...

Жуда узоқ айланиб юрдик. «Қўнқавой», яъни Парвез бу йўлларни яхши билмас экан, ҳар чақиримда,

ҳар бир бурилишда машинани тўхтатиб, одамлардан йўл сўрайди.

Шаҳардан четга чиқиб, яна бир хароб шаҳарчадан ўтдик, кейин яна кенг дала йўлларидан, ўрмонзорлар оралаб ўтган кўчалардан юриб, ниҳоят, божхона — чегарага етиб бордик.

Қирқ беш—эллик ёшлардаги, соқол-мўйлови қиртишлаб олинган, калта енгли, қора тугмали оқ кўйлак, кулранг шим (яъни ғарбча) кийган, истараси иссиққина (буғдой юзли) бошлиқ бизни ўз хонасида илиқ (менинг назаримда самимий) қарши олди, унинг илтифоти билан хизматчилардан бири ҳар биримизга қоққоғи очилиб, ичига найча солинган муздай пепси-кола келтириб берди. Бошлиқ биз билан яхши хол-аҳвол сўрашди, мақсадларимизни, режаларимизни шошилмай тинглади, яъни дипломатик тарзда муомала қилди.

— Мен сизларни тушундим ва қойил қолдим. Эзгу ният билан йўлга чиқибсизлар. Ҳаммаси жойида-ю... Лекин, гап шундаки, Ҳиндистон ҳукуматининг Ҳинд заминига ҳеч қандай транспортни ўтказмаслик ҳақида ёзма кўрсатмаси бор-да, — деди у афсус билан бош чайқаб.

Бирдан тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб кетаёзди. Ахир Андижонда ҳаммага Ҳиндистонга кетдик, деб келганмиз. Бунинг устига экспедициянинг Ҳиндистонга ўтиши учун учинчи марта ҳаракат қилиши... Агар бу сафар ҳам ўтолмасак, унда нима бўлади?..

Таажжубки, Зокиржон ака мутлақо умидсизликка тушмади (балки экспедиция аъзолари олдида ўзини шундай тутгандир).

У Бобур ҳақида, унинг Андижонда туғилгани, экспедициянинг мақсади ва аҳамияти ҳақида, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехтанинг икки марта Андижонда бўлгани, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгани, бу ергача қанча қийинчиликлар билан етиб келингани ва ҳоказолар ҳақида ҳаяжон билан гапириб, Аҳмаджонга яхшилаб таржима қилинг, деди. Бироқ, Аҳмаджон, негадир анча совуққонлик билан, гўё бу одамга бунақа гапларимизнинг қизиғи йўқ, дегандай, қисқа-қисқа таржима қилди. Назаримда унинг ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, руҳи тушиб кетдими... Лекин ҳарқалай, бошлиқ юмшади. — Бунчалик бўлса, чегарага бориб, ўтказадими, йўқми, сўраб келинглар, — деди у мулойимлик билан ва бир ходимини қўшиб берди. Зокиржон ака, Аҳмаджон, Парвез—

учаласи кетишди. Ҳиндистоннинг чегара-божхонаси уч юз қадамча нарида экан холос. Қолганларимиз улкан Пипал дарахти остига қўйилган ўриндикда нима гап топиб келишаркан, деб сабрсизлик билан ҳам иссиқдан бетоқат бўлиб кутиб ўтирдик.

Ярим соат ҳам ўтмай қайтиб келишди. Зокиржон аканинг оғзи қулоғида.

— Бобурдан кейин, сал кам беш юз йилдан сўнг Ҳиндистон ҳудудига биринчи марта улов билан Бобур экспедицияси ўтадиган бўлди, — деди у ишонч билан.

Бошлиқдан (дарвоқе, унинг исми-шаърифи Шавкат Али Шайх эди) Лоҳўрда икки кун қолишга рухсат сўрадик. Аввалига у унамади. Ҳатто Парвез ҳам илтимосимизга қатъиян қаршилиқ қилди. Лекин, Зокиржон аканинг «дунё кўрганлиги» туфайли, бошлиққа тўнлар кийдирилиб, Шаҳрихон пичоғи тақилиб, қора пахта гулли чойнак-пиёла сервизлар инъом этилгач, бизга рухсат тегди. Лекин кузатувчи (маъмур) беришга барибир тирриқлик қилишди. Парвез ўзи бирга бўлади, дейишди. Парвез эса, алмаштиришга кийимим йўқ, ёқаларим қорайиб кетди, хотиним касал, бунинг устига менга чегарагача олиб келиб қўйиш топширилган холос, деб анчагача бўйин товлаб турди. Ундан кўплашиб ўтинишга, қўшимча ҳақ ваъда қилишга тўғри келди.

Шаҳарга қайтиб, гилам тижорати билан шуғулланувчи ака-ука ўзбеклар дўконини топдик. (Экспедиция аъзолари улар билан ўтган галги сафар чоғида танишишган экан). Бироқ Абдужалил ҳам, Ўзбекистон ва Покистон дўстлик жамияти ходими, бобурийшунос Ансориқдин Иброҳимов ҳам Ўзбекистонга кетган экан. Абдумажиднинг укаси Саҳидод бизга ҳамроҳлик қилдиган бўлди. Лоҳўр миллий музейига кетаётиб, тушлик қилиб олиш учун кип-қизил қилиб пиширилган бутун товуқ гўштлари махсус тахтакачларга тизиб-илиб қўйилган жойда, жўжа-кабоб ошхонаси олдида тўхтадик. Одатдагидай, бу ерда ҳам ейдиган таомингизни айтсангиз, бозорданми, бошқа жойданми, топиб келиб, пишириб-қуйдириб беришаркан. (Ташқаридаги илиғлик товуқлар реклама учун экан.)

Узун зал охиридаги овқат тайёрланадиган хона эшиги тепасига осиб қўйилган рангли телевизорда видео фильм бўлаётган экан. Тушунмаганимиз учун бепарвогина томоша қилиб ўтирувдик, биздан Саҳидод мана шу кино Бобур ҳақида, деб қолди. Ҳаммамиз

хушёр тортиб, бутун диққат-эътиборимизни ойнаи жаҳонга қаратдик. (Тасодифни, омадимизни қаранг). Видео фильмнинг айнаи шу палладаги лавҳаларида Бобур Ҳиндистон сари юриши олдидан бетоб бўлиб ётарди. У тузалгач, мулозимлари, аскарларини йиғиб мен эшитган машҳур нутқини сўзлади, яъни: биз бу ерга босиб олиш учун, талончилик қилиш учун келганимиз йўқ,... деди. Кейин тарихий Понипат жанги бошланади ва Бобур ғалаба қилади. Сўнг Бобур умрининг сўнгги дамлари кўрсатилади. Ўша, бизга таниш, жаҳон илми донишларию алломаларини ҳайратга солган фидойилик! Яъни... Ҳумоюн бетоб бўлиб қолади. Сарой маслаҳатчилари ўглингиз учун Кўҳи Нурни бахшида қилинг, дейдилар. Бобур Кўҳи Нур нима бўлибди, мен фарзандим учун жонимни беришга тайёрман деб, қўлида, тасбеҳ билан, худога илтижо қилиб, Ҳумоюн ётган ўрин атрофидан бир неча марта айланади.

Ҳумоюн кўзини очади.

Бобур ётиб қолади ва... қазо қилади.

Бобурни ҳам, Ҳумоюнни ҳам ҳар жиҳатдан келишган актёрлар ўйнашибди. Ҳаммасидан ҳам тарихий ҳақиқат холис ифодалангани ва Бобур, бобурийларга бўлган ҳайрихоҳлик, ҳурмат ва эҳтиром бизни мамнун қилди.

Бу Покистон кино ижодкорлари томонидан ишланган икки қисмли видеофильмнинг иккинчи қисми экан. Ошхонадан чиқибоқ дўконга бориб, юқоридаги видео фильм кассетасини сотиб олдик. Ҳаммамизнинг, айниқса Зокиржон ака хурсандчилигининг чеки йўқ эди.

Саҳидод бизни «Шоҳ қалъа»га бошлади. «Покистон ёдгорлиги» деб аталмиш кўкка бўй чўзиб турган улкан ва юксак минора яқинидан ўтдик. Минора атрофидаги жуда катта ҳудуд—ям-яшил майсазорли бўлак-бўлак майдонлар спорт мусобақалари ва машғулотлари учун мўлжалланган бўлиб, айнаи вақтда ҳам турли хил кийимдаги ёшлар, спорт ишқибозлари, ўйинчилар билан гавжум эди.

Ҳукмдорлар алмашиб, эътиқодлар ўзгариб туриши, табиий офат ва табиий емирилиш-нурашлар, бошқа сабаблар оқибатида тарихий шаҳарлардаги обидалар, кўҳна биноларнинг айримлари бутунлай вайрон бўлади ё кўрки-тароватини йўқотади. Лоҳўрнинг қадимий шаҳарлиги ва бобурийларга севимли макон бўлган лигидан шоҳидлик бериб турувчи «Шоҳ қалъа» ана

шундай қисматни бошидан кечирган машҳур обидалардан бири. Катта майдон қамровида бунёд этилган бу шоҳлар қароргоҳи ниҳоятда мустаҳкам қурилган фиштин нақшли бинолар, боғ, хиёбонлар, йўлаклар, сайргоҳларни ўз ичига олган. Қароргоҳ ҳудудининг тахминан қоқ марказида олди кун юришга қараган бир бино турибди: икки қаватли, олди айвонли. Иккинчи қават айвони шоҳ, халқни, арзгўйларни (улар ерда туришган) қабул қилиб, уларнинг дардини тинглайдиган махсус жой бўлган... Кўз олдимга ичкаридан зарбоф тўнларда салобат ва виқор билан чиқиб келган шоҳ, пастда-майдонда унинг юзига ва сўзига маҳтал бўлиб турган оломон келди.

Бинонинг олди томонидаги кенгина майдон ям-яшил, майин майсазор эди. (Эҳтимол ўз даврида гулзор-чаманзор бўлгандир).

Мазкур «қабулхона» орқасидаги тўрт тарафи банд-паст бинолар билан ўралган очиқлик менинг халларимни яна ўтмиш қаърига олиб қочди. Ўртасида фавворалар бўлган ҳовуз, ҳовуз ўртасида эса шоҳ пашшахона тутиб (балки маликаси билан) ётадиган чигилинг жой...

«Қабулхона»нинг орқа томонида, иккинчи қаватда худди ана шу ҳовузга, ҳовузда навозиш билан, соланиб юрадиган жонон балиқларга қараб ўтириладиган олди очиқ хоналар бор эди.

Қалъа ҳудудида аскарлар парад бўладиган майдонлар, ҳукумат ишлари билан шуғулланишга мўлжалланган махсус хоналар бор эди, лекин уларни инглизлар ҳароб қилишган экан. Ҳайриятки, кираверишдаги гумбаз остидан таъмирлаш ишлари бошланибди.

Каромат Алихон «Шоҳ қалъа»нинг шимолий ва ғарбий ички деворлари ташқи юзасининг бобурийлар ҳаёти ва жангларини акс эттирувчи расмлар, нақшлар, от пойғалари, филлар жанги, ҳар турли спорт ўйинларини ифодаловчи суратлар билан безатилгани ҳақида завқ-шавқ билан ёзади. Афсуски у манзаралар ҳам ўз охорини, асл рангини йўқотган эди.

Қайтишда китоб дўконларини айландик. Зокиржон ака Бобур ва бобурийларга алоқадор қандай китоб бўлса, неча пул бўлса ҳам оламиз, диққат билан қаранглар, деб кўрсатма берди. Дарҳақиқат китоблар жуда сифатли ва ўта қиммат эди. Масалан, ўртача бир китоб 150—200 рупий. 1000 рупийдан ошиқроққа бобурийлар салтанати ҳақидаги китобни сотиб олдик.

Кейин «Хоруд» майдонидаги кассета дўконларига кирдик. Ёпирай! Ашула, бадий фильмлар ёзилган кассеталар фарам-фарам бўлиб ётибди. Деворларда очиқ жой йўқ; ҳаммаёққа актрисалар, соҳибжамол қизларнинг суратлари ёпиштирилиб, шифтларга ҳам осиб ташланган.

Видеомагнитофонни кўрдик. Фақат кўрсатадигани 200, ёзиб, ўраб, кўрсатадигани 300 АҚШ долларидадан ошиқ экан. Асил японларники, деб ташвиқ қилиш-япти дўкондорлар.

Кун ҳам кечкириб қолган эди. Саҳидод бизни уйларига бошлади. Ниҳоятда қуюқ меҳмон қилишди. Лоҳўр патирлари (бизнинг қатламадан сал қалинроқ), товуқ шўрва. Покистоннинг узун гуручидан дамланган, сабзиси деярли йўқ, аммо сергўшт, картошкали палов... Ҳар хил салат, мевалар... Чунончи: банан, манго... Айниқса, мангоси жуда ширин экан. Сайфиддин ҳожи ака ўзидан ё уруғидан олиб кетсак бўларкан, девди, сизларнинг шароитингизда ўсмайди, фақат Ҳиндистонда ва Покистонда ўсади холос, дейишди.

Овқатдан кейин янги мустақил давлат — Ўзбекистон, унинг ҳозирги аҳволи, келажаги ҳақида, Афғонистондаги ҳолат, у ердаги ўзбекларнинг Эрон, Покистонга кўплаб қочиб келишаётгани ва бошқа мавзуларда суҳбатлашиб ўтирдик. Дарвоқе, даврада Саҳидодларнинг қариндоши Ҳожи қори Абу Бакр деган ўрта яшарли киши ҳам бор эди. У гапга чечан, маҳмадонагина экан, гурунгни қизитди.

Шу кеча «Шохтож» меҳмонхонасида сув-сув бўлиб тунадик.

ИШҚ ГИРДОБИДА ҚОЛГАН МАЛИКА

5 август, райшанба.

Соат бешларда турдик. Кеча «Шоҳ қалъа» музейи ходимларидан бири билан Анорбоғдаги ёдгорликларни зиёрат қилишни келишган эдик. Абдужалилнинг қайноғаси Муҳаммад Шафиқ ҳам бизга ҳамроҳ бўлди.

Шаҳардан чиқаверишда Лови дарёсидан ва шаҳар дарвозасидан ўтдик. Йўлдаги атрофи сим тўр билан ўралган боғ-майдонда саҳарлаб хоккей (дарвоқе, бу мусобақа турини бобурийлар даврида «Човгон» дейилган) ўйнашаётганларни кўриб тасанно айтдик.

Маълумки, бобурийлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида шарқ ва ғарб олимлари, тарихчилари, адибларининг илмий-тарихий, бадий тадқиқотлари, асарлари кўп ва баъзан уларда бир-бирига зидроқ маълумотлар, тафсилотлар, далил ва рақамлар ҳам учраб туради. Жумладан, бобурий шоҳларнинг тўртинчиси Жаҳонгирнинг Нур Жаҳон (Меҳринисо бегим)га уйланиши борасида шундай хилма-хиллик бор. Аввало Меҳринисо бегимнинг биринчи эри Алиқулибек тахаллуси бир манбада Шер Афғон дейилса, иккинчисида Шерафкан, яна бошқасида Шеровган деб юритилади. Унинг Бенгал ҳокими Қутбиддин билан ҳар иккисининг ўлимига сабаб бўлган ўзаро низолари ҳам турлича изоҳланади.

Тарихий маълумотларга қараганда, Жаҳонгирнинг султонлик даври ҳам бобурийлар салтанатидагина эмас, балки Ҳиндистон мамлакати тарихида муҳим ўрин тутади. У ўз давлати сарҳадини анча кенгайтиришга эришади, отаси Акбар давридан қолган, хусусан мусулмонларга номақбул бўлган айрим урф-одатларни ман этади, айни вақтда мусулмонлар билан ҳиндлар орасидаги ўзаро низоларга ҳийла барҳам беришга эришади, ўз тузуклари, яъни тартиботларини эълон қилади. Юртда адолатни мустаҳкамлашни шоҳнинг асосий бурчларидан бири деб билади ва шунга ҳаракат қилади, аёллар, қизларга ношаърий ва зўравонлик билан эришмоқчи бўлган ўз амирлари, амирзодаларни сазойи қилиб, шармсор этади.

Жаҳонгир шеъриятга, санъатга мойил бўлгани учун санъат, илми ривожлантиришга алоҳида эътибор беради, бу масалалар билан шахсан ўзи шуғулланади.

Жаҳонгир даврида Ҳиндистон ҳукуматининг ғарб давлатлари (хусусан, Англия, Португалия, Голландия) билан савдо-сотиқ алоқалари кучаяди, лекин афсуски, мана шу алоқалар кейинчалик, секин-аста инглизларнинг Ҳиндистон ичига чуқурроқ кириб олиши, унинг марказида мустаҳкамланиши ва ниҳоят давлатни эгаллашларигача олиб боради.

Жаҳонгир Акбаршоҳнинг тилаб олган ўғли эди. Маълумки, Акбарнинг дастлаб кўрган бир неча фарзанди болалигидаёқ нобуд бўлиб кетишади. Шундан кейин Акбар Агра яқинидаги Фотехпур Секри шаҳрининг кўзга кўринган уламоларидан бири Шайх Салим Чештийга ихлос қилиб, унга Оллоҳдан ўғил тилаб беришни сўрайди. Салим Чештийнинг дуоларию Оллоҳга илтижолари сабабми, хулаас, Акбарнинг хоти-

ни, Жайпур маликаси Марямуз-замон 1569 йили ўғил туғади ва унга шайхга миннатдорлик ва ихлос рамзи сифатида Муҳаммад Салим деб исм қўядилар.

Салим укалари Мурод ва Дониёл вафот этгач, 1605 йили 3 ноябр куни осонгина отаси Акбарнинг тахтига ўтиради ва ўзини «Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳи Ғозий» деб эълон қилади. Лекин ўғли Ҳисрав ва бошқалар билан тож-тахт талашилар натижасида анча кўнгилсиз воқеалар бўлиб ўтади. Чунончи: Л. П. Шарманинг ёзишича, 1607 йили Жаҳонгир Кобулдан Лоҳўрга кетаётганда унга суиқасд уюштирилади. Бу ишда ўғли Ҳисравнинг қўли борлигини аниқлаган Жаҳонгир ўз ўғли кўзларига нил торттиради, бироқ, кейинчалик, ота—ота—да, Ҳисравнинг бир кўзини даволатишга эришади.

Салим-Жаҳонгирнинг хотинлари кўп бўлган. Биринчи хотини жайпурлик Рожа Бхагван Даснинг қизи Ман Бай бўлиб, у Салимнинг катта ўғли Ҳисравнинг онаси эди. Иккинчи хотини Рожа Удай Сингхнинг қизи Жагат Гўсай (Жода Бай) — шаҳзода Хуррам (Шоҳ — Жаҳон)нинг онаси. Соҳибжамол Бегимдан туғилган ўғил Парвез эди. Тўртинчи ўғли Шаҳриёрнинг онаси эса канизак бўлган.

Лекин Жаҳонгир ҳамма хотинларидан кўра Меҳринисо бегимни ортиқроқ яхши кўрган, унга ишонган, суянган. Бундай бўлишига, албатта, маълум асослар бор эди. Ўрта асрлар тарихида Нур Жаҳончалик ишқ-муҳаббат гирдобиди қолган аёл бўлмаса керак, — деб ёзади доктор Бени Прасад, — Жаҳонгирнинг ҳукмронлик даврида энг кўп диққатни жалб этган воқеа — унинг Нур Жаҳонга уйланиши бўлди. У шоҳ бўлган ўн беш йил давомида Нур Жаҳон бобурийлар салтанатининг энг жозибадор ва қудратли ҳукмдори бўлиб келди. Маълумки, Нур Жаҳон ўттиз тўрт ёшида Жаҳонгирга турмушга чиқади. Шу ёшида ҳам у ниҳоятда гўзал аёл эди, — дейди бобурийшунос тадқиқотчи Л. Шарма. Бундан ташқари, Нур Жаҳон маълумотли, яхши тарбия кўрган, маданиятли аёл бўлиб, шеърят, мусиқа ва тасвирий санъатни яхши кўрар эди. У форсийда «Махфий» тахаллуси билан ғазаллар битар эди. У жуда ақлли, доно аёл бўлган. Янги бичимдаги кийимлар ва янгича хашамларни жорий қилар эди. Унинг маъмурий ишларга ҳам қобилияти, уқуви яхши бўлиб, жиддий муаммоларни ҳал этишда шоҳга маслаҳатгўй ва кўмақдош эди. Жасур, серғайрат, оли-

жаноб, тақводор аёл бўлган Нур Жаҳон бева-бечораларга, камбағалларга, илм аҳлига доимо ғамхўрлик қилиб юрган.

Нур Жаҳон эри Жаҳонгирнинг кучли севгисига оташин муҳаббат ва садоқат билан жавоб берган. Шоҳнинг ичкиликка берилиб кетишидан кўп вақт сақлашга эришган. Кейинчалик, Жаҳонгирнинг соғлиғи заифлашиб қолганда, давлатни идора қилиш ишларига фаол аралаша бошлайди. Давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар қандай қарор ва фармон Нур Жаҳон иштироки, розилиги билан қабул қилинадиган бўлади. Бироқ, Нур Жаҳоннинг давлат ишларига, сиёсатга аралашуви жиддий оқибатларга, бир неча марта Жаҳонгир ҳукуматига қарши исёнлар кўтарилишига, бобурийлар салтанатининг кучсизланишига, обрўсига жиддий путур етишига ҳам сабаб бўлади. Чунки у ҳам барча подшоларнинг хотинлари каби табиий равишда тож-тахт таллашишларда ўз тарафини кўзлаб, ўз мавқеидан фойдаланишга ҳаракат қилган.

Шунга қарамай, Жаҳонгир юртда кўп ободончилик ишларини амалга оширади, катта-катта қурилишлар, боғлар барпо қилади. Жумладан, Лоҳўрдаги, «Анор гули» мақбарасини ҳам Жаҳонгир қурдирган.

Афсуски, «Анор гули» мақбараси ҳам, Жаҳонгир ва Нур Жаҳон мақбаралари қад кўтарган «Чор чаман» деган гўзал боғ ҳам — бу ерни Шоҳ Дара (маҳаллий шевада «Шадара») ҳам дейишаркан — ўз оҳорини йўқотган эди. Албатта, вақт шундай бир бешафқат нарсаки, унинг олдида ҳеч нарса боқий эмас, у ҳар қандай мустақкам бинони емиради, ҳар қанча гўзалликни ҳам фораг қилади.

Шоҳ Жаҳонгир Ҳиндистоннинг гўзал Кашмир воҳасини ниҳоятда яхши кўрган. Ёши ўтиб, саломатлиги заифлашган ва тож-тахт ташвишларидан зериккан Султон тез-тез Кашмирга бориб кўнгил ёзиб қайтарди. Навбатдаги Кашмир сафаридан қайтиб келаётиб 1627 йили, 58 ёшида, йўлда вафот этади. Уни Лоҳўрдаги Нур Жаҳон томонидан барпо қилдирилган Дилкушо боғига дафн этадилар. Кейинчалик, қабр теласига Шоҳ Жаҳон томонидан мақбара қурилади.

Жаҳонгир мақбараси бир замонлар «ноёб гўзаллик намунаси», «Ҳиндистоннинг Тож Маҳал ва Қутбиддин Ойбак мақбарасидан кейинги энг гўзал, «улуғворлик намунаси» дея эътироф этилган.

Жумладан доктор Каромат Алихон уни шундай таърифлайди: «...Бу мақбара қизил ва оқ мраммрдан Султон Шох Жаҳон томонидан қурилган. Бу боғ тенг ўн олти бўлакка бўлинган бўлиб, бир-биридан чиройли йўлаклар, ям-яшил гуллар ҳамда сержило сув отади-ган фавворалар билан ажралиб турган. Бу ёдгорлик ўз гўзаллиги билан бобурийлар қурдирган меъморчилик намуналари орасида Аградаги Тож Маҳал мақбарасидан кейин туради... Қабр жойлашган хона гўзаллиги кишини ҳайратга солади: хонақо деворлари соф мраммрдан ишланган. Қабр тошига Оллоҳнинг 99 хил аломатлари ўйиб ишланган. Тўрт йўлакнинг ҳар бири охири қабрга олиб боради. Бу мақбара Лоҳўр ва бобурийлар меъморчилигининг инжуси ҳисобланади ва қиммати 1 миллион рупийни ташкил этади...»

Афсуски, биз бунга сезмадик. Тўғри, ҳудудда умуман боғ тахлити бор, тўғривоғи, қачонлардир чаманбоғ бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Мақбаралар ҳам жойида турибди. Пастки, ер ости қаватида даҳма-қабрлар бор. Лекин... мақбаранинг ташқи деворлари анча эскирган, нураган, мрамр ўз асил жилосини йўқотиб, хиралашган. Шунга қарамай, мақбара ичи, сағана тошлари хийла дуруст сақланган. Бироқ мақбара ичи қоронғи эди. Тўлқин ака билан Фаррух тасвирга олиш учун анча азият чекишди. Мақбара қоровулидан илтимос қилган эдик, кўшимча чироқ ташкил этишга ёрдам берди.

Жаҳонгир мақбарасидан нарироқда унинг суюкли хотини, наслаҳатгўйи Нур Жаҳон мақбараси бор. «...Бобурийлар меъморчилигининг ёрқин намуналаридан бири малика Нур Жаҳон мақбарасидир, — деб ёзади Каромат Алихон. — Нур Жаҳон ўз даврининг энг гўзал аёлларидан бўлиб, унинг ҳусни-жамоли олдада ҳукмдор ўз салтанатидан кечишга тайёр эди...»

Нур Жаҳоннинг отаси Мирзо Фиёсбек сарой амалдорларидан бўлиб, Эрон шоҳи Таҳмасп саройида Язд қалъаси доруғаси бўлиб хизмат қилган. Кейинчалик, мамлакатда сиёсий вазият ўзгариб кетиб, Мирзо Фиёсбек анча мусибатли кунларни бошдан кечиради ва икки ўғли, бир қизи билан паноҳ излаб Ҳиндистонга йўл олади. 1577 йили Қандаҳорга келганда Меҳринисо туғилади. Мирзо Фиёсбек Акбаршоҳ хизматида қабул қилинади. 1594 йили Меҳринисо Алиқулибекка турмушга чиқади. Бу борада ҳам турли фикрлар мавжуд. Бир олим Салим Меҳринисога қизлигидаёқ ошиқи

бекарор бўлиб қолганди, деса, иккинчи бобурийшунос Меҳринисо эри ўлиб, пойтахтга қайтиб келганидан кейин Жаҳонгир уни яхши кўриб қолади, деган мулоҳазани билдиради. Хуллас, кенгроқ тарқалган маълумотларга кўра, ёшлар орасидаги ишқий муносабатларни сезиб қолган Акбаршоҳ Меҳринисони ўгли Жаҳонгирдан узоқлаштириш мақсадида сарой аъёнларидан бири бўлган Алиқулибекка зудлик билан турмушга чиқариб, уларни Бенгалияга хизматга жўнатиб юборади.

Л. П. Шарманинг «Бобурийлар салтанати» асарида айтилишича эса, 1599 йили Алиқулибекнинг бир ўзи кўли билан йўлбарсни ўлдиргани учун Салим унга Шер Афғон номини берган эди. Салим отасига қарши исён кўтарганда у Салим хизматидан қочиб, Акбаршоҳ ҳузурига борган эди. Акбаршоҳ вафотидан сўнг Салим тахтни эгаллаб, Шер Афғонни авф этади ва Бенгалиянинг Бурдван вилоятига жагирдор (ер-мулк посбони) этиб тайинлайди. Бундан ранжиган Шер Афғон маҳаллий афғонлар исёнини бостириш ишига совуққонлик билан қарайди. 1606 йили Ман Сингх ўрнига Қутбиддин Рожа Бенгалияга ҳоким қилиб тайинланади. Қутбиддин Шер Афғонни унча менсимайди, аксинча, ҳузурига чақириб, унга шоҳга садоқат билан хизмат қилмаяпсан, дегандай писанда қилади. Буни ўзи учун ҳақорат деб билган Шер Афғон қилич билан Қутбиддинни чопиб ташлайди. Қутбиддиннинг хизматчилари Шер Афғонни чопиб ўлдиришади. Шер Афғоннинг хотини Меҳринисо ва қизи Лодли бегим пойтахт Аграга маҳбус сифатида юборилади. Меҳринисо Акбаршоҳнинг беваси Салима бегим хизматида қўйилади. Жаҳонгир 1611 йили март ойида, Наврўз кунларидан бирида Меҳринисони тасодифан кўриб, ишқи тушиб қолади ва ўша йилиёқ унга уйланади.

Меҳринисо ўзининг соҳибжамолиги, оқила, тадбиркорлиги ва бошқа ажойиб фазилатлари билан тез орада саройда иззат-ҳурмат топади. Жаҳонгирнинг ўзи эса дилбар хотинини қаттиқ яхши кўрарди. Шунинг учун Меҳринисони Нур Маҳал (сарой нури), кейинчалик Нур Жаҳон (жаҳонга нур берувчи) бегим деб атаб, гоҳида давлат ишларини ҳам унга топшириб қўйиб, ўзи ичкилик, кайфи сафога берилади.

Жаҳонгир ва Нур Жаҳон ўртасидаги муносабат ўша пайтда бўлгани каби, кейинги даврларда, ҳозир ҳам кўпчиликни жуда қизиқтиради. Ҳамма бу ошиқу

шайдолик билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг аслини билишга ҳаракат қилади. Чунки, Шер Афғоннинг ўлими ва Жаҳонгирнинг Меҳринисога уйланиши ҳақида ҳатто, ҳиндистонлик тарихчиларнинг ўзлари ҳам турлича фикрга эга. Баъзилар Жаҳонгир Меҳринисони биринчи марта Бенгалиядан қайтиб келганидан кейин кўрган, эри Шер Афғоннинг ўлимига Жаҳонгирнинг алоқаси йўқ, деган тахминни айтса, бошқалар Жаҳонгир Меҳринисони илгаридан яхши кўрган, лекин Акбаршоҳ уларнинг турмуш қуришини хоҳламаган, шунинг учун Жаҳонгир отасининг ўлиmidан кейин орзусига эришмоқчи бўлган, яъни Шер Афғоннинг ўлимида унинг қўли бор, деган мулоҳазани баён қиладилар.

Ҳарқалай, Нур Жаҳонбегим бобурийлар салтанатида анчагина катта нуфузга ва мавқега эга бўлган, ўзининг бир қатор яхши ишлари билан тарихда қолган фаол аёллардан бири. Бинобарин, унинг мақбараси ҳам ҳаётлигидаги иззат-обрўйига яраша бўлган (Нур Жаҳон 1645 йили 68 ёшида вафот этади ва Дилкушо боғидаги ўзи ҳаётлигида қурдира бошлаган мақбарага дафн этилган). Унинг мақбараси, — деб ёзади Каромат Алихон, — эри Жаҳонгир ва акаси Асиф Жаҳ (бу исм баъзи ўзбекча татқиқотларда Осафхон дейилади) мақбараларининг ғарб томонида қад кўтарган. Бу мақбара «Чор чаман» деб аталган, ҳар бири 100 ярд (10 гектар) майдонни эгаллаган тўртта боғнинг ўртасида жойлашган бўлиб, бино оқ, жилокор мрамрлардан ишланган, унга муқаддас Қуръондан оятлар ўйиб ёзилган. Шундай безаклари билан эри ва акасининг мақбараларидан қолишмас эди. Ҳозир бу безаклардан асар ҳам қолмаган, фақат гиштдан қурилган мақбара турибди холос. Сикхлар Нур Жаҳон ва унинг қизи Лодди бегим қабри тошларини ҳам кўчириб олиб кетишган.

Мақбараларнинг ён атрофлари қаровсиз қолган боғни эслатарди. (Дарвоқе, боғ ёнида катта қазиш ишлари бормоқда эди). Бир-иккита пипал, ўртача бир ҳовлига соя соладиган, тарвақайлаган баниан дарахтларини ҳисобга олмаганда бошқа мевали ё манзарали дарахт жуда кам эди. Бир чиройли дарахтгул бор экан: оқ-сарик, ўзимиздаги шом пайтида чирсиллаб очиладиган гулга ўхшаш. Афсуски унинг номини сўраб ҳам билолмадим.

Барги узун-узун қамишсимон палманинг танасини нақ бўяб қўйилган столба дейсиз.

Бобурийлар барпо қилган боғлар ичида энг маш-хурлари учтадир, дейилади манбаларда. «Шалимар», яъни «Севги маскани» деб аталган мазкур уч боғнинг бири Жаҳонгир, иккитаси Шоҳ Жаҳон раҳномалигида бунёд бўлган. Улар Шринагар (Кашмир)да, Дехлида ва Лоҳўрда...

«...Боғ ичида пештоқли айвонлар, арklar қуриш, боғ ичидан анҳорлар ўтказиш фикри тарихда «қурувчи шоҳ» номини олган Шоҳ Жаҳоннинг ихтироси эди», — деб ёзади Каромат Алихон.

Афсуски биз Лоҳўрда ана шундай боғни кўрмадик...

МОЗИЙГА НАЗАР. АРМОНЛАРИМ

Собиқ Дилкушо боғидан тўғри Лоҳўр миллий мозийгоҳига келдик. Шу ерда бир нарса менинг эътиборимни жалб этди: катта кўчаларнинг икки бетигаги йўлакларга гул, манзарали дарахт кўчатлари ўтказилиб, тўрт бурчак темир панжара билан ихота қилиб қўйилибди. Баъзи жойларда темир-панжара ўрнига пишиқ ғиштни катак-катак қилиб териб қўйилган. Шу ҳолича, худди гул-соатдай, тураверганига ҳайрон қолдим. Биров бехос тегиб кетса бузилиб тушади. Нима бу ерда шўх, шумтака болалар йўқмикин?..

Қизил рангли ғишдан Покистон миллий меъморчилик услубида қурилган уч қаватли мозийгоҳнинг ичидаги ашёлар ҳам ташқи савлатига мос даражада бой эди. Хоналар кўп ва айниқса биринчи қаватдаги зал ниҳоятда кенг бўлиб, ашёлар Лоҳўр ё Покистон тарихидангина эмас, балки яқин-атрофдаги шарқ мамлакатлари халқларининг ўтмиши, маданияти, санъати ва бошқа соҳалардан ҳам ҳикоя қилади. Тартиб ва дид билан жойланган тарихий, ноёб ашёларни кўриб кўзингиз яшнайдди, фикрингиз бойийди. Турли тарихий, бадий асарларнинг қўлёзмалари, миниатюра санъати мактабларининг ранг-баранг намуналари. Бобур замонидан қолган нақшли эшиклар, тарихий анжомлар, гул солинган мармар идишлар, араб алифбосидаги хуснихат намуналари, қурол-аслаҳалар (қилич, ўқ-ёй, камон)нинг хилма-хил турлари, кулхари (жанг болтаси), ханжар, пичоқ, совутлар... Ойна-нақшли нафис буюмлар, шахмат, идиш-товоқ, сопол лаган, коса, гулдон, кўзалар... Турли халқларнинг турли даврларига оид кийим-либослари... Бир-биридан фаройиб чолғу

асбоблари: сетор, товус, саранги, вина, банери (най), рубоб... Эҳ-ҳе, нималар йўқ дейсиз бу мозийгоҳда. Лекин биз учун энг муҳими Бобур ва бобурийлар давридан ёдгорлик бўлган кийимлар, миниатюра суратлари, тангалар ва бошқа анжомларнинг мозийгоҳнинг марказий жойларидан ўрин олганлиги эди. Бу нарсалар, афсуски, ҳали Бобурнинг ўз ватанида йўқ...

Ашёларни томоша қилиб бўлганимиздан кейин музей директори, тарихчи олим Сайфур Раҳмон (бизнинг тарихчимиз Сайфиддин ака у билан таниш экан, исмлари ҳам уйқаш) ўз хонасига тақлиф этиб, муздай ичимлик ва чой билан сийлади. Шу ерда бобурийлар, экспедициямизнинг мақсад ва вазифалари, мустақил Ўзбекистон мавзуларида суҳбат бўлди. Даврада мозийгоҳнинг илмий ходимлари, махфий хизмат ходими бор эди. Одатдагидай биз Бобурнинг (ўзбек) эканлигини айтдик. Музей илмий ходими Рафиқ Дўга фикримизни маъқулади ва кеча Покистон телевидениесидаги махсус кўрсатувда ҳам Бобурнинг ўзбеклигини таъкидладилар, умуман, Лоҳўрда Бобурни ўзбек дейдилар, деди. Сайфур Раҳмон экспедициямиз режаларини маъқулади, бундай илмий сафарни биринчи марта кўраётганини эътироф этди.

— Лоҳўрда яъни бобурийлар даврида қурилган тарихий обидалар кўп, — деди у. — Бобурийларга бағишланган манбалар ҳам кўп, лекин уларнинг тарихи, кимлиги билан махсус шуғулланадиганлар кам, жуда кам. Бу камчилик бизнинг мозийгоҳимизга ҳам тааллуқли. Кейин, маълумотлар ҳам ҳар хил бўлиб кетган. Албатта, шоҳлар тарихини кимдир дўстона, ҳайрихоҳлик билан, кимдир душманлик, ғайирлик билан ёзади. Лекин дўст ҳам, душман ҳам билиб-билмай ё атайин хато қилиши, ёлгон ёзиши мумкин. Ҳақиқатни аниқлаб олиш керак, лекин бу анча қийин йш...

— Покистонда Бобур авлодларидан қолмаганмикин, ахир улар Лоҳўрда қўним топиб, узоқ йиллар яшашган, ҳукмдорлик қилишган-ку, — дея савол бердик.

— Жалолиддин Акбар деган одам ўзини Бобур авлодиданман дер экан, лекин анигини билмадим, — дея тан олди олим.

Менда, (балки экспедиция аъзоларнинг аксариятида ҳам) умид учқунлари пайдо бўлди. Учқундан аланга олдириш ўзимизга боғлиқ эди. Лекин...

Соат ўн иккидан ошганда музейдан чиқиб, шаҳардаги кўркама боғларни томоша айламоққа жўнаш ол-

дидан «Тош кўрғон» ёдгорлигини зиёрат қилдик. Покистоннинг ҳақиқий ислом мамлакати эканлигини ифода этувчи далиллардан бири бўлган бу ёдгорлик шаҳарнинг қоқ марказида, ҳукумат биносининг рўпарасидаги чиройли хиёбонда, катта кўча бўйида бўлиб, у атрофи очиқ мўъжазгина шийпонча ичига қўйилган муқаддас «Қуръон» китобининг тош «ҳайкали» эди.

Шу ердалигимизда ҳаво айниброқ қолувди. Ҳайвонат боғи томон йўл олганимизда ёмғир томчилаб туриб, бирдан шаррос қуйиб юборса бўладими. Фаррухнинг оғзи қулоғидан ҳам ўтиб кетди. Покистон ҳудудига ўтганимиздан бошлаб, йўл-йўлакай бир муссон ёғсайди, деб келувди. Муссон бўлмаса, бизга шунисиям бўлаверади, ош пишгунча чучвара, деб шиддатли ёмғир пайтидаги Лоҳўр манзараларини роса тасвирга олди.

Ёмғир ўн беш дақиқача ёғди, лекин қаттиқ ёғди. Ҳайвонот боғи ҳам қолди. Мен-ку шундай жалада ҳам боғни, ундаги ажойиб дов-дарахтлар, турли жониворларни томоша қилишга тайёр эдим, лекин тушлик гамидаги шерикларимиз тезроқ меҳмонхонага етиб олишни афзал билишди. Боғни кўриш мен учун ширин бир армон бўлиб қолаверди.

Лоҳўрлик ўзбек танишларимизнинг яшаш жойлари ҳам, дўкони ҳам икки қаватли бинонинг ичиди—бир ерда эди. Ўша жойда Муҳаммад Шафиқ ёрдамида шўрва қилдик (кечаги меҳмондорчиликка жавобан).

Кейин бўш вақт берилди. Зокиржон Машрабов билан Тўлқин ака кечаги «Шоҳ қалъа»ни суратга олиш ва машинани устага кўрсатиш учун кетишди. Менга бундай бўш вақтдан кўра лоақал шаҳарнинг кўча, боғларини айланиш яхши эди, лекин шерик бўлмади. Аҳмаджон билан Фаррух телевизор кўраимиз, кир ювामиз деб, хоналарига кириб кетишди.

Биз Собиржон ака билан «Шоҳтож» меҳмонхонасининг 102-хонасида эдик. Хонанинг на деразаси ва на тирқиши бор эди. Телевизор кўриб ётишдан бошқа чора йўқ. Лоҳўр телевидениесида асосан ҳинд фильмлари ва кўрсатувлари намоиш этиларкан. Тилига тушунмагач, телевизорнинг ҳам унча қизиғи бўлмайди. Собиржон ака уйқуда. Мен шаҳарда кўрганларимни ўйлаб ётдим. Кечадан бери шундай хулосага келдимки, новвот ранг сари Покистон аёлларига жуда ярашаркан. Хотин-қизларнинг кўзойнак таққани кўп

эди. Лекин уларнинг аксарияти эронликлар экан. Юзани қора чодра билан тўсиб олган аёлларнинг кўзлари чақнаб кўринарди. Бироқ катта ёшдаги аёлларнинг очиқ юзлари унча тиниқ эмасдай туюлади. Аксарият қизлар хипча эди, катта аёлларнинг анча шаддодлиги уларнинг одамга дадил қараши ва шўх кулишидан сезилиб турибди.

Ҳа, дарвоқе, йўлда бу юртда қўй сероб экан, деб ўйловдим. Бунинг сабаби: қўй гўшти ейишмас экан, асосан эчки гўштини истеъмол қилишаркан. Қўйни қурбонлик учунгина сўйишаркан. Бугун тушдаги шўрваннинг гўшти эчкиники эканлигини Муҳаммад Шафиқ соддалик қилиб, тўғрироғи бизнинг мижозимизни, гўшт масаласидаги таомилимизни билмасдан айтиб қўйган эди, бирпасдан кейин Зокиржон ака билан Фаррухнинг қорни оғриб қолди.

Лоҳўр қассобларининг (бошқа шаҳарда қандай экан, билмадим) гўшт сотиш тартиблари менга унча маъқул бўлмади. Улар дўкон орқасида, ерда ўтириб олишиб, гўштни оёқ панжалари билан қисиб туриб кесишаркан.

Гўштнинг нархи 34 рупий экан. Қатиқ — 10, тухум — 1,5, булочка 2 рупий 16 пул. Зира анча қиммат—килоси 150 рупий эди. Бизда нарх-наво ва пул биз сафарга жўнаётганимизда кун сайин ўзгариб, ошиб бормоқда эди. Шунинг учун бошқа жойлардаги нарх-навонинг ўзимизда қанчага тўғри келишини ҳисоблаб чиқариш қийин эди. Масалан Кветтада 50 граммлик Исфахон кўк чойини 5 рупийдан сотиб олдик. 300 граммлик шишалардаги салқин ичимликлар ҳам 5—6 рупий атрофида бўлиб, булар бизга анча қиммат туюлди.

Саҳидодларнинг дўкони ёнида бир оқсоқол билан гаплашиб қолдик. Исми Ҳожи Бекзода бўлиб, туркман экан. Бу ерга Афғонистоннинг Анхай (Ашхободга яқин) жойидан кўчиб келган экан. Етмиш беш ёшга кирибди, учта хотиним бор, дейди. Тап тортмайдиган, чапанироқ ва ҳазилкашроқ одамга ўхшаб турибди, гаплари ҳам кескир, дадил, сўкирнамо... Унинг айтишича, Лоҳўрда йигирматага етар-етмас ўзбек хонадони бор экан холос, маҳаллий халқ вакиллари билан деярли қудачилик қилишмас экан...

Мен негадир уларга ачиндим. Тақдирни қаранг, ўн беш-йигирма оилани минглаб чақирим наридаги юртдан шу ёқларга олиб келиб ташлабди. Тўғри, савдо ишлари дуруст, демакки, молиявий-иқтисодий аҳвол-

лари ҳам ёмон эмас. Лекин гап фақат шундами?.. Яна ким билсин, дунёда бунақа ҳодисалар кўп-ку... Балки шунинг учун ҳам «тақдир» дейилар...

Кечки пайт Тўлқин ака, Аҳмаджон, Фаррухлар билан шаҳар айлангани чиқдик. Мотоцикл, машина, пойафзал, газламанинг қатор расталари ва дўконлардан иборат кўчаларни айланиб зерикдик. Юриш қийин: кўчалар тор, қатнов кўп ва тартибсиз; машина, мотоцикллар чинқириб келаверади, велосипедчилар, пиёдалар кўз очирмайди. Дўконларда мол-дунё бисёр, харидор билан тўла. Бир нарса олиш нияти бўлмагандан кейин бисёр нарсаларнинг ҳам қизиғи йўқ...

Ёмғирдан кейин дамлик ва намлик кучайиб, нафас олиш қийинлашиб кетувди, кечқурун сал енгиллашди, лекин ҳаво тоза эмас, чанг кўп.

Меҳмонхонада осма ел ҳайдагич тинмай айланиб тургани учун чидаб ётса бўлади, лекин душхонанниг эшигини очсангиз, гул этиб, нафасингизни қайтаради...

6 август, жума.

Кеча оқшом Жалолиддин Акбарнинг уйига қўнғироқ қилиб ололмадик. Бугун эрталаб ҳамма ишни йиғиштириб қўйиб ўша одамни ишташга қарор қилинган эди. Қўнғироқ қилиб кўрилди, яна ҳеч ким олмади. Эҳтимол, телефони ишламаётгандир. Манзили номаълум. Сайфур Раҳмон ҳам тополмади. Бунинг устига эрталабда яна озгина дилхиралик бўлди. Маъмуризмизнинг фироғи ошяпти. Ниҳоятда камгап, камсуқум бу кимсанинг оғзидан шунча кун ичида уч-тўртта дурустроқ, тўлароқ жумла чиққанини эшитмадим. Туңд башарасию йўлда ҳайдовчи ва аравакашлардан жаҳли чиққанда ишлатадиган «бепарва» деган иборасини ҳисобга олмаганда одамнинг эсида, кўз олдида қоладиган тузукроқ жиҳати ҳам йўққа ўхшарди. Лекин хотини касаллиги учун гап қўнғилига сиғмаганиданми ё биз унинг таъбига унча тўғри келмаганимиз учунми, бояқишнинг қорни дам бўлиб кетган экан, кечқурун Аҳмаджон билан бир соатдан ортиқ гаплашибди. Биздан шикоят қилибди. Мўлжалдан бир неча кун ортиқ юрдим, шунинг учун менга яна беш минг рупий бера-сизлар, дебди. Ҳарқалай, овқат емаган эди—ўчакишган экан. Эрталаб яна шу гап бўлди. Бу етмагандай, ўз орамизда ҳам андак дилхиралик бўлиб ўтди. Таржи-

монимиз ўзи ўта маданиятли, нозик таъб зиёли бўлгани учун «бу оддий ишчи экспедиция аъзолари» деган тушунчага кўниколмаяпти...

Хуллас, соат тўққизларда Ҳиндистон сари, чегарага жўнавордик. Яна ўтган гал юрган йўлдан—икки қирғоғида гўзал дарахтлар, дарахтсимон гуллар яшнаб турган Анҳор ёқалаб бормоқдамиз. Аммо, мен юрагимда иккита армон билан кетяпман. Биринчиси—бобурийлар авлоди (агар рост бўлса!) Жалолиддин Акбарни тополмаганимиз... Ахир бу биз учун, экспедициямиз учун жуда муҳим янгилик эди-ку, нега дурустроқ шуғулланмадик? Нега кеча тушдан кейин меҳмонхонада бекор ётдик? Ахир Сайфур Раҳмон Жалолиддин Акбарни таниши, уйини билиши мумкин бўлган кишиларни топиб бериши ёки шаҳар адреслар бюроси орқали унинг манзилини аниқлаши мумкин эди-ку. Хўп, Сайфур Раҳмонку бу ишга жиддийроқ бош қотирмагандир, нега энди ўзимиз астойдил киришмадик, Сайфур Раҳмоннинг этагига маҳкам ёпишиб олмадик? Менинг назаримда экспедиция аъзоларида Жалолиддин Акбарнинг Бобур авлоди эканлигига ишонч бўлмади, чоғи. Чунки агар бу гап рост бўлса, шу пайтгача фан, илм аҳлига маълум бўларди-ку... Лекин барибир Жалолиддин Акбар менинг кўнглимда армон бўлиб қолди.

Иккинчи армоним — Лоҳўрнинг менга ёққан Ал-Ҳамро кўчаси ва ўша кўча ёқалаб кетган катта боғни кўролмаганим. Хаёлимда боғнинг ичи ниҳоятда гўзал ва мафтункор манзараларга бойдай туюлганди. Айнан ана шу жой учун бошқа жаъми ёқимсизликларни кечиришга ва бобурийлар нафаси, руҳи кезиб юрган бу муаззам шаҳарга яна келишга рози эдим. Ва яна афсуски, Лоҳўр кўчалари ва хиёбонларига файз ва алоҳида кўрк бағишлаб турган гўзал гуллар, дарахтларнинг аксарияти номини билиб ололмадим. Бу масалада менга таржимон ҳам, бизни олиб юрган маъмур ҳам, муҳожир дўстларимиз ҳам, ҳатто маҳаллий халқ вакиллари ҳам ёрдам беришолмади. Агар буларнинг тилини билганимда, ўзим кексалардан, зиёлилардан сўраб-суриштирган бўлардим.

Мана ҳозир чегара-божхона ҳовлисида бошлиқ келишини кутиб ўтирибмиз. Олмахонга ўхшаш, ундан ҳам жажжироқ чипор, жуда чиройли, ёқимтой бир жонивор шитоб ўрмалаб дарахтларга чиқиб-тушиб юрибди. Тераксимон, аммо барглари каттароқ, ёнидан

ўсадиган шохлари тарвайганроқ дарахт шохидаги лой-хўракка ўхшаб кетадиган, боши кичкинагина, тумшуви ингичка ва узун; оёқлари ҳам узун, бир қарашда жигарранг, бироқ қанотларини ёзса оппоқ бўлиб кўринадиган қушнинг ҳам номини билолмадим. Демак, аслида ўзим ўрта мактабда зоология, ботаника фанларини яхши ўқимаган эканман, ўсимлик, жониворларни — умуман табиат оламини яхши билмас эканман, деган хулосага келдим,

Кутиш азоблари, хавотир изтиробларини тортиб ўтирибмиз. Кун иссиқ. Не бахтки, бугун бу ерда енгил шабада бўлиб турибди. Танамиз ва жонимиз унча қийналмаяпти.

Шу кунгача 6,5 минг километр йўл босибмиз.

Божхона бошлиғи бизни кундуз соат иккига келинлар, деган эди, биз тўққиз яримдаёқ келиб олдик. Бошлиқ муовини унча рўйхушлик бермай қаршилади бизни. Аҳмаджон: «таъмагирроқ одам шекилли, ўтган куни унга совға бермагандик», деди. Муовин яна ўша кунги гапни такрорлади, яъни, ҳиндлар сизларни машина билан ўтказишмаса керак, деди елкасини қисиб. «Сўраганмиз-ку, керак бўлса, яна сўраймиз», деб раҳбар, таржимон ва маъмур ҳиндларнинг чегара-божхонасига бориб совуқ хабар олиб келишди. Ўша куни навбатда турганлар алмашибди, янгилари рухсат йўқ, дейишибди. Тарвuzимиз қўлтиғимиздан тушиб, ёрилибоқ кетди. Ҳар ким кўнглига келган мулоҳазани айтди. Ўша куни Ҳиндистонга ўтиб кетавермабмиз, Лоҳўрни қайтишда кўраверардик, дедик. Халқимизнинг «отамнинг ўлишини билганимда чакса кепакка сотиб ердим» деган ажойиб мақолини эслашдик. Энди бутун умидимиз бошлиқдан эди. Ахир у Ҳиндистон божхонасига буйруқ беролмайди-ку, деб ўйласак ҳам, негадир ундан нажот кутардик.

Ниҳоят 10 дақиқа кам иккида бошлиқ келди, (унинг исми-шарифи Шавкат Али Шайх эди). У оппоқ узун кўйлак кийиб, чинакам покистонлик жанобларга ўхшаб олган эди. (Дарвоқе, бугун буларда дам олиш куни эди). Кўришишлар қуюқ бўлди. Яна ўтган кунгидай кока-кола, пепси-колалар билан сийландик. (Ҳатто ташқарига—ўтирган жойимизга олиб келиб беришди).

Бўлган гапни айтган эдик, бошлиқ майли, бир уришиб кўраверинглар-чи, зора омадларинг чопиб, ўтиб кетсанглар деб, ходимларига тезроқ хужжатларимизни тайёрлаб беришни буюрди.

Ҳа, Бобур ҳам Ҳиндистонга осонлик билан ўтмаган-ку, дея ўзимизга таскин бердик.

Ҳиндистон чегарасига соат уч яримгача қўйишаркан. Покистон божхонаси бошлиғи билан қучоқлашиб хайрлашдик, унга ташаккурлар айтдик.

— Ассалому алайкум, — деб қолди Шавкат Али Шайх. Бу ёқда бу калима кўришганда эмас, хайрлашаётган вақтда ишлатиларкан.

Апил-тапил машинага чиқдик. Ҳаммамизнинг юракларимиз ҳаяжондан, хавотирдан бесарамжон урарди.

Дарвоқе, садоқатли маъмуримиз Парвез ҳам елкасидан тор қулагандай бўлди шекилли, биз билан тишларининг оқини кўрсатиб видолашди. Сафар давомида биринчи марта унинг чеҳраси туман ичидаги қуёшдай ёришганини кўрдик. Унинг худди шу ҳолати Ҳиротдаги Жумавойимизга сал ўхшаб кетди. Шошилишда унга раҳмат айтдикми, йўкми — эсимда йўқ...

Менинг кўнглимда ҳам Ҳиндистонга етиб боришга умидсизлик бор эди, чунки илгари ҳам икки марта ҳаракат қилишган, лекин турли сабаблар билан чегарадан ўтолмай қайтишган эди....

Ш Қ И С М

СЕҲРАИ ҲИНДИСТОН

ЧЕГАРАДА УЧ КЕЧА

6 август, жума.

Соат учдан ўнбеш дақиқа ўтгач Покистон чегарасидан жўнаб, беш дақиқада Ҳиндистон чегарасига етиб бордик. Бизнинг шиддат билан келаётганимизни кўрган посбонлар темир дарвозани ланг очиб юборишди, лекин дахлсиз худуддан ўтиб, машинамиз филдираги Ҳиндистон заминига теккан пайтда бир нечаси бараварига қўл силкиб тўхтатишди. Паспорт ва бошқа ҳужжатларимизни қўлма-қўл қилиб, бири олиб, бири қўйиб текшира кетишди, ўзларича роса муҳокама қилишди. Улар борган сари кўпайиб боришарди. Ҳақиқий чегарачилардай бизни кўп хуноб қилишди. Ҳеч юмшай дейишмайди. Айниқса, носранг кийимли (уларнинг кийимлари ҳар хил рангда эди—унвони, мансабига қараб ўзгарса керак), соқол-мўйлови қоп-қора ва кўринишидан қаттиқ, хира қаймоқ ранг салласини (эхтимол бу ҳам ҳарбий қалпоғидир) қулоғи билан қўшиб ўраб ташлаган жиккаккинаси жуда батарин экан. Ким гапирса ўшанга қараб «йўқ» деган маънода бош-бош қиларди (афтидан унинг айрим шериклари бизнинг ёнимизни олишаётган эди, шекилли).

Бир тўп зобиту аскарлар ўртасида қолган Зокиржон ака аввалига босиқлик билан тушунтиришга ҳаракат қилди. Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчихонаси орқали автомашинага рухсат олинганини, шунинг учун ҳам паспортларга машина рақами ёзиб қўйилганини айтди. Чегарачилар эса эшитишни ҳам хоҳлашмас, ҳаммаси фақат бош чайқаб, «йўқ, мумкинмас», деган ишорани қилишарди. Шундан кейин Зокиржон ака ошқора «хужум»га ўтди:

— Ўзбекистон билан Ҳиндистон ҳукуматларининг ўзаро дўстлик муносабатларини йўлга қўйиш сиёсатига хилоф иш қияпсизлар! Премьер министрнингизга бораман! БМТга арз қиламан! Нима, сизлар учун

элчингиз Делип Мехта ҳеч ким эмасми?!.. Мен унга қўнғироқ қилиб айтаман!..

Зокиржон ака шу қадар куйиб-пишиб, тез гапирардики, бечора таржимонимиз Аҳмаджон Қосимов унинг эҳтиросли сўзларини ҳиндчага ўгириб улгурмасди.

Ниҳоят, узоқ тортишувдан кейин чегарачилар бош тебратишдан тўхташиб, бир-бирларига қарай бошлашди. Зокиржон ака янада дадиллашиб: мени бошлиқларинг олдига олиб киринглар, деб ўгириб олди.

Машинамиз раҳбарнинг буйруғи билан постдагилар ҳай-ҳайлагунча Ҳиндистон ҳудудига бир неча қадам кириб олган, чегарачилар ҳайдовчимизга «орқага қайт!» деб буюрар, Зокиржон ака эса «бир қадам ҳам жилмайсиз», деб тайинлаб қўйган эди. Ушанда Зокиржон аканинг ўрнида бошқа одам бўлганида, яна Ҳиндистонга ўтолмай, шалвираб қайтиб келишимиз турган гап эди...

Хуллас Зокиржон ака билан Аҳмаджон Андижон чопонию Шахрихон пичоғидан олиб, икки зобит ҳамроҳлигида бошлиқ ҳузурига кириб кетишди. Бошқа ходимлар бизнинг паспортларимизни рўйхатдан ўтказишиб, бир неча жойга қайд этишди. Кейин биз машиналар турадиган, «ПАРКИНГ» деган ёзув ёпиштирилган дарахт остидаги майдончага қўйилган сават (темир труба ва тасмадан ясалган) курсиларда кутиб ўтирдик.

Биз ҳаяжонда ва мамнун эдик. Нима бўлса ҳам, Ҳиндистон ҳудудига ўтиб олдик-ку, энди ҳайдашса ҳам чиқмаймиз, зўр келса, «Ҳиндистон-таймс» газетидан мухбир чақириб, очлик эълон қиламиз, деб, латифалар билан ўзимизни овутиб ва совутиб ўтирдик. Бир пайт соқоллари ўскан, бундайроқ кийинган иккита йигит пақир кўтариб ёнимизга келишди. Улар бизга пепси, фантага ўхшаган салқин ичимликлар олиб келишган эди. (Худди Покистон божхонасидагидай. Буларнинг шу одатлари яхши экан. Бизда чиллада ҳам, саратонда ҳам қайноқ чой тугилади). Кўнглимизга анча ёруғлик тушди: хайрият, сийлашларига қараганда мисриш чопонлар кийдирилиб, Қорасув пичоқлари тақилганга ўхшайди...

Биз олтовлон алоҳида, жуфт-жуфт бўлиб ўтирдик. Ҳар ким ўз ҳаёллари фикр-режалари билан банд. Мен эса атрофни кузатиб, томоша қилардим. Тан олиш керак, сарҳад ҳудуди кўркли — хиёбон, боғ сифат эди: баланд-паст дарахтлар, гуллар, жониворлар...

Ёқимли, салқин шабада эсяпти. Мана бу ернинг ҳавоси ўзимизнинг водий иқлимини эслатиб юборди. Биз ўтирган майдончага тўқ яшил барглари кўп ва силлиқ, шохлари шажара-шажара бўлиб кетган баланд, кекса ва улкан дарахтлар соя солиб турарди. Қарға, муттаҳам олақанот ва бошқа қушлар чирқираб юришарди. Бир олақанот қаёқдандир оч яшил рангли тўтини қувиб келди. Тўти тепамиздаги дарахтнинг бўқоқдай шишиб турган, тешиги пастга қараган ковагига қочиб кириб кетди. Олақанот пастроқдаги шохга кўниб, пойлаб турди-турди-да, учиб кетди. Кавақдан бошини чиқармай кузатиб турган тўти «душман» даф бўлганига ишонч ҳосил қилгач, чиқди-да, майдоннинг нариги четидаги дарахтга ўтиб кетди.

Покистон божхонаси ҳовлисида кўрганemiz олмахонсимон жониворлар бу жойда дарахтда, ерда жуфт-жуфт бўлиб, ҳуркимай-чўчимай, бемалол юришарди. Дарвоқе, уни бурундуқнинг бир тури, дейишди. Жуда чаққон жонивор экан. Айниқса, жажжи қулоқларини митти оёқчаси билан қашиши торнинг резидай тез эди.

Қушлар чуғур-чуғури борган сари авж ола бошлади. Жуда майда, чимжилоқдай келадиган қора, кулранг қушчаларни (колибранинг бир тури бўлса керак) биринчи марта кўришим эди. Тўтилар бемалол учиб юришибди. Эҳтимол, булар қафасда боқиладиган турларидан эмасдир. Мусича ҳам бор, бироқ сал ихчамроқ, ранги очроқ эди. Бўйни қаймоқ ранг қарғалар ғалат бир салобат билан қанотларини сор каби аста қоқиб учишарди. Олақаноат ўз юртида (биздагиларни зиёдли қурт-ҳашоратни йўқотиш мақсадида шу Ҳиндистондан олишган дейишади. Лекин у ҳам анойи эмас экан, бемаза қурт-қумурсқадан кўра ширин узумларни яхшироқ кўраркан. Ўзиям бутун ютади жонивор) янада эркин, гердайиб, ювош тўти, беозор мусичаларни тизғиратиб қувиб юрибди. Умуман, бу ердаги қушларнинг уни ўткир, жангарироқдай туюлди.

Шу ерда икки қоши ўртасига қизил хол босилган ҳинд аёлни ўз юртида, ўз кўзим билан кўрдим. У оқ ҳарир кўйлак (сарий эмас), қизил гулли нимча кийиб, елкасига янада тўққизил гулли сари ташлаб, бола кўтариб олганди, ёнида яна бир қопқора бола онасининг этагидан тутиб пилдираб борарди.

Хуллас, шаббода, кўкаламзор хиёбонлар, қушлар сайроғи, бошқа кўнгилахуш манзаралар асабларимизга

анча ором берди. Умуман олганда ҳам, чегарачилар бизни қанча диққат қилган бўлишмасин, барибир кайфиятимиз яхши, руҳимиз баланд эди. Сабаби — биз сеҳрли Ҳинд диёрига кириб олгандик ва мана шу биз ўтирган майдон-хиёбоннинг чиройли табиати, рангоранг қушлар чуғур-чуғуридан Улуғ Ҳиндистон нафаси, ҳиди келиб турарди. Яна биз мулоҳаза қилардик: Ҳозир Бобур авлодлари бўлганида бизни бошқача кутиб олишармиди... Бу ерда сарғайиб ўтирмасмидик...

Ниҳоят, раҳбар билан таржимонимиз чиқишди. Машқлари ўртача эди. Шундай қарорга келишибди: Зокиржон Машрабов таржимон билан буңдан ўттиз чақирим наридаги Амритсар шаҳрига бориб Деҳлига қўнғироқ қилишадиган, қўнғироқ билан иш битмаса, пойтахтга бориб, керакли идоралардан машина билан ўтишга махсус рухсат олиб келадиган бўлишибди. Унғача биз шу ерда кутиб турар эканмиз. Чегара маъмурияти бизни ётоқ билан таъминлайдиган ва бутун кечкурун меҳмон қиладиган бўлибди.

Дарҳақиқат, ҳадемай майдонча ёнидаги ошхонага таклиф этишди. Овқатлари бизнинг таомномаларда йўқ; озгина саби (ё сабзисимон бир нима) бўтқаси, бақлажон бўтқаси (аччиқ), нўхотсимон сариқ (ё қуюқмас ё суюқ) бир овқат... Нон бу ерда ҳам чевати экан, чеватининг ҳам қулчаси—кафтдайгина, юм-юмалоқ. Ҳамма овқатлари, ҳатто чеватиси ҳам заҳардай аччиқ эди. Бир замонлар сайёҳ Афанасий Никитинни ҳам аччиқ таом билан «сийлашиб» устидан кулишган эди. Шу воқеани эсладим...

Раҳбар билан таржимон биздаги «Муравей»га ўхшаган моторолёртаксига ўтириб, жўнаб кетишди. Биз Синток сингх, Кулвон сингх деган зобитлар ихтиёрида қолдик. Тўғрироғи бирон гап чиқса шу иккаласига мурожаат қиларсизлар, дейишди чегара раҳбарлари. Машинамизни бир четга тортишиб, калитини ана шу зобитлардан бири олиб қўйди. Кейин бизни бу ердан юз қадамча наридаги бир қаватли пастаккина бинога бошлаб боришди. Катта бир хонага (бир вақтлар ресторанининг зали бўлган экан) 6 кишилик жой ҳозирлаб қўйишибди. (Шунисигаям раҳмат).

«Меҳмонхона»мизнинг орқа томонидаги ҳовлига чиқдик. Сийрак дарахтзор ва ям-яшил хиёбон. Озодалиги унча эмасу лекин чиройли, кўзни яшнатади, пойафзал билан босгинг келмайди. Шу майсазорга тўшақларимизни солиб, ўз уйимиздагидек хотиржам

ёнбошлаганча суҳбатга тушдик. Ҳаво очиқ, осмон му-
саффо эди. Ҳамишагидай, «Етти оғайним» мен билан
бирга, фақат, сал баландроқда эди холос.

Хиёбоннинг у ер-бу ерида нимадир худди олис
юлдузларнинг хира ва заиф шуъласидай йилт-йилт
қиларди. Шуълалар гоҳ йўқолиб, бир оздан кейин
сал нарида пайдо бўлиб қоларди. Аввалига бу бизга
сирли бир нарсадай туюлди. Кейин улар бирданига
кўпайиб, хиёбоннинг ҳамма бурчакларида, дарахт-гул-
лар узра живир-живир қилиб, йилтиллай бошлади.
Шундагина бу фаройиб мавжудотнинг ёнар капалак-
лигини англадик. (Унинг митти жисмида фосфор бор-
да!) Тутиб кўрдик: қўлга ҳам илашмайди. Табиатнинг
мўъжизаси ҳам кўп-да!..

Ётоқхонамиз, иккита катта кондиционер, шифтда
ҳам бир жуфт шамол ҳайдагич айланиб турган бўли-
шига қарамай, дим эди. Темир паррақлар гўё иссиқ
шамол пурқарди. Ухлаш аёнча қийин бўлди...

7 август, шанба.

Эрта уйғондим. Андижон, ёру биродарлар, эски та-
нишлар тушимга кирибди. Умуман, йўлга чиққани-
миздан бери ўзимизнинг она юрт, кўнгил яқинларим
тушимга кираверади. Бобур ҳам шундай тушлар
кўрган, соғинган, қийналган бўлса керак.

— Ҳиндистон заминида ҳам бир кеча туналди, —
деди ён каравотда ётган Тўлқин ака ва менга қараб,
қалай, яхши тушлар кўрдингизми, деб сўради. У ётган
жойида бемалол, ёзилиб тутатарди.

— Авлиё бўп кетинг-е, — дедим ва миямдан бу одам-
нинг кўп чекишидан бошқа камчилиги бўлмаса керак,
деган фикр ўтди. У ҳар жиҳатдан сафарбоп, ҳамма-
боп, касби боис дунёнинг кўп жойларини кўргани
учунми, дунёқараши — фикр доираси кенг, ўта си-
ник, камтар, ювош эди.

Дарвоқе, таажжубки болалик қадрдон дўстим Баҳ-
ром кунда ё кун ора тушимга киради.

Ётоғимизнинг орқа томонида душ бор экан, роҳат
қилиб чўмилдим. Қанча сув тегса ҳам баданим совий
демасди. Елкамга шовуллаб қуюлаётган душ «шарша-
ра»си остидан чиққон келмайди. Аммо, бошқалар ҳам
навбат кутиб туришарди.

Яна ҳамма хиёбонга чиқди. Мўъжазгина бу хиё-
бонга тонг янада ажойиб жозиба, фусункорлик ба-

фишлаганди. Ранго-ранг дарахтлар, гуллариу гиёҳлар ҳиди, қушлар сайроғи тутиб кетган эди. Хиёбон жуда текис, майса кийгиздай қалин ва чим-чатири; кафтдай ер очилиб қолган жойи йўқ.

Не бахтки, ҳаво айниб, онда-сонда битта-иккита ёмғир ҳам томчилаб турибди. Лекин қилт этган шабада йўқ. Майсазор шудрингдан нам эди.

Хиёбонда пастак, манзарали дарахтлар кўп эди. Айниқса, маржон-маржон майда қизил гулли, бута-симон ўсимлик хиёбон ҳуснини жуда очиб юборган эди. Бу сершоҳ дарахт-гулнинг шокила-шокила шакли кўзмунчоқсимон (ундан сал каттароқ ва узунроқ) қизил шоналари очилган сари пушти тусга кира борарди. Унинг ҳиди ҳам хушбўй, бинобарин нектари ҳам жуда ширин бўлса керак, колибра қушчалари ҳам, ҳар турли капалаклар, асаларилар ҳам ўзларини ана шу бута гулларига уришарди. Асалари белигача узунчоқ шонагул ичига шўнғиб, нектар сўриб бол йиғарди. Табиатан бесабр капалаклар қўним билмай, гулдан-гулга кўчиб юришади. Колибралар эса... Ҳа, дарвоқе, колибралар ҳақида... Катталиги қовоқ аридай келадиган бу митта жонивор ер юзидаги қушларнинг энг кичкинаси, энг жажжисидир. Шунга қарамай уларнинг юраги бургутникидай катта ва жасур. Улар баъзан гала-гала бўлиб, ҳатто ёлғиз ҳолатда ҳам қирғийми; бойқушми; хуллас ўзидан юз баробар улкан ва кучли, яна, йиртқич қушларга дап қилиб қолишади. Улар бошқа ҳеч бир қуш, паррандада йўқ ғаройиб хислатга эга, яъни колибралар ҳар томонга — олдинга ҳам, орқага ҳам, ёнига ҳам ҳатто вертолёт каби тиккасига пастга ҳам, юқорига ҳам бемалол учаверади. Бир кунда ўз вазнидан икки баробардан ортиқ овқат ейди, — деб ёзишади китобларда. Йўғ-е, дегинг келади. Лекин табиатда қанақа ғайри ҳодисалар бўлмайди дейсиз... Дарвоқе, бу антиқа қушларнинг асосий ватани Америкадир. Биз ёқларда, яъни Ўзбекистонда, ҳатто Фарғона водийсидай ҳар турли қуш-паррандалар, ўсимликларга бой масқанда, табиат ўз саҳоватини ва тароватини намойиш қиладиган Кавказнинг курорт шаҳарларида, Венгрия, Чехословакия ва бошқа хорижий юртларда ҳам колибраларни учратмаганман. Булар Ҳиндистон ҳудудида азалдан бормикин ё Америка томонлардан олиб келиб кўпайтиришганмикин?... Хуллас, ана шу камёб ва ноёб жониворлар бута-гул узра шохдан-шохга учиб-қўниб ўйна-

шар, бир жойда жажжи чиройли қанотчаларини пириллатиб, узоқ-узоқ туришар ва гул ичига шўнғишарди. Бирон хавф сезишса бир зумда кўздан ғойиб бўлиб қолишарди.

Хиёбонда ўзини кўз-кўзлаб турган ўсимликлардан бири сариқ карнай гулли магнолиялар эди. Яқинроқ борсангиз димофингизга «магнолия» атрининг ҳиди урилади. Хиёбоннинг чап бурчагида бир тўп банан ўсиб ётибди. Узун ва энли, қамишсимон новда-япроқлари, бодрингсимон мевалари ғужум-ғужум бўлиб, учидан қовунсимон сиёхранг гули осилиб турарди. Меваси ҳозирча пишмаган: ям-яшил эди.

Бошқа бир бурчақда бир туп папайя — қовун дарахти ҳам бор эди: унинг мевалари ҳам тепада, ғуж-ғуж бўларкан. Бизнинг иқлимга ноҳос бу неъматни жуда шифобахш деб таърифлайдилар. Ўта озгинликда, тинка қуриш хасталигида, безгакни даволашда, гижжани ҳайдашда қовун дарахтининг меваси, барги, уруғидан фйдаланишаркан.

Банан ёнида бамбукдан ясалган шоти турибди. «Тугилмаган бузоққа қозик» дегандай, банан, папайялар пишганда ишлатиш учун олиб бориб қўйишибди шекилли.

— Бананнинг тўрт донаси бир одамга кечгача овқат бўлади, — дейди бу бораларда анча «илми» бор Тўлқин ака. — Калорияси жуда кучли: фазогирларнинг сиқма идишдаги овқатлари таркиби асосини банан ташкил қилади.

Осмонда калхатлар катта-кичик доира ясаб, ўз ҳудудини кўриқлаётгандай айланиб юришарди.

Нонушта масаласида бошимиз қотиб ўтирувдик, тахминан қирқ беш-эллик ёшлардаги сўйлоқ тишли бир одам келиб, «чой ичасизларми?» дегандай бир гап сўради. Биз тушуниб-тушунмай «ҳа» дедик. Фақат Тўлқин ака «цукар» деганини англаб, «йўқ, керакмас», деди.

Йилтироқ қоғозга ўралган икки қути печенье (бир сўмлик сўлкавойдай) билан олтига 100 грамлиқ истиконда ширчой олиб келди. Термосимизга қайноқ сув қуйиб бериб, кетди.

«Буларнинг одамгарчилиги тузук экан,» деб ўзимизда йўқ мамнун, чойни майда хўплаб, тамадди қилдик. Ярим соатлардан кейин бояги одам қўлида калкулятор билан келиб, имо-ишора билан ҳисоб-китоб

қилиб, 34 рупий чўзинглар, деб қолди. Капалагимиз учди. Худди ўзимиздагидай, «қиммат-ку» дегандай эътироз билдирдик. У одам бир парча қоғозга ёзиб аранг тушунтирди: иккита печенье — 12 рупий, бир истикон чой — 2 рупий, қайнаган сув — 10 рупий эмиш! Мен шарқ мамлакатларида озиқ-овқат қиммат деб эшитганман, лекин бунчалик бўлишини ўйламовдим.

Бизда ҳинд рупийси йўқ эди. Ҳаммада оз-оздан Покистон рупийси бору, бу икки давлат пулининг қиммати ўртасидаги озгина фарқни тўғри келтиролмай, ҳинд ҳам, биз ҳам анча хуноб бўлдик. Тўлқин ака билан Фаррухнинг бу борадаги озми-кўп тажрибаси ва тушунчаси иш бериб, бир амалладик. (Тўлқин ака анча-мунча инглизча сўзларни ҳам биларди).

Шундоққина теппамиздан «қий-қий-қий», деб қийир учиб ўтди. Ундан кейин яна бир қора қуш ва бошқа қушлар, жигарранг катта капалак...

Хиёбонга сафар кўрпачаларимизни тўшаб ўтирибмиз. Дарвоқе бу жойни хиёбон деб ҳам бўлмайди: бир томони—бизнинг «меҳмонхона»миз, қолган уч томони бетон девор билан ўралган. Худди уй қамоғидай. Узоққа чиқиш мумкин эмас. Давра қуриб бадиият ҳақида, Бобур ва унинг «Бобурнома» асари ҳақида суҳбатлашамиз, ўша даврдаги ва ҳозирги жой номлари ва қиёфасини мулоҳаза қиламиз, дастлабки сафар таассуротларимизни ўртоқлашамиз.

Ҳаво айниброк турибди, бироқ дам, нафас олиш қийин — нам ҳарорат юқори. Ёнбошлаймиз, турамиз, диққат бўламиз, муҳокама қиламиз, тахминий башоратларимизни айтамиз, умидвор бўламиз... Яхшиямки гуллар, қушлар, бурундуқ бор экан, шуларни томоша қилиб, ўзимизни чалғитиб вақт ўтказаямиз.

«Бизнинг» боғ-хиёбонда бурундуқ дегани роса кўп экан. Ҳар бир дарахт атрофида, деворлар устида жуфт-жуфт бўлиб қувлашиб юришибди. Табиат ажойиботларининг яна бир жонли мисоли бўлган бу хушбичим жониворнинг думи жуссасига нисбатан уч баробар узун, сичқондан катта, каламушдан кичик, лекин чўзинчоқ, тепа қисмида думидан то бўйнигача, қулоғигача панжа изисимон учта йўл-йўл ҳошия бор. Дарахт танасида пастга физиллаб тушиши ва гоҳо ерга етай деганда тек қотиб узоқ туриб қолиши яъни хатти-ҳаракатлари ниҳоятда жозибали. Хавф-хатар сезса икки оёғида тик турганича атрофни олазарак кузатади, митти кўзлари бесарамжон жовдирайди...

Кечаси бутун баданимга иссиқлик тошиб кетган эди. Ҳар замонда душга бориб, марганцовка билан ювиниб келаман. Бир оздан кейин яна терлаб кетавераман, намчил иссиқ бетоқат қилаверади. Яхшиям шундай кўкаламзор майдон. Бўлмаса...

Пешинга яқин бурундуқлар қаёққадир ғойиб бўлиб қолишди, бошқа қушлар ҳам: салқинроқ, захроқ кавакларга уриб кетишди шекилли...

Тушликка тушонка иситдик. Кўчадан чевати олиб келдик. Ўнта. Осмонга тутсангиз қуёш бемалол кўринадди. Бир донаси — 1 рупий.

Нон-кулчаларимиз моғорлаб кетибди. Сайфиддин ҳожи ака саралаб, эринмасдан майдалаб ташлади. Бир дунё қаттиқ нон бўлди.

Бу ернинг қарғалари ҳам жуда жангари эди. Қоровулимизнинг шумшайганроқ ити биз ташлаган бирикки бўлак қаттиқ нонни қусурлатиб чайнаётган эди, бир қарға қаердан пайдо бўлди—билмай қолдик, шиддат билан, сорсимон учиб келди-да, нонни тумшуғи билан илиб олиб, яна шиддат билан кўтарилиб меҳмонхонамиз томига қўнди... Бечора ит гингшиб, ноннинг қолганини ҳам ташлаб қочди...

Ўзимиз томонда ғўза ҳашоратига қарши сепиладиган захарли дорилар туфайли йўқ бўлиб кетган сасиқ полишах (худ-худ)ни ҳам шу ерда кўрдик.

Кечки пайт хиёбоннинг кун ботиш томонидаги тарвақайлаб, ер бағирлаб ўсган магнолия ва ғужум-ғужум оқ карнай гулли (гул-барглари ғоят нафис) дарахт-гуллар оралиғида қирғовулнинг бир жонон нори пайдо бўлиб қолди. У жуссаси кичкина бўлишига қарамай камалак ранг, чиройли патларини кўз-кўз қилгандай, ёш, олифта бўйдоқларсимон солланиб юрарди.

Ажаб, нари борса йигирма беш-ўттиз сотихли хиёбон, дарахт ҳам кўп эмас, аммо қушлар, парранда-даррандалар шунча бисёр ва хилма-хилки... Чумчуқлар, калласи катта, қоп-қора шох чумолилар, митти қумурсқалар, чивин (биздагига қараганда майдароқ), қўнғиз, ниначи, пашшалар... ва яна ҳар турли майда ҳашоратлар, мавжудотлар...

Мен «Бобурнома»ни эслайман. Бобур Мирзо Ҳиндистон табиатини—иқлимини, тоғларию, ерларини, сувларини, ҳайвонот оламини, парранда-даррандаларию ўсимликларини жуда кенг, батафсил, ҳарқандайин жуғрофийшунос, биолог, зоолог олимлардан-да мукамалроқ ҳам илмийроқ таъриф ва тавсиф этган-а. Маса-

лан, адашмасам, эликга яқин, балки ундан ҳам кўп парранда турларини келтириб, ҳар бирининг шакли-шамойили, ранги-туси, ўзига хос белгиларига алоҳида-алоҳида тўхталган. Жумладан товус сифатларининг ўзи салкам бир саҳифа, беш-олти хил тўтининг феъл-атворию бир-биридан фарқлари, қай бири қай даражада сўз ўзлаштира олишигача шарҳланиб, тасвирланади... Дарҳақиқат, шу кафтдай жойда шунчалик, Ҳиндистоннинг катта ўрмонларида қанақа экан, деб ўйлайман ва юрагим ўша томонларга орзиқиб талпинади...

8 август, якшанба.

Кеча иссиқдан шикоят ва арз қилганимиздан сўнг боғхона маъмурияти ходимлари хонамизга яна бир жуфт иккита одамнинг кучоғи аранг етадиган вентилятор қўйиб беришган эди. Бел, оёқларни чатоқ қилмасайди, деб хавотирланиб ухладим. Қаяқда, эрталаб яна терлаб-пишиб уйғондим.

Ҳовлига чиқсам хиёбонда бир жуфт лойхўраксимон қуш юрибди: оёқлари узун, ингичка, тепаси кулранг, боши, бўйни ва белининг учи қора, тумшуғи қизил, елка ва қорни оқ... Майда қадамлар билан озгина-озгина юриб, у ёққа-бу ёққа анча қараб туради-да, мўлжалаб туриб бир жойга тезда юриб боради ва майсалар орасидан ниманидир шиддат билан чўқилай бошлайди.

Шайтонча бурундуклар яна жуфт-жуфт бўлиб, пилдираб ўйнаб юришибди.

Бугун шабнам кечагидан ҳам қалинроқ тушган, майсалар йилт-йилт қиларди.

Қизил кўзмунчоқ гулли ўсимлик шохларида колибралар ғунчаларнинг тотли нектарини эҳтирос билан сўриб юришибди. Уларнинг пириллаб, арилар каби гуддан гулга учиб-қўнаётганини кўрган одам беихтиёр жони ичига сиймайдиган бесарамжон, бетоқат жонивор экан-да, деб ўйлаши шубҳасиз. Лекин бугун хиёбон маликасидай очилиб-сочилиб турган гул-дарахт атрофида ҳақиқий асаларилар ниҳоятда кўпайиб кетган эди.

Девор ортидаги оқ баданли дарахтда тўп-тўп зангори тўтилар кўринди. Яна, жуссаси ва думига қараганда тўқ қизил тумшуғи узун ва эгри, икки ёни, қанотларининг чети ҳаворанг бир қуш, чумчуқсимон, фақат, қорамтир, қорни билан думи ўртасида ҳошия бор қуш, яна бир кулранг тусли, думи ингичка ва

узун қуш пайдо бўлиб қолди. Хиёбонимиз жонли табиат бурчагига айланиб борарди. Менинг назаримда, бу ранго-ранг қуш, паррандалар хиёбонга биз ошиён қурганимиздан кейин бошқа ёқлардан кўплаб учиб келишмоқда эди. Ё улар ҳам бўйига етган навозишли ҳинд қизларидай ўзларининг бор-йўқ бисотию ҳусни жамолларини одамларга, хусусан биз каби ўзга юртдан келган ва уларни маҳдиё бўлиб томоша қилаётган меҳмонларга кўз-кўзлашни яхши кўришармикин...

Мен ботаника ва зоология илмидан анча узоқлигимни яна бир бора ва чуқурроқ ҳис қилдим. Агар шу ўсимликлар ва паррандаларнинг номларини, табиатини яхши билганимда икки бора ортиқроқ завқ олган бўлардим, деб ўйладим. Мен бу жониворларни ўзимдан ҳам кўра катта ўғлим Жаҳонгирга кўпроқ илдиндим. У ҳайвонот дунёсини жуда яхши кўради. Сетон-Томпсоннинг китобини ўқийвериби ёдлаб юборган менимча...

Чевати олиб келиш учун (дарвоқе, уни ҳиндлар «чепоти» дейишаркан) божхона гузарига чиқиб кетаётиб, меҳмонхонамизнинг олди томонидаги майдончада чайла-чодирини йиғиштираётган япон йигитини кўриб қолдик. Тўлқин ака билан Фаррухнинг бутун маҳоратию билимларини ишга солишлари натижасида японнинг сайёҳ, биз каби мусофир эканлигини, мотоциклда дунёни айланиб чиқмоққа аҳд қилганини англадик. (У бизга йўналишлари харитасини кўрсатди). Мотоциклга илиб ташланган ашқол-дашқол мотоциклга икки баробар (ҳатто примуси ҳам бор) келарди. Шунча юк билан қандай юраркин, деб ҳайрон бўласиз.

Айтгандай, бугун тушимда Турсуноини, Жаҳонгирни ва бошқаларни кўрдим. Бир қизни таниёлмай, «Сиз Зухромисиз» деб сўрасам (аслида Зухро исми танишим ҳам, қариндошимиз ҳам йўқ), «йўқ, мен Моҳимман», дейди...

Пиримқул Қодиров тасвирлаган Моҳим бегим (Бобур Мирзонинг суюкли хотини) менда ўзига нисбатан кучли меҳр уйғотган ва унинг латиф қиёфасини ўзимча тасаввур қилиб, гўзал исмини суюб-суюб тилга олиб юрардим. Шунинг учун ё балки унинг меҳрибон ёри-султони изларини тавоф айлаб кетаётганимиз учун тушимга кирдимикин...

Соат саккизларда Зокиржон ака билан Аҳмаджон кулиб кириб келишди. Худди йўқотиб қўйган шерикларимизни топиб олгандай хурсанд бўлиб кетдик.

Уларнинг ҳам машқи балад эди. Қисқаси, Деҳлига боришиб, Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги консули Аҳмадҷон Луқмоновга учрашибди, у орқали Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехта билан телефон орқали гаплашишибди. Лекин иш вақти тугаб қолиб (кеча—шанба, иш—соат иккигача экан, бугун дам олиш куни), Ҳиндистон ҳукумати билан гаплашишолмабди. Эртага душанба куни ҳам қандайдир байрам муносабати билан иш куни эмас экан. Луқмонов кўнглини тўқ қилаверинглар, ҳаммаси жойида бўлади, деб жўнатибди.

Суюнчли хабар муносабати билан ош қиладиган бўлди. Аҳмадҷон билан катта ҳожи ака (Сайфиддин Жалилов) икки чақиримча наридаги қишлоққа бозор қилгани кетишди.

Хиёбонимизда (энди у бизники бўлиб қолди, чунки бу ерда биздан ва қоровулдан бошқа ҳеч ким йўқ, унинг биргина лапашанг ити ҳам қора қарғанинг бир ҳамласи биланоқ ўтакаси ёрилганми, ўша жуфтакни рослаган бўйича қораси кўринмайди. (Қайси бир бурчи—кавакларда писиб юрган бўлса керак). Яна бир қуш пайдо бўлди: қумрига ўхшайди, лекин кичикроқ, дарахт танаси билан рангдош. Таажжубки, худди бизнинг кўзимизни куйдирмоқчи бўлишгандай аксарият қушлар жуфт-жуфт юришарди. Бурундуклар-ку бир неча жуфт ва ҳеч бир-бирдан ажралишмайди, доим қулашмачоқ ўйнашиб, бир-бирига суркалишгани-суркалишган. Чарчашса, ўртачароқ шох танасига тўрт оёқлаб чирмашиб, қорни билан қапишиб ором олишарди. Ҳар бир қилиғи шундай ёқимлики, томоша қилиб зерикмайсиз.

Сайфиддин ҳожи ака иккимиз навбатчи, яъни бош ва ёрдамчи ошпазлар бўлиб тайинланишимиз муносабати билан қадрдон хиёбоним ва суюкли эрмагим бўлиб қолган жониворларни бир неча соатга тарк этишга тўғри келди.

Юқорида айтганимдай, бизнинг ётоғимиз собиқ обод ва гавжумгина рестораннинг умумий овқатланиш зали бўлиб (юқори тарафда буфетнинг кенг дарчали ромлари турибди), ён томонида собиқ жуда катта ошхона (кухня)си ҳам бор эди. Унинг анчадан бери тузук-қуруқ фойдаланилмаётгани сезилиб турарди: деворлари қорайиб, сувоқлари кўча бошлаган, у ер-бу ерга тўнтариб қўйилган кострюлкасимон қозонларни чанг босиб ётар, полига ҳам яқин-ўртада супурги тегмаган эди.

Ҳожи ака майкачан, йўл шалварининг почасини қайириб, яланг бошига чамбарак қилган оқ дурранинг бир учини қулоғи ёнига тушириб, ишга киришди. Дарвоқе, ошхонада овқат пиширишга ҳам ижозат олдик. Қоровул Мали (биз уни Абдумалик деб атайдим) бизга унча рўйхушлик бермай юрувди, примус ёқишга, чой қўйишга ҳам рухсат бермаётганди. Кеча кечқурун қиёмат маст бўлиб хиёбонда, майсазорда роса у ёқдан бу ёққа думалаб ётди. Эрталаб ҳам қовоқтумшуғи осилиб, гангирбошга ўхшаб юрувди, раҳмимиз келиб, боши оғриғига дезинфекция учун олиб юрган спиртимиздан озгина қуйиб берувдик, ҳамма нарсани инъом қилиб юборди, примусни ванфиллатиб ёқиб берди, чой муаммоси юз фойиз ҳал бўлди. «Оғизни мойлаш»нинг хосияти шунақа зўр-да! Абдумаликнинг чехраси ҳам ёришиб кетган эди. У қаёқдандир ўзига ўхшаган шеригини топиб келиб, бизга ёрдам бера бошлади. Улар анча ҳазилкаш ҳам чиқиб қолишди. Аччиқ емаслигимизни билиб, нуқул қалампирни кўрсатишади, қозонга ташлашмоқчи бўлишади, ҳай-ҳайлаб қоламиз. Абдумаликка «ўтказиб қўйганимиз» учун биз ҳам анча дадиллашиб қолган эдик, ҳожи ака «кафгир билан бошингни ёриб қўяман», дегандай, пўписа қилади. Барибир гўшт қовураётганимизда кўзимизни шамғалат қилиб туриб чаён қалампирдан иккитасини солиб юборишибди.

Яхшигина ош бўпти. Ўзиям, паловимизни соғиниб қолган эканмиз, маза қилиб едик. (Абдумаликка ҳам бир ликоб солиб бердик). Кейин, яна бекорчилик. Ис-сиқ. Дам ва нам. Нафас олиш, вақт ўтиши қийин.

Ниҳоят, соат ўнларда хушхабар келди: божхона маъмуриятига Ҳиндистон диёрига машина билан ўтишимиз учун Дехлидан Ҳиндистон ҳукуматининг махсус кўрсатмаси (факс орқали) келибди! Хужжатларни текшириш ва расмийлаштириш бошланди. Қоғозбозлик ва расмиятчиликнинг учига чиққан жойи шу ер экан. (Айтгандай божхона жойлашган бу жойнинг номи Ваага эди).

НИҲОЯТ ДАРВОЗА ОЧИЛДИ!

Соат ўн бирдан элик дақиқа ўтганда Ҳиндистон дарвозаси очилди! Раҳбар ҳам, бошқаларимиз ҳам «ҳайданг, тезроқ, ҳайданг» дедик Обиджон акага. Че-

гарадан Дехлигача 488 километр экан. Қани энди, иложи бўлсаю учиб кетсак ва тез етсак... Ҳадемай анча ичкарига кириб олдик, гўзал манзарали жойлардан ўта бошладик. О, Ҳиндистон табиати!.. Шу экинларни, шу дарахтларни шу ҳинд халқи ўз қўли билан экканмикин? Жуда бепоеён-ку, жуда кўп-ку...

Атрофдаги экинларнинг аксарияти шоли ва макка-жўхори эди.

Кўча текис, йўлнинг икки бети ўрмонсимон дарахтзор. Идорага ўхшаш биноларнинг олди хиёбон. Аммо, савдо расталари бошланган жойдан ивирсиқлик, ифлослик кўзга ташланарди. Яшнаб келаётган кўзингиз хиралашади, дилингиз равшанлигига дарз кетади.

Кўй, эчкилар, чўмилаётган сигирлар сероб эди, онда-сонда «ғўрт-ғўрт» қилиб юрган чўчқалар учрайди. Мотоцикл миниб кетаётган аёлни кўриб ҳайрон бўлдим. Ўзимизда ҳеч учрамаган воқеа.

Ўн икки яримда Панжоб штатига қарашли Амритсар (AMRITSAR)га кириб бордик. Пештоқлар, деворлардаги ранго-ранг тусдаги эълонлар, рекламалар ва бошқа лавҳаларни кўрибоқ ичимдан бир энтикиш келди. Ҳиндистоннинг мен кўраётган биринчи шаҳри!

Кўринишидан анча эски шаҳарга ўхшайди: кўчаларида дарахт жуда кам. Бироқ, меъморчилиги ўзига хос: аксар фиштли бинолар...

«Сангам» номли кинотеатр кўз олдимда ҳинд фильмларини жонлантирди.

Велосипед ҳамма кўчаларда фарам-фарам бўлиб ётибди, шаҳар велосипед бозоридан иборатми, деб ўйлайсиз. Афсуски... ахлат ҳам кўп эди.

Бироқ, баҳри дилингизни очадиган манзаралар ҳам бор. Булар юзлари очиқ, ўзига оро берган ҳинд аёллари, шўх-шаддотлиги юз-кўзидан билиниб турган зебо қизлар... Извошларда виқор билан ўтирган қиз-жувонларнинг қайси миллатга мансублигини дафъатан ажратолмайсиз: ҳиндча кийинган, яъни калта, юпқа камзулларда, беллари очиқ (ҳаммасиники эмас), елкаларига сарий ўраган, манглайда холи ҳам бор, бироқ жуда оппоқ, «сутга чайиб олинган» деган иборани уларга нисбатан бемалол қўллаш мумкин. Мен умуман Ҳиндистон аёлларининг бу даражадаги оппоқ юзлари бўлмаса керак, кинода грим билан оқартиришадди, деб ўйлардим.

Шаҳардан чиқишимиз билан яна икки томонда тумонат семиз моллар (қорни ерга тегай дейди), молхо-

налар, боғ-роғлар, кўкаламзорлар, тўлиб оқаётган катта анҳор бошланди. Бизнинг йўлларимиз шу жиҳатдан анча қашшоқ экан, деган хулосага келдим: катта йўлга-ча қадаб пахта экилади. Кўп жойларда йўл билан пахта далалари орасини фақат бир қатор тут ажратиб туради. Амритсар — Дехли йўлининг иккала томонида ўн-йигирма қадамча дарахтзор (ости ям-яшил майсазор, мол-қўйлар маза қилиб ўтлаб юришибди), ундан уёғи шолитор ё бошқа экин... жуда катта ҳудуддаги шолитар ниҳоятда бир текис, яшнаб ўсяпти. Шунча майдонлардаги шолити қўл билан кўчат қилиб экиб чиқишаркан. Қойил-ей, дейман. Лекин одам кўп, ишчи кучи етарли бўлса керак-да. Ҳам, турган гапки, экиннинг оласи, чаласи йўқ, бинобарин, ҳосил кўп ва мўл бўлади. Ҳинд замини, иқлимнинг ажойиблигини қаранги, бир жойда шолити ўришяпти, нарироқда эса, экишяпти. Демак ердан кетма-кет камида 3 марта ҳосил олиш мумкин. Аммо, сув ҳам сероб экан. Сал аввалроқ йўлни бир канал кесиб ўтган эди, ҳозир ўнг ёнимизда йўл ёқалаб канал оқяпти, кўп юрмай, катта бир дарё келди. Дарёдан кейин йўл бир оз торайди. Икки томонда терак қатордай саф тортиб ўсган оқ баданли дароз, сарв қомат, оққайинга ўхшаш (Тўлқин ака евкалифт бўлса керак, деб тахмин қилди) дарахтларнинг учлари бир-бири томон эгилиб, кўчага қалин соя солиб турарди.

Менинг кўнглим энди анча хотиржам бўлиб, табиатнинг ўзгарувчан манзараларидан олам-олам завқ олиб борардим. Албатта, Бобур ўтганда бу текис, чиройли йўллар йўқ эди, балки тупроқли, сўқмоқдан каттароқ оддий йўл, атрофи тўқай, ботқоқликлар бўлгандир. Лекин, имоним комилки, Бобур шу атроф-ҳудуддан, Понипатда бўладиган жанг тадоригида борар экан, қалбида бир дунё ташвишу саосима, ҳадиғу хавотир билан ўтган. Шу жойларнинг ҳавосидан нафас олган. У бир неча кун қўниб, фаним билан тўқнашув бўлиш эҳтимоли бор жойларнинг азмойишини олган, Султон Иброҳим Лўдийнинг ҳарбий имкониятлари, сирларини ўрганган қишлоқ Шоҳобод шу йўлга яқин бўлгандир. «Бобурнома»да ўша йўллар, ўша кунлар ҳолати шундай тасвирланган:

«Ул юртдин кўчиб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта таваққуф бўлди... Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма секки-

зида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзиға устара ё микроз тегурди, тарих сана 961 бўлмай.

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошладиким, бир куруҳ-икки куруҳ, кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом қила-қила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб, Шоҳободдин ора икки кўниб, Жўн дарёсининг ёқосига Сарсова ғарбиси келиб туштук. Ҳожа Калоннинг навкари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сеники бўлсун... Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйиға боқа икки кўч кўчуб эдиким, тил тута борғонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт куруҳ Иброҳимнинг доирасидан берирак доира уриб ўлтурбтур...»

Ҳаммасидан ҳам ўз аскаридан қарийб ўн баробар ортиқ кучга эга бўлган ёғий билан тенгсиз ва беомон жанг қилгани кетаётган одамнинг кўнглига сайру боғу сайри дарёлар сиққанини қаранг. Шундай имконлар ҳақида ўқиғанингда беихтиёр шоҳу султонларга ҳавасинг келиб кетади-да. Аммо бу қадар дарёдиллик ва завқворлик ҳамма султонларга ҳам насиб қилавермаслигини ўйлаб, яна шаштингдан тушасан киши... Ҳозирги аҳволимиз ҳам ёмон эмас: оромижон машинанинг юмшоқ ўринларида бемалол ёнбошлаб, кўнглимизга келган гапларни гапириб, латифалар айтиб боряпмиз. Раҳбаримиздан бошқа ҳеч ким бизга хўжайин эмас. Биз ҳам ҳеч кимга хўжайин эмасмиз. Йўллар кенг, обод... У ёқдан-бу ёққа безаклари Покистонниқидан бошқачароқ, яъни сал соддароқ автобус, «Татл» юк машиналари физиллаб ўтяпти. Аммо, биз учун аллақачон экзотикага айланган хўкиз аравалар ҳам юрибди—битта-иккита.

Икки ёнда биздан қолмай келаётган узундан-узун хиёбонда сарпойчанг сув кечиб турган адл теракзорлар тугашиб кетган Лудхиана шаҳридан ўтиб боряпмиз.

Кўприк қурилишига дуч келдик. Ёш-ёш қизлар (кейин билсам аслида улар унчалик ёш эмас, жуссаси кичиклигидан менга шундай туюлган экан), аёллар бетонқоришма, гишт солинган патнисга ўхшаш идишларни бошига қўйиб, кўприксимон ҳавозаларда тепага ташишяпти. Мен беихтиёр Фарғона канали қурилишини эсладим. Лекин биздаги қурилишда эркаклар кўп бўлган, бу ерда, аксинча, эркаклар аёлларга нисбатан жуда кам эди. Қолаверса, булар ёлланган ишчилардир. Фарғона канали эса хашар йўли билан қазилган...

Мен аёлларга жуда-жуда ачиндим. Асли қорамағиз юзлари шундоқ иссиқда, тик тушаётган куёш нурида баттар қорайиб, жиззанаги чиқиб кетган, бўйинларида, калта камзулчаларининг пастигаги очиқ баданида тер томчилари симоб қатраларидек йилтираб кўринарди.

Ҳарорат чиндан ҳам баланд, машина эшиги ё ойна сал очилса, ёқимсиз иссиқ шабода қириб, бир зумда нафасимизни қайтариб юборарди. Биз шундайда ишлаётганларга қойил қолиб уларга раҳмимиз келди.

Ҳиндистонга келиш Бобурга шунчалик зарур бўлудимикин? Шунчалик иссиққа қандай дош бериб яшаган экан, деб баҳс қилдик. Мен подшозода, қайгадир подшолик қилиши керак эди-да, дедим ҳазил аралаш. Бошқалар фикримни жиддий англаб, эътироз билдиришди.

Йўл кенг ва ханжардай тўғри эди. Икки ёқлама ҳаракатга мўлжалланган бу катга кўчанинг ўрталиғида эни 2,5—3 қадам чамасидаги гулзор-хиёбон бўлиб, паст бўйли дарахтлар кўп, ости ям-яшил майсазор эди. Борган сари йўлнинг икки томонидаги дарахтзор ҳам кенгайиб, қалинлашиб, қуюқлашиб борарди. Мен яна Венгрия, Чехословакия йўлларини эсладим. У ёқда биз автобусда юрган кўчалар ниҳоятда текис, равон бўлса-да бунчалик кенг эмас, илон изисимон айланаси кўп, қатнов ҳам сийрак эди. Йўл нарёғидаги (ўрмонзордан ташқари очиқ жойларда) далалар, экинзорлар ҳам жуда режали, батартиб, озода, шинам эди. Бепоен далалардаги экинларни махсус мосламалар ёрдамида суғоришни ўша ёқда кўрганман. Бекор ётган ерлар деярли йўқ эди.

Тошкент билан биродарлашган Патиала шаҳри ёнидан ўтдик, лекин шаҳар ичкарисига кирмадик.

Яна кўприк қурилишига дуч келдик. Энди бу ерда бетон, лой ташиётган аёллар ичида олис африка-

ликлардай, боласини орқасига боғлаб олганлари ҳам бор эди.

Кўчада негадир қуролли аскарлар кўп учрамоқда. Улар усти очиқ ҳарбий машиналарда ўтишар ёки йўл четида қатор бўлиб туришарди. Бирон ҳодиса юз берганга ўхшайди, деб тахмин қилдик.

Йўлимиз энди анча ихчам тортиб, тораийиб қолди. Лекин серқатнов, айниқса мотоцикл, велосипед минганлар кўп, тез юриб бўлмайди. Одам диққинафас бўлиб кетади. Фақат, атроф, табиатнинг гўзал манзаралари кўнгилни ёзиб юборади. Сарвқомат евкалипт ниҳоятда кўп (биздаги мирза тераклар каби), улар гўё йўлнинг беагаи эди. Бир кам дунё... Шундай ажойиб табиатга биздагидай мўътадил ҳарорат бўлганида борми...

Соат кечки еттиларда далалар узра оқиш-кулранг шудринг туман каби туша бошлади.

Соат биздаги вақт билан тўққиз (21) ярим, бу ердаги вақт билан ўн(22) да бесарамжон шаҳарлардан бири, Бобур ҳаёти ва Ҳиндистон тарихида муҳим бурилишларга сабаб бўлган Понипат шаҳрига кириб бордик. Пештоқлар, деворлардаги ёзув, лавҳаларнинг аксарияти англиз ёзуви ва тилида эди.

«ПЕҲАЛВАН» («пахлавон» деганимикин) номли мусофирхонага жойлашдик.

Понипатга тезроқ етиб олайлик, деб йўлда деярли тушлик қилмагандик, қоринлар оч эди. Яхши, кеч бўлса ҳам, емакхоналар ишлаётган экан. Мусофирхонамиз ёнидаги кўча ошхонасида бир истикондан пиво, иккитадан тухум қуймоғи билан тамаддиландик. 0,75 лик бир шиша пиво — 30 рупий экан.

Хона деразаларига кондиционер, шифтда шиддат билан ишлайдиган катта вентилятор қўйилган бўлишига қарамай, яхши ухлай олмадик. Пашша (чивин) ниҳоятда кўп экан, чақиб бодроқ қилиб ташлади. Ваагада тошган иссиқлик авж олиб, бадан шунақа қичишиб бердики, чидаб бўлмайди. Бир неча марта марганцовкали сувда ювиниб чиқдим... Бунинг устига деворларда, шифтда кўрганда этинг сесканадиган, шунинг учун бизда номини ҳам аташдан ҳазар қилиниб, «чиқилдоқ» дейиладиган калтакесакнинг каттароқлари бемалол ўрмалаб юришарди. Улар пашшага қарши махсус қўйиб юборилармиш. (Топган чорасини қаранг буларнинг)... Қолаверса, мусофирхона йўлнинг шундоққина ёқасида бўлгани учун тўхтовсиз, чинқириб

ўтаётган машиналар бинони зириллатиб юборарди. Машина сигналларининг овози ниҳоятда ўткир, асабни эговлайдиган даражада ёқимсиз эди. Ҳайдовчилар одамларни ўйламай, бекоросатларча, кўпинча бекордан-бекорга сигнал чалишарди.

Тўлқин ака, Фаррух билан учинчи қават айвонига курси қўйиб, шаҳарни томоша қилиб ўтирдик. Кеч бўлиб қолгани учунми, чироқлару рекламалар унча ярқирамайди, бинобарин шаҳар унча обод эмасдай кўринарди... Лекин бу жуда машҳур тарихий шаҳардир...

ЭНГ ТАРИХИЙ ЖАНГ...

Ҳиндистон... Понипат...

Тарихга яна бир чуқурроқ назар ташланса, ювош, ўта кўнгилчан бечора ҳиндлар ва шу ҳудудда яшовчи бошқа халқлар ҳам ўзга мамлакатларга ҳужум қилмаган, аксинча, мудом бошқа мамлакатлардан бу юртга ҳужум бўлаверган.

Ҳиндистон ва унинг таркибига кирувчи кўп сонли аҳолининг манглайига азалдан шимолдан келувчи фотиҳларнинг қурбони бўлиш қисмати битилганга ўхшайди. Бу халқлар ўз мамлакатининг табиий чегараси бўлмиш Ҳимолай тоғларидан Ҳинд уммонигача бўлган ҳудуддан ташқарига қадимги даврлардан буён ҳеч қандай босқинчилик юришлари қилмаган. Форслар ва греклар, осиелик мусулмонлар (афғонлар, форслар), оврупалик христианлар бу ўлкага бирин-кетин юриш қилаверишган.

Мамлакатдаги аҳвол мусулмонларнинг кириб келиши билан тубдан ўзгарди. Уларнинг бу едаги ҳукмронлигини татқиқотчилар тарихан икки даврга бўлишади. Биринчи давр—Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг келиши (1021 йил) дан Бобурнинг келишигача бўлган беш асрлик даврни ўз ичига қамраб олади.

Иккинчи давр уч юз ўттиз икки йилдан иборат Бобурийлар салтанати замонидир. Бу тарихни «Ҳиндистондаги теурийлар сулоласи даври» деб аташади.

Ғазнавийлар сулоласи ўрнига Афғонистоннинг Ғур шаҳридан чиққан Шоҳобиддин Муҳаммад Ғурий сулоласи келган эди. Улар Ҳиндистонда мусулмонлар мавқеи ва ҳукмронлигининг кучайишига катта ҳисса қўшдилар.

Улардан кейин XIII асрнинг охирида Гилжилар келишиб (афгонлар), нисбатан қисқа вақт-33 йил ҳукмдорлик қиладилар.

1321 йилдан Деҳли туғлоқлар ҳукмронлиги остида бўлади.

1412 йили Ҳиндистонга соҳибқирон Амир Темур юриш қилади. Бироқ у бу юртда кўп турмай, салтанати пойтахти Самарқандга қайтиб кетади. Шундан кейин Деҳлига ҳукмрон қилиб қўйилган Зиёдлар сулоласи давлатни узоқ бошқариб туришолмайди. 1450 йилдан Деҳли афгонлар қўлига ўтади. Бахлул Лодий даврида катта давлат парчаланиб кетади. Лекин унинг ўғли Искандар Султон Лодий салтанатни қайта тиклашга, кенгайтиришга муваффақ бўлади ва ўттиз йилча ҳукмронлик қилади. 1518 йили Деҳли тахтини Султон Иброҳим Лодий эгаллайди.

Бобур Ҳиндистонга биринчи юришида (1519 йили) Лоҳўр, Ширинд вилоятларини қўлга киритади. Тўртинчи юришида, 1522 йили, Бобур қўшинлари Лоҳўр яқинида Бехорхон Лодий лашкарлари билан қаттиқ жанг қилади.

Маълумки, Бобур Ҳиндистон сари беш марта юриш қилади.

Ҳинд тарихчиси Л. П. Шарманинг хабар беришича биринчи сафар Бобур (1519 йили) Бажур ва Бера вилоятларини бўйсундиради. Иккинчи юришида (шу йили) Пешавордан қайтади. Учинчи марта (1520 йил) Панжобгача етиб боради, Сиалкот ва Сайидпур қалъаларини забт этади. Тўртинчи сафар 1524 йили Лоҳўр ва Диболпургача бўлган ҳудудни эгаллайди.

Виямс Эрскиннинг бу борадаги маълумотлари бошқачароқ. Унинг ёзишича, Бобур иккинчи юришида Мўлтон, Лоҳўр, Ширинд вилоятларини ўз салтанати тасарруфига киритган бўлса, тўртинчи юришида, 1522 йили (саналарда ҳам фарқ бор) Бобурнинг қўшинлари Лоҳўр яқинида Бехорхон Лодий лашкарлари билан қаттиқ жанг қилади.

Эрскин Бобурнинг Ҳиндистонга юриш қилишларининг сабабларини шундай изоҳлайди: Бобурнинг назари Ҳиндистонга тушиб турган кезларда Деҳлида Иброҳим Лодий ҳукмрон эди. Лекин салтанатда, шахзодалар орасидаги тарқоқлик, бўлиниш, бир-бирларига бўлган рақобат салтанатни анчагина бўшаштириб қўйган эди. Иброҳимнинг амакиси Аловуддин жиянининг давлат юритиш сиёсатидан норози бўлиб, мадад

сўраб, Бобур ҳузурига, Кобулга келган. Бизга маълумки, Бобур Кобулга янги келган кунларданок уни Ҳиндистонга таклиф этишган эди. Султон Иброҳимнинг рақиби бўлмиш Лоҳўр ҳоқими Давлатхон ҳам афғон беклари билан тил бириктириб, Бобурдан ёрдам сўраб мурожаат қилади. Чунки у ўз кучлари билан унга қарши жўнатилган Бехорхон Лодийнинг қўшинига бас келишига кўзи етмас эди. Кўрсатилажак ёрдам эвазига Бобурни шоҳ қилиб кўтаришга ваъда беради...

Алқисса, Бобур бешинчи юришга узоқ ва жиддий ҳозирлик кўргач, ўз ўрнига шаҳзода Комрон Мирзони қўйиб, 1525 йил 17 ноябр (ҳижрий 932-йил), сафар ойининг 1-куни) Ҳинд сориға жўнайди. Бадахшондан Ҳумоюн Мирзо, Ғазнадан Хожа Калон ўз қўшинлари билан келиб қўшиладилар...

Мазкур тарих ибтидоси, жанг учун Понипатни танлаш қарори «Бобурнома»да шундай баён қилинган: «...Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукамал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни дағи кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понипат шаҳредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфақандоз ва яёқни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била кўчуб, ора қўнуб, панжшанба куни жумодил-охир ойнинг салхи Понипат келдук. Ўнг қўл шаҳр ва маҳаллот бўлди. Олимизда тартиб қилгон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шоҳ бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлик чиққудек ерлар қўюлди...»

«Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг (яъни Иброҳим Лодийнинг — Қ.К.) ва умаросининг минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди...»

«Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келадур. Биз дағи жибаланиб, яроғланиб отландук...»

Шундан кейин Понипатда тенгсиз жанг бошланади. Бобур 12 минг кишилиқ аскарлари билан Лодийнинг 100 минг лашкар ва мингдан ортиқ филларига қарши от суради. «Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбақдек юз минг қари ёғини орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васиъ мулк-лук подшоҳ била рўборў бўлдук...» Ўз қўшинидан қарийб ўн баробар ортиқ ёғийга рўборў чиқмоқ ҳар

қандай шох, саркардаға ҳам насиб этавермайдиган улуг бир жасоратким, буни овруполик бобурийшунослар ҳам, Ҳиндистоннинг ўз тарихнавислари ҳам эхтирос билан, сидқидилдан эътироф этмоққа ошиқадилар. (Умуман, ҳинд тарихчи олимлари, тадқиқотчилари, бобурийшуносларининг Бобур ва унинг авлодларига самимий хайрихоҳлиги, меҳри уларнинг ҳар бир асарига яққол сезилиб туради). Бобур шижоатли шахс эди. У улкан империя тузиш иштиёқи билан ёнарди. У чидамли, матонатли, жасур, ўлимдан қўрқмас, ўзига ва ўз тақдирига ишониш каби хислатларга эга эди. Бундай хислатлар унда кишиларни олға етаклаш туйғусини кучайтирар эди. «Шундай қилиб, унинг туганмас ғайрати ва шахсий хислатлари ўз бахтини Ҳиндистонда синаб кўришга чорлар эди» (Л. П. Шарма).

Бобур Понипатда ўзи севган ҳарбий санъат — «тўлғама» усулини қўллаб, лашкарбоши ва жангчиларининг ва шахсан ўзининг юқорида айтилгандай беқиёс журъат ва жасоратлари туфайли зафар қозонади. Лекин камтарин Бобур бундай улкан ғалабасини аввало Оллоҳнинг иноятдан, деб билади. «Тангри тало фаза ва карами билан муңдоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда ер била яксон қилди... Таваккулимизга яраша тенгри тало ранж ва машаққатимизни зое қилмай, муңдоқ зўр фанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтўҳ айлади. Бу давлатни ўзимизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни қарам ва иноятидиндур...»

(Ҳайҳотки, ярим кунда саранжом бўлган беомон жангда қирқ — эллик минг одам ҳаётдан кўз юмган эди!)

...Бобур Иброҳимга нисбатан анча тажрибали ва қобиятли саркарда эди,—деб ёзади Бобур ғалабасининг бош сабаблари ва омилларини ҳалол ва холис изоҳлаган ҳинд тарихнависларидан бири Л.Шарма.— Бобурнинг кучли артиллерияси ва ҳаракатчан отликлари бор эди, бунинг устига у уруш олиб боришнинг энг яхши усулларини қўллар эди. Иброҳимда эса замбараклар йўқ эди ва урушни одатдаги усул билан, ўз филларига ишониб олиб борарди. Тўпларнинг гумбурлашидан даҳшатга тушган филлар эса ўз аскарларини оёқлари остида мажақлаб ташлар ва ҳар томон-

га қочар эди. Иброҳим қўшини яхши ташкил қилинмаган эди. Бунинг устига афғон амалдорлари ва уларнинг қўл остидаги фуқаро назарида ҳам Иброҳимнинг обрўси яхши эмас эди. Қўшиннинг кўпчилик қисми унга содиқ бўлмаган ёлланма аскарлардан иборат эди. Бобурийлар лашкари эса, аксинча интизомли ва тажрибали аскарлар эди. Бу ҳам саркарданинг моҳирлигидан далолат берарди».

Доктор Р.П. Трипатхи: «Унинг (Бобурнинг - Қ.К.) бобоси Темур туғлоқлар сулоласига (Дехлида - Қ.К.) қандай яқун ясаган бўлса, бу жанг ҳам (Понипат жанги — Қ.К) Лодийлар сулоласига ана шундай нуқта қўйди». «Шундай қилиб, — Трипатхи хулосасини яқунлайди Шарма, — Лодийлар ҳокимияти Ҳиндистон сиёсати саҳифаларидан бутунлай супуриб ташланди...»

10 август, сешанба.

Эрталаб турибоқ, нуношта ҳам қилмасдан йўлга тушдик. Мақсад тезроқ оламшумул Понипат жангоҳини кўрмоқ ва зиёрат қилмоқ эди.

Понипат кўчалари... Шундай машҳур шаҳар ноободгина эмас, ноозода ҳам эди. Шундоқ кўчада ҳалойиқ билан аралашиб кетган мол, от, эшакларнинг эгаси йўқмикин дейсиз. Белигача балчиқ из солган чўчқалар бемалол ахлат титишиб юрибди. Ёнида чийиллаб юрган болачалари ҳам бор... Шундай жойларда кўзингни юмиб олгинг келади. Лекин истасанг ҳам, истамасанг ҳам эрталабки довдир шамол учираётган ифлос қоғоз парчалари, хас-хазон, чангдан кўзларинг беихтиёр юмилади.

Собиқ жангтоҳга шаҳарнинг ўртасидан чапга—шимол томонга кириб кетиларди. Ана шу кўчада бир мандир (ҳиндларнинг, тўғрироғи буддага сифинувчиларнинг ибодатхонаси — мусулмонларнинг масжиди каби) учради. Очиқ дарвозасидан ҳовлиси кўриниб турибди. Бино ниҳоятда ҳафсала билан, буддизм ақидалари асосида қурилган ва ҳашамдор қилиб жиҳозланган, ҳовли ҳам покиза эди. Юқоридаги ҳолат билан қиёсласангиз, жез узукка қўйилган бриллиант кўзга ўхшайди...

Понипат жанги ёдгорлиги шаҳардан тўрт чиқиримча ичкарида, экинзор, дарахтзор, ям-яшил далалар ўртасида экан.

Жангтоҳ мемориал - музейга айлантирилган бўлиб, атрофи темир панжаралар билан ўраб, қўрғон қилин-

ган эди. Биз борганда кўрфоннинг темир-панжара дарвозасида қулф осифлиқ эди. Дарвозанинг икки ёнидаги девор-устунда урду ва инглиз тилларида битилган ёзув қалбимиз торларини титратиб ўтди.

«ПОНИПАТ» ЖАНГИГА ҚЎЙИЛГАН ЁДГОРЛИК

Бу ёдгорлик Понипат майдонида бўлган машҳур, муҳим жанглр ёдгорлигидир. Бу жанглр Ҳиндистон тарихида катта ўзгаришлар ясаган. Биринчи жанг Бобур ва Иброҳим Лодий ўртасида 1526 йилда бўлиб ўтган. Бу жангда Бобур Иброҳим Лодий устидан ғалаба қозониб, Ҳиндистонда буюк империяга асос солди. Иккинчи жангда, 1556 йили Акбар Байрамхон ёрдамида Одилхон Сурунинг бош вазир Хейму устидан ғалаба қозонди.

1761 йили бўлиб ўтган учинчи жангда эса Аҳмадшоҳ Ал-Абдолий Содашив Бҳад ва Рав Пешва бошчилигидаги марахатларни енгади.

Тарихий ёдгорликларни сақлаш жаъмияти.

ХАРИЯНА.

Тарихий ҳақиқат нақадар мардона эътироф этилган битиклар эди бу!

Тарих ва тақдирларнинг ўхшашлигини қаранг.

Бобур ҳам, унинг валиаҳд ўғли Ҳумоюн ҳам айнан шу жойда, шу тарихий тепалиқда ўз кўшинидан бир неча бор кўп ва қудратли лашкарга эга бўлган рақибларини тор-мор этишган.

«Бобурийлар тарихида унча кўп жанг бўлган эмас, — деб ёзади Дуглас Е. Стреусанд ўзининг Оксфорд университети нашриётида, 1989 йили чоп этилган «Темурийлар империясининг шаклланиши» китобида, — бу сулоланинг ғанимлари билан бўлган жанглари орасида учта тарихий жанг ўз моҳиятига кўра бобурийларни дунёга танитган. Понипат шаҳри яқинидаги икки улкан ғалаба. Бобурнинг 1926 йили Иброҳим Лодий устидан қозонган ғалабаси, Байрамхоннинг (Ҳумоюннинг бош вазир, кейинчалик Акбарнинг лашкарбоши - Қ.К.) 1556 йилдаги Хейму устидан қилган ғалабаси, Ханва ёнида (1527 йил) Бобур томонидан Рона Санганинг тор-мор этилиши...»

Дарвоқе, Ханва жанги Л.П. Шарма хулосасига кўра, Понипат жангидан ҳам муҳимроқ аҳамиятга молик

бўлган, чунки Ражпутлар ҳақиқий маҳорат кўрсатиб, қаҳрамонона курашишган. Уларнинг қўшини анча интизомли бўлиб, Рона Санга раҳбарлигида жасурлик билан жанг қилишган. Уларнинг ҳеч бири хоинлик қилмаган. Сон жиҳатдан ҳам Ражпутлар устун эдилар (тарихий манбаларнинг кўпчилигида ражпутлар 80 минг, Бобур қўшинлари 40 минг эди, деб маълумот беради).

«Бобурийлар жангларда устунлик қилдилар,— дея давом этади Дуглас Е. Стреусанд юқоридаги асарида,— ва бу ҳарбий ҳақиқат Ҳиндистон ярим оролида ХУШ асргача ўз кучини намойиш қилиб келди. Жангдаги Бобурийларнинг устунлиги ўт очувчи қуроолар туфайлигина эмас, балки сарбозларнинг яхши ҳарбий таълим кўрганликларида ҳамдир».

Ана шундай тўқнашувларда бир неча бор вайрон этилган жой энди шундай кўркам хиёбонга айлантирилган эдики, бир замонлар шу ерда жанг бўлганлигига ақлинг бовар қилмайди. 1992 йили август ойида ниҳоясига етказилган мазкур мемориал комплекс боғида евкалифт дарахтлари аза тутаётган мўйсафидлардай савлат тўкиб турибди. Бошқа ёш, ранго-ранг манзарали дарахтлар раста бўлиб ўсмоқда. (Уларни сиңдирган, зиён етказганга жарима белгиланган. Тўғри, жарима миқдори жуда оз — 10 рўпий. Лекин менимча мана шу 10 рўпийнинг қиммати биз тасаввур қилгандан анча юқори бўлса керак). Афсуски яшнаб турган бу чиройли дарахтларнинг номларини айтиб берадиган одам бўлмади. Ажриқнинг ниҳоятда сўлим, гўзал гиёҳлигига шу ерда амин бўлдим. Хитой атиргули, гули беор, қизғиш райҳонлар хиёбон манзарасини жуда очиб юборган эди.

Қирқ ёшлардаги боғбон-қоровул Премд Кумар бизнинг Бобур юртидан эканлигимизни эшитгач, бу ерда бўлиб ўтган жангу-жадаллар, хиёбон тарихини билганича гапириб берди. Дарахт кўчатлари уч жангда ҳалок бўлган ватан ўғлонларига атаб экилганини қайта-қайта таъкидлади.

Хиёбон йўлақларига мрамар ётқизилган, мемориал деворлар текисланган, силиқланган харсанг тошдан кўтарилган эди.

Бўйи икки метрлар чамасидаги мрамар деворларда, барельеф-панноларда эса Бобур ва Иброҳим Лодий жанги манзаралари акс эттирилган эди. Бобур ва Иброҳим Лодий бир-бирларига яқинлашишмоқда. Уларнинг ортидан жангчилар келишяпти. Бобур зам-

бараклар, аравалар, отлиқлар, пиёдалари билан, И.Лодий эса филлари, отлиқ аскарлари билан...

Девор пастида панжара билан ихоталанган гулзорлар...

Сайфиддин хожи ака жуда кўнгли бўш одам-да. Тиловат қилаётганида ҳам сарасоф солиб қараб турсангиз, киприкларидан майда томчилар сизаётганини пайқаб қоласиз. Ҳозир ҳам шундай ҳол рўй берди. Унга кўшилиб бошқаларнинг ҳам кўнгли бўшашиб кетди.

Соат ўнларда яна йўлга тушдик. Деҳлигача 88 чақиримли масофа қолган эди. Хайриятки, яна баҳридилимизни очадиган табиат кўйнига кириб олдик. Лекин, бу жозибали табиат фақат бизнинг совутгичли уловимиз ойнасидан томоша қилишга яхши эди. Баъзан ташқарида, ям-яшил оламда бирдан енгил шабада эсиб ҳаво мириқиб симирадиган – салқин, оромбахшдай туюлади. Аммо ойнани очсак, яна гул этиб оғзибурнимизга иссиқ шамол, офир ҳаво урилади. Ҳатто катта дарё бўйларининг ҳавоси ҳам офир эди.

Табиат манзаралари эса, Деҳлига яқинлашганимиз сари янада гўзаллашиб борарди. Арилардай тўзиб юрган сўзанак-ниначилар галасига дуч келиб, воят ҳайратга тушдим. Назаримда улар минглаб, миллионлаб эди...

ЭСКИ ВА ЯНГИ ДЕҲЛИДА

Соат ўн икки. Деҳлига кириб боряпмиз. Чап томонда Ҳиндистоннинг машҳур эгизак дарёларидан бири, деярли ҳар бир ҳинд бадий фильмида «иштирок этадиган» Жамна осойишта оқмоқда эди.

Лал қалъа (Қизил форт) биноларини туташтирувчи кўприк-туннел остидан ўтаяпмиз. Атрофда, шундоқ майсазор ерларда қашшоқлар, беишлар олчайиб ётишибди қашиниб, аксарияти кийимлари хароб, соқоли ўсиб, патак бўлиб кетган эркаклар...

Жавоҳирлаъл Неру, Махатма Ганди, Индира Ганди ва бошқа сиёсий арбоблар куйдирилган зиёратгоҳ тепаликлар ёнидан ўтдик.

М. Ганди шоҳкўчасидан, Ражив Ганди хотирасига барпо қилинаётган боғ оралаб юрдик.

Биз «Стреет Д-2-А» деган манзилни, яъни Ўзбекистон консулхонасини излаб борардик. Деҳли жуда маҳобатли, аҳолиси қалин шаҳар экан.

Маълумки, Деҳли жаҳондаги улкан ва кўҳна шаҳарлардан бири. У Индрапрастха шаҳри яқинида, VIII асрнинг I ярмида, яъни бундан 1200 йилдан зиёдроқ аввал барпо қилинган.

(Ҳинд афсоналарида ривоят қилинишича, соҳиб-жамол, софдил қиз Драупади худолардан (ҳиндлар худони кўп деб ўйлашади) ўзига ҳар жиҳатдан етук умр йўлдоши ато этишни илтижо қилади. Қизнинг ҳусни-жамоли, иффату ҳаёси, оқила ва зукколиги қошида лол бўлган худолар унга бир эмас, бирданига бешта баркамол эр ато қиладилар. («Махобхарат» видеофильмини эсланг). Индрапрастха — ана шу беш эр томонидан севикли рафиқалари Драупади шарафига қурилган шаҳардир. Деҳли 1526 йилдан бобурийлар салтанатининг пойтахти бўлган. 1800 йилларнинг бошида Деҳлини инглизлар эгаллайди. 1857—59 йилларда бу ерда ҳинд миллий кўзғолонлари бўлиб ўтган ва уларга бобурийлар сулоласининг сўнгги вакили — Баҳодир шоҳ II Зафар бошчилик қилган. Ҳинд халқи инглизларнинг босқинчилик, талаш, талон-тарож қилиш сиёсатидан нафратланиб, ғазабга тўлиб, уларга қарши курашган. Ҳолбуки, тарихий манбаларда бобурийларга нисбатан бундай умумхалқ норозилиги ва қарши ҳаракатлари ҳақида маълумотлар учрамайди. Деҳлини Маҳмуд Ғазнавий, Амир Темур ва бошқа шоҳ ва лашкарбошилар забт этишган.

Бобурнинг узоқ йиллар юрагини ўртаб келган орзумидлари беш бора қилган юришларининг ижобати, рўёби шу шаҳарда воқе бўлди.

Дарҳақиқат, Бобур Кобулда кўним ва қарор топган вақтдан (1503—1504 йиллар) бошлаб ҳамиша Ҳиндистон иштиёқи билан яшаган эди. Гоҳи бекларнинг сустилиги, гоҳи оға-иниларнинг ноҳамжиҳатлиги боис Ҳиндистонга юриш нияти амалга ошмай, сурилиб келади. Ниҳоят Бобур бу масалани бек ва бошқа аъёнлари ўртасида узил-кесил кўндаланг қўяди, бу гал ҳеч ким бу режага қарши бир сўз айтишга ботинолмайди. Шундан кейин 1519 йили биринчи марта Ҳиндистон сари лашкар тортади. Бажурни қийинчилик билан эгаллаб, Бехрагача етиб боради. «...Талон ва тарож қилмай,—деб ёзади Бобур ўзининг «Бобурнома» асарида ўша юриш тафсилотларини мухтасар баён этар экан, — Бехра элиға моли омон солиб, нақд ва жинсдин — тўрт лак шаҳрухий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулга мурожаат қилилди (яъни қайтилди - Қ.К.) ...»

«Ушбу тарихдин тўққиз юз ўттиз иккигача (мелодий 1526 йил — Қ.К.), — давом этади Бобур,—бажид юрушуб, етти — секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонга черик торгтук. Бешинчи навбат Тангри таоло ўз фазл ва карами била Султон Иброҳимдек ганимни макхур ва абтар қилиб Ҳиндустондек васъи мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди...»

Понипатдаги галабадан сўнг Бобур йўл-йўлакай Шайх Низом авлиёнинг қабрини зиёрат қилиб, Деҳлига етиб келади. «Деҳли қўрғонини сайр қилиб.., Ҳожа Қутбиддиннинг мазорини тавоб қилиб Султон Фиёсиддин Филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини ва ҳавзи хосни ва султон Бахлул ва Султон Искандарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб ўрдуға» тушади. Ва одина куни Мавлоно Маҳмуд ва шайх Зайн, яна бошқалар иштирокида жума номозида Бобурнинг номини хутбага кўшиб ўқийдилар ва уни Ҳиндистон ҳукмдори деб халққа эълон қиладилар. Балки айнан ана шу куни Темурий Умаршайхнинг ўғли, андижонлик Заҳириддин Муҳаммад Бобур қирқ уч ёшида Деҳли тахтига ўтиради. Бу тантанали маросим 1526 йилнинг 10 майида (ҳижрий 932 йил ражаб ойининг 28-ида) содир бўлган. Мана шу тарихий воқеага ҳам 470 йил, салкам беш аср бўлибди (Албатта Деҳли у даврларда ҳозиргидай катта ҳудудга, маҳобатли биноларга, халқаро мавқега, шунча гавжум кўчаларга ва ҳозиргидай кўп сонли аҳолига эга бўлмаган).

Мана, шунча йилдан кейин Ўзбекистон давлатининг мустақилликка эришуви шарофати ва республикамиз Президентининг қўллаб-қувватлаши, Андижон вилоят ҳокимлигининг қарори ва фидоий инсон Зокиржон Машраб ўғлининг саъй-ҳаракатлари билан Бобурнинг(ва бобурийлар сулоласининг) чет мамлакатларда, шу жумладан Ҳиндистонда кечган ҳаёти ва қолдирган илмий, адабий, маъморчилик ва бошқа соҳалардаги мерослари, ёдгорликларини чуқурроқ ўрганиш мақсадида ташкил этилган Бобур номли халқаро илмий экспедиция таркибида Бобур изидан Деҳлига келиб турибмиз. Албатта, бизгача ҳам Ўзбекистондан адиллар, олимлар кўп келишган, лекин Андижондан бундай махсус экспедиция уюштирилмаган эди.

Шунинг учун ҳам биз масрур ва мамнун, айни чоғда зиммамизда тоғдек масъулиятни ҳис қилардик. Биз Бобур ва бобурийларнинг Ҳиндистон заминида

қилган ишлари, қолдирган мерослари, қурган тарихий обидаларининг мумкин қадар кўпроғини кўрмоғимиз, атрофлича ўрганмоғимиз зарур эди. Бизни Ҳиндистон ҳукумати, илм аҳлию зиёлиларининг, оддий халқ вакиллариининг Бобур ва бобурийларга муносабатлари қандайлиги жуда қизиқтирарди. Қолаверса, бу ердаги сиёсий вазиятни, Ҳиндистон ҳукуматининг мустақил Ўзбекистон ҳақидаги фикрини билиш жуда муҳим эди. Буларнинг ҳаммасини бир томонга қўйиб турган чоғимизда ҳам, бу катта мамлакатда икки ҳукумат ва икки халқ ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик муносабатларини, алоқаларини янада яхшилаш, янги поғоналарга кўтаришдек олижаноб ва ғоятда масъулиятли, шарафли вазифани удалаш учун Ўзбекистондан ваколатли вакил бўлиб келган консулимиз билан кўришмоқ, унинг ҳоли-баёни, ишларидан огоҳ бўлиб, белини ва қўлини қисиб қўймоқ бизнинг оддий инсоний ва юртдошлик бурчимиз эди.

Хуллас, қидирган манзилимизни топиб бордик. Дехлиннинг нисбатан чеккароғида жойлашган икки қаватли вилла(бой-бадавлатларнинг уйи экан) кираверишига, тахтакачга инглиз тилида «Ўзбекистон консулхонаси» деб ёзиб қўйилибди. Мана шу иккита сўзда Ўзбекистонимизнинг чинакам мустақиллиги нишони ва эътирофни кўриб, англаб қалбим беихтиёр мавжланиб кетди, ичимдан гурур ҳисларига йўғрилган чуқур энтиқиш отилиб чиқди. Мана, энди бизнинг ҳукуватимиз ҳам жаҳондаги жаъмики мустақил, озод, эркин мамлакатларнинг ҳукуватлари қаторида ва улар билан тенг ҳуқуққа эга, улар билан ўзгалар иштирокисиз, воситасиз, йўл-йўриқларисиз борди-келди ва исталган соҳада ўзаро ҳамкорлик қила олади. Ўзгаларнинг кўзига мўлтирамай, изн сўрамай иш тута олади. Жумладан бизнинг экспедиция ҳам ана шундай эркин ҳаракат, ўзбеконаликнинг қалдирғочларидан бири эди...

Зокиржон ака билан Аҳмаджон ичкарига кириб кетишди ва бир оздан кейин тахминан қирқ-қирқ беш ёшлардаги (кейин билсам эликнинг остонасидан хатлаб қўйган экан, лекин ёш кўринади), соч-мўйлови қоп-қора, миқтигина, оппоқ юзли, истараси иссиқ (у кулиб келарди) киши билан чиқишди. Демак Аҳмаджон Луқмонов шу одам. Мен олдинроқда турган эдим. Аҳмаджон кучоғини очиб яқинлашди-да, «Келинг, Қамчибек ака» деб кўришди. Демак у мени таниркан. Менга ҳам бу йигитнинг чеҳраси танишроқ эди.

Консулимиз ҳамма билан қучоқлашиб кўришаркан, мен унинг ҳаяжон зоҳир кўзларидан, енгилгина титраб чиқаётган сўзларидан ватан соғинчи, ҳамюртлари, миллатдошларига зорлик-интизорлик ифодаси ва оҳангларини пайқадим.

Ичкарига — Ўзбекистоннинг Ҳиндистон республикасидаги расмий ваколатхонасига кирдик. Хоналар шинам, кресло, диванлар ниҳоятда замонавий: катта, кенг, юмшоқ эди. Консулхонада мустақил республикамиз байроғидаги юдузлар атрофга жило таратиб турарди.

Луқмоновнинг хатти-ҳаракатларидан, телефондаги инглиз тилида эркин ва дадил сўзлашувларидан, ёрдамчиларига муносабатларидан, биз билан бўлган суҳбатидан унинг ўз ишини яхши биладиган ва яхши кўрадиган, масалаларга юксак масъулият билан ёндошадиган, тажрибали дипломат консул ва дилкаш инсонлиги билиниб турарди. У икки давлатнинг ўзаро алоқалари, Ҳиндистоннинг ёш Ўзбекистонга муносабати жуда яхши эканлиги, катта доираларда бизнинг юртимизга қизиқиш кундан-кунга ортиб бораётганини аниқ мисоллар билан гапириб берди. Айниқса мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг Ҳиндистонга, Ҳиндистон премьер министри Нарасимха Рао жанобларининг Ўзбекистонга қилган самимий, дўстона ташрифлари қадимдан кўнгиллари яқин ва ошно икки халқ дўстлиги ва қадрдонлигининг яна бир ёрқин ифодаси бўлганлиги, ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликнинг янги, янада самарали босқичга кўтарилишига ишончли ва таянчли замин яратилганлиги ҳукумат доирасида ҳам, зиёлилар даврасида ҳам мамнуният билан эътироф этилаётганини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Биз Аҳмаджон Луқмонов билан сафаримиз йўналиши, йўл-йўлакай кирадиган, кўрадиган жойларимиз ва бошқа ташкилий масалалар хусусида маслаҳатлашиб, ундан йўл-йўриқлар олгач, консулхонамиздан кўнгилмизда анча хотиржамлик туюб, бу ерда суянчимиз борлигига, ишларимизнинг бароридан келиши, сафаримизнинг самарали бўлишига ишонч билан чиқдик.

Биз бу ерга келишда Деҳлининг чап биқинидаги айланма йўлдан, нисбатан нообод кўчалардан юрган эканмиз. Энди бутунлай бошқа тарафдан шаҳарнинг марказига томон кетдик ва ўзимизни бутунлай янги оламга кириб қолгандек ҳис қилдик. «Тинчлик» кўча-

сининг кенглигини ифодалашга «ҳайҳотдай» деган сифат ожизлик қилади. Кўчанинг икки томонида Америка, Канада, Англия, Покистон, Россия ва бошқа қудратли давлатларнинг башанг биноларга жойлашган элчихоналари... Ораларида анча масофа бўлиб, ҳар бирининг олди, ён-атрофлари катта-катта хиёбон-майсазорлар, асосан манзарали дарахтлардан иборат чигилинг боғлар...

Бу — Дехлининг янги шаҳари эди. Маълумки, Дехли уч маъмурий қисмга бўлинади: Дехли муниципал корпорацияси ҳудуди, ҳарбий шаҳарча — форт ва Янги Дехли. Инглиз истилочилари асосан бу бепоён мамлакат бойликларини ташиш, бобурийлар қурган тарихий обидаларнинг девор ва йўлакларидаги тоза мрамларни, пештоқлардаги қимматбаҳо безак-тошларни кўчириб олиш билан шуғулланишган. Аммо мана шу Янги Дехлини Нью Дели номи билан (1911—31 йиллар), оврупо юртларининг шаҳарлари андозасида, тан олиш керак, гўзал қилиб-қуришган. Менимча инглизлардан ҳинд халқига қолган ижобий ёдгорлик ва хотиралардан бири ҳам шу бўлса керак. Дарҳақиқат, биз Ҳиндистоннинг Амритсар, Понипат, Агра, Фотехпур Секри, Ферузобод, Канпур, Лакнав, Банорас, Калькутта, Пури, Ҳайдаробод, Аврангобод, Жайпур каби йирик машҳур ва яна бир неча кичикроқ шаҳарларини кўрдик. Лекин биронтаси озодалиги, осойишталиги, айланма кўчаларининг кенг ва батартиблиги, хиёбонларнинг ораста ва ям-яшиллиги жиҳатидан Янги Дехлига ўхшамас эди. Бу шаҳар, асосан маъмурий идоралар, элчихоналар, банклар, ёдгорликларга ва меҳнаткашлару меҳмонларнинг сайр этиб дам олишларига мўлжалланган чоғи, марказда хонадонлар ҳам жуда кам эди. Ҳа, айтгандай, ҳукуматнинг марказий қароргоҳи ҳам Янги Дехлида жойлашган. Хуллас, менинг фикри ожизимча, жаҳондаги энг дилбар, энг кўркем шаҳарлардан бири...

Салқин кўчалардан бирида катта дарахтга тирмашиб чиқиб тушаётган маймунлар (мортишкалар)га дуч келдик. Бир галаси дарахт ёнидаги бинонинг томида, яна бир қанчаси ерда ҳам уймалашиб юришарди. Дарахтнинг номини «жаму» дейишди. Маймунлар худди тут қоққандай ана шу дарахтнинг шохларини силкиб, таёқ билан қоқишар, тўкилган меваларини (майда гилосга ўхшайди) югуриб-югуриб териб олиб, шерикларидан қизғонгандай, апил-тапил оғзига тикишарди.

Палика – Дехлидаги энг катта бозорлардан бири ёнида бизни Аҳмаджон Луқмоновнинг танишлари — ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги икки йигит кутиб олди. Улар меҳмонхонага жойлашиш масаласида бизга ёрдам беришлари керак эди. Меҳмонхона излаб Эски шаҳарнинг жуда кўп бурчакларига кириб чиқдик. Йўллар тор, қатнов тифиз, юриш ниҳоятда қийин ва секин. Меҳмонхоналарнинг бири дидимизга, бири эса пулимизга тўғри келмасди (меҳмонхона нархлари жуда баланд эди). Кеч кириб кетди. Юравериб (тўғрироғи тор кўчалардан машинамиз билан бирга ўзимиз ҳам қисилиб, бир ёнлаб ўтаётгандай бўлардик), чарчаб, эзилиб кетдик. Охири, сўраб-сўраб, кимларнингдир тавсияси билан яна бир жойга бордик. Қарасак, дастлаб келганимиз «Интернационал-Ин» меҳмонхонаси. Мен беихтиёр кулиб юбордим ва Абдулла Ориповнинг айланиб-айланиб ўз уйига келиб қолган чол ҳақидаги ривоятини эсладим.

Энди бошқа борадиган жойимиз, тоқатимиз ҳам қолмаган эди. Бунинг устига мезбон-кузатувчиларимиз сабрларининг ҳам таги кўриниб, безовтароқ бўлиб қолишганди. Тўғриси, ўзимиз ҳам улардан хижолат бўлиб кетдик. Нималар деб ўйлашдйкин?

Меҳмонхонада қизиқ бўлди. Юравериб, ичакларимиз ҳам бир-бирига ёпишиб кетган эди. Ошхонага буюртма берсак тайёрлаб беришаркан. Уларнинг овқати қанақаю, қачон пишади, деб, ошпазлардан тушонқаларимизни иситиб беришни илтимос қилдик. Улар рози бўлишди, лекин тушонқаларни олиб кирувдик, капалаклари учиб, «ҳай-ҳай, тезда йўқотинглар, бошлиғимиз кўриб қолса, бизларни ишдан, сизларни меҳмонхонадан ҳайдашади», деб ваҳима қилиб юборишди. Шундагина ҳиндларнинг ҳали ҳам сигирни муқаддас билишиб, мол гўшти емасликларига амин бўлдик. Тушонка банкасининг лоақал мол сурати туширилган ёрлиғини йиртиб ташлаш биронтамизнинг хаёлимизга келмабди...

11 август, чоршанба.

Дехли сайрини бобурийларга гувоҳ бўлган жойлардан бошлашга қарор қилиб кўчага чиқдик. Эски ва Янги Дехлининг марказий кўчаларидан ўтиб боряпмиз. Кайфият, таъбимиз тарози посангисидай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа оғиб туради. Бирдан юқорида тас-

вир этилгандай, озода, чиройли манзарали жойларга чиқиб қоламиз. Яшаш уйлари йўқдай, фақат дарахтзор-хиёбон-йўллардан иборатдай, маҳкама бинолари ҳам кўчадан анча ичкарида—дарахтлар орасида кўринади. (Шаҳарнинг эски ва янги ҳудудлари чегарасини билиб олиш кийин эди, менимча бундай қатъий чегаранинг ўзи йўқ бўлса керак.) Бирдан хароба бинолар, олди-атрофида ахлатлар уюлиб, биноларнинг айвонлари, деразалари остида, шундоқ йўл четларида, хиёбон ўрталарида, каттароқ дарахтлар тагида олчайиб, ғужанак бўлиб ётган бекорчи, бечора қашшоқларни кўриб ҳаммамиз бош тебрата бошлаймиз... «Бирни кўриб зикр қил, бирни кўриб шукр қил», деганларидай, мен Андижонимизнинг бурчак-бурчак жойларида тўпланиб қолган ахлатни кўрсам табиатим тирриқ бўлиб, ғашим келарди. Деҳлидай катта ва машҳур шаҳардаги ноорасталик, бесарамжонлик, бетартибликлар, ахлат, хас-хазонлар, хусусан дўконларнинг олди-орқасию ёнларида ғарам бўлиб ётган чиқинди қоғоз ва бошқа ашёлардан иборат ёқимсиз манзараларни кўриб, эҳ-ҳе, Андижоним кўчаларидан сув ўтириб ичсам арзир экан, деб кўнглим анча таскин топди. Бу ерда асосий кўчалар ҳам тор, одам ниҳоятда кўп, туртинмай юришнинг сира иложи йўқ эди. Балки шу сабабдан озода, саранжом-саришта тутиш, тартибга солишнинг иложи йўқдир...

Айниқса, шаҳар четларида хунук кўринадиган жойлар, эски, кир-чир кийинган эркаклар, аёллар, болалар кўп учрарди. Улар баъзи ерларда аралаш бўлиб ётишарди...

Жума масжидини орқа йўлдан бир амаллаб топиб бордик. Шаҳарнинг кўҳна қисми — Шоҳжаҳонободда қад кўтарган ва катта ҳудудни эгалловчи бу салобатли бинонинг пойдевори ердан бир неча газ баланд бўлиб, унга кириш учун кенг зиналардан чиқиб боришарди, — масжид гўё шаҳарнинг елкасида тургандай туюларди. Чор тарафи хона-хонақолардан иборат бўлиб, ўртада бир неча минг киши номоз ўқийдиган очиқ майдон бор эди. Акбаршоҳнинг невараси, Жаҳонгирнинг ўғли Шоҳ Жаҳон даврида ва шубҳасиз унинг амри билан мустаҳкам қилиб қурилган бу тарихий иморатнинг яна кўп йиллар халққа хизмат қилиши аён. 1193—1200 йилларда Маҳмуд Ғазнавий Шимолий Ҳиндистонга ҳукмронлик қилиб турган даврда барпо қилинган Қувват ул Ислоҳ масжидини қидир-

мадик. Менимча Бобурнинг Ҳиндистон ҳукмдори деб эътироф этилиши ва эълон қилиниши муносабати билан унинг номига ана шу масжидда хутба ўқитилган бўлиши керак.

Масжиддан тушаверишда бир морбоз қария илон ўйнатиб ўтирибди. Очроқ нос рангдаги кўзойнакли илон қопдан бошини чиқариб қилпиллаяпти. Воҳ, одамзот-ей заҳарли илонни ҳам авраб ноғорасига ўйнатади-я.

Бу ердан Лаъл қалъа («Лил қалъа» ҳам дейишадди) — Қизил форт сарой комплекси яқин эди, пиёда ўтдик. 1947 йил 15 август куни Ҳиндистоннинг озодлик байроғи дастлаб ана шу маҳобатли қалъа пештоқига тикилган эди. Афсуски у ерга, ҳатто унинг яқинига ҳам йўлатишмаётган эди. Футбол майдонларига керишдаги темир ғовлар каби Лаъл қалъа атрофи ҳам ана шундай панжаралар билан ихота қилинган бўлиб, полисменлар туришарди. Яна тўрт кундан кейин, яъни 15 августда бўладиган Ҳиндистон миллий озодлик байрамига ҳозирлик муносати билан қалъа беркитиб қўйилган экан.

— Қозоқнинг айрони кўп, ҳиндларнинг байрами, деб бекорга айтилмаган, — деди Аҳмаджон. — Бу мамлакатда бир йилда 243 кун байрам.

— Олинг-а, жуда оширвордингиз-ку, — эътироз билдирди кимдир.

Ростдан ҳам оширворган бўлиши мумкин, лекин ҳар ҳолда Аҳмаджоннинг Ҳиндистон ижтимоий-сиёсий ҳаётини, бу юртдаги таомиллар, урф-одатларни яхши билиши турган гап. Чунки у Тошкент Давлат дорилфунунининг шарқшунослик куллиёти ҳинд бўлимини битирган, Ҳиндистонда икки йил ишлаган.

Шоҳ Жаҳон, Акбаршоҳ, Аврангзеблар номига қўйилган катта, обод кўчалардан қалбимиз ғурур ва ифтихор ҳисларига тўлиб ўтиб, Миллий мозийгоҳни топиб бордик. Бахтимизга ҳаво булутли, нисбатан салқинроқ эди, бир оз шабода ҳам эсиб турибди.

Музей биноси менимча Деҳлидаги энг кўркем, салябатли бинолардан бири эди. Икки қаватли. Бўлимлари кўп ва хўп. Ашёлар унданда бисёр. Ҳинд халқи ҳаётига оид жимжилоқдай темир ё сопол парчаси ҳам кўринарли жойдан ўрин олган. Бўлимларнинг, ашёларнинг жойлашиш тартибида ҳафсала, юксак дидлик, батартиблик сезилиб турибди. Хоналар, заллар озода, ёруф, шинам.

Бобурийлар (Бобур, Ҳумоюн, Акбар, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб, Баҳодиршоҳ), уларнинг хотинлари ва бошқа яқинлари ҳаётига оид миниатюра суратлар анчагина бор экан. Айниқса, бобурий маликаларнинг суратлари ниҳоятда гўзал эди. Албатта улар ҳаётда суратдагидан-да гўзалроқ, соҳибжамол бўлишган. Мана шу суратларни тасвирларга туширмоқчи эдик, мозийгоҳ мутасаддилари рухсат беришмади. Фотоаппаратда хуфягина қилиб олинди холос. Шунингдек миниатюраларда Лаъл қалъа, Тоғ Маҳал, Жомъе масжиди ва бошқа тарихий обидалар ҳам акс этган.

Қўлёзмалар бўлими мозийгоҳнинг энг аввалги, кираверишдаги хонасида жойлашган эди. У ерда «Бобурнома»нинг 1598—99 йилларда кўчирилган нусхаси, «Жаҳонгир тузуклари», «Акбарнома», Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ва бошқа асарларнинг қўлёзмалари бор эди.

Лекин, мозийгоҳдан энг кўп ўрин олган ашёлар — ҳиндларнинг тош, ганч ва бошқа воситаларда акс этган худолари эди...

Кечки пайт соат олтиларда Аҳмаджон Луқмонов таклифига биноан консулхонамизга бордик. Иккинчи қаватдага каттагина хонага дастурхон тузашибди. Консулхона ходимлари, жумладан Тошкент Давлат дорулфунуни шарқшунослик куллиётининг ҳинд тили бўлимини битириб, хизмат сафарига келганига анча бўлиб қолган Баҳромжон деган йигит ватандошлари билан учрашганидан мамнун, елиб-югуриб хизмат қиларди. Лекин, Аҳмаджон Луқмоновнинг ҳаммадан кўра хурсандроқ, самимий, чин юракдан мезбонга айланганлиги яққол сезилиб турарди. Ўзбекистон юртининг бир бўлаги, дахлсиз ҳудуд — консулхонамиз Ҳиндистонда собиқ шўро республикалари ичида биринчи бўлиб фаолият кўрсата бошлаган эди. Кейин Украина элчихонаси очилган эди холос, ҳозирча.

Зокиржон Машрабов экспедициямизнинг хусусан кейинги икки кун ичидаги фаолияти ҳақида гапириб берди. Ҳаммаси жойидаю, фақат ҳиндларнинг байрами кўп экан, ишимизни сал орқага тортяпти, — деди у кулиб. — Бугун Қизил қалъани кўришга катта иштиёқ ва не-не умидлар билан борувдик, берк экан... — Кейин Зокиржон ака эртага ва ундан кейин қиладиган ишларимиз борасида консулимиз билан маслаҳатлашиб олди.

— Бошлаган ишинлар жуда хайрли, — деди Аҳмаджон Луқмонов, — натижаси зўр бўлишига ишончим

комил ва ўйлайманки, бу экспедиция Бобур ва бобурийларни излаш баҳонасида икки халқ ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилиши билан ҳам катта сиёсий аҳамиятга эга сафар бўлиб тарихда қолади. Бундай экспедицияни ташкил этиш, ўн минглаб қақирим масофаларни босиб, мослашилмаган иқлим шароитида юриш, изланишлар осон эмас. Агар чинакам фидойилик, ватанпарварлик бўлмаса, шунчаки қизиқиш, ҳавас билан менимча, иш битмас эди. — Консулимиз шундай деб, зарур бўлса ҳар қандай ёрдамга ҳозирлигини, Ўзбекистон ваколатхонасига бемаалол суяниш мумкинлигини айтиб, кўнглимизни янада кўтариб юборди. — Қани энди, дастурхонга марҳамат қилинглр, — деди у жилмайиб, — биз Сизларни меҳмонга қақирганмиз, озгина дам ҳам олиш керак. Худди Ўзбекистонда, ўз уйинглрда ўтиргандай бемаалол, ёзилиб ўтиринглр.

Биз чиндан ҳам ана шундай тасаввурда эдик.

Дастурхон жуда қуюқ эди: ҳозиргача биз кўриб келган Шарқ мамлакатларида кенг урф бўлган таом—жўжа гўшти, турли резаворлардан тайёрланган аччиқ салат, нон, печенье; мевалардан — олма, банан ва менга Лоҳўрда Саҳидодларникида жуда маъқул бўлиб қолган ажойиб бир лаззатбахш неъмат—манго... Шунингдек, бизни ҳинд вискиси ва пивоси, пепси-кола, минерал сувлар билан сийладилар. Бу ернинг таомлига кўра ичимликларга муз солиб ичдик. Ўзиям ичингизга кириб қолган оловдай азойи-баданингизни қиздириб юборадиган Ҳиндистон иссиғининг шаштини муз, муздай ичимликлар қайтариб турмаса, бетоқат бўлиб, ўзингизни қўйгани жой тополмай қоласиз экан.

Ош, яъни палов дамлашаётган экан, Сайфиддин хожи ака ташаббусни, яъни капгирни ўз қўлига олди. Япон гуручининг хусусияти мураккаброқ экан. Йигирма икки кундан бери биринчи марта палов едик.

Зиёфатда бир ҳинд йигити ҳам қатнашди. Луқмон билан ҳаммаслак, ҳамфикр бўлиб, унга ёрдамлашиб тураркан. У Ўзбекистонда бўлган экан, ошни қошиқ билан еётганимизда, кулиб: ўзбеклар паловни қўлда ейишарди-ку,—дегандай ишора қилди қўлини оғзига олиб бориб (аслида-ку ҳиндларнинг ўзи ҳам таомни асосан қўлда ейишади).

Меҳмонхонага қайтдик. Мен, одатдагидай кундузи кўрган-кечирганларимни яна бир-бир хаёл кўзгусидан ўтказаман, хотирамнинг янги ва эски саҳифала-

рини титкилайман, дафтар-китобларни varaқлайман... Ушалиши роят қийиндай туюлган орзу—Ҳиндистонда, унинг пойтахти Деҳли кўчаларида юрганим ва бу муаззам шаҳар оғушида тунаб хаёл суришларга мушарраф бўлганим учун беҳад қувонаман, қалбим ёқимли ҳисларга тўлади. Аввало, шундай кунларга етказгани учун тангрига минг қатла шукурлар келтираман ва бу имконни (яъни экспедицияни) мустақиллигимиз шарофати, Бобур руҳининг даъвати, юртимиз, вилоятимиз раҳнамоларининг инояти, деб биламан, экспедициянинг бош ташаббускори, ташкилотчиси ва ижрочиси Зокиржон Машраб ўзига нисбатан қалбимнинг туб-тубида миннатдорлик туйғулари мавжланади. Айнан ўша одам туфайли бугун Ҳиндистонда, ватандошимиз, буюк мутафаккир, шоир, ҳар жиҳатдан ибратли инсон Бобур ҳинд тахтига ўтирган Деҳли шаҳрида турибман.

Аслида мен ҳам, аксарият ўзбек ёшлари каби Ҳиндистонни бир кўрмак орзусини ўсмирлигимданок дилимга туккан эдим. 1960 йилларнинг ўрталарида «Янги Деҳли» номли ҳинд бадиий фильми Ўзбекистон телевидениесида қайта-қайта намойиш этилган. Унда соҳибжамол ҳинд қизлари, муҳаббат ва вафо, рақс санъати, Ҳиндистон табиати ниҳоятда жозибадор, мафтункор қилиб кўрсатилган эди. Мен кейинчалик машҳури жаҳон бўлиб кетган Вайжантемалани илк дафъа ўша фильмда кўриб, унинг ҳусни-жамолига, мақсад ва фикрни, тасдиқ ё раддияни нигоҳлар билан ифодалаш санъатига, умуман актёрлик маҳоратига қойил қолиб, шу артистни бир кўрсам деб астойдил орзу қилганман (бу гапларга ҳам ўттиз йилдан ошди). Аҳмаджон орқали суриштириб кўрдим. Вайжантемаланинг ёши ўтиб, деярли киноларда рол ўйнамай қўйгани, қайси бир штатдан Ҳиндистон парламентига депутатлигини эшитиб, нимагадир яна анча ҳовримдан тушдим. Қалбимдаги эҳтирослар дарёси эндигина мавж ура бошлаган ҳаводор чоғимдаги нурафшон тасаввуримга соя тушиб қолишдан чўчидимми, билмадим. Бунинг устига бизнинг йўлимиз Вайжантемала депутат бўлган штат томонга ҳам, ҳинд киноси ва киночиларининг асосий ватани бўлган Бомбейга ҳам тушмас эди... Мен санъатини ниҳоятда ҳурмат қиладиган яна бир фавқулодда талант соҳиби Раж Капур эса оламдан ўтиб кетган эди. Менимча, Раж Капур ва унинг фильмлари («Дайди», «Жаноб-420», «Сангам»

ва бошқалар) ўзбек кино мухлисларида Ҳиндистонга бўлган қизиқишнинг ортишига, икки халқ орасидаги ҳамкорлик, ўзаро муносабатларнинг, меҳр-оқибатларнинг янада мустаҳкамлашишига жуда кўп хизмат қилган...

Ҳинд ва ўзбек халқларининг дўстлиги, бир-бирига меҳр-оқибати, қизиқиши халқ оғзаки ижодида, ривоятларда ҳам ўз ифодасини топган. Шулардан бирида Ҳиндистон Лайли-Мажнунлари—бухоролик Иззатбек билан панжоблик соҳибжамол қиз Сўхниларининг соф муҳаббати ҳақида ҳикоя қилинади. Мана шу ривоят асосида Ҳиндистонда «Сўхни ва Маҳивал» (Иззатбек маҳбубаси отасининг молбоқари бўлиб юргани учун уни «Маҳивал», яъни «молбоқар» дейишарди), Ўзбекистонда эса «Иззатбек ва Сўхна» номи билан машҳур афсоналар вужудга келган. Бу ривоятдаги севишганларнинг фожей тақдирлари асосида ҳинд киночилари бадиий фильм ҳам ишлаган.

Алқисса, кўпгина сўзлари, куйлари ўхшаш ва уйқаш икки халқ дўстлигига оид мисоллар юзлаб, балки минглаб саҳифалардан ортиб қолажак, аммо ҳар қанча бўлса, қалбларга бемалол жо бўлғусидир.

ҚИММАТГА ТУШГАН ҲАВАС

12 август, пайшанба.

Эрталаб Ҳиндистон сиёсий арбобларининг жасадлари куйдирилган муқаддас жойларни зиёрат қилмоқ мақсадида узоқ юриб бордик. Йўлларда, чорраҳаларда соқчилар, йўл назорати ходимлари жуда кўпайиб кетибди. Махатма Ганди кўчаси ниҳоятда узун ва кенг бўлиб, зиёратгоҳлар шаҳарга киришда чапда, йўл бўйлаб кетган боғ-ҳиёбонда эди. Махатма Ганди, Лаъл Баҳодир Шастри, Индра Ганди, Ражив Гандилар руҳи кўкка парвоз қилган жойлар... Худди табиийдек баланд-паст, чиройли, ям-яшил майсазорлар, хотира сифатида қўйилган ёдгорлик тошлари темир панжара орасидан кўриниб туради.

Афсуски, бу ерга ҳам ҳеч кимни қўйишмаётган эди. Сабаби—таомилга кўра Озодлик байрамидан уч кун олдин, ҳукумат премьер министри мамлакат улуглари гулхан алангалари билан бирга сўнгги йўлга кузатилган майдончаларни зиёрат қиларкан. (Қай бир

премьер министрга шу жойда, шундай кунда суиқасд қилинган эди, ўша воқеадан кейин бу жойда эҳтиёткорлик чораларини, назоратни кучайтиришган бўлсалар керак).

Ҳафсаламиз пир бўлди. Ишимиз юришмаётганидан бир оз ўкинсақ-да, бутунлай умидсизликка тушмадик. Чунки ҳали қайтишда яна бир имконимиз бор эди.

Қайтдик. Дехлининг чап ёнбошидаги айлана, ҳалқа йўлдан бораётган эдик, қаршимиздан келаётган иккита лорсиллаган, ниҳоятда улкан филга (устида филбонлар ҳам бор) кўзимиз тушиб, тўхтадик. Фаррух билан Тўлқин ака ўзларида йўқ суюнишиб, филларнинг савлат тўкиб, солланиб юришини видеога, киного, фотосуратга олиш учун машинадан отилиб тушишди. Филбонларнинг бири — 16—17 ёшлардаги ўспирин биздек ҳавасмаңд хорижийларни кўп кўрган бўлса керак, имо-ишора билан филга минасизларми, деган маънони англатди. Экспедиция дастурида «филда шаҳар айланиш ва илмий иш билан шуғулланиш» деган илова йўқ эди, албатта. Лекин экспедициямизнинг энг оқсоқол ва энг эрка аъзоси, тарихчи олим Сайфиддин ҳожи Жалилов Дехли шаҳрининг этнографик ҳаётини фил устида туриб кузатгиси келди шекилли, нима қиламиз деган маънода Зокиржон акага қаради. Бу орада қорамағиз филбон филининг қулоғига нималарнидир шивирлаб, йўғон бўйнига яланг оёғи билан ниқтаган эди, фил чўккалади. Бироқ чўккалаган ҳолатида ҳам унинг кажавасига қўл етмас эди. Қолаверса, синалмаган, баҳайбат жониворнинг баланд тоғдек елкасида омонат тебраниб турган кажавага нозик ниҳол олимнинг бир ўзини чиқариб қўйишга раҳбарнинг кўнгли бўлмади шекилли, яна биронтанглар бирга чиқинглар, деб бизга юзланди. Бошқалардан садо бўлмагач, ҳожи домлага мен шерик бўлдим. Иккаламиз тунд чехраси бирдан ёришиб кетган филбон ёрдамида, филнинг ерда букланиб турган тиззаларига оёқ қўйиб, ўсмир ўтирган ғарибгина кажавага чиқдик. Кажавада яна икки-уч кишилик жой қолди. Фил аста тикланди: чиндан ҳам жуда баланд ва ваҳимали эди, боз устига кажава худди бир томонга оғиб кетаётгандай, чайқалаётгандай туюларди. Теле ва кино тасвирчиларимиз яна ишга тушишди — улар учун ноёб кадрларбop ҳолат юзага келган эди-да. Усмир филни ўн беш-йигирма қадам юргазди-да, яна қайтариб келди. Тушдик. Аҳмаджон болага пул бериш керак, деб қолди.

Йўғ-е, шунгаям пул берадими, деб ажабландик. Лекин таржимонимиз филбон ҳиндлар табиатини яхши биларкан, ўсмир қора таёқдай қўлини узатиб «рупий, рупий» деб талаб қила бошлади. Зокиржон ака майли, беш-ўн рупий бериб қўяйлик, деди. Аммо Қоровой анойилардан эмас экан. 10 рупий узатсак бош тебратди, 25 рупий берсак, йўқ, дейди, 50... қисқаси, «савдолаша-савдолаша» 100 рупий бериб қутулдик. Шундай қилиб, икки кишининг бир неча дақиқа фил устига чиқиб тушиши бизнинг ўша пайтдаги пулимизга 4 минг сўмга тушди!.. Вой, тавба-ей!.. Мен шундай ҳолатни ўзимизда хаёлан тасаввур қилиб кўрдим. Лекин «отингни бир минай-чи», деган меҳмондан ҳақ талаб қилинишини ҳеч ақлимга сиғдиролмадим. Аксинча, от эгаси бўлган ўсмир шундай ишга асқотгани учун, меҳмонни озгина бўлса-да хурсанд қилолгани учун ўзида йўқ қувонади, боши осмонга етиб, яйрайди.

Бизни сайр қилдирган филнинг ёши 50 да бўлиб, исми Жанта эди. Бир қаватли томлардан юксак, баҳайбат бўлишига қарамай, ювош ва итотатғуй эди: эгаси чўк деса чўкяпти, тур деса—туряпти. Иккинчи фил Чандри ҳам бунисидан қолишмасди. Менимча уларнинг ёши ҳам, баландлиги, семизлиги ҳам баробар — яъни эгизакка ўхшашарди. Улар йўл четидаги майсаларни харидек узун ва йўғон хартуми билан, ўргандек, бир тутам-бир тутам узиб ейишарди. Иккала филнинг ҳам харсангдек улкан бошининг юз қисмига, кўзи остидан бошлаб пушти рангда катак-катак чизгилар билан зеб берилган эди.

Бу филлар мен ҳайвонот боғларида кўрганларимга қараганда анча катта эди. Уларнинг тепасидаги филбонлар узоқроқдан улкан чинор каллигида ўтирган қуш каби кичкина кўринарди. Мен филнинг қуруқликда яшайдиган энг улкан ҳайвон эканлигига амин бўлдим. Хартумининг йўғонлигини кўриб, унга нимжон майсалар қандай илашяптийкин, деб ўйлайсиз. Лекин фил ана шу хартуми билан кўкатлар ичидаги игнани ҳам олармиш. Хужжатли ва бадиий китобларда таърифланишича у энг қўпол ва бесўнақай жонивор бўлишига қарамай, жуда ҳушёр, зийрак, эпчил, эҳтиёткордир. Фил қалин чангалзорда ҳам баргларни шитирлатмай, шох-шаббаларни қисирлатмай, мутлақо шарпасини сездирмай юради. Шунингдек, фил жуда оқибатли, меҳрибон, раҳмдил ҳайвон. Ярадор ё касал

шеригини ташлаб кетмайди, аксинча атрофида парвона бўлиб, хартуми билан турғизишга, юргизишга ҳаракат қилади. Чуқурга тушиб кетган ҳамроҳини хартуми билан чиқариб олади ёки чуқур четини кучли оёқлари билан депсаб, ўткир тишлари билан ўйиб, пастлатиб ҳандақдаги филнинг чиқиб олишига имкон яратади. Бу жиҳатдан у отдан ҳам, итдан ҳам, баъзи ҳолларда ҳатто одамдан ҳам олий ҳимматлироқ, олижаноброқ бўлиб кўринади...

Айлана йўл анча баланд бўлиб ўнг томонда қайноқ, гавжум ҳаёт уммонига фарқ бўлган шаҳарнинг катта бир қисми жуда аниқ кўринарди. Иттифоқо қандайдир обида-ёдгорликка кўзимиз тушиб қолди-ю, таваккал қилиб, «Тойота»миз жиловини ўша томонга бурдик. Тепада яқин кўрингани билан, анча ичкари экан. Ингичка, тор йўллардан қийинчилик билан бордик. (Бошқа яхшироқ йўл бор экану билмабмиз-да). Яқинлашганимизда бир неча катта-кичикдан анави томи кўриниб турган бино қанақа қалъа, ёдгорлик? деб сўраймиз. Ҳаммаси елка қисади. Қарангки, шаҳарнинг шимоли-шарқ томонида, чеккароғида қолган бу иншоот Ҳумоюн Мирзо қабри устига ўғли Акбар томонидан қурилган улкан мақбара эди.

Маълумки Бобур ниҳоятда меҳрибон ота бўлган. У айниқса валиаҳд ўғли Ҳумоюнни ортиқ даражада яхши кўрган, унга ўз жонини нисор этган. Ўлими олдидан эса Ҳумоюнга ҳам укаларингга меҳрибон бўл, мабодо улар сенга ёмонлик қилишса ҳам, уларни жазолашдан ўзингни сақла, дея васият қилади. Бобур Ҳумоюнга бежиз бундай насиҳат қилмаган, у отадан сўнг оға-инилар, хусусан ўғай ака-укалар ўртасида тож-тахт талашиш можаролари бўлмоқлиги муқаррарлигини яхши билар эди. Шундай бўлади ҳам: бошқа онадан туғилган Комрон Мирзо билан Аскарйй акалари Ҳумоюн бошига анча мусибатлар солишади. Ҳумоюн улардан ғазабланган пайтларида табаррук падари бузрукворининг васиятини эслаб, ўзини тутати. Чунки у аслида, табиатан ҳам кўнгилчан, раҳмдил бўлган. Шунга қарамай, баъзи манбаларда Ҳумоюн укаларидан қайта-қайта хоинлик ва жафолар кўравергач, охири сабр косаси тўлиб, Комроннинг кўзларини ўйиб олишга буйриқ беради, лекин кейинчалик яна ўзи табиблар ёрдамида укасининг бир кўзини даволатишга эришгани айтилади.

Умуман олганда, Ҳумоюн отасини бағоят ҳурмат қилган қобил фарзанд эди. Унда пушти паноҳи Бобурнинг уddaбуронлик, тадбиркорлик, олижаноблик каби бир қатор улуғ фазилатлари мужассам эди. Айтишларича, у жуда хушрӯй, хушфеъл, хушахлоқ бўлган. Балки, Бобур кўп орзулаган ва кечроқ ўғил кўргани боисми (Ҳумоюн 1506 йили — Бобур йигирма уч ёшга кирганида туғилган) ва ёким ўзи суюб олган хотини Моҳим бегимнинг яккаю-ёлғиз ўғли бўлгани учун ҳам Ҳумоюнга меҳри ортиқроқмиди... Ҳумоюннинг туғилиши муносабати билан ўтказилган маросимни ҳам Бобур мамнуният, ички бир ифтихор билан шундай таърифлайди: «...Ҳумоюннинг валодатидан беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуғ-кичик сочиқ келтурдилар, қалиноқ танга ўкулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хили яхши тўй бўлди». Яна шуни ҳам қўшимча қилиш керакки, «Бобурнома»да энг кўп тилга олинган исм ҳам «Ҳумоюн»дир. Шунингдек, Бобур ўзининг йирик асарларидан бири бўлган «Мубаййин»ни ҳам ўғли Ҳумоюнга бағишлаб ёзган эди. Бу далилларнинг барчаси шубҳасиз ота меҳридан, севгисидан нишона бўлиб, балки шунинг учун ҳам Бобур ўзи тириклигида ҳаётини, тожу тахтини ўғлига ўз ихтиёри билан, икки қўллаб тошширгандир...

Ҳумоюн аввалида эсанкираб, мамлакатни, салтанатни бой бериб қўйган бўлса-да, ўн беш йилдан кейин ўзининг тарих олдидаги, Буюк теурийлар олдидаги хатосини тuzатди, акс ҳолда, балки «Бобурийлар сулоласи» деган ибора тарих зарварақаларидан ўрин олмаган бўлур эди. У ўзи узган ҳалқани ўзи улади ва Ҳиндистонда бир неча аср яшаган бобурийларнинг буюк, мустаҳкам салтанатига замин яратди. Афсуски Ҳумоюн ҳам отаси Бобур каби оз яшади — атиги элик бир йил умр кўрди, аммо шу қисқа ҳаёти мобайнида ўз салтанати ва Ҳиндистон учун, унинг халқи учун кўп яхши ишлар қилишга улгурди, яъни мамлакатнинг иқтисодиёти, ободончилиги, меъморчилиги, ижтимоий, маданий ривожига жуда катта ҳисса қўшди. Ҳумоюн санъатни ғоят севар, илм аҳлини эъзозлар, форс ва туркий тилларда назм битган яхшигина шоир ҳам эди. У Ҳиндистонда миниатюра санъатининг юзага келиши ва шаклланишига шахсан раҳбарлик қилган, бош-қош бўлган.

Биз ана шундай улуғ инсон мақбарасини тасодифан кўриб қолмаганимизда, балки бу ҳам юракда кетган армонларимиздан бири бўлиб қолармиди...

Мақбара жуда катта, хоналари кўп бўлиб, унда Ҳумоюндан ташқари яна бир қанча бобурийларнинг (хотинлари ва бошқа яқин кишилари) қабр, даҳмалари ҳам бор эди. Афсуски сағана тошларидаги битикларнинг кўпини ўқий олмадик, ўқиганларимизнинг ҳам аксариятини англамадик, танимадик.

Дарвоқе, тасвирга олувчи аппаратлар билан кириш, тасвирга олиш мумкин эмас, дейишган эди, одатдагидай мақбара-музей ходимлари билан «келишдик», яъни, чой-чақа дегандай... Иш битиришнинг бу оммавий усули жаҳоннинг ҳамма жойида бор шекилли-да...

Мақбара зиёратидан сўнг яна Миллий музейга йўл олдик. Сабаби кеча музейнинг қўлёзмалар бўлими мудири, шарқшунос олим, доктор Насим Ахтар адабиётшунос, тарихнавис олимларни таклиф этиб, биз билан мулоқот уюштирмоқчи эди. Дарҳақиқат, Насим Ахтар хонасига беш-олти киши йиғилган эди. Суҳбатни Насим Ахтарнинг ўзи бошлади ва кўпроқ ўзи гапирди. У жиккаккина, хатги-ҳаракатлари тез, сергайрат, жонкуяр одам бўлиб, ниҳоятда тез гапирарди. У бизга музейда Ўзбекистон бўлимини очишга қарор қилингани, ҳозир шунга тайёргарлик бораётганини суюнчилаб, бизнинг келиб қолганимиз айтишга муддао бўлгани, уларга ёрдам беришимиз мумкинлигини таъкидлади.

Насим Ахтар сўзга ҳам чечан эди. У Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Амир Темур, Навоий, Жомий каби номларни тўғри талаффуз қиларди. «Бобурнома» қўлёзмасининг форс тилида кўчирилган иккита нусхасини бизга мақтаниб кўрсатди.

Биз бирон янги гап чиқиб қолармикин, деган ниҳоятда Зебунисо ва унинг қабри, мақбарасидан сўз очдик. Афсуски ҳинд дўстларимиз, ҳамкасбларимизнинг ҳам бу борада биздан ортиқ нарса билмасликлари маълум бўлди. Каромат Алихон юқорида номи зикр этилган китобида Зебунисо мақбараси ҳақида озгина тўхталиб ўтади: «Темурийлар аёллар учун икки қаватли даҳма қурадилар ва жасад пастки қаватда сақланган ҳолда, сағана юқори қаватда сақланади. Навон қот («қот» — пушту тилида «қалъа» дегани)даги бу мақбара (*Зебунисо мақбараси* — Қ. К) Аврангзеб даврида

қурилган биноларга ўхшамайди, балки Шоҳ Жаҳон давридаги биноларга ўхшайди». «Тарихчиларнинг фикрича, — дейди олим яна, — у (Зебунисо — Қ. К.) Дехлидаги Қизил қалъада вафот этган бўлиб, Қобул дарвозаси ташқарисидаги «Теес хазори боғ»да дафн этилган. Мақбара 1885 йили темир йўл ўтказиш пайтида бузилган...»

Баъзи манбаларда эса Зебунисо Дехлидаги Зарзари қабристонига дафн этилган, дейилади.

— Бобурийлар авлоди ҳақида аниқ бир ишончли маълумот йўқ, — деди Насим Ахтар — Дехли чеккароғида ғарибона ҳаёт кечирувчи бир одам мен Бобур авлодиданман, деб юради, деб эшитганман. Бироқ бу гапнинг ҳам қанчалик тўғри ё нотўғрилиги тўғрисида бир нарса деёлмайман.

Биз Лоҳўрда эшитганимиз Жалолиддин Акбарни эслатган эдик, Насим Ахтар: бунақалар учраб туради, ўзини шоҳлар авлодидан ҳисобланишини хоҳлайдиганлар кам дейсизми, деб хулоса ясади. Демак, Ҳиндистонда бу масалага унча қизиқиш йўқ экан. Лекин Бобур ва бобурийларнинг яхши ишларини эътироф этишади. Масалан Рифақат Алихон деган олимнинг мулоҳазалари шундай бўлди.

— Кўчалардаги чиройли хиёбонлар, фавворалар, мақбараю чиройли биноларни кўрсангиз, билингки, булар Бобур ва бобурийлардан қолган ёки ўшалардан ўрганиб, андоза олиб бунёд этилган. Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий-маърифий-адабий алоқаларнинг янада мустаҳкамланиши, барқарорлашуви ва абадий давом этишига бобурийлар пухта замин яратиб қўйишган. Шунинг учун ҳам биз бобурийларни ҳурмат қиламиз...

Хуллас, мулоқотимиз жонли, қизиқарли ўтди. Насим Ахтар ва бошқалар таржимонимиз Аҳмаджоннинг урду ва ҳинд тилларини яхши билишига тан беришиб, унга офаринлар айтишди.

Кўчага чиқсак, машинамиз ёнида баланд бўйли, басавлат бир йигит турибди.

— Машинадаги ёзувни кўриб қолиб, Сизлар билан икки оғиз суҳбатлашиш илинжида кутиб турибман, — деди у ва ўзини Мирзо Муҳаммадшоҳ деб таништирди. Ҳозир у Нью-Йорқда яшаб, ишларкан. Техника соҳасида муҳандис-механикман, дейди. Айтишича, унинг отаси шу ерда, яъни Дехлида бўлиб, Бобурнинг ашаддий мухлиси эмиш. — Ўзим ҳам... — дейди йи-

гит. — Бобур юртини бобом юрти деб биламан, у ерларни бир кўриш энг катта орзуим...

Дарҳақиқат, Муҳаммадшоҳнинг қўлида муқоваларни, ички безаклари рангли, ниҳоятда чиройли ишланган, ҳажман катта «Бобурнома» (инглиз тилида) китоб-альбоми бор эди. Бизга варақларини очиб кўрсатди, ўзича суратларга изоҳлар берди. Альбомнинг нархи 240 рупий эди. Альбомга биз ҳам қизиқиб қолдик ва уни қаердан сотиб олиш мумкинлигини сўраб олдик...

Насим Ахтар бошловчилигида Матхура кўчасидан юриб, Бедил қабр-мақбарасига бордик. Мирзо Абдуқодир Бедил...

Дехли дорилфунунининг ридери доктор Қамар Раис «маданият тарихида неча минг йиллик ажойиб адабий саҳифаларни яратиб, жаҳон хазинасига арзигулик дурдоналар қўша олган кўҳна Ҳиндистоннинг» тўрт буюк сиймосини санаб ўтар экан, буни қарангки, ана шу тўрт дурдонадан учтасининг ота-боболари бизнинг ватандошларимиздир. Ахир қувонмай, ғурурланмай бўладими? Шу ўринда Ҳиндистоннинг сиёсий арбобларию (Ж. Неру), олимлари, адибларининг ҳалоллиги, холислиги, тантилиги, бағри кенглиги, мардоналигига яна бир карра тасаннолар айтиш жоизки, улар ана шу улуғ алломаларнинг ота-боболари бизнинг заминимиздан эканлигини ошкора, баралла эътироф этадилар ва бу билан улар ўз маданияти тарихини камситган бўлмайдилар, аксинча, у буюк зотларнинг Ҳиндистон ҳавосидан нафас олиб, ана шу жозибали диёр бағрида униб-ўсганлиги, камолга етганлиги ва умумҳинд маданиятини юксак чўққига олиб чиқа олганликлари билан ҳақли равишда фахрланадилар ҳамда бизда ўзларига нисбатан самимий ҳурмат-эҳтиром уйфотадилар.

Ана шу уч буюк зотнинг биттаси нозик хаёл шоир, забардаст адиб, жамиятшунос ва табиатшунос, файласуф олим Мирзо Бедилдир. У Банголиянинг Азимобод шаҳрида, 1644 йили туғилади, бобурийлардан Шоҳ Жаҳон, Аврангзеблар ҳукмронлик қилган даврларда яшайди, ижод қилди. Бир қанча муддат Аврангзебнинг ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳ саройида бўлган. Бироқ Аъзамшоҳнинг ўзи ҳақида мадҳ ёзиш таклифини рад этгач, саройдан четлаштирилади. Бедил рубойнавис сифатида жуда машҳур бўлиб, унинг бу борадаги ижодига хос энг муҳим фазилат кўп маъноликдир. Қатқат пардалар ичидаги келинчак мисолидаги рубойи-

лардан юз китобхон ё тадқиқотчи юз хил маъно топади, лекин юз биринчи, асил маънони Бедилнинг ўзигина айтиб бериши мумкин холос. Бу Бедил назм уммонининг фақат биргина жилосидир...

Қуйидаги рубойларнинг маъзини ўзингизча бир чақиб кўринг-а:

*Оина кўрганда ўзин беғубор,
Шодликдан минг ранга бўлур жилвакор.
Инсон мижозида гул очди билим,
Гулласин деб қоқ ер бағрида баҳор.*

* * *

*Бу бир денгиз, иши бизларни бўғмоқ,
Тиғу шамширингга ишонма ҳар чоқ.
Ҳар тўлқин интиқом камони бунда,
Ундаги ҳар балиқ ўқ тўла садоқ.*

* * *

*Дил нуқтасин қилдим ишқимга тумор,
Ўраб дедим: «Буни ёримга юбор».
Шавқидан ғунчадек очилиб кетди,
Шодликдан қинига сиғмади такрор.*

* * *

*Жудо бўлган дўстлар топишиб такрор,
Қонли кўз ёшларин тийса ҳам як бор,
Аммо сирли дўстлик, вафо мазмуни
Ҳижрон дамлари деб йиғлашади зор.*

* * *

*Ул бағмаст санамнинг ишқига кўнгул,
Ғамин кўтаролмай, бўлди-ку чил-чил.
Бир умр ўтирдик вафо базмида,
Унинг қўлида жом, бизникуда дил...*

Ҳиндистонликларнинг ҳам Бедилга меҳри-муҳаббати баландлиги сезилиб турибди. Унинг мақбарасига ажратилган алоҳида хиёбон анчагина кўркам сайргоҳ-зиёратгоҳ эди. Мақбара хиёбоннинг ўртасида жойлашган бўлиб, анча яхши сақланган. Насим Ахтарнинг айтишича, Бедил мактабларда ўқитилади. Музейда сақланаётган қўлёзмаси тилло суви билан ёзилган.

Мақбарани шоирнинг афғонистонлик дўстлари қуришган экан. Унинг пештоқига «Мирзо Абдуқодир

Бедил «оромгоҳи» деб ёзиб қўйилган. Сайфиддин ҳожи ака ватандошларимизнинг улуғ фарзанди ва катта файласуф шоир руҳига Қуръон тиловат қилди, яъни Зокиржон ҳожи Машраб ўғли таъбири билан айтганда, ўз инсоний бурчимизни адо этдик.

Шу ерда мен Зокиржон акадан яна бир қарра хурсанд ва миннатдор бўлдим. Аввало у Андижонда сафар-йўналиш дастури, режалари тузилаётганда менга сиз ҳам ўз таклифларингизни айтинг, деган ва мен бошқа фикр-мулоҳазаларим қатори ота-боболари асли ўзимизнинг Турон заминимиздан чиққан, лекин тақдир тақозоси билан Ҳиндистонда яшаб ижод этишган машҳур аллома шоирлар Амир Хисрав Дехлавий, Мирзо Абдуқодир Бедил ва Мирзо Ғолиблар қабрини зиярат қилиш, уларга оид маълумотларни ўрганиш зарурлигини айтганимда Зокиржон ака бажонидил рози бўлган ва режамизга киритган эди. Мана бугун ўшаниятимиздан бири амалга ошганидан ўзимда йўқ мамнун эдим. Менинг бу буюк инсонларга эътиқодим, ҳурматим юксак эди.

Ўша кўчадан бир оз орқага қайтиб, айланиб яна ўнгга бурилдик-да, қўлтиқсимон бир кўчага кириб яна бир тарихий обида рўпарасидан чиқдик. «Пурана қалъа» яъни «Эски қалъа», дейишди. Икки қаватли, қуббадор бу бино Ҳумоюн даврида ва унинг амри билан қурилган, демак, «Дин паноҳ» масжиди ва у билан ёндош кутубхона шу экан. Ҳумоюн Дехлини, Ҳиндистонни иккинчи марта, узил-кесил қўлга олгандан кейин узоқ яшамай, 1556 йили 24 январ куни шу кутубхона зинасидан тушиб келаётганида оёғи тўйилиб йиқилиб тушган ва табибларнинг қаттиқ уринишлари ҳам наф бермай, икки кундан кейин дунёдан кўз юмган эди. Тақдирни қарангки, шунча беомон жангу-жадаллардан, даҳшатли, ўткир тўғли қиличлар зарбидан омон қолган бош, унча балога бўлмаган зинадан ерга тушганда суяги синиб, улуғ бир шох, олижаноб, қалби кенг инсон умри жўнгина, осонгина поёнига етган. Ҳумоюн вафоти олдидан ўғли Акбарни тахт вориси қилиб тайинлайди.

Афсуски, қалъа берк экан, ичкарига киролмай, уни ташқаридан, узоқроқдан девор оша томоша қилиб қайтдик.

Янги Дехли менимча Ҳиндистондаги энг мафтункор шаҳар. Унинг энг гўзал майдони эса, парламентлар саройи олдидаги парадлар хиёбонидир.

Консулимиз Аҳмаджон Луқмоновнинг ҳурмати баландлигидан унинг бошчилигида, деярли «тўсиқлар»га учрамай Ҳиндистон ташқи ишлар вазирлигига кирдик. Бизни бўлим бошлиғи Варма жаноблари қабул қилди.

— Мен бунча улуғ меҳмонлар билан учрашаман, деб ўйламаган эдим, — деди биз билан самимий жиламайиб кўришар экан. — Эшитишимизга қараганда бизга етиб келгунча анча азият чекибсизлар. Бобур ҳам Ҳиндистонга осонлик билан етиб келмаган. Бу табиий, албатта. Лекин Бобурнинг кейинги ишлари муваффақиятли бўлган ва ишонаманки, Сизларнинг бундан буёнги ишларингиз ҳам яхши бўлади. Ҳиндистонга хуш келибсизлар...

Варма жаноблари ғоят маданиятли, хуштакалуф, истарали йигит эди. Шунданми, биздаги ётсираш тезда ғойиб бўлди ва биз ўзимизни эркин ҳис қилиб ўтирдик. Зокиржон ака Мустақил Ўзбекистон ва Бобур, экспедициянинг ташкил этилиши, Андижонда Бобурга бағишлаб қилинаётган ишлар, Ҳиндистонга сафаримиздан мақсад ва режаларимиз ҳақида анча батафсил гапириб берди. Бўлим бошлиғи уни диққат билан тинглаб ўтирди.

— Шунча узоқ йўлдан чарчаб келиб, шунча жойни кўриб, шунча ишлар қилиб, яна ўзларингизни бардам, мамнун ҳис қилишларингиз мени ҳайрон қолдирыпти. Сизларга ҳавасим келяпти, — деди жаноб Варма.

Зокиржон ака асосий режаларимиздан бири — Агра ва Андижон шаҳарларини биродарлаштириш йўл-йўриқларини пишитиб қетиш эканлигини алоҳида таъкидлаб қўйди.

Мен суҳбат жараёнида хона деворидаги дунё мамлакатлари харитасини кузатиб ўтирдим. Унда Ҳиндистон, Покистон, Афғонистоннинг, Шри Ланка, Лаос, Индонезия каби ихчамгина мамлакатларнинг номлари бор. Лекин «Ўзбекистон» деган сўз йўқ. Менга алам қилди ва лекин шу он қалбимдан бир нидо чиқди: «Ўзбекистон» номи жаҳон мамлакатларининг янги хариталарида албатта бўлажак!

— Айрим муаммоларингизнинг вақтида ҳал этилмаганига сабаб шуки, сафарингиз байрам кунларимизга тўғри келиб қолди. Иккинчидан, Сизларнинг келишингизни олдиндан билганимизда ҳам биз тайёргарлик кўриб, маълум, тегишли жойларни огоҳлантириб қўйган бўлардик, — деди жаноб Варма ҳамон хижолатлигини баён этиб.

Аҳмаджон Луқмонов инглиз, Аҳмаджон Қосимов ҳинд тилларида бемалол сўйлашишар, савол-жавоб қилишар, орада бизга таржима қилиб беришга ҳам улгуришарди.

Қайтиш ҳақида гап кетувди, жаноб Варма: ёрдам берамиз, Бобур неча йиллар яшаган, Сизлар бир ойма, икки ой яшасанглар нима қилибди, — дея ваъда бериб, кўнглимизни хотиржам қилди.

Вазирликдан чиққач, кино-телевидениечиларимиз бир-бирига тўғриланган, узоқлиги бир чақирим келадиган парламентлар саройи ва Ҳиндистон рамзий дарвозасини, ўрталикдаги кафтдай текис, кенг йўлни, икки томондаги ям-яшил хиёбонларни армонсиз тасвирга олишди. Бу майдон Тошкентдаги Мустақиллик майдонидан ҳийла катга эди.

Дарвоқе, Деҳлидаги ҳинд-мусулмон меъморчилигининг эътиборга молик ёдгорликларидан бири Қутб минорни сирtdан томоша қилдик. Уни Султон Қутбиддин Ойбоқ (айрим тарихий манбаларда «Ойбек» ёзилган) қурдирган масжид яқинида ўшлик дин арбоби Ҳожи Қутбиддин Бахтиёр (у 1235 йили Деҳлида вафот этган) шарафига бунёд этилган, дейилади манбаларда.

ҲИНД ДАСТУРХОНИ

Шу куни кечқурун соат саккизга яқин консулимиз Аҳмаджон Луқмонов меҳмонхонамизга келди. Бизни «Тапер» гуруҳининг президент ўринбосари жаноб Матхур меҳмонга таклиф этган бўлиб, Аҳмаджон Луқмонов бошлаб бориши керак эди.

Жаноб Матхур билан Зокиржон ака, у орқали мен ҳам таниш эдим. Биз у билан Андижонда, Бобур номидаги ип-газлама бирлашмасида учрашган эдик. Матхур ва унинг ҳамроҳи (таржимон) вилоятимизга тўқимачилик, терини қайта ишлаш соҳаларида ҳамкорлик қилишни йўлга қўйиш масаласида Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехта жаноблари тавсияси билан ташриф буюришган эди. Бирлашманинг умумий фаолияти, айрим бўлимларидаги иш жараёни билан танишдилар. Сўнг чой устида маслаҳат давом этди. Бирлашма бош директори Абдуғаффор Аҳмадалиев таомилимизга кўра меҳмонларга андижонча тўн, дўппи кийдирди ва Матхур жанобларига қараб: «Мана,

ўзбекка ўшадингиз-қолдингиз», деб кулди. Абдуғаффорнинг ўринбосари Ҳайиталининг: «аслида ҳам шундай-ку, эҳтимол буларда Бобур бобомизнинг қони бордир» деган гапидан ҳатто меҳмонларимизнинг ўзлари ҳам завқландилар.

Бирлашмадан Бўзга жўнадик. Йўл-йўлакай Бобур ва Ҳиндистон мавзуида гаплашиб кетдик. Биз халқимизнинг Ҳиндистонга муҳаббати юксаклигини айтдик. Шунда жаноб Матхур: Ҳиндистонни яхши кўрасизлару лекин бормайсизлар, деди худди эски қадрдонлардай ўпкалаб ва бизни ўз мамлакатига таклиф этди. Зокиржон ака Бобур номидаги халқаро илмий экспедициянинг Ҳиндистонга қилажак сафари ҳақида гап очувди, меҳмон: борсангизлар, албатта учрашайлик дея, дарҳол ўз исм-шарифи ва манзиллари битилган қоғозчадан берди.

Бўзда туман ҳокими Ҳабибулло Янгибоев бошчилигида Ўрмондаги ресторанда, дастурхон устида терини қайта ишлаш бўйича ҳамкорлик қилиш ҳақида фикрлашилди.

— Биз учун асосий мақсад бизнес эмас, — деди жаноб Матхур хижолат бўлгандай, — балки, тижорат воситасида андижонликлар билан дўстона алоқаларни йўлга қўйиш бош муддаоимиздир...

Биз ўшанда меҳмонлар билан вилоятимиз чегарасигача бориб, уларни бағирлашиб, Фарғонага кузатиб қўйган эдик...

Бизни жаноб Матхур ёрдамчиси ва таржимон, рус тилини ўзига хос талаффузда яхши гапирадиган чуваккина йигит Даниел билан кутиб олишди ва атрофи (уч томони) ҳар хил ойнаванд, пастаккина бинолар билан қуршалган ям-яшил майдонга олиб киришди. Майдоннинг чироқлар ёритиб турган бир бурчагига узун стол ва сал нарига думалоқ стол, унинг атрофига ўнтача сават кресло қўйилган эди.

Матхур жаноблари ҳамма билан худди эски қадрдонлардай самимий сўрашар (унинг сўзларини шогирди, кўзлари доим кулиб турадиган Даниел эҳтирос билан таржима қилиб берарди), хусусан Зокиржон акани қайта-қайта бағрига босар, унинг меҳмонлар ташрифидан чин юракдан суюнгани сезилиб турарди. Умуман, жаноб Матхур суҳбати ширин ва маънили, хушчақчақ, киришимли одам эди.

Биз мезбонлар таклифи билан сават курсиларга ўтирдик. Бошданоқ салобатли жонон истиконларга нов-

вот бўлақларисимон муз солиб шароб қуйиб келишди. Пепси-кола ва бошқа хилдаги ичимликлар, минерал сувларни алоҳида истиконларга қуйиб беришди. Газакка кабоб («кабаб» дейишаркан) келтиришди: думалоқ, буғда пиширилган лўла кабоб. Кейинроқ, гарнири узун-узун қирқиб қовурилган картошкадан иборат енгил бифстрогон беришди. Ҳинд шаробидан, «Гулоби Жамнун»дан майдалаб ўтирибмиз. Икки хизматкор йигит бир ҳўплам-бир ҳўплам шароб қуюлган истиконларни, ичимлик, сувларни пешма-пеш янгилаб туришибди.

Бу орада узун столга дастурхон ёзишиб, озиқ-овқат, ноз-неъматларни расамади билан, шошилмай қўя бошладилар. Биз Ҳиндистонликларнинг дастурхонини тўлароқ, росманароқ кўриш иштиёқида эдик. Сайфиддин Ҳожи ака «берадиганини тезроқ беришмасмикин», деб ҳолатни ҳазилга бурди.

Ниҳоят, катта столга таклиф этишди. Дастурхон «Аъло фурше» усулида овқатланишга мўлжалланган эди. «Аъло фурше» деган иборани мен биринчи марта Тошкентда, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида ишлаган пайтимда, Ўрта Осиё ва Африка ёзувчиларининг навбатдаги анжумани чоғида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби Сарвар Азимов тилидан эшитган эдим. Меҳмонлар шарафига «Ўзбекистон» меҳмонхонаси ресторанининг кенг ва ҳашаматли залида зиёфат берилган эди. Ушанда узун столга дастурхон тузалган бўлиб, меҳмонлар дастурхондаги хоҳлаган таоми, салатидан ўз ликопчага солиб оларди-да, жуфт-жуфт бўлиб ёки ҳар хил ҳолатда, кимдир тик туриб, кимлардир сал наридаги алоҳида-алоҳида столлар ёнига қўйилган стулларга ўтириб еб-ичишарди. Бугун асосий катта стол атрофига стуллар қўйилмаган, одатий батартиб ўтириб овқатланишдан бутунлай бўлақча таомилга иккинчи марта дуч келишим эди...

Озиқ-овқат, газак-салат турлари ғоят ранг-баранг ва ўзига хос эди. Лекин нимёруғ бўлгани учун таом ва бошқа ноз-неъматларнинг ранги, туси хирароқ кўринарди. Аммо ниҳоятда ҳафсала ва дид билан, астойдил тайёргарлик кўрилгани сезилиб турарди.

Жой Деҳли тайёрагоҳининг қандайдир клубига қарашли экан. Жаноб Матхур уйига таклиф этолмагани учун узр сўради. Фарғона водийсидай сўлим табиат кучоғидан келган азиз меҳмонлар билан иссиқ, дам

уйларидан кўра очик ҳавода, Ҳиндистон осмони остида (жаноб Матхурнинг гапларида бадий бўёқлар кучли эди) ёзилиб ўтиришни афзал кўрганини таъкидлади.

Жаноб Матхурнинг қадаҳ сўзлари хусусан менда ҳинд халқининг бу маданиятли, одамохун вакилига нисбатан ҳурмат ва эҳтиром уйғотди. У анча кўп, лекин қизиқарли ва ёқимли гапирди. Жумладан унинг шундай деганлари ёдимда:

— Ўзбекистонда кўрсатилган даражадаги иззат-икром, меҳр-оқибатни биз ўзимизнинг юртимизда ҳам кўрмаганмиз... Эҳтимол, бизнинг боболаримиз ҳам Бобур билан бирга Ўзбекистондан келиб қолишгандир. Ахир биз бир-биримизга ўхшаймиз-ку. Ўзбек халқи жуда дилкаш, меҳмондўст экан. Мен сизларнинг ажойиб юртингизда уч марта бўлиб, қалбимни ўша ёқда қолдириб келганман. Қизимни ё неварамни ўзбек йигитига бажонидил берардим. (Шу ерда Сайфиддин ҳожи ака ўрнидан туриб: «мана, биз харидор-да», дея ҳазил билан кув томон қудаларга хос таъзим бажо қилди. Самимий олқишлар бўлди).

— Сизлар Ўзбекистонга қайтганларингизда, — давом этди жаноб Матхур, — имоним комилки, ватанингизнинг бир бўлаги Ҳиндистонда қолиб кетганини чуқурроқ ҳис қиласизлар (менимча мезбон бу гапда Бобурийларни назарда тутаётган эди)... Сизларни мустақил бўлганингиз билан чин юракдан қутлайман. Ўзбекистон — келажаги порлоқ ўлка. Ва мен шундай ўлканинг ажойиб кишилари билан танишганимдан ўзимда йўқ хурсандман. Айниқса, Бобур номли халқаро жамғарма раиси, экспедициянинг раҳбари Зокиржон Машрабовни жуда яхши кўриб қолдим. Мен Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ўттиз йил ишлаб ҳам бундай одамни кўрмаганман, десам бўлади. Зокиржон Машрабов — юраги тоза инсон...

Дарҳақиқат бугунги зиёфат ҳам, шубҳасиз, Зокиржон Машрабов ҳурматида бўлаётган эди.

Илми, маданиятли зиёли, дипломат, бизнесмен жаноб Матхур сўзи якунида Бешарикда очмоқчи бўлишга ётган корхоналари номини «Фарғона» деб қўйишмоқчи эканини, агар лозим бўлса, «Тапер» компанияси ҳар йили икки-уч ўзбек талабасининг Ҳиндистонда ўқиши учун ҳомийлик қилиши мумкинлигини эслатиб ўтди.

Зокиржон Машрабов ҳам жавоб сўзида ўзбек ва ҳинд халқларининг азалий дўстлиги, муштарак фазилатлари, бобурийларга ҳинд халқининг муносабати-

дан мамнунлиги, Бобур номли халқаро илмий экспертиза дастуридаги асосий бандлардан бири халқ биродарлигини янада кучайтиришга хизмат қилишдан иборатлиги ҳақида гапириб, ҳаммамизнинг номимиздан, бутун андижонликлар — Бобур юртдошлари номидан Матхур жанобларининг юксак эътибори ва дастурхони учун миннатдорчилик билдирди. Мана шундай учрашувлар, мулоқотлар катта дўстликка дебоҳа бўлишлигини таъкидлади. «Жаноб Матхурнинг бизга ёзган дастурхони — бутун ҳинд халқининг дастурхонидир» деди у.

Зиёфат охирида жаноб Матхур бизга чиройли гулдор қоғозга ўралган совға бераркан: «бунинг ичида бойлик йўқ, менинг қалбим бор», дея лутф қилди. Унинг қалби эсдалик ликопчага сурати туширилган, филбардош ҳинд халқининг рамзи бўлмиш ФИЛ эди.

Матхур жаноблари бошини Андижон дўпписи безаб турарди. Ҳарқалай шарқли киши, дид-фаросатли бўлгани учун у дўппини қоидаларини келиштирган ҳолда, ярашимли қилиб кийган эди (У Андижон илгизлама бирлашмаси директори Абдуғаффор совға қилган дўппи эди). Биз ҳам унга тўн, дўппи кийдирдик.

Зиёфатдан анча кеч ва ғоят мамнун қайтдик. Умуман, Деҳлида кунларимиз чакки ўтмаяпти. Йўллардаги, чегаралардаги азиятларнинг газаги чиқяпти.

ШАДДОТ ҲИНД ҚИЗИ — ҚУРАЛАЙ КЎЗ МАНЖУ

13 август, жума.

Эрталаб бизни икки киши йўқлаб келишибди. Деҳлида чиқадиган «Овар Лендер» рўзномасидан Дайник Дин Риат ва Деҳли телекомпанияси билан ҳамкорликда ишловчи Гопал Мисра. Уларга биз ҳақимизда консулимиз хабар қилган экан. Меҳмонхонанинг мана шундай учрашувлар учун ажратилган алоҳида хонасида тор доирада суҳбат бўлди.

Журналистларнинг Бобур ҳақидаги тушунчалари чалкашроқ эди. Гопал Мисранинг фикри шундай бўлди:

— Бобур Фарғона водийсидан келиб, Ҳиндистонни Фарғонага қўшиб олган. Баъзилар Ҳиндистонни босиб олган деса, бировлар мамлакатларни бирлаштирган, ҳинд халқининг маърифатини юксалтиришга хиз-

мат қилган, дейдилар. Биз учун шуниси аниқ ва муҳимки, улар бу ерда оила қуриб, иноқ, аҳил яшаганлар. Бобургина майда, тарқоқ рожаларни бирлаштириб, ягона давлатга айлантира олди. Турли миллатлардан иборат халқларни бир-бирига яқинлаштирди. Сизлар ҳам мана шу дўстликни ривожлантириш учун келгансизлар, деб ўйлайман. Биз Бобур ва унинг авлодлари ҳақида, улар қолмаган албатта, (демак Ҳиндистоннинг ўзида ҳам, бобурийлар авлоди инглизлар томонидан батамом қириб юборилган, деган фикр бор экан), ҳужжатли кинофильм яратишни мўлжаллаяпмиз. Бобур сиймосини яратиш орзуимиз бор...

Суҳбат якунида Гопал Мисра: биринчи навбатда сизлар билан ҳамкорликда Бобур ҳақида йигирма беш минутлик ҳужжатли, тарихий ва айнаи вақтда замонавий фильм яратсак, фильмнинг бир қисми Бобурнинг болалиги ўтган Андижонда, Фарғона водийсида суратга олиниши керак, шунга ёрдам берсангизлар деб фикрига аниқлик киритди. Табиийки, Зокиржон ака бажонидил рози бўлди.

Соат ўн иккиларда бизни бир ҳинд қизи йўқлаб келди. Қизнинг исми Манжу бўлиб, уни Аҳмаджон Луқмонов юборибди. Биз ҳиндча кийинмаган ана шу ҳинд қизи етакчилигида Жавоҳарлаъл Неру номидаги Деҳли университетига жўнадик. Ўзимизнинг «Тойота»мизда таниш ва нотаниш йўллардан ўтиб борарканмиз, Манжунини гапга солиш учун дуч келган бино, ёдгорлик ҳақида унга биримиз қўйиб биримиз савол берардик. Собиқ Иттифоқда, аниқроғи Белоруссиянинг пойтахти Минскда ўқиган Манжу рус тилини ёқимли талаффузда гапирарди. Шаддотгина, киришимли, ҳазилкаш қиз эди. Рус тилидаги айрим ибораларни тополмай қоляпти, лекин нозик қочиримларни дарҳол фаҳмлаб шунга яраша ҳазил билан жавоб қайтаряпти. У йигирма беш ёшга кирган бўлишига қарамай, ҳали ҳам турмушга чиқмаган экан. Ҳолбуки, бир оз ботиқ кўзлари қоп-қора, катта-катта, юзлари буғдой ранг, яъни аксарият ҳинд қизларидай қоп-қора эмас; истарали, мижжаларидаги сурма, манглайи ўртасидаги хол ўзига жуда ярашиб турар, жуссаси нозиккина, хуллас чирой-чиммати жойида эди. Унинг айтишича, Ҳиндистоннинг энг чиройли қизлари Кашмир ва Панжобда экан. Манжу ҳам панжоблик экан. «Шунинг учун чиройли экансизда», деб ҳазиллашдик. Манжу бироз қизарди, лекин қуралай кўзлари янада ча-

рақлаб, яшнаб кетди. Аёл зоти тувақдаги гул бўлса, мақтов, хушомад унга қўйилувчи сувдир. Бу сув сўлин-қираб, нозик япроқлари шалвираб қолган гулни ҳам бир даҳзада гуркиратиб юборади. Ўрис адиби Иван Турғунов «Хар қандай мағрур аёлни ўн кун мақта-санг, ўн биринчи кун унинг ўзи сени истаб келади» деб бежиз айтмаган-да. Лекин шуниси қизиқки Турғуновнинг ўзи севимли маҳбубаси ортидан хорижга кетиб, узоқ йиллар яшаган. Яъни тоғ унинг олдига келавермагач, унинг ўзи тоғ ёнига борақолган.

Манжу ҳинд фильмларидаги аксарият қизлар каби соддадил, ишонувчан эди. «Бизга ёқиб қолдингиз, келин қилиб олиб кетсак нима дейсиз» қабилдаги ҳазилларимизга чиппа-чин ишониб хижолат чекди ва ота-оналарининг уни узоққа беришмаслигини айтиб узр сўради.

Мен яна беихтиёр Вайжантемала тақдири билан қизиқиб Манжудан уни суриштирдим. Манжу ҳам бу машҳур актриса ва раққосанинг ҳозир парламент аъзоси эканлиги, ёши олтмишдан ўтиб, анча қариб қолгани, кинода ўйнамай қўйганидан бошқа маълумотга эга эмас экан. Лекин менинг кўнглимдан, қани энди имкон топилсаю, нима бўлса ҳам бир кўриб қўйсам, деган хаёл, тўғрироғи ўкинч кечди. Чунки менда тасодифдан бошқа имкон йўқлиги аниқ эди. Шундоқ катта ҳудудда ва миллиардга яқинлашиб қолган халқ ичида Вайжантемалани учратиб қолишга (шунда ҳам кимдир уни менга кўрсатиб, танитиб қўйиши керак) умид боғлашнинг ўзи ақлга сиғадиган мулоҳаза эмас эди... менинг бу армоним шубҳасиз ўзим билан яна Ўзбекистонга қайтиб кетади ва умримнинг сўнгигача кўнглимнинг энг яқин маҳрами бўлиб қолади шеклли... фақат, шу нарса менга фалат туюлдики, мен ҳиндистонликларнинг етти ёшидан етмиш ёшигача — ҳамма Вайжантемалани билади ва яхши кўради, сўрасангиз тўлқинланиб, мароқ билан, завқ-шавқ билан уни таъриф-тавсифлаб кетади, манзилени ҳам айтиб, кўрсатиб беради, деб ўйлардим... Афсуски бундай эмас экан. Майсур штатидан чиққан бу раққоса, актрисанинг ҳуснига ва маҳоратига ортиқчароқ баҳо бериб юборганмикинман, деб ўйладим... Зеро муҳаббат санамлари сиймосини қойилмақом қилиб ижро этган Вайжантемала негадир мен ҳаётда ва кинода кўрган аёллар, актрисалар ичида энг соҳибжамоли, мафтункор-жозибадори сифатида (балки бу ҳинд кино санъ-

атининг кучи, қудратидандир) хаёлимда муҳрланиб қолган эди. Назаримда унинг гул-гул чехраси, «Сангам» фильмидаги офатижон нозу истиғнолари ҳеч қачон қаримайдигандай, мангу гўзаллик, севимли маъшуқа қалбининг ноёб тимсоли каби умрбод яшнаб қолиши керакдай туюларди.

Машинамиз тўхтаганидагина мен хаёл гирдобидан чиқдим. Университет қошидаги Тарихий фанлар марказига келган эдик. Бу ўқув ва илм даргоҳида магистрлик унвони бериларкан. Марказда Ҳиндистон тарихи турли босқичларга бўлиб ўрганилар, ҳар бир куллиётда бир неча бўлим бўлиб, улар мутахассислаштирилган экан. Биз куллиёт декани Чаттопадхайя ва Марказий Осиё бўйича мутахассис Музаффар Аълам (мана шундай исми-шаърифга дуч келганимда беихтиёр бобурийлардан эмасмикин, балки ўзи ҳам билмаган ҳолда аждоди ўшаларга бориб тақалар, деган ўй кечади менда) билан учрашиб суҳбатлашдик. Музаффар Аълам 1987 йили Ўзбекистонда бўлган, балки шу боисдан, бизга, экспедициямиз фаолиятига самимий қизиқаётгани сезилиб турарди.

Суҳбат поёнида мен Музаффар Аъламга шундай савол билан мурожаат қилдим:

— Бизнинг мактабларда бир қанча ҳинд классик адиблари ўқитилади. Жумладан Рабиндранат Токур... Унинг саккиз жилдлик, бошқа ўнлаб ҳинд шоир ва ёзувчиларнинг катта-катта китоблари ўзбек тилида чоп этилган. Сизларда ҳам ўзбек адабиёти намоёндалари ўқитиладими?

— Биз Навоийни ва шубҳасиз Бобурни биламиз — улар умумий дарсларимиздан қисқа бўлса ҳам ўрин олишган, лекин кейинги юз йил ичидаги ўзбек адабиётидан, тўғриси, беҳабармиз, дея тан олди Музаффар Аълам.

Дарҳақиқат, ҳиндистонликлар Чўлпон, Абдулла Қодирий, Фитрат, Ойбекларни ҳам яхши билишмас экан. Мен анча ачиндим, ахир биз ҳинд оғзаки адабиёти намуналари, тарихий дostonларини, жумладан «Калила ва Димна»ни, «Рамаяна»ни, «Махобхорат»ни қайта-қайта нашр қилиб ўқиймиз-ку.. Хисрав Дехлавий, Мирза Бедил, Мирза Голиб, Токурлардан ташқари Хўжа Аҳмад Аббосни, Кришан Чандрни, Мулк Раж Анандни, Иқболни, Премчандни, Яшпални, Амрита Притамни, Назрул Исломни, Али Сордор Жаъфарийни, Валлатхолни, Сажжод Зоҳирни, Қамар Раисни,

Ниролани ва яна бошқа ўнлаб ҳинд шоир ва ёзувчиларини биламиз-ку. Уларнинг асарлари асосидаги телеспектакл, радиопостановкаларни ҳар бир ўзбек хонадонида томоша қилиб, тинглайдилар-ку... Шу ерда яна иккиланиб қолдим — ҳиндларнинг адиблари бизнинг шоир-ёзувчиларимизни билишяпти-ку... Балки биздаги олийгоҳларда ҳам ҳинд ижодкорларини яхши билишмас...

Университетдан қайтгач, яна Миллий музейга кирдик. (Насим Ахтар билан жуда қадрдон бўлиб кетдик). У ердан чиққач, кўпчилик элчихонага кетишди. Аҳмаджон иккаламиз археология ва маданий ёдгорликлар бошқармасидан Ҳиндистондаги маданий ёдгорликлар ва осори-атиқалар, обидаларни кино, телетасвирга олиш учун рухсатномага пул (5 минг рупий) тўлагач, скутор (моторолёр-такси)да меҳмонхонага келдик. Ўзимизнинг қадрдон ошхонада (у билан меҳмонхонамиз ўртасида фақат катта кўча бор холос — нонуштада ҳам, кечкурун ҳам шу ерга кирамиз) овқатландик. Дарвоқе, ошхонага киришингиз билан, девордаги шер сурати ва сурат остидаги ёзувга кўзингиз тушади ва беихтиёр ё сал ҳушёр тортасиз ё жиламайиб қўясиз. Ёзув қуйидагича: No politics please... Бунинг маъноси: тепангиздаги шерга қарангу, сиёсатдан валақламай овқатингизни енг...

Тўғри маслаҳат, шундай эмасми?..

Меҳмонхонамиздан олти-етти юз қадам нарида «Упхар» («Ҳада») деган кинотеатр бор экан. Аҳмаджон билан ҳиндларнинг киносини ўз юртида ҳам бир кўриб қўяйлик, деб бордик. «Кхал-наяк» («Зўравон») деган фильм кетаётган экан. Болалигимда Ҳиндистонда кино кўргани тўшаклари билан, астойдил келишадди, деган гаплар эшитувдим. Унчалик эмас-ку, ҳарқалай одам жуда кўп эди, киришга чипта йўқ, дейишди.

— Энди бир иш қиламиз, — деди Аҳмаджон, — директорнинг олдига кирамиз. Сиз ўзбекчани ўрисчага аралаштириб гапирасиз, мен хориждан, Европадан келганман, Ҳинд киносини кўрмоқчиман, деяпти, деб таржима қиламан.

Кинотеатр директори қирқ беш-элик ёшлардаги серсоқол, ғуппи саллали, семиз одам экан, гап бошлашимиз билан, хўп, деб иккита билет берди (40 рупийга).

Кинотеатр дарҳақиқат катта бўлиб, зали уч қаватли эди. Биринчи қават арзонроқ, иккинчи қават— ложа— ўргача, учинчи қават — ложа қимматроқ экан.

Биздагидай директор 3-қават ложасига билет берибди. (Бизда ҳам илтимосларга махсус, яхши қатордан жой бериледи-ку).

Одам фойеларда ҳам жуда кўп эди. Жуфт-жуфт жаноблар ва хонимлар... Асосан ёшлар, қизлар...

Фойеда кутиб ўтириб, иттифоқо бир ёш йигит билан танишиб қолдик. Рус тилини чалароқ биларкан, қўполроқ талаффуз билан гапиряпти. Исми Мохан, Палика бозоридаги 177-магазинда ишларкан. Бизни таклиф қилди (тери куртка билан савдо қилишаркан), пепси-кола билан сийлади.

Кино соат тўққиз яримда бошланди. Мохан бизни бошлаб кириб жойларимизни топиб берди, ёнимиздаги йигитни тургазиб юбориб, ўзи ўтирди. Кийиниши, ўзини тутиши, гардиши кенг шляпаси мексикалик олифталарни эслатар, лекин очиқ, гаплашадиган йигит экан. Жой чиндан ҳам жуда яхши: бўйинни толдирмайдиган, тўғридан кўринадиган эди. Кинохона шифти чиройли, полга палос тўшалган, креслолари юмшоқ, лекин биздагидай титилмаган эди...

Залнинг бир неча жойига ўрнатилган катта вентиляторлар салқин ҳаво пуркаб турарди. Шунинг учун бўлса керак, уч ярим соат терлаб-пишмай, бетоқатланмай, хотиржам ўтирдик.

Фильм сюжети одатдаги ҳинд киноларидаги каби сентиментал-романтик воқеалар асосига қурилган бўлиб, ота-она-ўғил муносабатлари орқали ривожланиб боради. Ўғил отасининг бир тарсақисини еб, уйдан чиқиб кетади, тўда тўплаб тоғларда дайдиб юради, унинг хотинини ўлдириб кетишади, йигит полисменларга қасдлашиб қолади, ниҳоят, англашилмовчиликлар жойига тушиб, ҳақ, адолат, эзгулик ғалабаси билан якун топади... Бош ролларда Санжай Дат (Наргисхонимнинг ўғли) ва Матхури Диксит ўйнаган эди. Мохан (янги танишимиз) Матхурини гўзал ва халқ севадиган актриса, деб изоҳ берди бизга. Дарҳақиқат, аслан шундайми, гримчилар, тасвирчиларнинг маҳорати туфайлими, қиз ниҳоятда гўзал эди. Кийими алмашган сари (гоҳ қизил, гоҳ зангори, гоҳ оқ... ҳарир либосларда чиқарди) яшнаб, очилиб бораётгандай эди. Экран ниҳоятда катта, кенг бўлиб, қаҳрамонларнинг юз-кўзлари киприкларигача жуда аниқ кўринар, табиат манзаралари ниҳоятда жозибадор эди. Сингапур ва Кашмир томонларда суратга олинган бўлса керак. Шу фильмда бир одамни ёш ва ёши ўтган қиёфада,

озгин ва семиз қилиб кўрсатиш санъати намоён қилинган эди...

Албатта, аксарият ҳинд фильмлари каби бу кинода ҳам ёш бола ҳам ишонмайдиган олди-қочди воқеалар, тасодифлар анчагина бор. Менимча ҳиндлар азалдан ишонувчан, содда халқ бўлгани учун (ахир улар худони кўп деб ўйлашади, бутга, молга, сувга ва бошқа нарсаларга сифинишади-ку) уларнинг киноларида ҳам эртак воқеалар, ақл бовар қилмас ҳодисалар кўп бўлади.

УЛУҒЛАР МОЗОРИ

14 август, шанба.

Зиёрат учун Низомиддин даҳасига бордик. Низомиддин Авлиё (тасаввуфнинг йирик намоёндаси) ўтган жойда ҳар қандай ёмонлик даф бўлган, деган нақл юраркан ҳинд халқи орасида. Унинг мақбараси билан ёндош улуғ Амир Хисрав Дехлавий мақбараси бўлиб, уни Бобур қурдирган, Шоҳ Жаҳон таъмирлатган, дейишди. Ниҳоятда гўзал, гулдор мармардан барпо қилинган эди мақбара. Дарвоқе, бу ерда бошқа қабрлар ҳам бор эди. Шуниси қизиқки, бу ерга тор йўлақлардан айланиб ўтиб борилар ва кираверишга «Аёлларга кириш ман этилади» деб ёзиб қўйилган эди. Бу гапни ҳеч ким шарҳлаб беролмади. Бу албатта ўта мутаассиб диндорларнинг иши бўлса керак. Ҳаммасидан ҳам Хисрав Дехлавийнинг қабрини мана шундай тор, чекланган, кўримсиз мавзеда қолиб кетганлиги менга ғалати кўринди. Ахир Дехлавий оддий авлиё ё фақат диндор бўлган эмас-ку. У ҳар жиҳатдан етук, баркамол, жаҳоншумул шуҳрат эгаси бўлган буюк инсон-ку. У тилшунос, адабиётшунос, тарихнавис олим, муסיқий асарлар ёзган. Бадиият соҳасидаги мероси эса жуда улқандир: у тўрт юз минг байтдан ортиқ шеър битган. У бадииятнинг барча турларида ижод қилган алломадир. Абдурахмон Жомийнинг айтишича у 99 китоб муаллифидир. Алишер Навоий Хисрав Дехлавийни оташин ишқ куйчилари Ҳофиз, Жомийлар қаторида санайди. Ўзининг устозларидан бири деб эътироф этади, уни «Ҳинд сеҳргари» («Соҳири ҳинд») деб атайди, «назм пешасининг ғазанфари ва дарду ишқ оташкадасининг самандари» дея юксак таърифлайди. Дарҳақиқат:

*Гулюзинг кўрган кишилар ёғ қилмас бўстон.
Шул гўзал юз ҳажрида гул-лолаларнинг бағри қон...*

Ёки:

*Кеча лаъли лабинг этди мени тонг отгунча меҳмон,
Тирилмишдир сенинг хушбўй ҳидингдин мурдаи
ҳижрон,—*

каби рамзий ташбеҳларни Деҳлавий Ҳофизу Жомийлардан анча аввал, бундан етти юз йиллар муқаддам яратгандир. Не бахтки, шеърят осмонининг чақноқ юлдузларидан бири бўлмиш ана шу буюк зотнинг отаси Ҳиндистонга бориб қолган шаҳрисабзлик ўзбек йигити эди, онаси эса ҳинд қизи бўлган. Қуйидаги машҳур ҳикматлар ҳам Амир Хисрав Деҳлавий ижодига мансубдир:

*Кимки билимсизлик зиндонига гум,
Гадогир, тиллоси бўлса ҳам юз хум.*

*Дўстларинг кўпаяр фаровонликда,
Уларни синаб кўр нотавонликда.*

*Тананг ҳам кетажак, бори-йўфинг ҳам,
Бахтлидир яхши ном қолдирган одам.*

*Шундай яшагинки жисми покингдан
Қайта яратсинлар сени ҳокингдан.*

*Кўздек бир-бирингга бўлма тескари,
Лаблардек иттифоқ бўлгил аксари...*

Юқорида саналган ҳинд халқининг тўрт буюк даҳо адибларидан учинчиси — Асадулло Мирзо Фолибдир. Унинг ижодида ҳам ишқ дарди, муҳаббат шеваси алоҳида ўрин тутади. Мирзо Фолиб лирикасини «ниҳоятда жозибадор, майин, тонг шамолидек беғубор, тоғ шалоласидек жўшқин, дарё сувидек мавжли, атиргуллар каби хўшбўй ва гўзалдир», дея таърифлашади ҳинд адабиётшунослари. Чиндан ҳам Фолиб шеърятининг оҳанги мутлақо ўзига хос бўлиб, ниҳоятда ўйноқи, мудроқ туйғуларингизни қитиқлаб уйғотиб юборадиган, кўнглиздаги дардларингизга малҳамдек ёқиб туншадиган шифобахш сатрларга бойдир. Шу ўринда Фолибнинг лоақал бир шеърини мисолга келтирмасам, ҳеч ичим чиқмайдиганга ўхшайди:

Хусн ғамза гардиган топти шифо мендан сўнг,
 Яшар энди завқ ила аҳли жафо мендан сўнг,
 Ошиқлик мансабига муносиб шахс қолмади,
 Бекор қолди муқомлар, нозу адо мендан сўнг.
 Агар ўчса шам, ундан пайдо бўлур қаро дуғ,
 Ишқ шуъласи ёпинди қора ридо мендан сўнг.
 Ер бағрида санамлар аҳволига дил куяр,
 Тирноқлари қон кўрмай, тилар ҳино мендан сўнг.
 Ситамгарлик санъати қолди энди сўровдан,
 Нозли нигоҳ сурмадан бўлур хафо мендан сўнг.
 Тирнар юракни бир ғам: топилмас бир кимсаки,
 Тутса аза, ўлди! — деб, меҳру вафо, мендан сўнг.
 Борми севги жомини симирувчи бирор марғ?
 Такрорлаб соқий этур даъват — ниго мендан сўнг.
 Ишқнинг ғариб ҳолига келур Фолиб хўрлигим
 Борур кимнинг қошига гарду бало мендан сўнг?

Ҳинд халқи, айниқса ижод аҳли бу буюк шоирни
 ниҳоятда ҳурматлаб эъзозлайдилар, у билан фахрла-
 надилар. Фолибнинг ҳаётига ва ижодига бағишлаб бир
 неча пьесалар ёзилган, музыкали тарихий кинофильм
 яратилган. «Ўзбек халқи ҳам бу ғурур, бу қувончга
 шерик бўлишга тамоман ҳақли, — деб ёзади доктор
 Қамар Раис. — Боиси шуки, Мирзо Фолибнинг Ўзбе-
 кистон билан узилмас қон-қардошлик алоқаси бор.
 Бўлажак шоирнинг катта бобоси Турсунбекхон Сал-
 жуқийлар хонадонига мансуб катта амир бўлганлиги
 тарихий тазкиралардан маълум».

Дарҳақиқат, Мирзо Фолиб ўзининг асли Турон юр-
 тидан эканлигини ифтихор билан, қайта-қайта тилга
 олади:

Фолиб, ўзим муқаддас Турон Тупроғиданман,
 Билсангиз, таги-тахтим, иқбол кучоғиданман.
 Ота-бобом касб-кори деҳқончилик азалдан,
 Самарқанд фуқароси-деҳқон қароғиданман...

Қамар Раиснинг эътирофича ватандошимиз фар-
 занди, яъниким, ўзбек юрагининг бир парчаси бўлмиш
 Мирзо Фолиб адабиёт ва шеъриятдан беҳад завқлана-
 диган, гўзаллик ва латофат ошиғи, мағрур, ҳалол,
 дўстларга садоқати ва меҳру муҳаббати кучли, вата-
 нини ниҳоятда суйгувчи, хушчақчақ, халқпарвар, кам-
 тарин инсон бўлган.

Асадулло Фолиб қабр-мақбараси ҳам Деҳлининг
 эски қисмида экан. Унча балаң эмас, ихчамгина, ле-
 кин ўзига хос, тоза, оқиш-қаймоқ ранг мрамрдан

тикланган. Атрофи панжара, занжир билан ўралган, кириш эшиги қулфлоқлик, яъни, демакки, назоратда экан. Калит мақбарадан сал беридаги бозорча ёнидаги кичик бир хонада тураркан. Илтимос қилувдик, очиб беришди. Мақбара ичини зиёрат қилиб, Қуръон тиловати била, шоир ҳаққига дуо айладик...

Шундай қилиб, Дехлида бир неча кун туриб қолдик. Вақт эса кетмоқда, ҳали олдинда борадиган шаҳарлар, кўрадиган жойлар, қилинадиган ишлар кўп эди. Бу ерга ётиб келган кунимиз Собиржон Шокаримовнинг мазаси қочиб, меҳмонхонада ётиб қолди. Уни кўникмаган иқлим ва овқатлар илғади шекилли. Дарҳақиқат, овқатлари бизнинг таомларимиздан бутунлай бўлакча эди. (Буни биз чегара — Ваагадаёқ билган эдик). Қалампирсиз овқат пиширишмас экан. Ҳатто чевати (чепоти)га ҳам хом қалампир тўғраб юборишаркан. Лоақал шу чепотига қалампир солмай пишириб беринглар, деб илтимос қилиб ҳам уддалай олмадик. Ошпазлари бу борада қасамёд қабул қилишади шекилли. Шу масалада боёқиш Фаррух ҳам анча қийналди. (Униям ошқозони чатоқроқ). Лекин Собиржон аканинг бардоши, иродаси, матонатига қойил қолиш керак. Тўрт кун ичида бир марта «иҳ» деб ўнтаганини эшитмадик. Хона дим: кондиционерни ҳам, ел ҳайдагич парракларни ҳам ўчиртириб қўйган, кирган одамнинг нафаси қайтиб кетади. Собиржон ака мана шу бардоши, сабр-тоқати билан дардни енгди. Бугун ўрнидан турди. Консулимиз Аҳмаджон Луқмонов уни поликлиникага олиб бориб келди. Докторлар унинг қонини, умумий ҳолатини текшириб, сафарни давом эттириши мумкин, дейишибди. Ҳамма, хусусан, Зокиржон ака қаттиқ хавотирланаётган эди. Ахир шериклардан бири бетоб бўлиб турса, сафар, хурсандчилик татийдими? Айниқса, раҳбарга...

Кўнглимиз равшан бўлиб, йўлга тушдик. Эндиги манзимиз Бобурга севимли қароргоҳ бўлган тарихий шаҳар Агра эди.

Дарвоқе, эртага 15 август — Ҳиндистон мустақиллиги байрами эди. Аҳмаджон Луқмонов, қуралай кўз Манжу ва бошқалар байрам тантаналарини кўриб кетмайсизларми, дейишди. Лекин бизнинг вақтимиз ниҳоятда тигиз, ҳар кун, ҳар соатимиз ҳисоб-китобли эди. Узр айтиб, улар билан вақтинча хайрлашдик.

Дехлидан чиқиб, катта йўлга тушиб олгач, олдимиздаги машиналарни бирин-кетин қувиб ўта бордик.

Машиналарнинг орқасидаги ёзувлар эътиборимни тортди. Бизда машиналар орқасига «Оҳиста юр, эй сарбон», «Кўзинг етмаса, қувиб ўтма», «Шоссе—фазо эмас» каби насиҳатлар кўпроқ ёзилади. Бу ерда бутунлай бошқача, маъноси бойроқ даъватномаларни ўқишингиз мумкин эди. Чунончи: «Ёмон назар билан қараган одамнинг қалби ҳам қорадир», «Биз иккитамиз, бизники ҳам иккита бўлиши керак», «Иккинчисига шошилманглар, учинчиси — ҳеч қачон...» Кейинги икки шиор, мазмунидан англашилиб турибдики, фарзандни кўпайтирмаслик ҳақида. Дарҳақиқат, шундоқ ҳам, одам исроф бўлиб кўчаларда юрибди нима иш қилишини билмай, пешайвонлар, дарахтлар остида ётишибди. Расмий маълумотларга қараганда миллион-миллион одам кўчада туғилиб, кўчада вафот этаркан. Яхшиямки Ҳиндистонда деярли қиш бўлмайди, акс ҳолда... Балки ана шу қиш бўлмаслиги чатоқдир, одамларнинг, хусусан эркакларнинг ялқовроқ бўлишларига жазирама иссиқ бош сабабчидир. Агар қаттиқроқ совуқ бўлса, балки улар ҳам астойдилроқ ҳаракат қилган бўлишармиди—лоақал ўзларининг жонларини сақлаш учун... Ҳолбуки, уруғ экиб, бир эмас, бир неча бор ҳосил олса бўладиган унумдор, пўрсилдоқ ерларнинг поёни йўқ экан.

Йўлда велосипедчилар галасига дуч келиб жуда ҳайрон қолдим. Ҳиндистонда велосипед асосий уловлардан бири эканлигига Амритсардаёқ ишонч ҳосил қилувдим. Лекин велосипедга бунчалик ружу қўйган шаҳарчани кўраман, деб ўйламовдим. Катта кўча тўла, машинани оҳиста юргизишга тўғри келди. Кечки пайт эди, велосипедчиларнинг кўпроқ биз томонга, яъни бир йўналишга келишаётганидан ишдан қайтишаётган бўлишса керак, дедик.

Оқшом тушганда йўлимиз қуюқ ўрмонзор орасига шўнғиб кириб кетди. Икки ёндаги дарахтзорларнинг қалинлигини ифодалашга «чим-чатир» деган ибора ҳам ожизлик қиларди. Ҳақиқий жунгли деб шундай жойларни айтишса керак-да. Афсуски қоронғида ўрмонзор манзараларини, ранго-ранг дарахтларнинг яшил, осмоний барглари кўрки-латофатини яхши кўролмадик, мириқиб томоша қилолмадик, кундуздагидай завқ ололмадик.

Аграга ярим кечага яқин етиб бордик. Истаб-сўроқлаб юриб, бир муслим ёрдамида «Классик» деган меҳмонхонани топдик. Икки қаватли, янги ши-

нам бино экан. Хоналари ҳам анча озода. Кондиционерлар, шифтда паррақлар ишлаб турибди. Тўлқин ака билан 202-хонага жойлашдик. Кечаси совуқ қотиб уйғониб кетдим. Тасаввур қилинг: Ҳиндистонда, жазирама ёзда совуқдан уйғониб кетишни! Паррақни ўчириб қўйдим.

МУҲАББАТ ВА САДОҚАТ КОШОНАСИ

15 август, якшанба.

Эрталаб, нонуштадан кейин Тож Маҳални излаб кетдик. Шоҳ Жаҳон (бу ернинг оғзаки диалектида «Сажахан», баъзан янада қисқароқ қилиб «Са-жан» дейиларкан. Дарвоқе, Бобур ҳам «Ҳиндустон эли «шин» (ш. — Қ. К.)-ни — «син» (с., — К. К.) талаффуз қилур» деб ёзган) боғи оралаб ўтган Шоҳ Жаҳон кўчасидан юриб, ниҳоят, Тож Маҳалга етдик. Бу обида ҳам катта кўчадан анча ичкарида жойлашган бўлиб, қатор дўкончалар ёнидан уч юз қадамча пиёда юриб бориларди. Йўлда шундоқ ерда ёнбошчасига ётган отга дуч келдик. Ҳинд халқининг ўта раҳмдиллигини қарангки, ярадор, типирчилаб жон талашиб ётган ҳайвонни сўйиб юбора қолмай, олдига кўк ўт ташлаб қўйишибди. Бечора от хириллаб, оғзидаги ўтни ютолмай, мадорсиз кавшанияпти (эх, нафс!...). Жониворнинг оёқлари тўрт томонга керилиб кетган, вақти-соати яқин эди.

Тож Маҳалнинг ташқи ҳовлисига қадам қўйишингиз биланоқ сизни ғалати ҳислар чулғаб оларкан, гўё гўзаллик, меҳру-вафо оламига кириб бораётгандай сезасиз ўзингизни... Ниҳоят, муаззам обида эшигидан ичкарига — асосий ҳовлига кирасиз. Ҳайратланиб супада туриб қоласиз. Аввало сизни зиёратчиларнинг кўплиги, одамлар оқими таажжубга ва ҳаяжонга солади. Турли миллат, турли дин, турли мазҳабдаги, турлича кийинган, турли рангдаги кишилар-болалар, ёшлар, катталар... Балки уларнинг таассуротлари ҳар хил бўлар, лекин ҳаммасининг бу ерга киришидан мақсади бир, олаётган завқ-шавқи бир... Оппоқ кийимли, беҳол кекса отасини қўлларида кўтариб олган йигитни кўриб ҳаммамиз жуда таъсирландик ва қобил ўғилга ичимизда раҳматлар айтдик... Саёҳатчи-зиёратчилар орасида Оврупадан, Америкадан, дунёнинг

ҳамма бурчакларидан келган ажнабийлар бор. Эсдалик учун суратга тушаётганларнинг сон-санови йўқ. Сураткашларнинг қўли қўлига тегмайди.

Ҳа, таърифини эшитганки инсон бир кўрсайдим, деб орзу қиладиган мўъжизавор обида. Дарвоқе, мўъжиза ёдгорликлар ҳақида. Олимлар, тадқиқотчилар, сайёҳлар қадимги юнонларнинг дунёдаги еттита машҳур обида ҳақидаги иборасини маҳкам тутиб олишади-да, тўтидай ўша гапни тақрорлашаверади. Ҳолбуки, у даврдан бери неча минг йиллар ўтди, мўъжизага тенглаштириш мумкин бўлган юзлаб тарихий обидалар яратилди ва уларнинг қанчаси емирилиб, яна йўқ бўлиб ҳам кетди. Узоққа боришнинг ҳожати йўқ. Ўзимизнинг Ўзбекистон ҳудудида, Самарқанд, Бухоро, Хева шаҳарларидаги тарихий обидалар, айтайлик Паҳлавон Маҳмуд мақбараси, Улуғбек расадхонаси қайси Миср эҳромию, қайси Галикарнас мақбарасидан кам? Хўп, масаланинг бу томонини қўйиб турайлик, аслида уларни мўъжиза деб баҳолашнинг ўзи тўғримикин? Мўъжиза нима ўзи? Менинг назаримда мўъжиза — инсон ҳайратланиб, моҳиятига, сири-асрорига етолмайдиган, ақл билан, қўл билан яратиб бўлмайдиган нарсалар, ҳаракатлардир. Яъни, фикри ожизимча, аввало инсоннинг ўзи мўъжиза, коинот, ой, қуёшу юлдузлар мўъжиза, табиат, ҳайвонот оламию, ўсимликлар дунёси, мевалар, гуллар, майсалар мўъжиза. Ҳамма мўъжизани энг қудратли зот азалдан яратиб қўйган. Биз юқоридагидай гўзал, маҳобатли обидаларни кўрганимизда — уларни мароқ билан томоша қилиб, завқу эҳтирослар уммонига фарқ бўлган ҳолда, уларнинг ижодкори, мўъжизакори, асил мўъжиза — инсонга, унинг қўлларига таъзим айлаб, инсонга ато этилган куч-қудрат, ақл-заковатнинг нималарга қодирлигини мушоҳада қилиб, асосий ҳамду санони инсоннинг яратувчиси — улуғ Тангри шаънига айтмоғимиз ва шукрона билдирмоғимиз жоиздир...

Тож Маҳал ҳақида гап кетганда эса, аввало унинг яралиш тарихи, сабабчилари ва ижодкорлари бўлмиш Мумтоз Маҳал ва Шоҳ Жаҳонларни ёдламасликнинг иложи йўқ.

Ҳинд тарихчиларининг қайд этишича Шоҳ Жаҳон бобурийлар ичида энг омадли подшо бўлиб, унинг қарийб ўттиз йиллик ҳукмдорлик даври Ҳиндистондаги бобурийлар, балки бутун темурийлар салтанатининг энг гуллаган, олтин давридир. У жуда кўп иншо-

отлар, санъат обидалари қурдирган. Дехлидаги «Лаъл қалъа», «Масжиди Жомъе», «Масжиди Лувълу», «Тож Маҳал» шулар жумласидандир. Бу даврда юрт фаровонлиги ҳам яхши бўлган. Шунинг учун ҳам халқ Шоҳ Жаҳонни ҳурмат қилган, ҳозир ҳам эъзоз билан тилга оладилар. Шоҳ Жаҳон эл-юрт учун, келажак авлод учун яна кўпроқ тарихий, маданий бойликлар қолдириши мумкин эди. Афсуски унинг ҳукмдорликка ниҳоятда ўч, бешафқат ўғли Аврангзеб ака-укалари билан олишиб, уларни ўлим ва қийноқлар билан йўлидан четлаштириб, падари бузрукворини ҳибсга олади ва қалъага қамаб қўяди...

Шоҳ Жаҳон йигирма бир ёшида Аржуманд бонуга уйланган эди. Аржуманд бону ота-онаси билан Эрондан келиб қолган, у Жаҳонгирнинг суюкли хотини Нур Жаҳон бегимнинг жияни эди. Шоҳ Жаҳоннинг отаси гўзаллиги, оқила, доно бўлгани учун келини Аржуманд бонунини Мумтоз Маҳал («саройнинг кўрки, ифтихори») деб атади. Мумтоз Маҳал билимли, маданиятли, айна вақтда анча художўй, эрига ниҳоятда садоқатли, унга маслаҳатдош бўлган. Шунинг учун ҳам Шоҳ Жаҳон ўзининг деярли барча сафарлари ва юришларида суюкли хотинини ўзи билан олиб юрган. Мумтоз Маҳал ана шундай юришларнинг бирида, Бурхонпурда ўн тўртинчи фарзандини туғишда, ўттиз етти ёшида вафот этади. Қалбига энг яқин, азиз кишиси бўлган хотинининг умри поёнига етаётганини сезиб қолган Шоҳ Жаҳон сўнгги дақиқаларда дард, алам билан: тилагингизни айтинг, ҳар не истасангиз бажо келтирурман, дейди. Шунда Мумтоз бегим эрининг ёш қалқиб турган меҳрибон кўзларига сўнгсиз муҳаббат ва илтижо билан термилиб, уч нарсани — ундан кейин бошқа уйланмасликни, фарзандларига меҳрибон бўлишни ва ўзининг, яъни, ҳаётдан барвақт кўз юмаётган хотинининг хотирасига муҳташам бир ёдгорлик барпо қилишини сўраб ўтинади.

Шоҳ Жаҳон Мумтоз Маҳалнинг барча васиятларини адо этади. Фарзандларидан биронтасига қаттиқроқ жазо бергани маълум эмас, аксинча уларни доим ардоқлаган. Лекин ҳаётнинг ғалатлигини қарангки, ниҳоятда олижаноб, меҳрибон (фарзандларга нисбатан!) отадан туғилган ўғиллар бир-бирлари билан аёвсиз жанг қилиб, тож-тахт учун курашадилар. Айниқса, Аврангзебнинг жоҳиллиги, раҳм-шафқатсизлиги ҳам-масиникидан ошиб тушади.

Тож Маҳал — Мумтоз Маҳал васияти, илтимосининг ижросигина эмас, балки эрнийннг хотинга чексиз муҳаббати, садоқати рамзидир. Шунинг учун ҳам уни «Севги достони», «Муҳаббат ва мусибат кошонаси», «Оқ мрамор достони» каби номлар билан таърифлайдилар. Дарҳақиқат қарийб йигирма йил давомида 22 минг ишчи, қурувчи, ҳунармандлар кучи, санъати билан барпо бўлган бу муаззам мақбара учун Шоҳ Жаҳон умрининг катта бир қисмини, бутун дунёсини бағишлайди. Мақбара тарҳини яратишда Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Ўрта Осиё, Арабистон, айрим оврупо давлатларининг меъморлари, уста-ҳунармандлари, rassомлари узоқ бош қотиришади. Дид-фаросати юксак, санъатни нозик ҳис этувчи Шоҳ Жаҳон тарҳларнинг ҳар бир чизигини синчиклаб кўрар, кўнгли тўлмай, қайтарарди. У суюкли ва вафодор, ҳаётда ҳамиша ҳамдам ва ҳамдард бўлган соҳибжамол хотини хотирасига чиндан ҳам дунёда унинг ўзи каби тенги йўқ обида-ёдгорлик қурдиришни ният қилган эди. Шоҳ Жаҳон хотини барҳаётлигида ҳам уни беҳад қадрлар, ардоқлар эди. Шоҳ ва малика ақлу фаросатда, ҳусну малоҳатда ҳам бир-бирларига жуда мос эдилар; улар чинакам ошиқ-маъшуклар каби бир-бирини севиб, соғиниб яшаган эдилар. Шунинг учун ҳам ҳинд тадқиқотчиси Б. Луния: «Тож Маҳал — Бобурийлар санъатининг гўзал гудастаси, дунёда эр-хотин муҳаббати, аҳиллиги ва садоқати шаънига бунёд этилган энг гўзал, энг мумтоз обидадир» деб ёзган. Санъатшунос Бхаратха Ийер эса: «Бошқа зўр бинокорлар ҳам бўлган, лекин муҳаббат хотирасига ҳеч ким, ҳеч қачон Аградаги Тож Маҳалдай қимматли ва мўъжизавор обида яратмаган», дейди ишонч билан.

Тарих китобларида битилишича, Тож Маҳал учун дунёнинг қайси мамлакатидан бўлмасин, энг қимматбаҳо қурилиш ва безак ашёлари топиб келтирилган. Масалан, зумрадни олис Россиядан, ҳақиқни Бағдоддан, гранитни Нилдан, ёқутни Бадахшондан, ферузани Тибетдан, садафни Шри Ланкадан, марваридни Ҳинд океанидан олиб келишган. Бу ишларга 20 йил мобайнида кетган ишчи кучию маблағни бир тасаввур қилиб кўринг. Лекин шуниси диққатга сазоворки, давлат хазинаси шу даврда бойликка тўлиб-тошган, бундай катта ва кенг кўламли қурилишларга ҳар қанча маблағ сарфланса ҳам халқ манфатига асло зиён етмаган. Зеро, Шоҳ Жаҳоннинг омади ҳам шунда эди...

Тож Маҳалнинг дастлаб кўзга ташланадиган хусусияти — унинг дунёдаги бирон-бир обида бўйлаша олмайдиган салобати, виқори эди. У узоқдан тинч уммонда сезилар-сезилмас чайқалиб турган улкан кемага ўхшаб кўринади. Лекин, табиийки, мақбара ҳар қандай баланд кемадан бир неча баробар юксак эди. Мен ташқи дарвозадан киришдаги супада туриб ўсмирлик орзуларимдан бирининг ушалганига шукроналар айтиб, енгил энтикканча Тож Маҳални томоша қилар эканман, беихтиёр қадимга юнонлар дунёдаги етти мўъжизанинг бири деб ҳисоблашган Вавилон Самовий боғларини эсладим ва ўзимча бу икки ёдгорлик таржимаи ҳолида қандайдир ўхшашлик, муштараклик топгандай бўлдим. Гап шундаки Самовий боғлар ҳам аёлга бўлган муҳаббат туфайли бунёд этилган дейлади. Ривоятларда нақл қилинишича бундан икки минг йилча аввал Месопотамия (икки дарё оралиғидаги мамлакат) подшоси Навуходонсор Каспий денгизи бўйидаги Мидия мамлакатининг маликасини севиб қолади ва унга уйланиб, ёш хотинини пойтахтга — Вавилонга олиб келади. Каспий бўйининг салқин ва намхуш ҳавосига ўрганган малика Вавилоннинг иссиқ иқлимга кўниколмай қийналади. Хотинини жони-дили билан яхши кўрадиган Навуходонсорнинг ниҳоятда боши қотади. Уйлаб-уйлаб самода ям-яшил боғ барпо этиш чорасини топади. Бошқа юртлардан қурувчи усталар, тошкесарлар, меъморларни маслаҳатга, ёрдамга чақиради. Тўрт қаватли тош миноралар тикланади-да уларни бир-бирига туташтириб, майдонлар ясаиб, унумдор тупроқ ташиб чиқилади ва маликанинг ватани бўлган Каспий бўйидан чиройли гуллар, манзарали дарахтлар келтирилиб экилади ва у ерда чиндан ҳам боғи Эрам вужудга келади, малика самовий боғ хиёбонларида сайр этиб юрадиган бўлади...

Аёл шаъни, иффати, номуси эркак зоти учун нақадар улуғ ва муқаддаслигини ифода этувчи яна бир тарихий нақл бор. Франклар қироли, каролинглар сулоласининг машҳур намоёндаси Буюк Карл (VIII-IX асрлар) веналиклардан кимдир хотинининг шаънига ножоиз сўз айтгани учун Венани етти йил қамалда тутиб турган, дейдилар. Балки, императорнинг мазкур қилмишини бутунлай оқлаб бўлмас, лекин масаланинг бир жиҳати муҳимки, юқоридаги нақл ўзини эркакман деб юрган, ислом ақидасига кўра улуғ қилиб яратилган жинс вакилларига абадул-абад сабоқ рамзи

бўлиши (ўз жуфти ҳалоли ё вафодор севиклиси шаъни, ор-номусини ҳимоя қилиш маъносида) мумкин ва лозим эди...

Булар, нима бўлганда ҳам муҳаббатнинг нақадар қудратли куч эканлигига, ўтмишда бу сарафроз туйғунинг нақадар азиз ва лазиз неъмат сифатида эъзозланганлигига ёрқин далиллардир. Ҳа, муҳаббат инсонни не чоғлиқ жасоратлар, олий ҳимматлар кўрсатишга ундайди-я! У сабр-тоқатга, умидворликка ўргатади. Бунинг сири нимада экан?.. Шоҳ Жаҳон бешафқат ўғли Аврангзеб томонидан Жамна дарёсининг ўнг соҳилидаги Қалъа хоналаридан бирига қамаб қўйилади. (Аслида унинг бу қилмиши «Ал-қассос-ул минал ҳақ» дегани тарих ҳақиқатининг ёрқин мисолидир, чунки ўз даврида Шоҳ Жаҳон ҳам отаси Жаҳонгирга қарши бош кўтарган). Хона дарчасидан дарёнинг нариги қирғоғидаги Тож Маҳал яққол кўриниб турган. Балки, Мумтоз Маҳалга атаб, буржи мусамман усулида (саккиз қиррали) қурилган бу хонани Шоҳ Жаҳоннинг ўзи ўғлидан ўтиниб сўраб олгандир. Ҳамма нарсадан жудо бўлган, ҳамма имкониятдан маҳрум этилган Шоҳ Жаҳон ана шу дарчадан Тож Маҳалга — хотини Мумтоз бегим мақбарасига тикилиб кунларни аламли ўтказа бошлайди. (Бу вақтда Мумтоз Маҳалнинг вафот этганига салкам ўттиз йил бўлган эди). Маълумки, Мумтоз Маҳал вафоти олдидан катта қизи Жаҳон Оро бегимга отаси ҳолидан ҳамиша хабардор бўлиб, унинг яхши-ёмон кунларида ёнида туришни васият қилган. Меҳрибон, оқила қиз дарҳақиқат ҳибсдаги хаста отасининг умри охиригача ёлғиз ғамхўри ва ғамгузори бўлиб, сидқидилдан хизмат қилади. Бизга айтиб беришларича, совуқ мрамрдан иборат хонада тик туравериш, асабийлашиш оқибатида Шоҳ Жаҳоннинг оёқлари шол бўлиб қолади. Жони-жаҳони — севикли хотини Мумтоз бегимнинг абадий оромгоҳига тикилиб таскин олиш имкони, толедан маҳрум бўлгани учун қаттиқ қайғуради, изтироб чекади. Шунда Жаҳон Оро бегим хонага Тож Маҳалнинг акси тушиб турадиган қилиб катта ойналар қўйиб беради. Шоҳ Жаҳон энди ана шу ойналарга термилиб ўтиради. Шу тариқа, у саккиз йил ҳибсда ётиб, 1666 йили оламдан кўз юмади ва ўз васиятига кўра уни Тож Маҳалга — Мумтоз бегим ёнига дафн этадилар. (Илоҳи, ҳар иккаласини тангри ўз раҳматига олган бўлсин, бир-бирининг дийдорига етишмоқликни насиб этсин). Дар-

ҳақиқат, меҳрибон ва садоқатли жуфтлик тимсоли бўлмиш шоҳ ва маликани ёвуз ўлим бир-бирдан ажратган эди, ана шу ўлимнинг ўзи уларни яна топиштира, бирлаштира не ажаб...

Аслида, суюкли рафиқасига нисбатан кучли меҳр-муҳаббатли бўлиш, унинг иззат-ҳурматини жойига қўйиш каби олижаноб, чинакам эркагона фазилат бобурийларга боболари Бобурдан, бобокалонлари Амир Темурдан қутлуғ мерос эди. Соҳибқироннинг Бибихонимга, Бобурнинг Моҳим бегимга бўлган оташин муҳаббатини тарихчилар мароқ ва ҳавас билан ҳикоя қиладилар. Биргина мисол. Бобурнинг узоқ айрилиқдан сўнг Кобулдан келаётган суюкли хотини Моҳим бегимни Ҳинд заминида қанчалар зорлик ва интизорлик билан кутиб олганини эслаб, Гулбадан бегим шундай ёзади: «...Подшо ҳазратлари бизни Жалолий қўлида учратишни мўлжаллаган эканлар. Намозшом пайтида бир киши келиб, — «Ҳазратни икки курва нарида қолдириб келдим», — деди. Подшо дадам ҳазратлари то от келтургунларича сабр қилмай, пиёда йўлга тушиб, Нинча моҳим уйлари олдида биз билан учрашдилар. Онам одан тушмоқчи бўлдилар, лекин подшо дадам қўймасдан, ўзлари онамнинг отлари жиловидан ушлаб, ўз уйларига етгунча пиёда кетдилар...» Бу воқеа, дарҳақиқат, муҳаббатнинг, ишқ туйғусининг шоҳу гадога баробарлигидан, ҳар қандай ғозий саркарда ҳам оддий ошиқлар қатори суюкли ёрга жиловдорлик бахтидан масрур бўлиши мумкинлигидан олий нишона эмасми?... Худди ана шу ҳолат, менинг назаримда эрнинг хотинга муҳаббати, соғинчини ифода этувчи рамзий ҳайкал қўйишга лойиқ гўзал ва бағоят таъсирли манзарадир.

Қуйидаги шоҳона рубоий балки ана шу жиловдорлик лаҳзаларидаги соғинчу зорлик изтироблари ила васлу висол ҳаяжонлари Ганг тўлқинларидек мавж уриб, дил ҳавзасининг қирғоқларидан тошиб чиққан умрбоқий дақиқаларнинг гўзал суратидир?

*Сең гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълага мен кулдурмен.
Нисбат йўқдур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга вале сенга кулдурмен...*

Шу ўринда мен Покистон ва Ҳинд кино ижодкорларининг муҳаббат, ошиқу-беқарорлик мавзуига иш-

тиёқи ва эътиқоди зўрлигига Бобурий ошиқ-маъшиқлар Жаҳонгир ва Нур Жаҳон, Шоҳ Жаҳон ва Мумтоз бегимларнинг бетакрор ва таърифига қалам ожиз, келажак авлодлар учун вафо ва садоқат рамзи бўлмиш ишқий ҳаётлари ҳам сабабмасмикин, деб ўйлаб қолдим. Балки...

Тож Маҳални уч томондан ўраб турган боғ-хиейбон ҳам ниҳоятда гўзал эди. Ям-яшил майса билан қопланган, турли шакллар берилган йўлакларга оёқ босишга ийманасиз. Ўртадаги узун тошқовузга тушиб турган миноралар, мақбара гумбазлари акси зангори тусда товланади. Ҳовузнинг икки томонидаги чиройли сарв дарахтлари Аржуманд бонунинг «сарву-санобар» қадди-бастини эса солиб тургандай... Мақбарага яқинлашганингиз сари, мрамар деворнинг тиниқ ва силлиқлигидан кўзингиз қамаша бошлайди. Мақбара майдонининг тўрт бурчагидаги осмонга бўй чўзган тўрт минора гўё уйқудаги шоҳ ва малика оромини, осойишталигини кўриқлаб турган тўрт посбонга ўхшаб кўринади.

Қадим замонларда меъморчиликни юксак дид эгалари, билимдон кишилар «Санъатлар онаси» деб таърифлашган экан. Мен симметрия-мутаносиблик, мувозанат қонуниятларининг энг нозик тебранишлари нуқтаи назаридан ниҳоят даражада пухта, бенуқсон бу муаззам обидага қараб туриб юқоридаги таърифнинг нақадар ҳаққоний ва адолатли эканлигига амин бўлдим. Тож Маҳални фоят мукамал ва гўзал ишланган санъат асарининг олий намунаси деб баралла айтиш мумкин. Ичкарига қадам қўйишингиз билан сизни маҳзун ва ваҳимали ҳислар чулғаб олаётгандай бўлади. Йўлаклар шифти-баланд гумбазлар ости қозон шаклида, думалоқ. Деворларга Қуръони каримдан оятлар битилган. Мақбара, одатдаги мусулмон анъаналарига кўра икки қаватли қилиб қурилган. Биринчи, асосий қаватда, саккиз бурчакли катта ва кенг хонада шоҳ ва маликанинг сағаналари ёнма-ён қўйилган. Шоҳ Жаҳон сағана тошининг ёнларига худонинг 99 исми ўйиб ёзилган, Мумтоз бегим сағана тошининг ёнларига эса нилуфар гуллари, лола тасвирлари ўйиб ишланган, уларга зумрад, ёқут, садаф каби қимматбаҳо тошлар қадалган. Хона деворларига айланасига турли гуллар тасвири шундай ишланганки, силаб кўрсангиз сип-силлиқ, қандай ўйиб битилганига ақлингиз бовар қилмайди. Худди ойна остидаги суратга ўхшайди. Бунисини ҳам кўйинг, мақбара хизматчилари қўл чи-

роқларни ёқиб, деворга яқинлаштирган эди, биз кўриб турган гуллар тагида, мрамар ичида яна-бир қават ана шундай тасвир-чиройли гуллар намоён бўлди. Беихтиёр, санъатингга, ҳунарингга офарин, дейсиз, бу мўъжизавор обида ижодкорларини ўйлаб.

Шоҳ Жаҳон ва Мумтоз Маҳалнинг жасадлари мазкур хона остидаги лахадхонага дафн этилган. Бу жимжит, сокин ердаги ҳар қандай товуш атрофга таралиб, бир неча лаҳза акс-садо бериб туради.

Биз мақбара ичидан ғамгин таассуротлар билан қайтиб чиқдик. Бироқ кетгимиз келмай, хиёбонда яна бу боқий санъат тимсолини томоша қилиб юрдик. Секин-аста бояги ғамфинлик кетиб қалбимиз ифтихор туйғулари билан тўла бошлади. Ахир буюк ватандошларимиз—бобурийлар ва уларнинг ўлмас обидалари аҳли Ҳиндистон учун, олис-олис юртлардан келаётган сайёҳлар учун тавоф қилиб, номини ёдлаб кетадиган улуғ инсонларга, муқаддас жойларга айланса, қувонмай бўладими?..

Мақбаранинг кундузи ярқираб товланадиган мрамар-деворларидан кечаси, ойдин тунда оч яшил нур таралиб тураркан, Тож Маҳал узоқдан ҳавода парвоз қилиб кетаётган оппоқ ҳарир либосли келинчакка—Мумтоз бегимга ўхшаб кўринаркан...

Таниқли ҳинд ёзувчиси Кришан Чандр шундай таъриф беради: «Тож Маҳалдай гўзал мўъжизани табиатнинг ўзи ярата олармикин... Гўё бутун Ҳиндистон халқининг меҳр-муҳаббати мужассам бўлган-у, ялтироқ оқ мрамардан либос кийиб, мана шу заминда қад кўтарган. Назаримда Тож Маҳал бунёдга келгандан кейингина Ер юзининг ҳусни мукамаллик касб этган...»

— Қани энди ҳозирги шоҳлар ҳам шунақа обидалар қурдирса, — дея хитоб қилди Зокиржон ака ҳаяжонини босолмай.

Тож Маҳал кўркига мос бир ҳол эътиборимни жалб этди: сайрчилар, зиёратчилар орасида гўзал ҳинд қизлари, жувонлари ҳам кўп бўлиб, уларнинг шўх кулгулари ҳам ғоят жозибали — юрагингиз торларига беихтиёр тегиб кетаётганга ўхшарди. Синчиклаб зеҳн солсангиз, у қора кўзларда, ишвали нигоҳларда таърифлаш қийин бўлган ғалат бир латофат, сеҳр борлигини пайқаш мумкин эди. Ана шундай жувонлардан бири хиёбоннинг йўлакка яқин жойида, сарв остида келишган эри, тўрт ёшлар чамасидаги қайсаргина ўғил-

часи билан ўтирарди. Жувон ҳинд киноларидаги гўзалларсимон қўлидаги майса чўпини гоҳ эри, гоҳ ўғлининг бўйнига текизиб ҳазиллашарди. Ўз иши ўзига нашъа қилиб қаттиқроқ кулиб юборган эди, ўнг томонидаги иккита нотекис тиши кўриниб қолдию гўё гўзаллик маъбудининг тиниқ чеҳраси бирдан хира тортгандай бўлди. Бир кам дунё деганлари шу-да. Лекин бу камчиликни тузатса бўлади-ку...

Тож Маҳал боғ-ҳиёбонидаги шу кунги сайримиз 40 рупийданга суратга тушиш билан ниҳояланди. Бундоқ қараганда қиммат — битта сурат ўша пайтдаги пулимизга 1600 сўм (купон сўмдан илгариги анча қадри бор пул)! АҚШ пулига чақадиган бўлсак, салкам 1,5 доллар эди. Хусусан саёҳатда юрган одамнинг чўнтагини анча енгиллаштириб қўядиган сумма, лекин биз ачинмадик албатта. Ҳиндистонга келиш осонмию, Тож Маҳал ёнида суратга тушиш ҳаммагаям насиб қилтими?.. Тўғриси, шундоқ деб ўзимизга таскин бердик-да.

БУГУН МЕНИНГ ТУФИЛГАН КУНИМ...

Бобур Деҳли, Аградан сўнг Фотехпур Секрини ҳам ўз давлати худудига қўшиб олган. Тушдан кейин Бобурийлар забт этганлиги учун «Ғолиблар шаҳри» деб аталган ана шу тарихий шаҳар сари жўнадик.

Бугун Ҳиндистоннинг озодлик байрами эди. 1857 йил инглизлар Бобурий шоҳларнинг сўнггиси Баҳодиршоҳ II бошчилигидаги ҳинд миллий қўзғолонини шафқатсизларча бостиргандан кейин Баҳодиршоҳни Бирмага умрбод сургун қилиб, унинг авлодларини, яъни бобурийларни батамом қиришга қиришадилар ва Ҳиндистонни эгаллаб оладилар. Йигирманчи аср бошларида мустамлакачиларга қарши миллий-озодлик ҳаракатлари авж олади. Бу курашга бош бўлган Махатма Ганди сатъяграха, яъни куч ишлатмасдан қаршилик кўрсатиш сиёсатини тарғиб қилиб чиқади. Бу сиёсат фақат Гандининггина эмас, ювош, беозор ҳинд халқининг табиатини, иродасини, дунёқарашини, юксак одамийлигини жуда яхши ифодалар эди. Айни вақтда, жасорат, жанговарлик ҳам бу халқдаги устивор фазилатлардан эди. Салкам бир асрлик мустамлака даврида ҳинд тупроғида жуда кўп қўзғолонлар бўлиб ўтади ва шу ҳаракатлар натижасида 1947 йили

августда озодлик, мустақиллик қўлга киритилади. Му-стақил Ҳиндистоннинг биринчи бош министри Жа-воҳарлаъл Неру бўлган.

Бугун ҳинд халқи ана шу қутлуғ, муборак санани, манглайида «озодлик» деган сўз толъе юлдузидай ча-рақлаган кунни байрам қилмоқда эди. Биноларнинг пештоқларида байроқлар ҳилпирар, байрамни, муста-қилликни олқишловчи шиорлар осилган эди.

Аградан чиққанимиздан кейин байроқлар, шиор-лар деярли учрамай қолди. Қишлоқ аҳли ўз юмушла-ри, кундалик тирикчилик тавишлари билан банд эди.

«Ғолиблар шаҳри» — Фотехпур Секри Аградан ўн беш миля (1 миля тахминан 2 км) ғарбда эди. Аҳоли бу томонларда нисбатан сийрак бўлиб, икки ёндаги далалар, дарахтзорда одамга нисбатан ҳайвону пар-рандалар кўпроқ учрарди. Гоҳо-гоҳо, сийрак дарахт-зорлар четида солланиб юрган эркак товусларга кўзи-миз тушиб қоларди. Бир жойда қузғунлар галасига дуч келдик. Йўл четида ғуж бўлиб туришарди. Жўжа-лари ҳам бор эди. Биттаси йўлга чиқиб юбориб, ма-шинамиз тепалаб кетишига сал қолди. Мен қузғунни фақат ҳайвонот боғларида кўрганман ва бу ўлаксахўр-ларни суймайман. (Улар ўлимтик бор жойда бўлиша-ди). Валтер Скоттнинг шеъри менда қузғун ҳақида ноҳуш таассурот қолдирган:

*Қузғун учар қузғунга,
Қузғун сўзлар қузғунга:
Бугун нима егаймиз,
Ишни қандай бошлаймиз?*

*Қузғун дер жавобига:
Овқатимиз бор тайёр —
Қирда, оқ тол тагида
Ботир ўлиги ётар...*

Кўчанинг қоқ ўртасида айиқ ўйнатиб юрганлар ҳар қадамда учрарди.

Йўлнинг хоҳлаган жойида у бетдан бу бетга шо-шилмай ўтиб юрган, шундоқ йўл четларида ҳар қан-дай шовқин-суронга, машина сигналига пинагини буз-май кавш қайтариб ётган бетаккалуф сигир, эчки ва бошқа ҳайвонларни кўрганимда хаёлимдан бир фикр кечади: ўзларига бўлган эътибор, эътиқодни ўта суиъ-истемол қиладиган бу жониворлар ўзларини ниҳоят-да эркин ҳис қилишаркан...

Фотехпур Секрига кўрғон қолдиғи бўлган девор-дарвозадан кириб бордик. Манзара бир вақтлар бу жой ниҳоятда хушманзара ўрмонлардан иборат бўлганлигини эслатиб турарди. Зеро, Секри Бобур диққат-эътиборини бежиз тортмаган. «Шанба куни жумодил-аввал ойининг ўн тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилғон юртқа келиб тушулди, — деб ёзади у «Бобурнома»да. — Эртасига андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улуғ ўрдуға суйи вафо қилур ер Секридур». Бобур «Бобурнома»нинг бир қанча саҳифаларида Секрига боргани ва у ерда сайр қилиб қайтганини қайд этади. Яна бир саҳифада ушбу воқеани битган: «Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровихни ғул била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда қилғон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Ограда бўлиб эди. Бу қоида ҳалал топмасун деб, якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солғон «Боғи фатх»нинг ғарб шимол тарафидаги тош супа тайёр бўлуб эди. Ул супа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди». Шу воқедан бир йилча кейин Бобур Секрийда, кўл ичида ўзи буюрган мусамман суфага кема билан борганини эслаб ўтади. Бобурнинг набираси Акбар ҳаётида эса Секри алоҳида ўрин тутган. Юқорида айтиб ўтилганидай, Акбар Секрида яшовчи Шайх Салим Чештийга ихлоси баландлиги туфайли, гўё унинг башорати ва дуолари ижобат бўлиб ўғил кўрганига ишонади. Шайхга эътиқоди янада ортиб кетади, ана шу пири ҳурматидан Секрида ажойиб бир шаҳар барпо этади. Ҳатто деярли 15 йил бу шаҳар бобурийлар салтанатининг пойтахти бўлиб хизмат қилади. Кейин, Акбар марказни негадир Лоҳўрга кўчирган. Шундан сўнг Фотехпур Секри секин-аста ўз файзи-тароватини йўқота борган. Маҳаллий халқ вакиллариининг айтишича шаҳарга сув чиқариш қийин бўлгани учун ҳукмдорлар бу жойни ташлаб кетишган.

Дарҳақиқат, XVI аср охирларида Акбаршоҳ томонидан қурдирилган маҳобатли қалъа ердан жуда баландда бўлиб, тош зиналардан чиқиб боришга анчамунча одамнинг қуввати етмас эди. Қалъа олдидаги майдондан шаҳарнинг олди — кун юриш томондаги ям-яшил олам — олисдаги тоғларгача кафтдагидай кўриниб турари. Чиндан ҳам табиати оромгоҳ шаҳарларни эслатувчи, бир кўрган одамга сирли туюладиган бу ғаройиб масканда савдо-сотик билан шуғулла-

нувчи катта-кичик дўкон эгаларию майда-чуйда сотувчиларни ҳисобга олмаганда аҳоли деярли яшамас эди. Шунинг учун бу ерни ҳозир «Ўлик шаҳар» ҳам деб аташаркан. Лекин бу ердан биз каби сайёҳларнинг оёғи узилмаслиги кўриниб турибди. Салим Чештийнинг қалъа ичидаги мақбарасини зиёрат қилувчиларнинг сон-санови йўқ эди. Демак бу машҳур Шайхга ҳозир ҳам эътиқод қилувчилар кўп. Қалъанинг ўртаси тош ётқизилган катта майдон, кун чиқишдаги бир маҳаллар сарой мулозимларию канизақларнинг хос жойлари бўлган хоналар энди тижорат дўконларига айлантирилган эди. Яъни, қалъа ичида ҳамон ҳаёт қайнамоқда. Қалъа ташқариси эса бутунлай бошқа дунёга ўхшайди. Ҳарқалай, бу афсонавор шаҳарни тарк этиш фақат сув чиқариш муаммоси билангина боғлиқ эмасдир, бошқа жиддийроқ сабаблар бўлиши мумкин, деган фикр кечди ҳаёлимдан.

* * *

Оптимизга қайтиб, ярим йўлдан Искандар мавзеи томонга бурилдик. Бу йўлда аҳоли зич яшар экан, тез-тез ҳинд киноларидагидай мис кўзаларини елкасида кўтариб кетаётган қизлар, жувонлар учрарди.

Ҳиндистоннинг шимолида, Уттар Парадеш штатида, Жамна дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган Агра шаҳри тарихий обидалар кўплиги жиҳатидан Самарқанд, Бухоро, Хива каби қадимий шаҳарларимизни эслатади. Бу ердаги ҳар бир обида ўз таржимаи ҳолига, тарихига эга, энг муҳими, уларнинг аксарияти бобурийлар томонидан қурдирилган ва уларнинг умри, ҳаёти билан боғлиқ. Шу ўринда «Бобурнома»дан бир далилни келтириш фоят ўринли. Шарафиддин Али Яздий ўзининг «Зафарнома» асарида Амир Темур томонидан барпо этилаётган «Масжиди сангин» иморати қурилишида ҳар кун Озарбайжон, Форс, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардан келган икки юз сангтарош ишлашини маҳобат қилганига киноя билан Бобур шундай деб ёзади: «Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидан менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз саксон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндистонда беҳад

ва бениҳоятдур». Мана бу ўзига хос ҳисобот-аҳборотдан кўриниб турибдики, Бобур дастлабданок ҳинд элида жуда катта кўламдаги қурилиш ишларини бошлаб юборган ва улардаги ишнинг бориши, ҳунарманду мутахассислар саноғи ва иш фаолияти билан Бобурнинг ўзи бевосита шуғулланган.

Искандар мавзеидаги Акбаршоҳ дафн этилган гўзал мақбара ҳам бобурийлар меъморчилиги намуналаридан бири сифатида эътироф этилади.

Мақбара ҳовлисига киришимиз билан йўлақдан ўттиз-қирқ қадам ичкарида, ям-яшил майсазорда юрган чиройли кийикларга кўзимиз тушди. Улар одамларга ўрганиб кетишган чоғи, бизга бир ҳуркак назар ташлаб, яна ўтлашда давом этавердилар. Кийиклар одатдаги биз кўрганлардан сал кичикроқ ва бўлакчароққа ўхшаб туюлди. «Бобурнома»да Ҳиндистон кийикларига мухтасар таърифлар берилган. Шулардан бири ҳақида шундай дейилган: «Яна бир жайраннинг эркаги ҳуна йўсулук кийикдур. Орқаси қора, туки оқ...» назаримда ҳозир биз кўриб турган кийиклар мана шу таърифта мосроқ, яқинроқ эди. Қалъа ходимининг сўзларига қараганда боғ-ҳиёбонда илгари 400 кийик, 200 дан ортиқ маймун бўлган. Мақбара Акбар томонидан 1602 йилда қурила бошланган, бироқ 3 йилдан кейин Акбаршоҳ вафот этгач, иншоотни унинг ўғли Салим (яъни Жаҳонгир шоҳ) давом эттириб, 1613 йили ниҳоясига етказган. Акбарнинг мусулмон, ҳинд, хотинлари бўлиб, Салим ҳинд хотинидан туғилган.

Хиёбоннинг иккинчи томонида товуслар, лойхў-раксимон оппоқ қушлар ўз ҳусни-латофатларидан мамнун ва мағрур бўлиб, назокат била битта-битта босиб сўнг яна атрофга виқорли боқиб қўйишарди.

Акбаршоҳ мақбараси жуда салобатли кўринса-да, анчайин содда эди. Кираверишдаги нақшлар кўчиб кетибди. Қабр қўйилган хонада эса нақш умуман йўқ, шифти баланд, карнайсимон эди. Сайфиддин ҳожи ака қуръон тиловат қилар экан, сўзлар акс-садоси шифтда анчагача жаранглаб турарди.

Ёндаги хоналарда Оромбону ва бошқа аёлларнинг қабрлари бор эди...

Акбаршоҳ ҳинд халқининг самимий ҳурмати ва муҳаббатини қозонган бобурийлардан бири эди. Унинг хизматлари, фаолияти, шахс сифатидаги хулқ-одобини ҳинд даҳолари, олимлар, адиблар юксак баҳолай-

дилар. Жумладан, Ҳиндистоннинг биринчи бош министри улуғ мутафаккир Жавоҳарлаъл Неру эрадан аввалги учинчи асрда яшаган Ашока ва Акбаршоҳни «Ҳиндистоннинг икки буюк фарзанди» дея таъриф этади. «Акбар жуда мард жангчи ва иқтидорли саркарда эди, — дея давом этади Ж. Неру. — Ашокадан фарқли ўлароқ, у ҳеч қачон уруш қилишдан воз кечмаган. Аммо, қилич билан қозонилган ғалабадан кўра, меҳр-муҳаббат билан қўлга киритилган ғалабани афзал кўрарди...» «...У ҳинд халқи фаровонлиги йўлида кўп куч-ғайрат сарфлади». Хорижлик миссионерлар ёзиб қолдирган мана бу хотира сўзларида Акбарнинг бутун ички дунёси яққол тасвишлаб берилган: «Жўшқин ва ўткир ақл-идрок соҳиби, соғлом фикрловчи, эҳтиёткор, бироқ, аввало мурувватли, хошфеша ва сасий одам эди. Бу хислатлар унда буюк ишларни бошловчи ва ниҳоясига етказувчи кишиларга хос мардлик билан қўшилиб кетган. У билимга иштиёқманг киши бўлиб, жуда кўп нарсаларга қизиқарди, ҳарбий ишда ва сиёсат бобида чуқур билимдон бўлибгина қолмай, бир кўп касб-хунарлардан хабардор эди... Шоҳ ҳатто дилини оғритган кишиларга нисбатан ҳам мулоийим ва марҳаматли эди. У камдан-кам ҳолларда ўзини йўқотиб қўяр эди. Бордию шундай бўлса, жуда қаттиқ ғазабланарди аммо ҳеч қачон ғазаби узоқ давом қилмасди».

Ҳинд халқида қадимдан жуда бир мудҳиш урф яшаб келарди: бева қолган ҳинд аёллари эрларининг ортидан ўзларини гулханга ташлаб халок бўлишлари лозим эди. Бу урф «сати маросими» деб аталарди. Акбаршоҳ буйруғи билан ана шу ноодамий, ваҳшиёна урф қатъиян ман этиладики, биргина мана шу далил бобурий ҳукмдорнинг нақадар раҳмдил, адолатли, инсонпарвар бўлганлигидан катта далолатдир. Шунингдек Акбар ҳарбий асирларни қул қилишни таъқиқлади, халқни эзиб абгор қилувчи айрим солиқларни бекор қилди. Балки шунинг учун ҳам ўрта аср Ҳиндистон ҳукмдорлари орасида фақат Акбаргина «Улуғ Акбар» деган унвонга сазовор бўлгандир, балки шунинг учун ҳам Лейн Поул «Ҳиндистондаги мўғул шоҳлари ичида энг буюги Акбардир», деганди, балки шунинг учун ҳам доктор Ишвари Прасад: «Акбар Ҳиндистон тарихидагина эмас, бутун дунё тарихида энг буюк шоҳдир. Агар оврупалик ҳукмдорлар билан таққосланадиган бўлса, Акбар улуғворликда

ҳам, омадбарорликда ҳам улардан устун туради», деб баралла айтгандир.

Биз буюк ватандошимиз Бобур ва унинг авлодларига берилган бундай юксак баҳолар билан ҳар қанча ифтихор қилсак арзийди, ўзларининг асли андижонлик ҳукмдорлари тўғрисида ҳалол ва холис фикр айтган, уларни бошига кўтарган ҳинд олиму фузалоларига ҳар қанча миннатдорчилик билдирсак, кам.

Дарвоқе, бугун менинг туғилган куним эди. Буюк ватандошларимиз билан фаҳрланиш туйғулари устивор келиб, Ҳиндистон мустақиллик байрами билан эгизак туғилган кунни нишонлаш тадориғи ёддан ҳам чиқиб кетаёзиди. Меҳмонхонага кеч етиб келдик. Шунга қарамай, эрталабки аҳдимизда содиқ туриб, шўрвага уриндик. Сайфиддин ҳожи ака яна бош ошпазлик лавозимини эгалладилар. (Бу борада орамизда ундан хафсалалироқ, ундан-да шинавандароқ киши кам топиларди).

Айтгандай, туғилган кунни нишонлашнинг ўзига яраша расм-русми, қонун-қоидалари бор-ку... Қадаҳ кўтариб сўз айтиш учун майми, шароб дегандай... Одамзот ҳам қизиқ-да, пиёла ё бошқа идишдаги суюқлик шароб бўлди нимаю, чой бўлди нима? Лекин тарки одат амри маҳол, дегандай, орамизда бунақа масалада ҳазил кетмайди, ёронлар, дегувчилар йўқ эмасди. Шундай бўлсада, ишни жиддийлаштириб юбормайлик, бир томони мусофирчилик, деб Ҳиндистоннинг қизиган тошга сувдай сингувчи, кам кўпикли пивоси билан чегараланмоқчи эдик, лекин бошқаларнинг бахтига қаршими ё менинг бахтимгами, пиво ердаям йўқ, кўқдаям йўқ. Агра асосан мусулмонлар шаҳри бўлгани учун маст қилувчи ичимликлар жуда кам сотиларкан. Бунинг устига бугун байрам бўлгани учун ароқ-пиво сотиладиган дўконлар очмас экан (худди бизнинг шўро замонамиздагидай). Ёш болалардай бир-икки халта «Мринди» (фантасимон ичимлик) олишдан бошқа чора қолмади. Мен ҳам, бошқалар ҳам кўп таассуф билдирдик, лекин, кўнглимизнинг бир четида ишончли бир манбага илинж борлиғи учун ортиқча қайғуришдан ўзимизни асрадик. Энди ҳамма гап раҳбарнинг дилини овлаб, меҳрини эритишда қолган эди. Гап шундаки... Ҳа, бу ёғи сал кейиноқ...

Хуллас, шўрвани «Классик» деб аталмиш икки қаватли муслимлар меҳмонхонасининг томидаги ошхонада пиширдик. Тўлқин ака. ташаббуси ва ташки-

лотчилигида томнинг ўзига, ошхона олдидаги текис майдонга адёл ва сафар-тўшақларимизни тўшагандик, бир шоҳона жой бўлдики, асти кўйинг — соф ҳаволи очиқ осмон остида, ғужрон ўйнаётган юлдузларга яқин равоқда... Тўлқин ака бир илож қилиб ошхонадан электр чироғи улаб чиқди (Фаррух иккиси бу «тарихий» ҳодисани теле ва кинотасвирларга туширишмоқчи эдиларда).

Шўрва одатдагидай (гарчи қовурдоқ-гўштдан бўлса ҳам) ниҳоятда мазали бўлган эди. Бир хўпладик-да Сайфиддин ҳожи аканинг бу борадаги юксак малакаси ва маҳоратига офаринлар айтиб, таҳсинлар ўқиб, гапни раҳбар томонга, яъни асосий муддаога бурдик. Сафарга жўнаётган пайтимизда Андижонда вакцина йўқлиги боис, врачлар тавсиясига биноан кичикроқ оқ канстрада тоза спирт олган эдик ва ундан кечкурунлари кундузги ҳар хил манзараларни нигоҳимиз ва онгимиздан йироқлаштириш учун озгина-озгинадан нўш этиб турардик. Бу муолажани «дезинфекция» деб атардик. Раҳбаримиз узоқ йиллар давомида турли лавозимларда ишлаш жараёнида арзгўйларнинг лаби қимирлаганига қараб нима демоқчи бўлаётганини дарҳол пайқаб оладиган бўлиб кетган эмасми, бизнинг томоқ қиришларимиз маънисини ҳам дарров англади ва «дизенфекция ашёсининг омборчиси»га, яъни каминга фармони олий бердилар: тоза, совуқ сувдан меъёрида қўшилган ҳолда, ҳар кимнинг (яъни хоҳловчиларнинг) ихтиёри ва имконига қараб ҳамда бугунги алоҳида аҳамиятга молик воқеа муносабати билан икки ҳиссадан тайёрлансин...

Шу билан ишлар юришиб, тил иплари ечилиб кетди. Зокиржон ака, Катта ҳожи ака, яъни Сайфиддин Жалилов, Тўлқин ака, Фаррух менинг шаънимга ўз дил сўзларини баён этиб, эзгу тилақларини изҳор айладилар. Мен уларга ўз пайтида миннатдорчилик билдириб турдим.

— Қаранг, тасодифми, сабабиятми, менинг камтаргина туғилган куним (бўлиб ҳам 47 ёшим) шу бугунга — Ҳиндистон сафарига, яна Бобурийлар салтанатига узоқ йиллар пойтахт бўлган Агра шаҳрига ва қолаверса, Ҳиндистоннинг озодик байрамига тўғри келиб турибди. Тўғриси, мен жуда ҳаяжонга тушдим. Бобурнинг 47 йиллик умрида қилган ишлари, ёзган асарлари, қурган обидалари, яратган боғларини, инсоний фазилатларини санаб поёнига етиш қийин. Ва у

ана шу асарлари, боғлари, обидалари билан беш юз йилдан бери олам аро яшамоқда, балки дунё тургунча яшар. Демак, 47 йил ҳам озгина вақт эмас экан-ку. Мен қаламқаш бўлганим учун эмас, ўзимни Химолайдан ҳам бале ва пурвиқор Бобурнинг ватандоши ва авлоди, меросхўри ва оддий муҳлиси деб билганимдан ғурурланаман, мана шундай туйғуни туюшга бир андижонлик сифатида маънавий ҳақим борлигидан бахтиёрман. Бобур Мирзонинг муборак пойқадамлари теккан Аграда, мусулмонлар меҳмонхонаси томида дастурхон ёзиб, ўзбекона, Андижонча чордона қуриб ўтиришимизнинг ўзи биз учун катта шарафдир...

МАФТУНКОР ШАХС

Хонага киргач, яна улўф Бобурнинг шарафли ва аччиқ қисмати, Ҳиндистон, хусусан Агра билан боғлиқ умргузаронлиги ҳақида ўйлаб кетдим. Тақдир деган нарсанинг мураккаб ва бешафқатлигини кўрингки, ҳали мурти чиқмаган, ўйин боласи бўлиб юрган шаҳзодани не-не синовларга гирифтор қилмади. Андижондан Самарқандга от суришга мажбур этди. Ўра-тепаю Тошкент атрофларида сарсон-саргардон кездирди, шоҳлик тожидан кечмак хоҳишини кўнглига солдию яна қайтариб олди. Сўнг Ҳисор орқали Афғонистонга олиб кетди.

Бу ишқ келтирган ранжу аламлар, дарду ситамлар эса Сизга маълум...

Бобур Понипатдаги тенгсиз жангда Иброҳим Лодийни мағлуб этиб, Деҳлида ўзини шоҳ деб эълон қилдиргач, Аграга йўл олади. Лекин Агранинг ноқулай иқлими Бобур ва унинг лашкарларини анча саросимага солиб қўяди. Ҳиндистоннинг жазирама иссиғига чидай олмаган аскарлар халок бўла бошлайдилар. Шунинг учун Бобурнинг беқлари ва йигитлари тезроқ Кобулга қайтиш истагини билдириб шоҳга арз қиладилар. Ҳатто Бобурнинг ишонган ва суйанган дўсти, тажрибали жангчи ва моҳир лашкарбоши, шоҳнинг яқин ва оқил маслаҳатчиси Хўжа Калон ҳам шундай қарорга келган эди. Бобур қаттиқ ранжийди. Унинг узоқ юртга от суриб келишдан мақсади ҳиңд эли бойликларини талон-тарож қилиб қайтиб кетиш эмас, балки бу бепоён худада катта бир давлат тузиб, унга ҳукмронлик қилиш, ўз ота-она юртида рўёбга чиқаролмаган катта орзу-

армонларини шу ерда рўёбга чиқаришдан иборат эди. У беклар ва мулозимларни тўплаб кенгаш ўтказди. Катта нутқ сўзлайди, жангчи ва бекларнинг ғурурию ориятига таъсир этадиган сўзлар билан уларга мурожат қилади ва сўнгида: «Мен билан қолишни истамаганларга жавоб, қаёққа кетишса кетаверсин», дейди. Шундан кейин ҳамма Бобурга садоқат изҳор этишиб, у билан қолишга сўз беришади.

Ҳиндистон халқи ҳам аввалига Бобур ва унинг лашкарларидан, бекларидан кўрқиб, ўзларини олиб қочишиб ҳатто ўз уй-жойларини ташлаб кета бошлайдилар. Чунки улар ҳам Бобурни босқинчи бир султон, бу ерни ҳам вайрон қилиб, одамларни қириб, ўз юртига қайтиб кетади, деб ўйлардилар. Лекин Бобурнинг Аграда ва бошқа шаҳарларда катта-катта қуришларни бошлаб, боғлар барпо қилишга киришганини кўрган халқ ўз қишлоқларига қайтиб, янги шоҳ ва унинг ҳукуматига меҳр қўя бошлайдилар.

Зеро, Жавоҳирлаъл Неру таъкидлаганидай, «Бобур... умрининг кўп қисмини жангу жадалларга ва истанбуллик машҳур меъмор лойиҳаси бўйича тикланётган пойтахт — Агра қурилишига бағишлади».

Бобур ниҳоятда тадбиркор ва дипломат инсон эди. Бу фазилатлар унга кўп ҳаётий, жиддий муаммоларни ҳал этишда жуда асқотади.

У талончилик билан шуғулланган навкарларини қаттиқ жазолайди, жумладан, Берадаги урушдан кейин юқоридагидай Бобур обрўйи ва шаънига путур етказувчи ножўя хатти-ҳаракатлар қилганларнинг айримларини қатл эттиради, баъзиларини эса бурунларини кесдириб, сазойи қилдиради.

Ёки, у яхшилик билан бўйсунган афғон бекларининг иззатини жойига қўйиб, уларни турли йўллар билан тақдирлайди. Масалан, Давлатхон Лодийнинг ўғли Диловархонга «Хони хонон» («Хонлар хони») унвонини бериб, унга каттагина ер ажратади. Шу тариқа, Бобур бошқа ваниму дўстларни, ўз бекларини муносиб мансаб ва ер-мулк билан сийлаб, уларнинг ишончини, ҳурматини қозонади.

Бобурнинг ўзи мағлуб этган ҳинд рожаси Медини Раонинг иккита қизини ўғиллари Ҳумоюн ва Комронга олиб бериши маҳаллий халқда жуда яхши таассурот қолдиради. Айни мана шу воқеа ҳинд ва мусулмон оилалари орасида қуда-қудафайликнинг бошланишига асос бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқотчилардан бири шундай хулосага келган: «Бобур инсонга яхшилик қилиш шиори билан яшаган.» Бобурнинг ўзи эса бу борада: навбат менга келганда у хоҳ туғишган қариндошимми, ёки хотинимнинг уруғлариданми — ҳаммасига қўлимдан келган яхшиликни қилиб илтифот кўрсатдим, дейди. Дарҳақиқат, Бобур ижодидаги энг яхши ғазаллардан биридаги ушбу сатрлар бежиз битилмаган:

*Бори элга яхшилиғ қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар гаҳр аро қолди фалондин яхшилик...*

Бобурнинг ниҳоятда ғамхўр, раҳмдил, меҳрибон шахс эканлигидан шоҳидлик берувчи бир тафсилотни эсланг: Бобурнинг жияни, яъни холасининг ўғли, «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи Ҳайдар Мирзонинг отасини қатл эттирган Шайбонийхон унинг ёлғиз ўғли Ҳайдар Мирзони Амударёга чўктириб юборишни жияни, Бухоро ҳокими Убайдуллахонга топширади. Убайдуллахон жуда ноқулай вазиятга тушиб қолади. Чунки у Ҳайдар Мирзонинг опасига уйланган эди. Лекин хоннинг амрини бажо келтиришдан ҳам бош тортолмас эди. Унинг бахтига, Ҳайдар Мирзонинг отаси ўлимидан хабар топган Ҳазрати Мавлоно (у обрўли уламолардан эди) шогирди Муҳаммад Мавлоно қозига Ҳайдар Мирзони бир илож қилиб сақлаб қолишни тайинлайди. Муҳаммад Мавлоно Ҳайдар Мирзони олиб қочади ва кўп машаққатлар билан Бадахшонга, холасининг ўғли Хон Мирзога етказиб боради. Бунинг хабарини эшитган Бобур Мирзо Ҳайдар Мирзони Кобулга олдириб келади.

«... Мен унинг (Бобурнинг — Қ. К.) ҳузурига кирганимда, — деб ҳикоя қилади Ҳайдар Мирзо, — ҳазрати олийларининг меҳр тўла кўзларидан, бахт тўла юзларидан нур ёғилиб, менинг устимга сочиларди. У саховатли ва омадди қўлларини менга томон чўзди. Мен тиз чўкиб таъзим қилгач, қаддимни ростлаб, у томонга юрдим ва у мени оталарча меҳр билан қучоқлаб бағрига босди, ва шу тарзда мени йиқилиб тушишдан сақлаб, анчагача қучоқлаб турди. Сўнгра ёнига ўтқазиб, илгаригидай самимият ва ардоқ билан ҳол-аҳвол сўрай бошлади. Кўзларидан эса тинимсиз ёш қуюлиб келарди. «Аблаҳ бекларнинг, хон тоғаларнинг ва бошқа қариндошларнинг азобларидан қачондан бери азобдасан?... — деди у. — Ху-

дога шукурлар бўлсинким, ниҳоят ҳузуримга соғомон етиб келибсан. Улардан кўришинг мумкин бўлган мурувватни ортиғи билан мана мен кўрсатамен». Ана шундай эҳтиросли сўзлар билан мени юпатиб, кўнглимни кўтарар эди. Шу билан кўнглимдаги ёлғизлик, ўкинч ва саргардонлик аламлари хотирамдан кўтарилди...» «...Мен ҳазрати олийларининг ҳузуридан чиққанымда менга кўрсатилган шоҳона марҳаматдан ҳалиям лаззатланардим...

Шундай қилиб, мен шоҳ ҳузурда вақтимни чоғ қилиб, ҳузур-ҳаловатда яшай бошладим. У (Бобур) менинг тарбиям ҳақида ҳам ғамхўрлик қилиб турди. Мени билим олишга чорлар, бу соҳада бирон ютуққа эришсам, уни бошқаларга намуна қилиб кўрсатар ва мени олқишларга кўмиб ташларди. Ўша пайтда у менга меҳрибон ота ўзининг суюкли ўғли ё меросхўрига қилгандек меҳр ва муҳаббат билан муносабатда бўлар эди...»

Бобур ҳаёти китобини безовчи бундай олижаноб туйғуларга тўла саҳифалар кўпдир...

Бизга, босқинчи деб, ҳаётини ўрганиш тавсия этилмаган, руҳи ўз юртига, ўз эли, миллати, авлоди қалбига яқинлаштирилмаган, номини абадийлаштириш, ҳайкаллар ўрнатишга йўл қўйилмаган, ижодига ҳам эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш тез-тез таъкидлаб турилган Бобуримиз ҳақида дунё олимлари, тарихчилари, хусусан, биринчи навбатда ҳинд халқининг даҳолари, таниқли арбоблари ва аллома адиблари, фузалоларининг айрим фикр-баҳоларини ян бир эслаб, мағзини чақсак, фойдадан ҳоли бўлмас, яъни, олижаноблик, мардона тантилик билан, айни вақтда катта масъулият билан баён этилган бу сўзлар, таъриф ва тавсифлар буюк ватандошимизнинг қандай зот бўлганлигини янада чуқурроқ англаб етишимизга, қалбимиздаги ифтихор тўлқинларининг янада баландроқ, жўшқинроқ мавжланишига ёрдам берар... Энг муҳими бунча ва бундай юксак фазилатларга эга бўлиш ҳар ким ва ҳамма учун ибратлидир...

«Бобур дилбар шахс, уйғониш даврининг ажойиб ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди».

Жавоҳирлаъл НЕРУ.

* * *

«... Ҳиндистоннинг энг буюк императори, чеҳраси қуёшу ой каби нузли, султонлар султони, бемисол Бобур ибн Умаршайх Мирзо ибн Абусаид Мирзо ибн Мироншоҳ ибн Темурга зудлик билан шу хусусда етказурманким, токи ул олий ҳазрат Европа босқинчиларининг талон-тарожига чек қўйсин».

ВОЛЬТЕР, буюк француз файласуфи.

* * *

« Ҳиндистон ва унинг 8 минг йиллик тарихи бами-соли бир товус бўлса, бобурийлар сулоласининг ўша кўп минг йиллик тарихдаги 332 йиллик даври ана шу товуснинг гултожидир».

Вальгеман ХАНСЕН, инглиз олими.

* * *

«1526 йилдан то 1707 йилгача (Бобурдан Баҳодиршоҳ I гача) буюк сулоланинг тождорлари фақат бунёдкорлик билан машғул бўлдилар».

*Ж. ЛЕШКО, М. ЖОЗЕФ, С МАРКЕТ,
«Тож Маҳал қиссаси»
китобининг муаллифлари.*

* * *

«Бобур характерининг энг мислсиз белгиси унинг бошқа ҳукмдорларникига мос келмаслигидадар. Осиё тождорларидаги маҳобатли, сунъий характер ўрнига бизнинг кўз олдимизда Бобурнинг характери табиий, ҳаётӣй, севувчи, самимий бўлиб гавдаланади. Бобур тахтда ўтирганига қарамай, оддий турмушнинг энг яхши туйғуларини ва иштиёқини ўзида сақлаб қолган. Биз Осиёдаги ҳукмдорлар ичидан Бобур сингари гениал ва талантли кишиларни камдан-кам учратамиз... Унинг ақлининг актив фаолияти, ҳушчақчак, совуққонлик ва бевафо тақдирнинг найрангларига қарамай, руҳининг тетиклиги, подшоҳлар орасида камдан-кам учрайдиган сахийлиги, мардлиги, истеъдодлиги, фанга, санъатга муҳаббат ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жи-

ҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшоҳлар ичидан Бобурга тенг келадиган биронта ҳам подшоҳ тополмаймиз».

*Вияям ЭРСКИН, инглиз олими,
«Бобурнома» таржимони.*

* * *

«Бобур... олижанобликда қандай хосиятлар бор бўлса, уларнинг барчасини эгаллаган», «унинг манг-лайига юксак фазилатлар битиб қўйилган».

Эгуарг ХОЛДЕН, (19-аср) инглиз олими.

* * *

«Айтиш мумкинكى, Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган, унинг бутун ҳаёти жасорат намуналари билан тўлиб-тошиб ётибди».

Н. И. ВЕСЕЛОВСКИЙ, рус олими.

* * *

«Бобур исми «шер» маъносини англатиб, ўзи ҳам исми жисмига монанд киши бўлган, келишган қаддиқомати ва бениҳоя кучлилигидан ташқари, довюрликда, эпчилликда, чаққонликда унинг олдига тушадигани топилмаган, унча-мунча қийинчиликларни писанд этмаган, айниқса, шикорбозлик бобида чинакам шер бўлиб кетган. У кўпинча икки давангидай одамни қўлтиқлаб олиб, Агра қалъаси деворлари устида машқ қилган. У яна ажойиб сузувчи ва ғаввос ҳам бўлган, буюк Гангдан ташқари йўлида учраган жамики дарёларни сузиб ўтган. Унинг ширали тил, оҳангдор вазн билан битилган таржимаи ҳолини («Бобурнома») ўқир экансиз, муаллиф бадиий дидининг нақадар назокатлилиги, ақлу заковати теранлиги, билими нақадар чексизлигининг гувоҳи бўласиз. Бобур табиатни ва базми жамшидларни жонидан яхши кўрган. Айниқса, тоғларни, дарёларни, боғларни, яйловларни кўрганда завқшавқи тугён уриб, мисоли булбулигўё бўлиб кетган. У имони комил мусулмон бўлиб, Оллоҳни бир дам хотиридан фаромуш қилмаган, лекин мутаассиб даражасига боришдан ўзини тия олган. Сўзамол нотик, истеъдодли саркарда, ор-номуси кучли инсон бўлган»...

*Г. Н. ПАНТ, Янги Деҳлидаги
миллий музей мутасаддису.*

* * *

«Бобурнинг шахс сифатидаги характери мақтовга сазовордир. У жуда бақувват киши бўлиб, қалъа девори устида икки кишини қўлтиқлаб олиб, тўсиқлардан бемалол ўта олар эди. Ҳиндистонда дуч келган ҳар қандай дарёдан сузиб ўта олар, отда эса 80 миля (130 км. га яқин) масофани дам олмай, бир кунда босиб ўта оларди... Бобур садоқатли ўғил эди. Меҳрибон ота, содиқ дўст, вафодор эр ва яхши қариндош эди. У кекса қариндошларининг ҳурматини жойига қўяр ва ўз фарзандларининг ўқиш ва шахсиятларининг шаклланишига алоҳида эътибор билан қарар эди. У «дунё-интилганники», дер эди ўғли Ҳумоюнга. Ўлим тўшагида ётганда Ҳумоюнга: «укаларинг жазога сазовор бўлсалар ҳам уларга ёмонликни раво кўрмагин», деб васият қилади... У сахий, олижаноб, мард, мафтункор, сеvimли ва жуда маданиятли киши эди... У киши қалбини ва вазиятни дарҳол англаб олар эди. Мусиқага ва боғ яратишга жуда ишқибоз эди. Ҳиндистонда жуда кўп иншоотларни барпо этган эди...»

А. П. ШАРМА, ҳинд олими.

* * *

«Бобур Шарқ тарихидаги энг мафтункор шахс эди».

Лейн ПАУЛ, инглиз шарқшуноси.

* * *

«Бобур ажойиб чавандоз, моҳир мерган, чаққон қиличбоз ва толмас овчи эди».

С. Р. ШАРМА, ҳинд олими.

* * *

«Бобурнома» бутун тарихда яратилган ёзма ёдгорликларнинг энг бебаҳосидир».

*БЕЙВАРИ хоним, «Бобурнома»ни
инглиз тилига ўғирган таржимон.*

* * *

Бобур қирқ саккиз ёшида вафот этди. У ҳамма нарсага жасорат ва ҳалоллик билан эришди. Буюк мағлубиятлари устига буюк галабалари иморатини қура олди. Ёшлиқда кўрган омадсизликлари ўрнига кейинчалик улуғ омадлар унга ёр бўлди. Ниҳоят, у Ҳиндистон тарихида илгари ҳеч кўрилмаган буюк салтанатга асос солди.

Бобурнинг буюклиги ана шу мезонлар ила ўлча-нади...»

Муни ААЪЛ, ҳинд олими.

* * *

Яна, ўша, ҳиндистонлик олимларининг таъкидлашларича, Бобур ўз фуқаросининг турмуш фаровонлигини яхшилашни ўзининг асосий бурчларидан бири деб билган, шунга эришишга ҳаракат қилган. У қўл остидаги халқнинг мулки, шаъни-номусининг дахлсизлигини сақлашни ўзининг бек ва амалдорларига ҳам ҳар доим қаттиқ тайинлаб турган, ўзи ҳам шу эътиқодга амал қилиб, халқни ҳар хил балолардан, жумладан йўлдаги қароқчилардан ҳимоя қилган, сарой аъёнлари, маҳаллий амалдорлардан фуқароларга шафқатли ва ғамхўр бўлишни талаб қилган, маъмурий ишларни ҳамиша ўзи назорат қилиб турган, бу борада ҳар қандай оғиш ва чегарадан чиқишларга йўл қўймаган ва шу тариқа мамлакатда адолат ўрнатиш чора-тадбирларини кўрган, юртда осойишталикни сақлаш, хавфсизликни таъминлаш, адолатпарварлик каби улуғ шоҳона ишлари билан маҳаллий халқ меҳрини қозонишга сазовор бўлган...

Шунча фазилатлар бир шахсга оғирлик қилмаганмикин, деб ўйлайсан киши. Деярли ўн бир ёшидан жангу-жадалларга киришиб, умрбод тинчини йўқотган, бирон-бир мадраса ё бошқа жойда таълим, ил олиш имконига эга бўлмаган инсоннинг ҳаётдан таълим олиб, мустақил ўқиб-ўрганиб, буюк саркарда ва ҳар қандай фан докторидан ўтказиб таҳлил қиладиган илмли олим, донишмад даражасига етиб бориши, энг муҳими, жаҳон фозиллари тан оладиган беаноқ инсоний хислатларни ўзида мужассам этиши чиндан ҳам ҳайратли ва ибратли эмасми?..

16 август, гушанба.

Шундай қилиб, кеча мен Аграда қайта туғилдим. Ҳаяжоним эса бу тонг ҳам давом этмоқда эди.

Яна Тож Маҳалга бордик. Кеча кино, теле-тасвирга яхши олишолмаган эди. Умуман, кино, телекамера билан дорвозахона ичкарасидаги майдон-супадан па-стга тушиш мумкин эмас экан. Бугун яна бир уриниб кўрайлик-чи, зора қалови топилиб қолса, деб келган эдик, барибир рухсат олиш чораси топилмади. Сайёҳ-лар оқими кечагидай эди...

У ердан чиқиб «Агра форт» (уни ҳам «Лаъл қалъа» дейишаркан) қасрига қараб кетдик. Акбаршоҳ (1565—73 йиллар) қурдирган бу қасрнинг айланаси 2 км экан. Ўз замонасида ниҳоятда маҳобатли, мустаҳкам кўрғон бўлганлиги баланд ва қалин ғишт деворлардан сези-либ турибди. Қаср дарвозасига кираверишда, шун-доққина ерда сайёҳлар чипор бурундукларга худди олмахон каби нон ушоқлари ташлаб, уларнинг ҳуркак ва чиройли хатти-ҳаракатларини завқ билан томоша қилишарди. («Бобурийлар изидан» фильмимизда худ-ди ана шу ҳолат акс эттирилган).

Биолар асосан гўзал меъморчилик услублари асо-сида барпо қилинган, пештоқлар, гумбазлар, айвон-лардаги нақшлар ниҳоятда ранг-баранг ва чиройли эди. Кутубхона, ҳаммом биолари дуруст сақланган, лекин, айтишларича ҳаммомнинг тилло, кумушли эшик-ларини Баҳодиршоҳдан ҳокимиятни тортиб олган инг-лизлар ўмариб кетишган, ҳатто нақшларга ишлатил-ган тилло-зарларни ҳам арчиб олишган экан.

Қалъага асосан қизил мрамар ишлатилган, лекин баъзи гумбазлар оқ мрамардан эди. Бу жойларни қизил мрамарни ёқтирмаган Жаҳонгир қайта қурдирган экан.

Бир вақтлар тимсоҳлар макон тутган ҳовузлар энди ҳувиллаб ётарди.

Жамна дарёсининг ўнг соҳилида қад кўтарган бу қалъадаги Шоҳ Жаҳон уй қамовида ўтирган, буржи мусамман (8 қирра) усулидаги хона ўзгариб кетган эди. Лекин чиндан ҳам қалъа дарчаларидан дарёнинг нариги қирғоғида, кун чиқиш томонроқда улкан оқ кемадек салобат тўкиб турган Тож Маҳал жуда аниқ кўринарди. Афсуски, асрлар шамоли Шоҳ Жаҳон оёқлари ва кўз ёшларидан қолган изларни мрамар

тошлардан супуриб, текислаб кетган эди. Лекин мен унинг: «Ёзуғим не эди? Ўғиллар боқиб, ўстириб, уларга умримнинг ва мулкимнинг ярмини бахшида этиб, кўрган ҳузур-роҳатим шу бўлди му?.. — дея тангрига қилган илтижоларини, азиз ёри вафодори ҳажри-фироқида тортган аламли оҳлари, бўғиқ инграшларини элас-элас эшитгандай бўлдим. Ана шундай фарёдларга дош беролмаган буржи мусамман хона шувоклари, безаклари батамом кўчиб тушганлигидан энди ғариб, файзсиз оддий жойга айланиб қолган эди. Нурсизланган мармар тошлар янада совуқ хароб кўринарди. Қаранг, 300 йилдан зиёд одам ақлини ҳайратга солиб келаётган Тож Маҳалдай обидани яратган бунёдкор инсон ўз фарзанди қўлида асир, бечора бўлиб торгина хонада 8 йил ўтирса-я! Ё, тавба! Оғули тож-тахт орзуси шаҳзода учун бунчалар тотли, бунчалар сеҳрли бўлмаса — ўз жигарларини — на ака-укасини ва на отасини аяйди-я!.. Балки ақл бовар қилмас бундай ёвсираш сир-асрори ота томонидан ҳақ-ноҳақ тўкилган қонлар билан ҳам боғлиқдир...

«Агранинг ясси, ҳамиша бир хил чанг-тўзонли паст-текисликлари, бу ўлканинг жозибасиз манзараси кишида ғамгин хис-туйғулар пайдо қиларди», — дея эътироф этади ҳинд тадқиқотчиси М. Рандҳава. Бобур шунинг учун ҳам Аграга ўрнашибоқ табиатни жозибадор қилиб, иқлимни мўътадиллаштирадиган, шаҳарга ҳусн бағишлаб, чанг-тўзондан ихота қиладиган боғлар яратишга киришиб кетади. Дастлаб у Жамна дарёси бўйида, ҳозир ҳиндлар Ромбоғ деб атайдиган Оромбоғни барпо этган эди. Мана, 470 йилдан бери боғ яшаб келмоқда...

Биз Оромбоққа етиб борганимизда ҳаво айниб турувди. Боғнинг шимол томондан кириладиган асосий панжарали дарвозаси берк экан. Ҳайрон бўлиб турувдик, қаёқдандир бир одам пайдо бўлиб, дарвозани очди. Ўрта бўй, ўрта яшар бу кимса шу боғнинг боғбони Муҳаммад Юсуф экан. У бизнинг кимлигимиз, қаердан ва нима мақсадда келганимизни эшитиб чеҳраси ёришиб кетди ва бизни хуштавозе билан ичкарига бошлади. Дарвоза рўпарасида тикка кетган йўлак бўлиб, икки томон—айвойи гуллар, дарахтлар билан яшнаб турган боғ анчагина катта майдонни ишғол қилган эди. Болаликдан жони-дилим бўлган атиргулларни кўриб, ҳинд тадқиқотчиси Рандҳаванинг «Айтишларича, хушбўй атиргулни Ҳиндистонга биринчи

бўлиб Бобур келтирган экан» деган миннатдорона га-
пини эсладим ва ичимда яна бир бор фахрланиб
қўйдим. Боғнинг деярли қоқ ўртасида, йўлакни икки-
га ёрган ҳовуз бўлиб унинг чеккаларидаги фаввора-
лар шиддатсизроқ, аммо бир неча хил рангда товла-
ниб отилиб турарди. Боғбон бизга мана шу ҳовузнинг
чор атрофига Бобур сархил узумлар эктиргани, инг-
лизлар жаннат меваси бўлган тоқларни ҳам қўпориб
ташлашганини айтиб берди. Дарҳақиқат, бу ҳақда Бо-
бурнинг ўзи «Бобурнома»да шундай деб ёзади: «Бир-
икки бута тоқ «Хашт Беҳишт» боғида эктуруб эдим,
анинг ҳам яхшигина узумлари бўлиб эди. Шайх Гўран
ҳам бир сабад узум йибориб эди, ёмон эмас эди.
Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин фил-
жумла хурсандлиге бўлди».

Атрофдаги менга ноташиш бўлган гиёҳу гуллар-
нинг ҳам хушбўй ҳиди анқирди. Чиндан ҳам бу ерда-
ги ўсимлик ва гулларнинг аксариятини мен аввал бош-
қа бирон жойда кўрмагандим. Муҳаммад Юсуфдан
сўрагандим, жасмин, шарон, тигар, кунди, пам, чан-
дон амрут, коннир, ялов флавер... каби номларни айт-
ди, лекин бу номларнинг эгаларини кўрсатиб, изоҳлаб
беришига имкон бўлмади, яъни шерикларнинг тоқати
етмади. (Кейинчалик бу номларни «Бобурнома»да таъ-
риф-таснифи берилган гулларга қиёслаб, фақат «жо-
сун» ва «канир» деганини топдим. Жумладан канир
чиндан ҳам шафтолигулисимон, фақат тўп-тўп очила-
диган қизил гул эди).

Ўшанда фақат ҳовуз ёнида жуда катта майдонга
кўланка солиб турган сершоҳ улкан дарахтларнинг
номи Имли эканини, уларнинг ёши 100 дан ошганини
билиб олдим. Боғбон ўнг томонда, тахминан юз қадамча
нарида, боғнинг чекка деворига ёнбошлаб қолган бир
туп имлини кўрсатиб: «Бобур замонида экилган»,
деди. Дарахт қариган лекин барглари ҳали ҳам ям-
яшил, демак, унинг илдизлари яшамокда эди. Бу
ҳолат қандайдир рамзий маънога эга бўлиб туюлди
менга. Чиндан ҳам бобурийлар ўтиб кетгани билан,
улар қолдирган маданий, илмий, бадий мерослари,
санъат ва меъморчилик соҳасидаги ёдгорликлари, та-
рихий қалъа ва обидалари назардан ва тилдан туш-
май келмокда-ку.

Муҳаммад Юсуф бизни тўғри дарё бўйига бошлаб
борди. Бу ерда шундоққина дарё лабида, бир-бирига
рўпарама-рўпара солинган, шийпонсимон пастакроқ

иккита бино бўлиб, ҳар иккисининг айвони орқали ичкари хоналарга кириларди. Деворлар, наволар, шифтларда соҳибжамол қизлар, гуллар, қушлар тасвири ва бошқа гўзал манзаралар акс этган нақшларнинг кўп қисми кўчиб кетган, лекин яхшигина сақланиб қолган жойлари ҳам бор эди. Миниатюра санъати намуналарини эслатувчи бу ажойиб безаклар Бобурнинг чиндан-да юксак бўлган дидидан унинг ўз атрофига, саройига қўли гул наққош усталар, ҳунармандларни тўплаганидан далолат бериб туради.

Бу жой Бобурнинг Агра шаҳридаги, умуман Ҳиндистондаги дастлабки оромгоҳи бўлган эди. Мазкур оромгоҳ — боғнинг яратилиш тарихи ҳақида Бобурнинг ўзи шундай ёзган:

«Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур этгук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлиб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ўл улуғ чоқким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндада тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукаммал бўлди».

Мана шу бунёдкорликлардан ҳам кўриниб турибдики, Бобур ҳар бир ишга узоқни кўзлаб қўл урган. Борган юртини талаб кетишни эмас, уни обод этишни, ўзидан яхши ном қолдиришни, ҳар ергаки қадам етса гуллар ва яхшилик уруғларини экишни ният қилган. Бу эзгулик, яхшилик уруғлари авлодлари — Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон ва бошқа султонлар қалбида ҳам ҳар хил мевалар тукканлиги маълум ва бу мевалардан миллион-миллион ҳинд халқи ҳали-ҳамон баҳраманд бўлиб келмоқда...

Муҳаммад Юсуфнинг айтишича, чап томондаги бинода Бобур ўз оиласи билан, ўнг томонда эса бошқалар яшаган.

— Бобур эрта туриб ҳовуз ўртасидаги супада Жамнага термилиб ўтиришни хуш кўрган экан, — дейди яна Бобур боғининг 470 йил кейинги боғбони.

Балки кун ботишга, хаёлан Андижон томонларга тикилгандир. Балки, шу ерда ўтириб, Фарғона водийсининг жаннат мисол табиатини, сўлим, оромбахш шабадасини туйгандай бўлгандир. Ўз диёри, юртига соғинчи, саломини ана шу беозор дарё орқали йўлагандир. Балки, «ариқ бўйида ўлтириб, умр ўтганга сол назар», деганларидек, Бобур ҳам сарсону саргардонликда, «юзи қаро»ликда кечаётган ўттиз-ўттиз беш йиллик ҳаётини сарҳисоб қилиб, яхши-ёмон ишларини саралаб, суюниб, куюниб ўтиргандир. Балки, умри поёнига етиб бораётганини ҳис қилган паллаларда болалиги ўтган азиз Андижонни, қадрдон чорбоғни, бувиси Эсон Давлат бегимнинг меҳр тўла нигоҳларини, иссиқ оғушини, қайта кўришмоқ насиб этмаган тенгқур жўраларинию ота-онаси, навкар-мулозимлар, Бек атқасию кўкалдошлари ғамхўрлигида кечган беташвиш, ўйин-кулгидан, чавандозлик, камон отиш машқларидан, Ҳофиз, Саъдий, Фирдавсий, Навоий дostonлари мутолаасию ғазал ёзиш майли-машғулотидан иборат онларини қайта-қайта эслаган, қалбини зириллатган ориқиш билан кўмсагандир. Балки, Эски шаҳар, Андижон арки деворларини тавоб қилгиси, тупроқди тор ва эгри-бугри кўчаларнинг чанги-ғуборини кўзларига суртгиси келгандир. Ҳаётида йўл қўйган оғир хатоларини, ушалмай қолган орзу-армонларини, қалб тубидаги энг нозик ҳасратларини дарёга тўкиб солгандир. Кучли ёғий қаршисида ожиз қолиб номус ўтида ёнган аччиқ аламли вазиятларни, Хонзода бегимдай оқила, доно ва соҳибжамол, дилдош опасини уни хонавайрон этган ашаддий ғаними илкига ташлаб чиқишга мажбур бўлган ғоят нохуш воқеани ёдга олиб, ўзини ўзи кечиролмай, қаттиқ ўкингандир, виждони қийналгандир... Ёки, нечун Ҳиндда бунёд этган кўркам боғ-роғлару муаззам иншоотларни ўз юртимда қилиш насиб этмади, деб афсус-надоматлар тортгандир, қани энди, шундоқ қароғимни юмсаму мана шу Оромбоғ, унинг бағрида ўзум, Андижон адирлари бағрида бўлиб қолсак, дея хаёл сургандир. Балки бешафқат тақдир тақозоси, салтанат, тож-тахт ҳимояси деб олис Кобул

ва бошқа жойларда қолиб, тирқираб кетган гўзал Мо-
ҳим беғим ва бошқа кўнги́л яқинлари, ўғил-қизлари-
нинг дийдорига муштоқу зор бўлиб, фироқ ўтида ку-
йиб-ёниб, юраклари эзилиб-эзилиб оққандур... Балки
Жамна сувининг илиқ эпкини уфуриб турган соҳилда
ўтириб, қисматини шунчалар чигал ва беором, беқў-
ним ва беҳаловат қилиб яратгандан умри охирида
илашган қаттиқ дардига шифо, нажот тилаб, илтижою
таваллолар айлаб зорлангандир. Балки, салтанат, под-
шоҳлик ишқи кўзини кўр ва бағрини тош этиб ҳуда-
беҳуда тўккан қонларини эслаб, азоблангандир... Ўзи-
дан кейин, уни деб, у сабабли Ҳинд ерида қолиб,
қони ҳинду ва бошқа миллатлар билан қоришиб, уй-
қашиб кетадиган хотинлари, фарзандлари, хешу ақра-
болари қисматининг қайғусини чеккандир, шахзода-
лар аро тож-тахт талашилар оқибатида юз бериши
мумкин бўлган кўнги́лсиз ҳодисалар, фожеаларни таҳ-
лил қилиб, кўз олдига келтириб таҳликага, даҳшатга
тушгандир ва «Эй, фалак...» дея фарёд уриб ўрнидан
даст туриб кетгандир ва дилига ушбу янглиф байтлар
куюлгандир:

*Бу нечук зулми, ниҳояти йўқ,
Бу на янглиф ситамки, ғояти йўқ?..
Ки эй фалони, бу не разолаттур,
Не жаҳолаттуру не ҳолаттур...*

Балки, Бобурга ўша дамларда дарёдан яқинроқ, маҳ-
рамроқ сирдош, дарёдош дўст-ёр бўлмагандир... Ҳар-
қалай, унинг ўз ватанига бўлган чексиз ва сўнмас
меҳр-муҳаббатини, ҳижрону ғурбат аламларини, со-
ғинч изтироблари, ўкинч ва озурдаликларинию ғам-
ғуссаларини ифодаловчи ғазал, рубоий, қитғаларининг
аксарияти ана шу жойда, Жамна билан тиллашиб,
диллашиб ўтирган бетакрор онларда туғилган бўлса
ажаб эмас...

Чунончи:

*Толёй йўқи жонимға балолиқ бўлди,
Ҳар ишники айлагим, хатолиқ бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ё, раб нетай, не юз қаролиқ бўлди.*

* * *

*Ёғ этмас эмиш кишини ғурбатга киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатга киши,*

*Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, ох,
Фурбатда севинмас эмиш, албатта киши.*

* * *

*Кўндин бериким ёру гиёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.
Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.*

* * *

*Не ёр вафо қилғуси охир, не ҳариф,
Не сайфу шито қолғуси боқи, не ҳариф.
Юз ҳайфки, зоъе ўтагур умри азиз,
Афсуски, ботил борагур умри шариф.*

* * *

*Борми экин ҳеч нима оламда ҳижрондин ямон,
Ҳар неким андин ямонгур, бугур андин ямон.*

* * *

*Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглимда ғам ҳар сў,
Оқар сувнинг фироқидин кўзимдин ҳар дам оқар сув...*

Муҳаммад Юсуфнинг Бобурга бўлган ихлоси, муҳаббати жаҳонгир шоҳ ҳақида билган-эшитган ривоят ва ҳикоятларини завқ-шавқ билан сўзлашидан сезилиб турарди. Унинг айтишича, Бобур худди мана шу оромгоҳида жонини ўз ихтиёри билан яратганга топширган, тўғрироғи, бу ёруғ дунёда Бобурдан аввал ҳам, кейин ҳам бўлмаган, ақл бовар қилмас ҳол — Бобур тангри таолодан ўз жони эвазига ўғли Ҳумоюнга соғлиқ ва омонлик тилаб, бу сўнги ниятига эришган эди...

Бобурнинг вафоти ҳақида турлича мулоҳазалар мавжуд. Аксарият манбаларда Бобур ўғли Ҳумоюн учун жонини қурбон қилган, деган фикрга дуч келамиз. Лекин доктор С. Р. Шарма бу борада бутунлай бошқача хулоса чиқаради: Ҳумоюннинг соғайиши билан бу воқеадан 6 ой ўтгач касалланган Бобурнинг бетоблиги орасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ, дейди у. Доктор Р. П. Трипатхи, Л. П. Шармалар ҳам С. Р. Шарма фикрини қувватлашади. «Бобурнинг касалланиши ва вафотига сабабчи бўлган асосий нарсалар — унинг босиб ўтган машаққатли ҳаёти йўли, ичкилик ва нашъага ружу қўйиши ва қолаверса Ҳиндистоннинг ортиқча иссиқ иқлимидир...» дейишади улар. Асил манбалар, ишончли далиллар асосида ёзилган «Бобур» эссе-романининг муаллифи Муни Лаъл Бобур вафоти бораси-

да гарчи Гулбаданбегим хотираларига суянса-да, лекин бу ўлимга олиб келувчи омиллар олдинроқдан бошланган эди, деган мулоҳазани шаъма қилади. У «Бобурнинг Бангола ҳукмдори Султон Нусратшоҳни сулх тузишга қандай мажбур қилганини баён этаркан, шундай деб ёзади: «Бу Бобурнинг сўнгги юриши эди. У ҳам руҳий ҳам жисмоний жиҳатдан толиққанди. Ун бир ёшидан бери бошига тушган меҳнат-машаққатлар, йиллар, замоналар оша кечган узлуксиз ҳарбу зарб унинг тинкасини қуритганди. Оғир синовлар изсиз кечмаган, иссиқ Ҳинд иқлими, айниқса, иситма-безак унга ўз асоратини кўрсата бошлаганди. У шароб ичмай қўйган. Унинг ўрнига маъжун ер, нашъа чекарди. Бу нарсалар эса унинг соғлиғига баттар футур етказарди.

Бобур 1529 йили Аграга қайтаркан, ичбуруф касали уни ҳолдан тойдирганди. Ҳазин, маъюс хаёллар уни қуршаб олган, у тарки дунё қилиб, тожу тахтни Ҳумоюнга топширишни ўйларди...»

Қуйидаги байт балки айни ана шу даврда оппоқ қоғоз юзини сиёҳ айлаб варақ четларини жингалак қилиб куйдиргандир:

*Нэча даврон ғуссаси бўлғай менинг жонимга хос,
Кошки ўлсам доғи бу ғуссагин бўлсам халос...*

Р. Трипатхи ва Л. Шармаларнинг айниқса, «ичкиликка... ружу қўйиши» деган луқмаларини асосли деб бўлмайти. Чунки Бобурнинг Ҳиндистонга келган йилиёқ (яъни вафотидан 4 йил муқаддам) ичкиликни таъқиқлаш ҳақида фармон чиқаргани маълум.

Яъна, баъзи манбаларда (аксар бадий асарларда) Бобур Султон Лодийнинг онаси овқатга қўшиб берган заҳардан ўлган деган қараш ҳам бор. Ҳолбуки бу ҳам тўрт йил аввалги воқеа бўлиб, Бобурнинг ёзишича уч-тўрт кундан кейиноқ унда заҳарланиш асорати тамом барҳам топган.

Хуллас, менинг назаримда, Муни Лаъл ва Гулбаданбегимнинг фикрлари асослироқ ва ҳақиқатга яқинроқ кўринади. Дарҳақиқат тинимсиз жангу-жадал, саргардонлик, иқлим ўзгаришлари Бобурнинг умумий соғлиғига жиддий таъсир этган, шунинг учун сўнгги йилларда анча озиб, илгариги шаҳдларидан қайтган, балки ҳаёт унга ўта ортиқча ташвиш бўлиб туюла бошлаган, хаста, беҳуш ётган Хумоюн атрофидан айланиб, Оллоҳдан унинг дардига шифо тилаб, керак бўлса ўз жонини нисор этмакка тайёрлигини сидқидилдан из-

ҳор қилар экан, ўша вазмин дамлардаги ҳолат — ўз жисми-жонидаги толиқиш ва оғирлашиш, асаб торларининг таранглашуви, кўнглидаги гулгула, атрофда лолу карахт турган мулозимлару кўнгил яқинларнинг кўзларидаги қўрқув, саросима чиндан-да Бобурнинг руҳиятига бирдан қаттиқ таъсир қилиб, аҳволи кескин ёмонлашган бўлиши мумкин...

Яна Бобурнинг вафот этган ёши, дафн этилган жойи ҳақидаги фикрлар ҳам ранг-баранг: кимдир 48 ёшида вафот этди деса, бошқаси 47 рақамини таъкидлайди, кимдир Аградаги Оромбоққа дафн этилган деб ёзса, бошқа бир тадқиқотчи Бобурнинг жасади боғи Гулафшонга қўйилган деган далилни келтиради. Бир муаррих-тадқиқотчи Бобурнинг хоки 9 йилдан кейин Кобулга кўчирилганидан хабар берса, бошқа манбада бу оралиқ 10—14 йил қилиб кўрсатилади. Муин Лаъл бу воқеани шарҳлаб, Бобурнинг Биби Муборика номли хотини Кобулдан келиб эрининг қабрини кўчириб олиб кетган, дея ўзича аниқлик киритади. (Шахсан мен Бобурнинг Биби Муборика деган хотини борлиги ҳақидаги маълумотни учратмагандим. В. Эрскин Раика деган исми келтиради).

Афсуски бу каби анчайин чалқаш, авлодларни иштибога солиб қўядиган хилма-хилликларни илмий-тарихий жиҳатдан бир нуқтага олиб келишга камина ҳам ожиздир...

Муҳаммад Юсуфдан эшитган баъзи далилларимиз эса ҳеч бир манбада йўқ, ғалат-ку, аммо ўзини Бобурнинг ашаддий ихлосманди сифатида у буюк инсоннинг хизматлари ва боғи-роғлари таърифини оғиз тўлдириб гапириб бераётган бир муслим кимсанинг фикрларини эътибордан бутунлай четда қолдириш ҳам ўринли бўлмас, деб ўйлайман. Алқисса, оғиздан-оғизга ўтиб ва ниҳоят Муҳаммад Юсуфнинг қулоғига етиб келган гапларга қараганда, икки сабабга кўра: яъни мамлакатдаги вазият анча танг бўлиб турган ўша паллада салтанатдагилар бу машъум хабардан фойдаланиб, ғайр ҳаракатлар бошлаб юбормасин деб, қолаверса, дафн этишга ҳеч қандай ҳозирлик бўлмаганлиги, яъни дурустроқ қабр-мақбара тайёрлаш учун маълум муддат ўтишини ҳисобга олишиб, Бобур жасадини мана шу боғдаги ўзи яшаб турган уйларнинг зах ертўласида, сарсон ёғи ичида уч ой сақлашган ва бу ердан бир-икки чақирим наридаги Чобуржи (Чорбоғ) деган жойда тикланган мақбарага қўйилган экан...

Боғнинг чап томонидан айланиб келадиган йўлакда сайр-томоша қилиб юрганимизда ёмғир савалай бошлади. Биздан сал нарида тарқоқ ҳолда, ингичка, узун тумшуклари билан майса-гиёҳлар қатини титкилаб емиш топиб юрган чағалайсимон оппоқ қушлар (уни Муҳаммад Юсуф «бавла» деб атади) бир жойга тўпланиб, қунушиб олишди.

Биз тезладик, лекин ёмғир биздан ҳам тезлаб қуйиб юборди. Фаррух қўйлагини ечиб, телекамерасини ўраб олди. Югурганча бориб, дастлаб кўрган ҳовуз-фаввора ёнидаги улкан Имли ёнига тизилиб олдик-да ёмғир тинишини кута бошладик.

— Ҳозир пашкол—ёмғир кўп ёғадиган мавсум, — деди боғбон...

Чобуржи боғини топишдан кўра, у ердаги эски мақбара олдига ўтиш қийинроқ бўлди. Мақбара яқинидаги маҳалла-жойлар ниҳоятда хароб, ивирсиқ, тор ва қинғир-қийшиқ, кўчалар балчиқ эди. Мўйсафидлар ёрдамида, бир тўп болалар қуршовида димоғларимизни беркитиб, шимимиз почаларини кўтариб, оёқ учидан ерни танлаб-танлаб босиб ўтиб бордик. Деворлари йиқилиб вайронага айланиб бораётган мақбаранинг кўриниши ниҳоятда ғариб ва аянчли эди. Кун ботишга қараган бу иморат мақбарадан кўра оддий уйга ўхшарди: бир неча хонага бўлинган, олди айвонли, лекин ясси томининг икки томонида унча баян бўлмаган миноралар бор эди. Ҳарқалай, бинонинг ўзи, унинг ёнидаги ҳандақ ва ёввойи бута, ўсимликлар қоплаган баян-паст ерлар унутилган, қаровсиз қабристонни эслатарди.

Дарвоқе, «Оромбоғ»да ёмғир тўхтаб, ҳаво очила бошлаган эди, бу ерга етиб келганимизда осмон яна қорайиб, маҳзун бўлиб олди. Гўё табиат бизни азадор бир алфозда кутиб олаётгандай...

Зокиржон аканинг топшириғига кўра мен ҳозир мана шу сатрларни ёзаётган қўлларим билан мақбара деворлари остидан тупроқ олиб сувхалтага солдим.

— Андижондаги Бобур рамзий қабрига, Кобулдаги мақбарасидан олиб келинган тупроқ ёнига қўямиз, — деди раҳбаримиз.

Бизнинг хатти-ҳаракатларимиз ва ғамгин ҳолатларимизни ҳайрат билан кузатиб турган мўйсафидлардан бири ажойиб бир гап айтиб қолди:

— Бобур дафн этилган вақтларда унинг қабридан атрофга хушбўй бир ҳид таралиб тураркан, унинг

жасади кўчириб олиб кетилгач, ҳид ҳам йўқолган экан, — дейди у одам.

Бу гап бизни ғоят мутаассир этса-да, дилларимиз мақбара харобалари каби вайрон эди, инчунин, ҳар биримиз ўз хаёлларимиз дарёсига фарқ бўлиб, қайтдик.

Кўчада Хитой киноларидаги камбағаллар суд-раб юрадиган рикшаларни кўриб, фикрим сал чалғиди.

ОЛТИН БЕНГАЛИЯНИ ИЗЛАБ

Шу куни соат тўртларда Аградан чиқиб, Калькутта томон (1225 км.) йўл олдик.

Бугун тушлигимизнинг мазаси бўлмади. Бояги кайфиятдан кейин овқат ўтармиди. Иккитадан чепоти (чевати), уч-тўрт қошиқ нўхат, ярим бош пиёз билан тамадди қилган бўлдик.

Баққоллар растаси тугаб-тугамай, шаҳардан чиқиб-чиқмай, яна тўда-тўда бўлиб юрган сигирларга дуч келдик. Тавба, дейман, ҳайвон еру-кўкка сизмайдию овқатларида гўшт йўқ. Қассобхона деган нарса умуман кўринмайди...

Беш чақиримдан кейиноқ ўрмонзор бошланиб, манзара кескин ўзгарди. Яна бутунлай бошқача, мен танимайдиган дарахту ўсимликлар ранг-баранг, кўркам, чиройли эди. Лекин йўл четларида уюлиб ётган ахлатлар билан ўрмонзорларнинг дил тортар манзараси сира хил келмас эди. Шу йўлда менда бир хулоса пайдо бўлди. Одамлар гавжум яшайдиган жойлардаги сердарахт кўчалар ҳам ивирсиқ, табиатингизни нохуш қилади. Одам кам ё умуман аҳоли яшамайдиган жойларда дарахтзорлар ичи, йўллар ҳам тоза, ҳаво мусаффо эди. Демак, табиат ўзини ўзи тозалай олади — худди оқин сув каби, одамзот эса...

Ҳиндистон кўчаларида моллардан кейин кўп учрайдиган нарса — муз тайёрлайдиган пана-пастқам дастгоҳлар эди. Музчилик бу иссиқ ўлкада кўпчиликни боқувчи асосий касб-ҳунарлардан бири экан.

Ферузобод шаҳарчасидан ўтаётганимизда тумонат велосипедчиларга дуч келдик. Улар худди ниначилар кўчкинидай бутун кўчани эгалаб келишарди. Аввалига марафончилармикин, деб ўйлаб эдим, суриштирсак, ишдан қайтаётганлар экан.

Йўл бўйларидаги бозорчаларда сопол хум, кўзалар уюлиб ётарди. Ҳинд қизларининг қадди-қомати

шунинг учун тик, келишган, чумоли бел бўлишадики, улар ўша хум-кўзаларни мудом елкаси, бошида кўтаришиб, сув ё бошқа нарса ташийдилар (бу юртда ҳатто эркаклар ҳам бошда юк кўтариб юришарди). Ҳинд эркакларининг аксарияти юмшоқ табиатли, беозор, юввош, содда бўлишаркан, секин, аммо пухта иш қилишаркан. Хивичдай озғин, бизнинг иборамиз билан айтганда «қанғил»лари кўп экан.

Йўл жунгли (Бобур «жангал» деб атаган, бизда «чангалзор» дейилади) орасидан ўта бошлади. Таърифларга сиғмайдиган (тўғриси таърифга илм ожиз, қалам ожиз) гўзал дарахтлар, манзаралар одамни беихтиёр энтиктириб юборади... Хушқомат қизлар қадди-бастига нисбат бериладиган сарв, ар-ар, шамшод дарахтларининг табиати, хосиятлари хусусида сўз кетди. Ҳамма билганини, кўрганини, эшитганини ўртага ташлади, ўз қарашлари ва мулоҳазаларини баён этди. Бироқ бу дарахтлар ҳинд заминида кам кўринарди.

— Ҳиндистонда сандал дарахти кўп, — деди Аҳмаджон жангалдан ўтгач, узоқдан шохлари ғужум бўлиб турган дарахтларга ишора қилиб, — ҳиди ниҳоятда кучли бўлади. Ҳатто беш юз — минг қадам нариберисидаги дарахтларга ҳам ҳиди уриб кетади.

— Ҳа, ундан кўплаб совғабоп буюмлар тайёрланади, — маъқулади Сайфиддин ҳожи ака.

— Илон уни ниҳоятда хуш кўради, — фикрини давом эттирди Аҳмаджон. — Илонлар уя қилмаган сандал дарахтини топиш қийин.

Шуниси диққатга сазоворки, Покистонда ҳам, шундай бепоён Ҳиндистонда ҳам дов-дарахт ниҳоятда эҳтиёт қилиниб, эъзозланар экан. Экинзорнинг ўртасидаги бирон туп дарахтни ҳам кесиб ташлашмас экан. Бизда 60-йилларда экин майдонларини катталаштириш, ғўзани машинабоп қилиш шиори остида қанча-қанча дарахтзору мевазор боғлар «қириб» ташланганини эсладим. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон дарахтзор майдонлар ҳажми жиҳатдан чўл бўлиб кўринадиган Туркменистондан ҳам кейинга тушиб қолган эди.

Лоласимон, чўғдай гулли дарахт мени ғоят ҳайратга солди. Япроқлари майин, оч мош ранг бу дарахт шохлари бетартиб эмас, худди пашшахонадай ихчам ва тепалари ҳам деярли бир текис, яъни шохлар маълум жойгача тик ўсгач, кейин яна шохлаб ёнбошга — бир-бирларига қараб ўсган эди. Унинг тепаси ва қатларига

гўё қизил гул барглар сочиб юборилганга ўхшарди. Лола дарахти шумикин, ё? Бу ҳақда шериклардан ҳам аниқ тушунча ололмадим ва яна ўзимни койидим...

Ёмғир шаррос қуйиб юборган маҳал, табиат манзаралари янада чирой очиб, майса-гиёҳлар яшнаб кетди.

Ҳайдовчиларнинг ўта бетартиб ва сурбетлик билан машина ҳайдашларини ҳисобга олмаганда йўлимиз, сафаримиз кўнгилли давом этмоқда эди.

Аҳён-аҳёнда қишлоқ уйлари орасида готик усулда қурилган черков ибодатхоналарнинг учли гумбазлари кўзга ташланиб қоларди.

Алқисса, Аградан 280 км. йўл босиб, кечаси алла-маҳалда Канпурга кириб бордик. Шаҳар аҳолисининг аксарияти осойишта уйқуда эди. Ҳиндистоннинг йирик шаҳарларидан, мамлакатнинг асосий саноат марказларидан бири бўлмиш Канпур Уттар-Прадеш штатида, Ганг дарёси соҳилида жойлашган. Канпур 18-асрда бунёдга келган, лекин шунга қарамай, 1857—59 йиллардаги ҳинд миллий озодлик ҳаракатларининг асосий марказларидан бўлган. Шунингдек, бу шаҳардаги портдан Ганг дарёси орқали Ҳиндистоннинг бошқа алоқа йўлларига чиқилади. Афсуски, биз шаҳарга тунда етиб келганимиз ва яна тонг саҳарлаб жўнаб кетганимиз учун шаҳарни ҳам, у билан туташ Гангни ҳам томоша қилолмадик.

Биз шаҳардаги энг зўр («класс» деб баҳоланувчи) мусофирхоналардан бири «Блисс» («Bliss»), меҳмонхонасига жойлашдик. Дарҳақиқат хоналар кенг, шинам, анжомлар янги, чойшаблар охорли эди. Рангли телевизор ниҳоятда тиниқ кўрсатарди. Чарчаган бўлишимизга қарамай, ҳинд «детектив» (тўғрироғи «урдиқочди») фильмини (бош ролда одатдагидай Митхун Чакроборти эди) томоша қилдим. Сўнг душга тушиб, жисми-жонимни роса роҳатлантиргач, соат тунги 2 дан ҳам ошганда ётдим.

17 август, сешанба.

Соат 6 яримда уйғондим. Шунча кеч ётган бўлишимга қарамай, мириқиб ухлабман. Бунинг сабаблари—хонанинг саришта ва гўзаллиги, муздай сувнинг оромбахш хосияти ва кайфиятнинг созлигида бўлса керак.

Нонушта олдидан бир-биримизни янада эъзозлаш, асабларимизни эҳтиёт қилиш мавзуида «беш дақиқалик» йиғилиш бўлди.

Соат тўққизларда Лакнов (бу ерда «Лакнау» дейишаркан) сари жўнаб кетдик. Ун беш чақиримча юргач, йўлимизни кесиб ўтган буюк Ганг дарёси ёнидан чиқдик. Узун, катта кўприқдан ўтяпмиз. Биздан чапда, дарёнинг ўнг қирғоғида Ганг дарёсига сифинувчилар учун махсус жой бор экан. Тумонат одам—эркагу аёл, каттаю-кичик яланғоч, ярим яланғоч бўлиб, сувга кўкракларигача тушиб олиб, бошларидан, бўйинларидан, елкаларидан сув қуйишарди. Оналар болаларини, ҳатто митти чақалоқларини ҳам чўмилтиришарди. Гангнинг суви шу ерда нисбатан тиниқ, тозароқ экан. Ажаб, Ҳиндистонда одамлар нималарга сифинишмайди дейсиз: сигирга, ўтга, сувга... Лекин тарихда сувга тавоф қилувчилар учраб туради. Масалан юнон муаррихи Максим Тирский массагетлар (Каспий орти ва Орол денгизи яқинида, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимида милоддан аввал VIII—IV-асрларда яшаган жангари қабила)нинг Танакс, (яъни Амударё) дарёсини муқаддас деб, маълум кунда бу дарёда чўмилиш одатлари борлиги ҳақида ёзган.

Йўл бўйидаги кичкинагина бозорча ниҳоятда гавжум ва бесарамжон эди. Гўё бу ер сайлгоҳу бу кун байрамга ўхшар эди. Бозорча ортида, дарё билан ёндош каттагина кўл ҳам бўлиб, оралиқ жой мўъжазгина оролни эслатарди.

Қатор-қатор автобус, юк машиналарида келишаркан сифиниш маросимига (худди бизда Арслонбобу Шоҳимардонга ё Балиқли мозорга боришгандай).

Ҳинд фильмларини кўрганда ҳиндлар иш пайтида ҳам, бошқа вақтда ҳам нуқул ашула айтиб юришади, шекилли, деган таассурот қолади. Мана, шунча кундан бери кўчада ё далада қўшиқ айтиб юрган одамни кўрмаймиз. Дарёдагилар ҳам жимгина чўмилиб-сифинишяпти.

Баъзан, аксар, кайфият соз бўлса беихтиёр хиргойи қилгиси келади ҳар кимнинг. Кўпчиликда бор бу одат. Лекин масалан, бизда бор овоз билан ашула айтиб иш қилаётган одам ҳақида «бунга бир гап бўпти» шекилли деб ўйлашади.

Хуллас, Ҳиндистонда гувоҳ бўлганимиз ҳар бир воқеа, ҳодиса ҳинд эли ва диёри ҳақидаги тасаввуримни бойитиб бормоқда. Йўл баъзи жойларда шундай қалин ўрмонлар орасидан ўтардики, дарахтларнинг учи бир-бирига тегай-тегай деб турар, гўё туннелдан ўтаётгандай бўлардиқ. Ҳиндлар фақат ҳайвонлар, дарахт-

ларгагина эмас, балки майса-гиёҳларга ҳам зиён етказишдан ҳазир бўлишаркан. Наздимда улар табиатдаги ҳар бир нарсани муқаддас мўъжиза деб билишарди.

Аслида экспедициянинг дастур-йўналиши бўйича Оллоҳободга боришимиз лозим эди. Канпурдаги эрта-лабки машваратда мусулмонлар кўплиги, Ҳиндистон—Ўзбекистон дўстлик жамиятининг бўлимига киришни ўйлаб Лакновни танлаган эдик. Лекин...

Лакновга куппа-кундузи кириб бордик. Мирза Ра-во деган адибнинг «Бир хоним саргузашти» номи романи воқеалари мана шу шаҳар билан ҳам боғлиқ эди. Саргузаштчи хоним яхши хонимлар тоифасидан бўлмагани учун Лакнов ҳақидаги таассуротим ҳам шунга яраша, мундайроқ эди. Аммо, шаҳарга кираверишдаги «Лакнов батартиб меҳмонни шарафлайди» деган маънодаги шиорни кўриб, шаҳар раҳбарлари анча маънили, маданиятли кишиларга ўхшайди-ку, деган фикр кечди хаёлимдан. Лекин афсуски кейинроқ аввалги «лекин»...га қайтишга мажбур бўлдик.

Умуман олганда Утгар-Пратеш штатидаги Лакнов ҳам шаҳарчиликнинг асосий шартларидан бирига амал қилинган ҳолда, дарё ёқасига жойлашган, мўъжазгина, яшилликка бой шаҳарча экан. Мевазор боғлар унча назаримизга илашмади-ку, лола гулли дарахт, акас кўп эди.

Кўнгилсизлик машинамиз ёнбошини қириб олишимиздан бошланди. «Ўзбекистон — Ҳиндистон дўстлик жамияти» Лакнов бўлимини излаб (уни тополмадик ҳам) юриб, бир ёқлама қатновли торроқ кўчага кириб қолибмиз, Обиджон ака машинани орқага тисараётган эди, (эскироқ виллессимон машина турган экан, ёнбошига қадалиб қолди. Яхшики «виллис» ҳайдовчиси ҳам, йўл назоратчиси ҳам (биздагидай бир зумда қаёқдан пайдо бўлиб қолди, билломадик) таъбимизни хира қиладиган гап айтишмади.

Лакнов университетига бордик. Қабул имтиҳонлари кетаётган пайт экан. Менинг эътиборимни иккинчи қаватга кўтариладиган зина ортида турган велосипед ўзига тортди. Назаримда у камида элик йилдан бери шу ерда қимирламай турганга ўхшарди — чанг ва занг босиб кетган эди.

Биз учрашмоқчи бўлган доктор, олимлар таътилда экан. Ҳафсаламиз пир бўлди. Бунинг устига бирон кимсадан «сизлар кимсизлар, қани, бу ёққа...» деган

сухан ҳам чиқмади. Хуллас, кунимиз бекор ўтди. Бугун умуман ишимиз юришмади ўзи.

Қайтишда ҳайвонот боғи ва ундаги тарих музейига кирдик. Боғ чиройли, бироқ ҳайвонларнинг турлари кам, музей ҳам унча бой эмас эди. Каттакон фил устида қисқа масофали сайр қилаётган болалар, ўсмирларни ҳисобга олмаганда, боғда бошқа овунчоқ-ўйинларнинг ҳам тайини йўқ эди. Аҳмаджон, Тўлқин ака, Фаррухлар билан бироз томоша қилиб турдик. Фил эркак эди. Бир ҳол бизни ғоят таажжублантирди: хартуми орқали елкасига қиз болалар чиқаётганда филнинг безовта-лангани, «ҳаяжонлангани» сезилиб қолмоқда эди. Мен «Кинг-Конг» деган АҚШ фильмини эсладим. Ҳайвонотнинг ҳар қандай турида, ҳар қандай махлуқ, жониворда ҳам эркаклик эҳтирослари қарама-қарши жинсни кўрганда қўзғолади шекилли-да...

Банкни излаб топдик. Ниҳоятда кўп хонали катта бино экан. Зокиржон ака билан Аҳмаджон пул алмаштириш учун кириб кетишди. Атрофда кутиб турган, мўъжазгина хиёбонда давра қуриб ўтирганлар кўп, афтидан бу жойда банкдан бошқа идоралар ҳам бор эди. Бино ҳовлисига бир-биридан янги ва чиройли хилма-хил энгил машиналар тўхтовсиз кириб-чиқарди. Аммо рикшалар кучаниб тортиб келаётган файтун-извошлар ҳам бор эди. Ана шундай файтунларнинг бирини оппоқ соқоли кўкрагини қоплаган, тахминан етмишни уриб қўйган (менинг наздимда, аслида эҳтимол ёшроқдир, ўскин ва тартибсиз соқол кўпинча одамни алдайди) мўйсафид тортиб келди. Файтунда эса ўн саккиз-йигирма ёшлардаги Фотима-Зухролардай бир-бирига жуда ўхшаш ва деярли бир хил кийинган иккита оқ бадан жонон ўтирарди. Уларнинг ўзларини суқли боққан назарларни гўё кўзга илмагандай, парво қилмагандай, фақат ўзаро ва қизиқарли суҳбатга машғулдай тутишлари, бир-бирига нимтабассум ила боқишлари ўтган аср Оврупо хонимларининг киброна навозишларини эслатарди. Ё, алҳазар!.. Мумкин, қарияни тирикчилик шунча мажбур қилгандир. Лекин оппоқ томоқлари ости ва киндигини очиб солланиб ўтирган навнихол бегойимлар оталари, балки боболари тенгги чолни қирчанғи хачир ўрнида инқиллатиб югуртириб юришдан хижолат бўлишмасмикин? Бу манзара менда жуда ноҳуш, ҳатто аянчли таассурот қолдирди.

Бу ерда мен яна шунга ўхшашроқ, жаҳон эркаклари учун муштарак бўлган бир манзаранинг гувоҳи бўлдим.

Бекорчига ҳамма нарса ғалати туюлаверади. Чунки у нима қилишини билмай, кўрган-билганларини ҳар хил тарози, мезон ва ўлчовларга солиб, ўзича турли мушоҳадалар юритиб вақт ўтказади-да. Бир замон денг, ичкаридан этаги тиззадан баланд, тўқ олуча рангли кўйлак кийган занжи қиз узун пошнали туфлисини асфалт йўлда тақиллатиб чиқиб келди. Менимча у йигирма беш ёшлардаги жувон эди (унинг қиз болалигига гувоҳ ҳам, далил ҳам йўқ-ку). Жувоннинг ҳам юқоридаги оқ баданли бегойимларникидай томоғи остидаги каттагина қорамағиз майдон очиқ, ёноқлари ирғиб чиққан қиррасимон юзлари ҳам ўта қора эмас (шунинг учун ҳам у ўзини занжи аёлларининг энг оппоғи, келишгани дея хаёл қилса ажаб эмас), қора кўпиксимон тўзиган сочлари бошидан камида икки баробар катта; елкалари, болдирлари, кўкраклари жуда баракали, шунга қарамай чиккабел эди — қаттиқ тортиб боғланган қора тасмаси жувоннинг бутун жуссасини гўё нақ иккига бўлиб турарди. Жувон пошнаси остидан чиқаётган товушнинг атрофга жаранглаб таралаётгани учун хижолат тортибми, ё кийими ва бичими ҳамманинг эътиборини тортаётганини сезиб ўнғайсизланганиданми ёки ўзини ниҳоятда ҳаёли ва иболи тутибми, ҳар нечук қоп-қора узун-узун ясама киприклари остидаги кўзларини ерга қадаганича йўлни ўрталаб ўтиб кетаркан, деяри ҳамма (атрофда асосан эркаклар эди) то у, кўздан ғойиб бўлгунча нигоҳ узмай туришди. Жувоннинг рўпарасидан келаётганлар ҳам то ёнма-ён бўлиб, ўтиб кетишгунча фақат унга тикилиб келишарди.

Негр маликаси кўп ўтмай қайтди ва бир неча дақиқадан кейин яна бир бора ташқарига чиқиб келди ва ҳар ўтганида айнан юқоридаги ҳолат такрорланарди. Эркакларнинг ёши ҳам, чоли ҳам унга кўзларининг бор қуввати билан тикилишдан ўзларини тиёлмаётганлиги аён билиниб турарди. Негр соҳибжамоли эса гўё мутлақо бепарво эди...

Хулмас, Лакновдан кўнглимиз тўлмай, йўлда давом этдик. Асли Олоҳободга бораверсак бўлар экан, Бобур ҳам Лакновни бор-йўғи 3 марта тилга олган холос, деб муҳокама қилиб кетдик. Дарҳақиқат, Олоҳободда (уни Илоҳобод ҳам дейишади) мусулмон ва ҳинд археологик ёдгорликлари, бобурийлар номи билан боғлиқ обидалар анчагина бор эди-ку. Жумладан подшо Ашока (милоддан аввалги учинчи юз йиллик) давридан қолган тош устунлар, «Хисрав» (Шоҳ Жаҳон) боғи ва

мақбараси, Акбаршоҳ қурдирган Илоҳобод қалъаси (шаҳарнинг ҳозирги номи ана шу қалъадан олинган) ва бошқа тарихий обидаларни кўриш, ўрганиш мумкин эди-я... Афсуски энди бу армон бефойда, едак кетаётган вақтларнинг ҳар дақиқаси санокли, фанимат эди...

Қаршимизда яна ажиб манзарали далалар, ям-яшил сайхонликлар, хурмо кўчатзорлари пайдо бўлиб қалбимиздаги анча-мунча ғашлигу губорларни тарқатиб юборди. Огаҳий ғазали билан айтиладиган машхур кўшиқни хиргойи қилиб бораётган Сайфиддин ҳожи ака «...пайванди шамшод устина...» деган жойда тўхтаб, ўзбек классик назмига ажойиб рамзлар бўлиб сингиб кетган «шамшод», «сунбул», «мушк», «анбар» каби хуш бўйли ўсимлик ва моддалардан гап очди. Шу суҳбат асносида кенжамиз ва эркатойимиз Фаррухнинг бекорга маҳмадона эмаслиги, анча нарса ўқиганлиги бир қадар аён бўлди. Унинг андак бетга чопарлиги ҳам бор эмасми (Сайфиддин ҳожи ака баъзан уни «ҳа, беадаб...» деб бекорга «эркалатмайди-да»), Собиржон Шокаримовнинг, ҳатто Сайфиддин Жалиловнинг фикрларини ҳам тап тортмай рад қилаверарди. Балки, табиатан серҳаракат, шошқалоқроқ бўлгани учун унда мунозара, мусоҳабани оҳиста, мулойимлик билан давом эттиришга сабр-тоқат, андиша андак камроқдир. Масалан катта ҳожи ака: «сунбул» — «хушбўй ҳидди» деган маънода қўлланади, деб «сунбул сочлар...» иборасини мисол келтирди. Фаррух эса дарҳол: «йўқ, домла, «сунбул» — узун-узун майин толали ўсимлик, шунинг учун сочни унга ўхшатилади», деб ўз тушунчасини баён этди. Эҳтимол, домла ҳам ҳақдир, сунбулнинг у айтган маъноси ҳам бордир, лекин бу борада мен ҳам Фаррух билан ҳамфикр эканлигимни билдирдим.

Фаррух «мушк»ка: у китнинг жигаридан, яна икки хил ҳайвон шохидан олинади, деб изоҳ берди. Унинг бу фикри баҳсталаброқ эди. Чунки мушк ҳақида қомусларда батафсил маълумотлар берилгану аммо асосий моҳияти «ўсимлик ва ҳайвонлардан ажралиб чиқадиган ўткир ҳидди модда», деган бир жумла билан ифодаланган.

Фаррух иккимиз Аҳмад Яссавийнинг «тупроқ ўлгин, олам сени босиб ўтсин...» деган сатрининг мазмуни бобида Собиржон ака Шокаримов билан унча хил келишолмадик. Яъни Собиржон ака юқоридаги мисрага «тупроқдек табаррук бўл» деган мазмун берди. Биз

шоир: «тупроқдек хокисор, камтар бўл» демоқчи бўлса керак, деган мулоҳазани айтдик...

Ҳар ким ўз фикрида қолди. (Аслида иккала фикр бир-бирини тўлдиради).

Биз Патнага томон интилиб борардик.

Йўлдаги бир хонадонда тўйга тайёргарлик бўлаётган экан. Унинг олдидаги саҳннинг атрофи ўралиб, у ёқдан бу ёққа йигирма-ўттиз қатор пахта илаштирилган ип тортиб қўйилибди. Тўзиб турган пахта бўлак-лари оппоқ юлдузларга ўхшарди. Менда қани энди ҳинд халқининг турли урф-одатларини, марака-маросимларини, лоақал биронта тўйни кўрсак, деган орзу туғилди, лекин афсуски экспедиция дастурида бунақа банд ҳам йўқ эди.

Бепоён далаларни, кенг сайхонликларни, йўл бўйла-ридаги қалин сийрак дарахтзорларни томоша қилиб кетавериш энг суюкли машғулотимиз эди. Йўл бўйи-да биронта эски тўнка учрамасди. Бир жойда эртақ-лардагидек жуда улкан, баҳайбат дарахт ағдарилиб ётибди. Назаримда ўзи қариб бир табиий офат ту-файли йиқилмагунча биронта дарахтга арра ё болта солишмайди шекилли. Деҳлида ҳам, йўлларда ҳам да-рахтларнинг қуриган шох-новдаларини бутаб, кесиб олишаётганини кўп кўрдик. Агар шунча иссиққа дов-дарахт шунча кўп бўлмаса, билмадим, одамларнинг ҳоли нима кечарди. (Балки шунинг учун ҳам дарахт-ларни асраб-авайлашар...)

Кечқурун Султонпур шаҳрига етиб бориб, «Вижа Дилекс» деган меҳмонхонада тўхтадик.

Шаҳарда ёзув асосан тамил тилида ва алифбосида эди. Инглизча ёзувни кўрмадик.

БИР ПИЁЛА СУВГА АЛМАШМАМ

18 август, чоршанба.

Соат олтиларда туриб Банорас (бу ерда ҳали ҳам қадимги номи билан Баранаси дейиларкан) сари йўл олдик.

Маълумки, Банорас Ҳиндистоннинг тарихий ша-ҳарларидан бири бўлиб, у ҳам Уттар-Прадеш штатига қарайди. Шаҳар VII асрдаёқ илму фан марказларидан бирига айланган. Бу ерда ҳозир қанд, шойи кўплаб ишлаб чиқарилади. Банорас жаҳонда тилла ва кумуш

иплардан тайёрланадиган зарбоф-кимхоб матолари, заргарлик буюмлари билан ном қозонган. Ўрта Осиё халқлари ўртасида, жумладан бизнинг ўзбекларда машҳур бўлган «банорас» газламасининг асл ватани ҳам Банорас шахридир.

Машриқ томон кетяпмиз. Шаҳардан чиқишимиз биланоқ икки тарафимизда ям-яшил сайхонликлар бошланган. Ҳимолай тизмалари ортидан кўтарилиб келаётган қуёш нурлари майсалар қатидаги, хурмо барглари четида исирғадай осилиб турган шудринглари жилолантиради. Табиатнинг ҳозирги кўриниши ёмғирдан кейинги манзарасимон сўлим ва чиройли эди.

Йўлдан сал ичкарироқда, пастак буталар орасида гала-гала товуслар бемалол юришарди — худди Гуркиров (менинг она қишлоғим) ўрмонидаги тустовуқлар каби... Дарвоқе, бу кеча тушимга қишлоқдаги тенгқур-жўрам Муҳиддин кирибди. У «Ҳиндистон қалай экан?»— деб сўраяпти. Мен «яхши, лекин Гуркировимизнинг бир пиёла сувига алмаштирмайман», деб жавоб беряпман... Дарҳақиқат, Ҳиндистон табиати ниҳоятда бой, ниҳоятда гўзал-ку, Бобур айтганидай оқар суви тоза эмас, қудуқ сувлари бемаза, ноиложликдан ичасиз. Роса чанқаб бораётганингизда «тўхтанглар, анави сувдан ичиб олай» деб югуриб борадиган булоқ ё чашма йўқ. Борлари ҳам азбаройи семизлигидан ларзон-ларзон бўлиб аранг юрадиган қора, симобранг сигирлардан ортмайди. Ҳатто битта мол жойлашгулик кўлмакка ҳам бир нечтаси тиқилиб ётиб олишган бўлади. Ҳиндистоннинг одамларига қараганда ҳайвонлари иссиққа чидамсизроқ шекилли. Асли, сувларнинг тозамаслиги мана шу жониворларнинг ўта кўплиги ва бошвоқсизлигидан ҳам бўлса керак. (Айтишларича, сигирни соғиб олиб, яна ҳайдаб юборишавераркан). Менимча одамдан кўп бу молларнинг тайинли эгаси ҳам бўлмаса керак. Онда-сонда мексикаликларнинг катта тоғорадай келадиган похол шляпаларидан кийиб, таёқ кўтариб юрган битта-яримта ҳинди эркакни ҳисобга олмаганда мол боқаётган бола, ўсмир умуман кўринмайди.

Пили деган дарёдан, тўғрироғи собиқ дарё кўпригидан ўтдик. Ҳиндлар кичкина каналга ҳам, ҳатто ариқсиз, чуқурроқ ҳандақлар устига ҳам катта ва мустаҳкам кўприк қуришаркан. Шунингдек, ҳар қадамда кичик-кичик қўлбола қизил фишт заводлари учрарди. Ҳиндистонда энг кўп ишлатиладиган ва истеъмол қилинадиган нарсалар — қизил фишт, муз, совуқ сув бўлса

керак. (Ошхонага кирсангиз энг аввал истиконда сув олиб келиб столга тақ этказиб қўйиб кетишади). Лекин, тан олиш керак, фиштни ниҳоятда ҳафсала ва усталик билан текис, бежирим уришаркан (аксар бинолар фиштли эди).

Бепоен толзорлар, маккажўхоризор ёнидан ўтиб борарканмиз, қаршимиздан аридай тўзиб юрган сариқ сўзанақлар галаси чиқди. Ҳаддан ташқари кўп эди, сўзанақлар юрти бўлса керак.

Банорасда тўхтамадик. «Гойота»миз дастурда белгиланган йўналиш бўйича шиддат билан олға интиларди. Иттифоқо, шаҳардан чиқиб, бошқа йўлга кетиб қолибмиз. Йигирма беш чақиримча юрган эканмиз, Тўлқин ака сезиб қолди. У харитани яхши биларди. Дунё кезган одам-да.

Мана, Ҳиндистонда анча кундан бери юрибмиз (ўзимиз ҳам йўл қодаларини неча бор бузиб ўтган бўлсак керак), лекин бирон жойда йўл назорати ходимининг ҳайдовчи билан можаро қилиб турганини учратмадик. Чап қўл ҳаракатидан бўлак қоида ҳам йўққа ўхшайди ўзи. Балки шунинг учун ҳам ҳар қадамда машиналар сузишиб, тўкнашиб, ағанаб ётарди.

Ниҳоятда улкан ва узун темир кўприкка дуч келдик. Кўприк остидан Ганг дарёси айқириб ўтарди. Ганг Жамна дарёси билан Олоҳобод яқинида қўшилади-ку, гўё у ана шу учрашувга, бирлашувга ошиқиб борарди...

Капа бўлиб ўсган, эртаксимон дарахтзорлардан чиққандан кейин, очиқ далада тўп бўлиб турган қузғунлар галасига кўзимиз тушди. Сал нарида улардан ортган, фақат скелети қолган бир жониворни энди қаргалар чўқилашарди.

Йўлимизда яна рикшалар учрай бошлади. Уларнинг айримларига Лакновдагидай кекса одамлар ёш-ёш йигитлар, қизларни (гўё болаларни ўйнатишаётгандай), ё аксинча пўрим кийинган катта жаноб ва хоним афандиларни ўсмирлар олиб юришарди.

Ҳиндистонда қўлидан келадиганки одам чакана савдо билан шуғулланиб, тирикчилик ўтказишларини кўча бўйларидаги майда-чуйда эски-туски дўкончаларнинг кўплигидан билиб олса бўларди. (Ўша пайтда биров менга: «ҳадемай сизларда ҳам шундай бўлади», деса ишонмасдим. Тўғри, бизда ҳам хусусий мулкчилик, якка савдонинг бундай аломатлари бошланган эди, ҳар қалай, мен кўрган Шарқ мамлакатларидаги даражага бориб етмас, деб ўйлардим).

Ҳинд диёрида, бу йўлларда табиат манзараларидан завқ олиб, баҳслашиб, ҳазиллашиб бораверишдан яхшииси йўқ менимча. Ажойиб кўллари кўриб ўтяпмиз, улардаги нилуфарлар ҳали унча очилмаган бўлса-да, бизнинг кўнглимизни очиб юборарди.

— Денгизга яқинлашяпмиз, чап томонга қаранглар-а, сув мавжлари кўринаётганга ўхшаяпти, — дейди Собиржон ака.

— Э, ҳали яна 600 километр бор. денгизга, — дея рад этади Тўлқин ака жиддийлик билан.

— Мен ҳам яқинлашяпмиз деяпман, холос, ҳазилниям тушунмас экансизлар, — кулади Собиржон ака.

Ҳиндистон ҳудуди яшил рангга бурканганлиги билан эътиборни тортарди. Покистон бунақа эмас эди. У юрт далалари Туркманистон чўлларига ўхшаб кетарди. Шаҳарсимон қишлоқ (ё қишлоқсимон шаҳардир)лардан ўтаётганимизда шундоқ кўча бўйларига экилган дарахт кўчатлари атрофига гишдан тўр ясаб, омонат териб, ихота қилиб қўйишибди. Сал туртилса, ҳаммаси қулайди, лекин турибди. Ҳиндларнинг ҳафсала-сига ва болаларининг беозор-ювошлигига қойил қолиш керак. Фақат, афсуски, онда-сонда учрайдиган хурмо, бананни ҳисобга олмаганда мевали дарахт деярли кўринмасди. (Ўрик, шафтоли-ку мутлақо йўқ...)

Йўлимизда манзарали дарахт, хусусан пальма, улкан пипал, баргар дарахтлари кўп эди. «О, сеҳрли ҳинд диёри» деган китобларда мана шу каби палмазорлар, жангалзорлар назарда тутилармидийкин, деб ўйлаб қолдим.

«Сеҳрли ҳинд диёри»да одамларнинг тирикчилик ташвишлари билан бандлари ҳам кўп, зеро тирикчилик йўллари ҳам бисёр эди. Шулардан бири балиқчилик эди. Кичик-кичик кўллар, ҳовузларда тўр билан балиқ овлаётган болалар ҳавасимизни келтиришса, аёлларнинг дарёга қармоқ ташлаб ўтириши бизга ғалат кўринарди.

Йўлимизни яна кенг қулоч ёйган, қирғоғи бепоён сариқ қумлик билан кўмилиб кетган сарғимтир сувли Ганг кесиб ўтди. Кўприк баланд ва жуда узун (тахминан 2 чақиримча) эди. Сув кўпайганда шу бепоён ўзан тўлиб оқса керак.

Қўш хўкизли омочда баттар жизғанаги чиқиб ер ҳайдаётган кекса дехқонларни кўриб (улар менимча, шоли экишга жой ҳозирлашарди), яқин ўтмишимиз эсимга тушиб кетди. Болалигимда (1960 йилларнинг

боши) пахта эгатлари от ёрдамида култивация қилинарди. Мен от миниб культиваторни тортганларим (уни орқада каттароқ бир одам бошқарарди) шундоққина кўз олдимда. Алишер Навоийнинг чор девонини ва бошқа ўзбек классик шоирларининг ғазалларини ўқиб, уларнинг таъсирида, ўшаларга эргашиб бир нималар қорайтириб юрардим. Бир куни кечки пайт от устида ботаётган қуёш ҳақида гапириб, шундоқ қуёш ҳам ботади-я, одамнинг умри ҳам шунақа-да, ана шу ҳақда бир шеър ёзмоқчиман, дебман, ўзимча Африка кашф қилиб. Шунда культиваторни бошқариб бораётган Нуъмонжон амакиваччам (отамнинг учинчи акасининг ўғли — у мендан ўн тўрт-ўн беш ёш катта эди): «кеч қопсан, жиян, бу ҳақда сендан анча илгари ёзиб қўйишган, «Қуёшдан ибрат олгин, охир бир кун ботар бордир», деган ашулани эшитмаганмисан, Таваккал Қодиров айтади», деб қолди. Жуда изза бўлдим ва шу-шу ёзган ва ёзмоқчи бўлган шеърим ҳақида бировга мақтанмайдиган бўлдим. Ҳали-ҳозиргача шеър ўқишга ийманишимга ана шу воқеа сабаб бўлган бўлиши ҳам мумкин...

Биз Бенгалия сари яқинлашиб бормоқда эдик. Экспедиция аъзолари етти киши (ҳайдовчидан ташқари)— жуда меъёрида эканмиз. Бундан оз бўлсак зерикиб қолишимиз, кўп бўлсак, ҳар томонга тортиб, «майдалашиб» кетишимиз мумкин эди. Энг муҳими, орамизда Сайфиддин Жалилов, Собиржон Шокаримов каби кенг кўламли олимлар, Тўлқин Рўзиевдек дунё кўрган санъаткор ва латифачимиз бор эди. Зокиржон аканинг эса суяги турли геологик экспедицияларда қотгани учун, сайёҳликда ва ҳамсафарликда ибрат олишга арзигулик фазилатлари кўп. Айни дамларда унда раҳбарлик масъулияти ва сиёсати устиворроқ эди.

Хуллас, ҳазил-ҳузул, аския, латифалар билан вақтларимиз янада тез ўтар, баъзан эса, табиийки, ҳамма мудраб қоларди ё ҳар ким ўз хаёллари дарёси тубига шўнғиб кетар, ёхуд бир жуфт-бир жуфт бўлиб секин суҳбатга берилардик. Сайфиддин ҳожи ака юқорида айтганимдай гарчи тарихчи бўлса-да, адабиётни яхши билар, бадииятга иштиёқи ва қизиқиши баланд эди. Биз у билан Бенгал адабиётининг классиклари Назрул Ислом, Рабиндранат Тагор (ҳозир уни бизда Токур дейишмоқда) ижоди ҳақида гаплашиб кетяпмиз. Мен бенгал адабиётига янгича руҳ олиб кирган исёнкор шоир Назрул Иломнинг «Инсон» достони ва бир қанча шеърларини таржима қилган эдим. Бу асарлар

Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган «Ҳинд шоирлари» китобида (1974 йил) босилган. Маълумки, Назрул Ислон қирқ ёшларида хотирасидан айрилган (шоирнинг бундай мусибатли қисмати Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» достонида ҳам акс этирилган) ва умрининг охиригача (қарийб қирқ йил) хотирасиз, қарахт бўлиб яшаган!

Тоқур эса, даҳо санъаткор. У умуминсоний мавзулар адиби, шунинг учун уни кўп элларда, жумладан бизда ҳам севиб ўқийдилар. Тоқурнинг саккиз жилдли танланган асарлари ўзбек китобхонининг ҳам бебаҳо мулки бўлиб қолди. Мен унинг рўмонларидан кўра ҳам рўмонга татиғулик ҳикояларини яхши кўраман. Жумладан «Ташна тошлар» ҳикоясини мусиқий оҳангдаги гўзал шеър қаби қайта-қайта ўқийман. (Бу ҳикояга кейинроқ яна қайтамиз...)

Машинамиз баллони дам қўйиб юборди. Бир устахона олдида тўхтаб, камера яматдик — 25 рупийга! Озгина юриб эдик, автомобил халокатига дуч келдик. Иккита юк машинаси бир-бири билан қаттиқ тўқнашиб, бири ағанаб кетган, иккинчиси йўлдан пастдаги шопипояга тумшуғи билан санчилиб қолган эди.

Кун ботиш арафаси эди. Атроф ниҳоятда гўзал. Узоқда Ҳимолай («Дунё томи» дея таърифланади) тоғининг бошланиши — пастроқ тизмалар кўзга ташланади. Палмалар орасидаги пайкалларда кўп аёллар қатор энгашиб олиб шоли ўташарди — бизга мана шу манзара қизиқарли ва лекин ғайри ҳол эди.

«Бари Кати» деган қишлоқда тўхтадик. Бу ерда ҳинд аёллари асосан қизил ва ҳаворанг сорий кийишаркан. Ҳиндистон худудида шу нарсани кузатяпмизки, ҳар бир шаҳар ва қишлоқ аёлларининг ўз севган ва урф қилган ранглари бўларкан.

Шу қишлоқнинг осмон остидаги очиқ майдон — «меҳмонхона»сида тунадик. Ўзга мусофирлар ҳам анчагина бор эди. Яна ўша ип калавот... Атрофда яна ўша «ғўнғир-ғўнғир»... Бошқаларга ҳалал беряпмизмикин, деган андишанинг йўқлиги бу кўча қўноқхонасининг асосий камчиликларидан бири эди...

НАРГИС ВАТАНИ

19 август, пайшанба.

Одатдагидай олти яримда туриб, нонушта қилмай, сал дурустроқ, таъб тортадиганроқ жой учраб қолар, деган умидда, кун чиқишнинг ўнг томонига қараб кетган йўлдан жўнадик. Ҳадемай, яна ям-яшил қуюқ дарахтзорлар (улар ортида тоғлар) бошланди. Кечаги кўрганларимиз гиёҳсиз, Бобур таъбири билан айтганда «паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ» тоғлар эди.

Шаҳарсифат қишлоқ (бу юртда шаҳар билан қишлоқни фарқлаш чиндан-да мушкулроқ эди) бошланди. Майсазорда болалар давра қуриб ўтиришибди. Муаллим ўртада тик туриб дарс ўтяпти. Мактаб экан-да. Мен «Жаноб-420» фильмидаги шундай манзарани эсладим, унда ҳарқалай болалар партасимон бир нарсада ўтиришганди...

Бугун уйдан чиққанимизга 28 кун — тўрт ҳафта бўлган эди. Сайфиддин ҳожи ака бизни синамоқчи бўлдими, жиддий туриб, икки ҳафта 15 кун, тўрт ҳафта — бир ой бўлади, деб, анча бошимизни қотирди.

Йўл қирғоғида тўп-тўп бўлиб ўсиб ётган гулбарглари оч сафсар (биздаги гулхайрига ўхшаш) гулларнинг бизни ўзига жалб этиб, баҳсдан чалғитгани яхши бўлди. Лекин яна чапда энг баланд қоясигача ям-яшил дарахтзор бўлган тоғлар кўриниши билан Зокиржон ака Бобурнинг энг зўр табиатшунос олимларни ҳам лол қолдирган илми, қувваи ҳофизасининг кенглиги, синчков ва пухталиги, батафсиллиги ҳақида гап очди. Дарҳақиқат, Бобур Ҳиндистон табиати ҳақида ҳеч эринмай, атрофлича ва қизиқарли маълумот берар экан, жумладан шундай деб ёзади:

«ҲИНДУСТОН аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учинчи иқлимдиндир. Тўртинчи иқлимдин Ҳиндистонда йўқдур. Ғариб мамлакате воқия бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси мавозий ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўлубтур», дейди ва сананларининг ҳар бирини муфассал шарҳлаб, таъсирлаб, тушунтириб, шундоққина кўз олдингизга келтириб, онгингизга қўроғошиндай қуйиб қўяди...

Горхар деган қишлоққа яқин жойда тўхтадик. Манзара бениҳоя жозибадор эди. Қизғиш барглари улкан танасига нисбатан майда, тарвақайлаб ўсадиган дарахтни пиер дейишаркан. Ўзиям тагиданоқ шохлаб кетавераркан. Кўчанинг ярмини эгаллаб ётибди. Тўлқин ака пиер остида, табиат манзаралари фонида ўзимизни тасвирга олди, суратга тушдик.

Яна у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб кетяпмиз. Мавзуни кўпинча Сайфиддин ҳожи ака танлайди ё бирдан гап бошлаб юборади. У Сирдарёнинг қадимги номи грек тарихий манбаларида Яксорт, Амударёнинг Окус деб тилга олиниши, Аҳмад Яссавий Сирдарё бўйидаги Ясси қишлоғида (аслида шаҳар) туғилганлиги, Ҳорун ар-Рашид давридан Бағдод шарқ мамлакатлари аро илмий марказ бўлиб қолгани ва бу тарихий воқеа-ҳодисаларнинг тафсилотлари тўғрисида гапириб кетди.

— Бизнинг заминимизда буюк одамлар кўп туғилган, — деди Зокиржон ака катта ҳожи акани қувватларкан, куюниб, — лекин бари тумтарқай бўлиб, ўзга юртларда қолиб кетишган.

Аҳоли яшайдиган ҳудуддан чиқишимиз билан ям-яшил водий бошланарди. Атроф тоза, ҳаво мусаффо, нафас олиш енгил. Эрталабда шундай, сал кун исигач, нам ва ёқимсиз ҳарорат кучаяди. Лекин бизнинг «Тойота»миз ичи ҳамиша бирдай салқин. Мулоқот ва мунозаралардан гоҳо-гоҳо нохушроқ тутун иси келиб қоладию, аммо ҳайтовур тез тарқаб кетади...

Ажабо, дейман мен, манзарали, чиройли дарахтларга завқим келиб, мевали боғ-роғлар кўринмайдию, бозорларда мева сероб. Бошқа юртлардан келтирилармикин?

Бепоеён далалар табиий ҳолича турар, ҳеч ким даҳл қилмас, яъни бу ерларга экин экиладиганга ўхшамасди. Фақат, бу томонларда сув масаласи умуман чатоқ экан. Шарқираб оқаётган ариқлар кўринмасди. Ер бети эса ям-яшил. Чунки ер ости сизот сувлари яқин, чуқурроқ сайхонликларда ҳовуз-ҳовуз бўлиб турар, шиддат билан ёғадиган ёмғирлар қаёққа оқишни, ўзини қаерга уришни билмай қоларди.

Сизот сувлари ер бетига тепчиб туришига қарамай, ичимлик сувини водопровод, қудуқлар ёрдамида 45 метр чуқурликдан олишаркан.

Калькуттага яқинлашганимиз сари бўй чўзиб бораётган тоғлар олди манзараси Арслонбобни эса туширарди.

Чапдаги тоғлар кўзга яққолроқ ташланиб қолган жойда майда ҳунармандлар қишлоғига тўғри келдик. Қўлда ясаган ҳасса, ших, шунингдек, қилич, ханжар, пичоқ каби эсдалик буюмларини шундоққина уйлари олдига олиб чиқишиб махсус тахтакачларга териб қўйишибди.

Йўл давомида мен бир нарсага амин бўлдим: қишлоқларда ҳамма нима биландир машғул эди. Деҳлидаги дарахтзорлар остида, кўприклар тагида чалмашиб ётганларни ўйлаб, ҳамма бекорчи-ишёқмаслар тиланиб бўлса ҳам кун ўтказармиз, деган мақсадда пойтахтга, катта шаҳарларга тўпланиб олишармикин, деган фикр туғилди.

Шу куни соат ўн бир яримларда Шимолий Бенгалия ҳудудига ўтдик. Бенгалча ёзувлар бошланди. О, Токур жаҳоншумул асарларини ёзган улўф ёзув, тил!

Бенгалияни Бангол, бенгал тилида Бангла ҳам дейишаркан. Ганг ва Брахмапутра дарёларининг қуйи оқимида жойлашган бу юрт Ҳиндистоннинг тарихий вилоятларидан бири. Ёши ҳам анча қадимий, фақат илгари бошқа номларда бўлиб, 10—12-асрлардан Бенгалия деб атала бошлаган. Унинг тарихи ва тақдири анча қизиқ: 13-аср бошларида Деҳли султонлигига қараган. 14-аср ўрталарида мустақил давлатга айланган. 16-аср охирларида эса уни бобурийлар (Акбаршоҳ) забт этиб, ўз салтанатига қўшиб олган. 18-аср бошларида Бенгалия ҳудудида яна мустақил давлат вужудга келган бўлса, орадан кўп ўтмай, Англия уни ўзига тобе қилган. 1947 йили Ҳиндистон иккига бўлинганда, Бенгалия ҳам иккига бўлинади. Ҳинду бенгаллар кўп бўлган Фарбий Бенгалия (маркази Калькутта) Ҳиндистонга, мусулмон бенгаллар яшайдиган шарқий Бенгалия Покистонга ўтган.

Қадимги санскрит ёзуви бир қадар ўзгарган шаклда бенгал алифбосида сақланиб қолган.

Бенгалия тараққиётга эришган вилоят сифатида эътироф этилади. Бунинг аломатлари йўлимизда ҳам сезилиб турибди. Қишлоқларда сариқ, қора тутун бурқсаб чиқаётган мўрилар (қандайдир майда хусусий заводлар бўлса керак) тез-тез кўрина бошлади. Мўрилар шу қадар пастки, тутун шундоқ ер бағирлаб атрофга таралаяпти. Одамларга, ям-яшил табиатга ачиндим, ҳайфим келди. Лекин, шунга қарамай сен учун экзотика, афсонавий бўлиб туюлган нарсаларни, жойларни ўз кўзинг билан кўрмоқ нақадар гаштли...

Машинада ёзиб кетаётганимни кўрган Зокир-жон ака:

— Яхши қиялпсиз. Ижодкорнинг қалами доим шай ва ҳаракатда бўлиши керак... Худо хоҳласа, Қашқарга карвон билан борганимиз-да, туянинг устида ҳам ёзиб кетасиз, деди ва яна келажакда от, туялардан карвон ташкил қилиб, Буюк ипак йўли бўйлаб Қашқарга ўтиш борасида ўйлаб юрган режаларини гапириб берди.

Кичикроқ қишлоқ гузари олдида тўхтадик. Кокос ёнғоғи сотишаётган экан, бир тилигини 1 рупийдан олиб ёдик. Чиндан ҳам ёнғоқ таъми бор эди. Олманинг килосини йигирма рупий дейди — 800 сўм-а? Пиёланинг оғзидай чепоти 1 рупий!..

Муссон ёмғирлари ёғиб ўтди. Озгина юргач, машинага саларка қуйдираётганимизда ёмғир шунақа шиддат билан ёғдики, ваҳима бўлиб кетди. Хайриятки қанча шитоб бошланса, шунча тез тинарди. Мен ҳинд фильмларида қуёш чиқиб туриб, бирдан ёмғир қуйиб юборса, тезгина тиниб қолса, ҳайрон бўлардим. Ўзим гувоҳ бўлиб, ишондим.

Далалардаги, ҳатто шолিপоялар ўртасидан ўсиб чиқаётган ёввойи дарахт кўчатларининг атрофини ҳам фишт-тўр билан ихота қилинганини кўриб, оғзим очилиб қолди ва беихтиёр «отангга балли-ей», деб юбордим.

Атроф-манзара ҳамон яхши-ку, йўл ёмонлашиб борарди... Бунинг устига машиналар қатнови бирдан тизиланиб кетди. Аксарият катта юк машиналарининг пешонасига «PERMIT» («Пермит») деб ёзиб олишганди. Бу—шахсий, яъни хусусий дегани экан. Ҳайдовчилар пастда, ерда жуда мулойим, беозор кўринишади, бир нарса десанг бошини тебратишиб, кулиб туришаверади. Бироқ, рулга ўтирганда шер бўлиб кетишаркан. Шунақа қўпол, бесарамжон юришадики, хўдди бир-бирларига ўчакишиб, ғазаб билан ҳайдашаётганга ўхшайди. На тартиб ва на қонун-қоидага амал қилишади. Аслида тартиб-қоиданинг ўзи йўқ шекилли... Темир йўлдан ўтадиган жой ҳам ниҳоятда кўп экан. Ҳадеганда йўлимизни тўсиб темир йўл чиқаверади. Поезднинг қораси кўринмай йўлни тўсиб қўйишаркан, машиналар турна-қатор бўлиб кетади. Бошқа жойларда ҳам кўча тор бўлгани учун биронта машина бузилиб, беш-ўн дақиқа тўхтаб қолса, яна машиналар тизилиб, ҳайдовчилар қийқириша бошлайди. Баъзан энсизроқ кўприклар устида шундай ҳолат юз беради. Йўлларни

шиддат билан ёғадиган ёмғирлар ўйиб юборса керак, ўнқир-чўнқир кўп, гоҳо пастдан — дала томондан айланиб ўтадиган жойлар чиқиб қоларди. Шу боис, йўлимиз унмай, ҳаммамиз хуноб бўла бошладик. Ахир, тўртинчи кунга кетяпти. Калькутта, қайдасан, деб, ҳануз етолмаймиз. Бобурийлар отда, пиёда ойлаб-ойлаб юришган бўлса керак, деб ўзимизга таскин берамиз.

Калькуттага яқинлашган сари аҳвол баттарлаша борди. Йўл тобора торайиб, қатнов тобора қалинлашарди. Яхшиямки табиат жозибали, йўлнинг икки томонидаги дарахт шохларининг учлари бир-бирига киришиб, қапа бўлиб қолган — бундай жойлардан ўтиш жуда завқли ва гаштли эди.

Тушлик учун тўхтаганимизда соат икки, Калькуттагача яна 200 чақирим қолган эди. Соатига эллик чақиримдан юрсак ҳам кечки олтиларда етиб борамиз, деган умидда эдик. Шаҳар яқинига, остонасига келганда юриш шу қадар секинлашиб, қийинлашдики, пиёда юрган минг марта афзал эди! Қолаверса, машиналар бир-бирларини олға ундаб қисташ мақсадида тинмай чинқирар, орага сурбетларча суқилиб кирарди.

Хулласи калом, кеч соат тўққизларда Ганг дарёсининг тармоқларидан бири — Хугли дарёси кўпригидан ўтиб (шу темир кўприкни кўриб оламда, айниқса Ҳиндистонда металл дегани беҳисоб нарса экан, деган хулосага келдим), ниҳоят, Калькуттага кириб бордик. Дарвоқе, ҳиндистонликлар «Калкатта» дейишаркан, чунки, таржимонимиз Аҳмаджоннинг айтишича, «кутта» қўшимчаси «кучук» деган маънони англатаркан. Лекин, на чора, бутун адабиётлардаю оммавий ахборот воситаларида «Калькутта» шакли қўлланилгани учун биз ҳам шу атамага кўникиб кетганмиз.

Калькутта.. Одатда, катта шаҳарлар номини эшитган заҳотингиз, ўша жойнинг ўзига хос муҳим белгиси, фазилати ёки у ердан чиққан машҳур зотлар хаёлингиздан ўтади. Калькутта номини шарафга буркаган исмлардан бири Наргис хонимдир. Беқиёс латофат эгаси, XX аср ҳинд кино санъати осмонида чарақлаган ёрқин юдузлардан бири бўлмиш Наргис хонимнинг асл исми Фотима Рашиддир. Унинг «Дайди», «Жаноб-420», «Уч денгиз оша саёҳат» каби бадиий фильмларда яратган образлари, айниқса, «Она Ҳиндистон» фильмидаги Радха сиймоси менимча ҳар бир ўзбек кино мухлиси қорачиқларида муҳрланиб қолган. Наргис 1972 йили Тошкентда бўлиб ўтган Осие ва Африка мамла-

катлари кино фестивалида қатнашиш учун Ўзбекистонга келган ва у қатнашган фильмларни пойтахтимиз аҳли ва меҳмонлари алоҳида эъоз, муҳаббат билан томоша қилишган. Ана шу воқеадан кейин Ўзбекистонда бирдан Наргис, Наргиза исми қизалоқлар кўпайиб кетди. Жумладан биз ҳам ўша йилнинг кеч кузида туғилган (у вақтда биз Тошкентда яшардик) тўнғич қизимизга шахси ва кинода яратган қаҳрамонлари ниҳоятда жозибали, оқила, самимий бўлган гўзал ҳинд актрисасига эътиқодимиз ва меҳру ҳурматимиз рамзи сифатида «Наргиза» исмини қўйганмиз...

Калькутта ҳам эски ва янги шаҳарлардан иборат экан. Етти-саккиз чақиримча масофани ярим соатлар чамасида босиб, тўққиз яримларда Эски шаҳарга етдик. Янги шаҳарни сўраган эдик, таксида ярим соатлик йўл, дейишди. Қатнов шу даражада тифиз эдики, у ёққа тўрт, бу ёққа ҳам тўрт қатор юраётган машиналар тошбақадан ҳам секин имиллаб ҳаракат қиларди. Уйдайд-уйдай юк машиналари, автобуслар қадам-бақадан жилишарди. Бир неча бор машинамиз орқасига тумшуғи билан туртишди ҳам, лекин ҳаракат сустлиги учун деярли шикаст топмади. Хуллас, ўттиз дақиқалик йўлни бир соату 45 минутда босиб, соат кечаси ўн бирдан 15 дақиқа ўтганда «AKASH GANGA» («Акаш Ганга») меҳмонхонаси олдида тўхтаб, чуқур нафас олдик.

Меҳмонхона кўнгилдагидай эди: шинам, озода, ҳамма нарса жойида, рангли телевизорлар...

АВРАНГЗЕБ ҚИЛИЧИ, ОЛТИН СОПЛИ ПИЧОҚ

20 август, жума.

Кечқурун кино кўриб, душга тушиб, соат бирларда ётган эдим. Одатдагидай олти яримларда уйқуга қониқиб уйғондим. Ярим соатлардан кейин хонага қандли қаҳва, печенье, сўнгроқ ниҳоятда оби-тобида, иштаҳани очадиган қилиб қовурилган қуймоқ, икки бўлак пардай юмшоқ булка-нон, кичкина қоғоз ўрамларида сарёғ, мураббо, помидор шарбати ва яна қандли чой олиб киришди. Ҳамхонам Аҳмаджон иккаламиз мана буни меҳмонхона деса, мана буни нонушта деса бўлади, деб, иштиёқ билан тамадди қилдик.

Меҳмонхонамиз рўпарасида, кўчанинг у бетида мўъжазгина истироҳат боғи (хиёбон) бўлиб, ундаги

катта-катта хурмо дарахтлари бу ернинг ҳам Ҳиндистон ҳудуди эканлигини эслатиб турарди. Ана шу хурмолардан бирининг остида ярим-яланғоч ётган маст бир кимса ошга тушган пашшадай одамни ижирған-тирарди.

Богда юрган қарғалар эса пўчоқ, чиқинди кўп бўлсада, негадир ҳинд одамлари каби озғин, ихчам эди.

Калькуттада ҳаёт эрталабданоқ қайнай бошлаган эди. Бу ерда кокос ёнғоғи кўп экан: бамбуқдан ясалган обкашга илиб олиб бозорга олиб кетишаётганлар тез-тез учраб туради.

Калькутталиклар (бу ерда асосан бенгаллар — аҳолининг учдан икки қисми, ҳиндистонийлар, орийлар, рожастонликлар, телугу, панжоблик ва бошқа миллат вакиллари яшайди) Ҳиндистоннинг бошқа вилоятларидагиларга қараганда буғдойранг, яъни оқроқ бўлишаркан.

Калькутта ҳақида яна шуларни айтиш мумкинки, аввало у Ҳиндистоннинг энг катта ва дунёга машҳур шаҳарларидан, мамлакатнинг энг йирик иқтисодий ва маданий марказларидан бири.

Калькутта нисбатан жуда ёш ва шунинг учун ҳам навқирон шаҳар. Унга 17-аср охирида Англиянинг «Ост-Индия» компанияси томонидан асос солинган. Шунинг учун ҳам меъморчилиги (кўчаларнинг тор, кўп қаватли биноларнинг кўплиги, деворларнинг қизғишлиги ва бошқа жиҳатлардан) оврупа шаҳарларини эслатади. Инглизларга қарши, Ҳиндистон мустақиллиги учун курашда калькутталикларнинг ҳам ҳиссаси катта бўлган.

Бу ердаги денгиз порти чет элларга юк чиқариш жиҳатидан мамлакатда биринчи ўринда, олиб келиш борасида эса Бомбейдан кейин, иккинчи ўринда туради. Калькуттада жут (ўсимлик толаси) ишлаб чиқариш саноатнинг асосий тармоғи ҳисобланади. Юзлаб жут корхоналари мавжуд. Шунингдек, металлсозлик, машинасозлик (саноат ускуналари, электр асбоблари), кемасозлик, автомобилсозлик, дастгоҳсозлик корхоналари бор. Бўёқлар, пластмасса ва резина буюмлари, кимё-дори-дармончилик, ип газлама, трикотаж, ойна, кўн, пойабзал ва куртка ишлаб чиқариш, полиграфия, озиқ-овқат саноатлари ривожланган.

Калькуттада илмий тадқиқот муассасалари, олий ўқув юртлари ҳам кўп. Шулардан бири 1857 йилдан бери фаолият кўрсатиб келаётган Калькутта университидир.

Биз университетнинг санскрит, инглиз, бенгал тили ва адабиёти куллиётига бордик. Куллиёт биноси олдидаги кўчада узундан-узоқ ноёб китоблар растаси бор экан. Зокиржон ака «Ҳиндистон Бобурийлар даврида», «Акбаршоҳ», «Аврангзеб» деган (инглиз тилида) китобларни сотиб олди.

Бу куллиётдан биз ўзимизга керакли одамларни тополмадикда, ҳинд дўстларимиз маслаҳатига кўра тарих куллиётига борадиган бўлдик. Шу ерда ўқийдиган бир талаба бизни бошлаб боришга ваъда бериб, машинамизга чиқди. Кулиб турадиган, сергапгина йигит экан...

Ўзбекистонда, масалан Тошкент Давлат университетида, ҳатто вилоятлардаги олийгоҳларда ҳинд тили куллиётлари бор, жуда кўп ўрта мактабларда ҳинд тили ўқитилади, бинобарин, бизда ҳинд тилини билувчилар кўп. (Мана, ҳамсафаримиз, таржимонимиз Аҳмаджоннинг ҳинд тилини яхши билишига ҳинд зиёлларининг ўзи ҳам қойил қолиб, тан беришяпти-ку). Ҳинд қўшиқларини мароқ билан тингламайдиган, кино фильмларини суюб томоша қилмайдиган ўзбек кам... Ҳиндистонда эса ўзбек тили тугул «ўзбек», «Ўзбекистон» деган сўзларни эшитгани ҳам жуда кам экан. Ажаб, нима учун Ҳиндистон Ўзбекистонда машҳуру, Ўзбекистонни Ҳиндистонда яхши билишмайди? Ҳиндистоннинг бизда машҳурлиги сабабларидан бири, асосийси, ҳеч шубҳасиз, бизнинг халқимиз таъби ва руҳиятига негадир ёқиб тушадиган фильмлари ва қўшиқлари. Хўш, ўзбек ва ҳинд халқлари руҳиятининг муштарак жиҳатлари кўп, дер эканмиз, нега бизнинг кино фильмларимизни ҳиндлар қизиқиб кўришмайди?.. Менимча, гап шундаки, бизнинг киночиларимиз фильм савияси мезонини сиёсий-ижтимоий муаммоларнинг талқини билан ўлчаб, бу оммавий санъатга шу жиҳатдан ёндошадилар. Ҳинд фильмларининг етакчи мавзуи эса асосан оилавий-маиший муаммолардан иборат. Ижтимоий масалалар онг билан, маиший масалалар эса қалб билан боғлиқ ва ҳамоҳангдир. Бадиий фильмни севиб, қувиб кўрадиган омма — ёшлар учун эса онг муаммоларидан кўра қалб муаммолари яқинроқ ва қизиқарлироқдир... Албатта, бу — менинг хулосам. Қолаверса, менда яна шундай бир фикр тугилдики, бошқаларникини ибрат қилиб, кўз-кўзлайвермай, ўзингникини бошқаларга кўрсатишни ҳам ўйлаш, билиш керак шекилли...

Тарих куллиёти йўлида майда-майда гумбазчалари бор ажойиб бино кўрдик — атрофида темир ҳавозалар турибди. Мандир экан. Ростми, ёлғонми, талаба йигитнинг айтишича у 1960 йилдан бери қурилмоқда экан.

Куллиётни топдик. Ислом тарихи ва маданияти бўлимида бўлдик. Бўлим бошлиғи (биздаги кафедра мудирига тўғри келади), профессор Банелжи, муаллим Анирут Харай ва бошқалар билан суҳбат қурдик. Ҳарқалай, улар бобурийларни билишаркан. Улар Ҳиндистондаги олийгоҳларда, жумладан Калькутта университетиде бобурийлар тарихига катта эътибор берилмаслиги, йўл-йўлакай маълумот бериб ўтилишини айтиб таассуф билдиришди. Мана шуниси энди бизга анча малол келди. 330 йиллик тарихни ҳақкалаб, ҳатлаб ўтиб кетиш қандоқ бўларкин... Ахир инглиз олимлари ҳинд тарихининг бобурийлар даврини товуснинг тожиге ўхшатишган-ку. Жавоҳирлаъл Неру бобурийларга хайрихоҳлик билан қараган, уларнинг Ҳиндистон тарихи тараққиётига катта ҳисса қўшганликларини эътироф этган-ку.

Шу жиҳатдан, мезбон-профессорнинг «Сизларни экспедиция ташкил этишга нима мажбур қилди?» деган саволига (саволнинг ўзи илмоқлироқ, оҳанги нохушроқ туюлди шахсан менга) раҳбаримиз қойилмақом қилиб жавоб берди:

— Биринчидан, — деди у, — демак, Ҳиндистонда шунча ҳукмронлик қилиб, ажойиб обидалар қолдирган ва ҳинд тарихида зўр ижобий ишлар қилган бобурийларнинг асли-насли андижонлик эканлиги, демак, Бобур бизнинг бобомиз эканлигини бошқа халқларга, шу жумладан ҳиндистонликларга маълум қилиш, иккинчидан, билмаганларга бобурийларнинг мўғул эмас, ўзбеклигини уқдириб қўйиш, демак, учинчидан, мустақил Ўзбекистон давлатини дунёга танитишга баҳоли қудрат, ўз йўлимиз ва касбимиз билан ҳисса қўшиш, мамлакатимиз истиқлолини дўсту нодўстларга суюнчилаш каби эзгу мақсадларда ташкил этилди бизнинг экспедициямиз...

Шаҳар айландик. Катта бир бино олдидаги хиёбонда митингга ўхшаш бир маросим бўлмоқда эди. Қизиқсак, Хутпал Дат деган артист вафот этган экан. Анча таниқли ва севикли санъаткор бўлган чамаси, ёки бекорчиларнинг кўплигиданми, видолашувга келаётганларнинг охири кўринмайди. Бир вақтлар Москвадаги мавзолейга кирувчилар сафи шундай узун бўларди.

Виктория музейи олдидаги каттакон яланглик ўрта-сида «Ҳиндистон отаси» Махатма Гандининг ҳайкали турарди. Бу камтарин даҳо бутун Ҳиндистонни пиёда кезиб чиққан, деган гаплар бор. Ҳайкалда мана шу фидоийлик ва ҳокисорлик акс этган: қўлида асо — таёқ тутган, қадди ихчамгина М. Ганди юпун ва яланг-оёқ, пиёда юравериб толиққанидан бир оз букчайиб келаётган маҳали эди.

Музей олдидаги хиёбонлар ям-яшил, ҳовузлар зан-гори, хуллас, кўзни яшнатадиган, дилни ёшартирадиган манзарали жойлар эди. Шу ерда биз фарблик деб ўйла-ган дарозгина, оппоқ баданли, сочлари олтинранг бир аёл жилмайиб келиб биз билан рус тилида сўрашиб қолди. У москвалик бўлиб, ёнидаги ҳамроҳи америка-лик хоним, ёшроқ йигит эса ўғли экан. У бизни учратиб қолганидан суюниб кетганини изҳор этди. Чиндан ҳам бу самимий аёлнинг чеҳраси нурафшон, мовий кўзла-ри чарақларди. У бизнинг кимлигимиз, қандай мақсад-ларда келганимиз билан қизиқди. Ўз тилида ўғлидан бошқа гаплашадиган одам йўқлигидан унинг юраги анча қисилган экан. Эҳ мусофирчилик!

Оқ мрамрдан гумбаз қилиб тикланган музей ни-ҳоятда маҳобатли эди. Айтишларича, бу мрамрлар бобурийлар томонидан қурилган обидалар, хиёбон-лар, жумладан, Дехлидаги Лаъл қалъа айвонлари по-лига ва йўлакларига тўшалган мрамрлар экан. Улар-ни инглизлар қўпориб олиб келишган.

Кираверишдаги катта залнинг ўнг томон деворла-рини инглиз саркардалари, зобитлари ва Англия қиро-личаси Виктория, унинг яқинлари сиймоси акс этти-рилган улкан суратлар безаб турарди.

Чапдаги залга қўйилган узун, катта ойнали витри-налар ичида эски араб алифбосидаги ноёб қўлёзма-лар — Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидия», Абу Фазлнинг «Акбарнома»си шунингдек, Шайх Саъдий, Амир Хисрав Дехлавий ва бошқа улуғ алломалар асар-ларининг қўлёзмалари мавжуд эди. Йигирма тўрт ки-шидан иборат бир сурат шарҳида «мўғул император-лари» дейилган эди, энг юқорида Бобур Мирзо ту-рибди. Бу бебаҳо сурат 1904 йили Б. С. Махтоб исми рассом томонидан чизилган экан.

Ўтмишда ҳам қилич, милтиқ ва бошқа қурол-ас-лаҳа турларининг шу қадар кўп бўлганлигини мана шу музейда кўрдим. Улар орасида Аврангзебнинг Бенгалия навобига совға қилган қиличи ҳам бор эди.

Бу совуқ ва ваҳимали қурол қанчаларга даҳшат со-
лган-а? Ҳатто, соҳибининг энг яқин жигарларига
ўқталган. Шу қилишни кўриш учун уч ярим кун йўл
босиб келдикми?

Инглизлар томонидан бобурийларнинг ўлмас оби-
даларига таассуб қилиб қурилган (менинг наздимда) бу
улкан иншоот — мозийгоҳнинг ўн бешта зали бор экан.
Уларнинг ҳаммаси катта, кенг хоналар бўлиб, Ҳиндис-
тоннинг олис ва яқин ўтмиши, тарихини, табиатини
гавдалантирувчи ашёлар, суратлар билан тўла эди.

Виктория музейи билан «Ҳиндистон музейи»нинг
ораси унча узоқ эмас эди. Буни соф тарих ва табиат
мозийгоҳи, дейиш мумкин эди. Бир бўлимнинг энг
катта бойлиги бобурийлар — Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон,
Аврангзеб, Шоҳ Аълам II, Баҳодиршоҳлар даврида зарб
этилган тангалар, пуллар эди. Яна бир бўлимдаги қоти-
рилган паррандалар, қушларнинг саногига етиб
бўлмайди. Ҳайвонот бўлими ҳам ундан қолишмайди.
Эрамиздан аввалги ва эрамизнинг турли даврларига
оид минерал тошлар... Хуллас, музей мулкининг мав-
зуи торроғу мазмуни бой эди.

Мен Тошкентнинг Эски жўва даҳасидаги зоология
мозийгоҳи, Андижондаги ўлкашунослик музейининг
ёниб кетганини эслаб ниҳоятда ачиндим. Ҳарқалай,
йўқдан кўра бор эди-да.

Музейдан чиққач, бир нарсага ҳайрон бўлдим.
Калькутта университети профессоридан: мозийгоҳлар-
дан бирида Бобур қиличи бор, деб эшитувдик, қай
бирида бўларкин, дея ўсмоқчилаб сўраганимизда, улар
ҳеч иккиланмай, Ҳиндистон музейида, Виктория му-
зейида аҳамиятли нарса йўқ, уни кўрмасанглар ҳам
бўлаверади, дегандай шаъма қилишувди. Ҳолбуки,
ҳамма қурол-яроғ Виктория музейида, Ҳиндистон му-
зейида битта пичоқ ҳам йўқ экан. Наҳотки жаноб
профессорлар музейларга киришмаган бўлса? Ё, Вик-
тория мозийгоҳини инглизлар қургани, унинг сало-
батли ва ниҳоятда бой бўлгани учун бизга тавсия
қилишни лозим кўришмадимикин?

Музей яқинида ресторан бор экан, раҳбаримизнинг
ҳиммати ва саховати жўшиб, юринглар йигитлар, туш-
лик бўлиб қолди, бир маза қилиб овқатланайлик, деб
ўша томонга бошлади. Ресторанлар ҳамма юртларда
ҳам бир-бирига ўхшайди. Фақат овқатларида фарқ
бўлади. Калькутта ресторани ҳам жуда гавжум, озода
эди. Бундай жойда табиатинг равшан, иштаҳанг баланд

бўлади. Маставасимон суюқ овқат, қайласи ва хамири алоҳида лағмон (агар шундай аташ мумкин бўлса) мазали боз устига тўйимли эди... Ҳаммасидан ҳам пиво зўр бўлди: яхдай, татимли... Бу пиво олдида чехларники ҳам ўтаверсин экан. Ҳатто Чехословакияда ҳам пивони бунақа суюб ичганимни эслай олмайман.

Тушлиқдан кейин бир бозор-мозорларини кўриб қўйишга ижозат бўлди. Нарсалар бисёр ва ҳаммаси чиройли кўринади, қараб кўзинг тинади. Лекин, ҳаммаси яхшига ўхшайдию, биронта нарсани дадил танлай олмайсан (бичими ё бошқа жиҳати ғалатиноқ туюлаверади) ва ниҳоятда қиммат. Масалан битта кўйлак 250—280 рупий!.. Бунинг устига атиги бир соат вақт ажратилган. Энг азоби нархини келишиш... «Рупий?..» деб сўрайсиз. Сотувчи айтади. Турган гапки, тушунмайсиз. Бир зум қарахт бўлиб турасиз ва «қоғозга ёзиб кўрсат», дегандай имо-ишора қиласиз. У ёзади: 300 рупий деб. Энди савдолашиш керак. Сиз бошбош қилиб, қоғозга 200 рақамини қайд этасиз. Сотувчи мулоим табассум билан бошини сарак-сарак қилади ва 280 ни битади, сиз — 220 ни, ва «ғалат ўйин» иккала томон ўзаро битимга келгунча давом этади. «Таржимон қани, таржимон?» дерсиз. Ахир унинг ҳам ўз савдоси бўлади-ку, қолаверса етти кишига тилмочлик, воситачилик қилиб улгурмайди-ку.

Алқисса, югуриб юриб, совға учун бир неча электроника соат (эркак ва аёлларники) ва ўзимга 1300 рупийга жигарранг чарм куртқа олдим. Ўзиям, харидорга ёпишиб олишаркан. «Сқолқо?» (қанча берасан» деган маънода) ва яна бир нечта русча сўзни ўрганиб олишибди, сал сўраб қўйсангиз, тамом, биқинингизга кириб олиб, ҳоли-жонингизга қўйишмайди. Охири, эҳ шуни олсам қутуламанми бу хира пашшадан, деб юборасиз.

Шу ерда қизиқроқ бир иш бўлди. Бояги бизни кузатиб келган талаба автобусда қолувди — Обиджон ака билан, бозордан чиқсак, йўқ. Бирдан Сайфиддин ҳожи ака «пичоғим, пичоғим...»лаб қолди.

— Қанақа пичоқ эди? — сўрадик.

— Яхши пичоқ эди, — деди ҳожи ака ачиниш билан.

— Сопи қанақа эди? — ўсмоқчилади кимдир ҳазиллашиб...

Толиби илм пичоқни кўриб жуда қизиққан ва менга сотмайсизми, деб анча тихирлик қилган экан. Ҳожи ака: «Э, эсинг жойидами бу совға пичоқ, сотилмайди», деб жойига солиб қўйган экан.

Ана шу «музокара»дан келиб чиқиб, бояқишнинг чиндан ҳам ҳожи аканинг пичоғига ишқи қаттиқ тушиб қолган экану, бошқа чора тополмабди, деган хулосага келдик ва Сайфиддин акага, бўпти энди, бошкўзингиздан садақа, иккинчи бировга пичоғингизни кўрсатиб мақтанмайдиган бўпсиз, деб таскин беришга ҳаракат қилдик.

Қоронғи тушганда меҳмонхонага қайтаётган эдик, катта бир чорраҳада митингга дуч келдик. Тумонат одам йиғилган. Нима гап, десак, бугун Ражив Ганди (Индира Гандининг ўғли, Ҳиндистоннинг Нарасимха Раодан олдинги бош министри) туғилган куни, шу муносабат билан бу кун дўстлик ва биродарлик куни, деб эълон қилинган экан.

ҲИҶД СУВ ПАРИЛАРИ

21 август, шанба.

Соат саккизларда «Ҳайдаробод, қайдасан?» деб жўнадик. Гўзал хиёбонлар, истироҳат боғлари, узун ва йўғон сочларини битта қилиб орқасига ташлаб олган бенгал қизлари ва жувонлари орқада қола бошлади.

Биз энди камон ўқидай ўткир бурчак ясаб (Агра-Калкутта-Ҳайдаробод) Ҳиндистоннинг жануби-ғарб бурчаги томон кетмоқда эдик.

Шаҳардан чиқаверишдаги «Бомбей-Руд» кўприги ниҳоятда ўзига хос, кўп тармоқли эди. Лабиринтсимон. Шакли-шамойили жиҳатидан бунга ўхшайдиган кўприк дунёда бошқа бўлмаса керак. Бу кўприкка кетган маблағга кичикроқ бир шаҳарча қуриш мумкин эди, деб ўйладим. Адашиб, ярим соатча шу кўприқдан чиқиб кетолмай юрдик.

Менинг кўз олдимга йўллардаги кўприк қурилишларида бошида бетон ташиётган аёллар келди. Наҳотки мана бу поёни йўқ кўприкка кетган ҳисоби йўқ бетон-қоришма ҳам ҳиҶд аёлларининг захматкаш бошидаги тоғораларда ташиб чиқилган бўлса?

Кўприқдан ўтиб, ҳеч қанча юрмай бир қишлоққа етдик. Йўлимизда ёнилғи ташувчи машиналар қаторлашиб тўхтаб турарди. Митинг бўляпти. Ҳайдовчилар иш ташлашибди... Аста юриб ўтиб кетдик.

Беш-олти чақиримдан кейин кокосчиларга дуч келдик. Бу қанғил ярим яланғоч одамлар (белида фақат

лунгиси бор холос) кокосни машинадан тушириб, йўлдан пастроқдаги эски бино олдига ташишарди. Атрофда кокос чиқиндилари (маккажўхори соқолига ўхшаган) хирмон-хирмон бўлиб уюлиб ётибди. Шу жойда тўхтадик. Сабаби олдимизда яна машиналар турна қатор бўлиб турарди. Анча кутдик. Машиналар силжийвермагач, Аҳмаджон олдинга бориб хабар топиб келди: кечаси Бутли деган жойда миллий конгресс партиясининг уч раҳбарига суиқасд уюштирилибди. Иккитаси ўлибди, биттаси ярадор бўлибди. Қотиллар қидирилмоқда экан. Шунинг учун йўлни тўсиб қўйишибди. Кўчанинг ўнг қирғоғидан қийинчилик билан ўтиб бордик. Аҳмаджон бақириб-чақириб юрган полисменлар бошлиғига: Мен Деҳлиданман, булар чет эликлар, визалари муддати тугаяпти, кеч қолишса ҳукуматимиз катта жаримага тушади, деган эди, соддадил ва ишонувчан одамлар-да, бизни ўтказиб юборишди. Йўлда пиёдалар, велосипедчилар, рикшачилар кўп эди (рўпарамиздан келадиган машиналар ҳам тўхтатилган, қолган йўл ниҳоятда тор эди), имиллаб юравериб, нафасларимиз қайтиб кетай деди.

Кеча Калькуттада ҳам учта қотиллик юз берган экан. Тавба, воқеа содир бўлган жойда ҳеч гап йўқ, бари ваҳимаси, акс-садоси бу ёқда бўляпти.

Ниҳоят, эркинликка чиқиб кетдик. Яна шолитор, бамбукзор, бананзорлар бошланди. Бундай гўзал манзаралардан кўз юмиб, мудраб кетмоқлик гумроҳликдир.

Ҳаво бирдан айнидио ёмғир шаррос қуйиб юборди. Ипақдай майин ва лекин ўқдай шиддатли. Бу ёмғирдан қочиб улгуриб, қутулиб бўлмас эди. Балки шунинг учундир, шоли ўтаётганлар парво қилмай (улар қочадиган пана жой ҳам йўқ), ўз ишларида хотиржам давом этишарди. Ўзиям кун тифини еб, жизғанақ бўлиб, терлаб турган орқаларига ёмғир тушганида қозондаги сув аралаш ёғдай чисирлаб кетса керак.

Харакпур шаҳрига яқинлашяпмиз. Аҳён-аҳёнда нилуфарли кўллар учраб қолмоқда. Бир карьерда шағал машиналарга қўл билан, белкурақда юкланяпти. Во, азаматлар-ей... Юк ортувчи техника йўқмикин ё танқисмикин?

Бу ёндаги қишлоқ аёллари ҳам биздаги каби ўзларига унча қарашмас экан. Бунга бечораларнинг вақти ҳам, имкониятлари ҳам йўқ-да. Шолиторда ҳам, қурилишларда ҳам аксарият аёллар, қизлар бўлса.

Бир жойда, ёмғирда шамсия тутиб шоли ўтаётганларни кўриб, роса ҳайратландик ва қойил қолдик. Мана буни чинакам фидойилик, заҳматкашлик деса арзийди.

Катта мамлакатнинг юки ҳам катта, оғир бўлади-да. Йўлда юк машиналарининг шунақа тиқин «қопқоғи»га тўғри келдикки, битта йўлдан шунча машина юришини тасаввур қилиш қийин. У томонга ҳам, бу томонга ҳам шунақа тизилганки, орага битта одам сифмайди. Камида икки чақирим йўл шунақа. Рудда Зокиржон ака эди. Унинг таваккалчилиги, дадиллиги билан ярим соатларда «қопқоқ»дан чиқиб кетдик. Ҳайдовчиларнинг (улар божхонага бож тўлаш учун навбатда турганлар эди) айтишича, эрталаб соат олтида келганлар бор экан...

Катта Биатри кўпригидан тунда, юлдузлар дарё сатҳида мавжланиб ўйнаётган маҳалда ўтдик. Соат тунги ўн икки яримда Буху Банишвар шахрига етиб бориб, «Натраж» меҳмонхонасида тунадик.

Денгиз яқинлашаётгани учун ҳаво анча салқин эди. Дарвоқе, бугун бир палов қилиб ейлик, деб, йўл бўйи сабзи («гажир» дейишаркан) қидирдик, йўқ. Бир шаҳарчада Каттақўрғон (қирим) навига ўхшаш, лекин кўкишроқ ва қизил думалоқ узумлар кўрдик. «Ангур» дейишаркан, демак, форсийдан ўтган.

22 август, якшанба.

Мана, йўлга чиққанимизга бир ойдан ошди. Ҳаманинг дилида ватанга тезроқ қайтсак, деган ният фимирлаб қолган...

Эрталаб Бенгал кўрфази томондан шабада эсаётган эди, танамиз бирам яйрамоқда.

Йўлга чиқиб, озгина юргач, йўл бўйидаги бозорчадан гажир топдик. Килоси 12 рупий!

Денгиз яқинлиги бу ердаги балиқ бозоридан, ҳаммаёқни тутиб кетган балиқ ҳидидан ҳам билиниб турарди. Оқиш зоғора балиқлар. Майда кивиретка («пиво билан жа кетади» дейди Тўлқин ака) қоғоздай юпқа камбала, ундан сал қалинроқ — шапалоқдай балиқлар. Кап-катта кишилар фақат бир шортик-калта иштонда, астойдил чордона қуриб ўтирганча, балиқ савдоси ила машғул эдилар. Уларнинг қорни, кўкраги, елкалари, ҳатто ножойиз жойларигача балиқ тангалари ёпишиб йилтиллаб турарди.

Анча жойгача балиқ ҳиди димоғимиздан кетмади.

Бир манзарага кўз энди кўникканда яна бирдан бошқача бир гўзал манзара намоён бўлади. Киприк қоқмай томоша қилгинг келади. Дафтар қоралаш билан бирпас андармон бўлсам, шериклардан бири: э, зўр нарса ўтиб кетди-да, кўрмай қолдингиз, деб чалғитади. Қишлоқ ўртасидаги атрофи палма ва бошқа ҳинд диёрига хос чиройли дарахтлар билан ўралган ложувард сувли кўл бўйида тўхтадик (Пури йўлида). Кўлнинг ҳар жой-ҳар жойида гўё доналаб экилгандай ораликлари бир хилда, чиройли очилиб турган пушти гуллар одамнинг завқини келтиради. Мен аввалига уларни Виктория-региямикин, деб ўйладим. Яқинроқдан кузатсам, оддий сув нилуфарлари экан.

Кўлда яна бошқа ажойиб «нилуфарлар» ҳам бор эди—улар қирғоққа яқин жойда чўмилаётган олти нафар бенгал аёллари эди. Уларнинг эгнида яшил, қизил, пушти рангли, шаффоф сарийлар бўлиб, нақ энг зўр ўрис шоирларидан бирининг шеърига ишланган суратдаги сув париларини эслатишарди. Юзлари одатдагидай қорамангиз бўлса-да, қуёш нурида, зангори сув ва сарийлардан қайтаётган ранглар шуъласида жуда ҳам ёқимли тус олган эди. Бир-иккита оқ баданлилари ҳам бор эди. Кино ва телетасвирчиларимиз бундай гўзал лавҳага дуч келиб қолганларидан ўзида йўқ, камераларини тўғрилаб оҳиста-оҳиста яқинлашиб боришарди. Сув парилари ҳинд аёлларига хос навозиш билан, уялгансимон жилмайишиб, айни вақтда ҳайронлик билан бизга қарашаркан, сарийларининг узун бари сувини сиқишиб, яланғоч елкасига ўрашиб, томоқлари остини тўсишиб, ҳовучларида сув олишарди-да, бўйниларидан, елкаларидан қуйишиб ўйнашар ва сассизгина кулишарди. Уларнинг ҳолатида аёл зотига хос қизиқиш, (фото, кинога), виқор ва ўзини кўз-кўзлаш маъноси ҳам йўқ эмас эди.

Бир зумда қаёқдандир пайдо бўлган болалар бизни ўраб олишди.

Биз ҳамон бир-бир босиб, хавотир ва қизиқиш билан олға қараб талпинмоқда эдик. Таржимонимиз: аёлларга яқин борманглар, одобдан эмас, маҳаллий эркаклар билан ёғжиллашиб юрмайлик, дея огоҳлантиргач, тўхтадик.

— Ҳа, боридан ҳам маҳрум бўлиб қолмайлик, деди кимдир ҳазиллашиб...

Болалар сафига каттароқ ўспиринлар ҳам келиб қўшила бошлагач, томошани уларга бериб, қайтдик...

Шундан кейин, табиат манзаралари янада гўзаллашиб, кокос ёнғоқзори, палмазорлар қуюқлашиб кетди.

Аёллар кўримсиз жойда эҳтирос ҳам сусайиб кетади. Албатта, ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига. Чунки кўз ҳам, дид ҳам кўриб юрилганига ўрганеди, мослашади. Ахир, инсон ҳамма нарсага кўникади, кўникишга мажбур — бу ҳаётнинг энг даҳшатли, бешафқат қонуни, энг аччиқ ва аламли ҳақиқатлар... Эҳтимол қорамағиз одамларга оқ юзли аёллар ғалати, рангсиз туюлар, лекин биз бу ерда оқ баданли аёлларни учратсак, худди ўзимизнинг аёлларни кўрган-дек бўлардик.

Дарё ирмоқлари, каналлар, кўллар, очиқ сув ҳавзалари, сув босган жойларга тез-тез йўлиқа бошладик. Намликнинг ортаётгани ҳам денгиз яқинлашаётганидан дарак берарди.

Хурмо ва кокос ёнғоғи, банан ва ананас дарахтлари (меvasи эмас, албатта) бир-бирига ғоят ўхшаш бўлиб, кўз ўргангандагина уларни аниқ фарқлаш мумкин экан.

Пастаккина томи хашак қамиш билан ёпилган уйлар аввалги асрларни эслатади. Бостирмасимон, уч тарафи хашак билан ўралган, олди томони очиқ чайлалар менга ниҳоятда эриш туюларди. Чайла атрофларида анча катта бўлиб қолган болалар қип-яланғоч югуриб юришарди. Аммо шуниси ғалатки, ана шу қамиш уйнинг ёнида икки қаватли, маҳобатли уйлар бўлиб, уларнинг балкон-айвонларида пўрим жаноблар, хонимлар ўтиришарди. Ҳиндистонда умуман бойлар билан қашшоқлар ажралиб туришар, улар орасидаги зидма-зидлик мана ман деб бўртиб кўринарди. Ўрта ҳоллар эса умумий оломонга сингиб кетган ва кўпчиликни ташкил этгани учун кўзга унча ташланмас эдилар.

Хонадонлар, маҳаллалардан ўтилгач, яна ўрмонзор, тўқайзор, сув кўлмак бўлиб ётган ерлар бошланади. Зах ҳиди анқийди. Ўрмонлардан ўтин ташиётган қанғил эркаклар, чандир аёллар беихтиёр халқ эртақларини эслатиб юборади.

Ҳиндларнинг сигирларни ниҳоятда ҳафсала билан ювиб-тозалашларини кўриб, бу ҳам ана шу жониворни муқаддас ҳисоблашганидан, деган хулосага келдик.

Ниҳоят денгиз, бешик-бешик тўлқинлар кўрина бошлади. Шундоқ ўнг ёнимизда Бенгал кўрфазининг нафаси уфурмоқда. Чап тарафимизда денгизга қуюлаётган, қуюлишга шай дарё ирмоқлари.

БУ МУҲАББАТ ҚАСРИ ЭМАС...

Пури шаҳридан яна ўткир бурчак ясаб, орқага шарқи-жануб томонга қайтдик. Озгина юрганимиздан кейин маҳалла тугаб, йўлнинг икки томонида дарахтлар сийрақроқ ўрмон-тўқайзор бошланди. Қуруқликдан кўра сув босиб кўлаб ётган ерлар кўп — бу денгиз яқинлигининг аломати эди. 20 чақиримча юриб Канарка деган жойга бордик — «Муҳаббат эҳроми» («Храм любви»)ни кўриш учун. Эҳром каттагин қўрғон ичидаги яшил хиёбон ўртасида қад кўтарган эди. Буни иншоот дейладими, ёдгорликми, обидами — нима бало дейишга ҳам ҳайронман. Ҳарқалай, тарғиб ва ташвиқ қилиш, завқ билан гапириш ва тасвирлаш ноқулай ва ножойиз бўлган бир томоша-жой экан. Эҳтимол, бу буддистлар назарида («эҳром»ни эрамиздан анча аввал, буддистлар томонидан «ижод этилган», дейишди) санъат тимсолидир, лекин у менга ахлоқсизлик, ҳаёсизлик тимсоли бўлиб кўринди. Аммо ниҳоятда катта, дўзахи меҳнат кетганлиги аён. Бир неча юз йил давомида тиклангандир бу «обида»!

Беҳисоб, катта-кичик тош ҳайкаллар, ҳайкалчалар ва уларда ифодаланган мавзуни, тилга олиш ҳам даҳшатли бўлган «секс» ҳолатларни буддистлар муҳаббат деб аташган, мен эсам «муҳаббат» сўзини ҳайф билдим. Йўқ, бу муҳаббат эмас...

Билмадим, камида тўрт қаватли бино баландлигидаги (энию бўйи бунақа бинонинг бир нечасига тенг келади) бу «қаср» тоши яхлитми, аввалдан шу ерда бўлганми (ундай десак, бу яқин-атрофда бунақа тош, умуман тоғ ҳам йўқ, ахир битта катта тош ё қоянинг ўзи бўлмайди-ку) ё бошқа жойдан келтирилганмикин? Улкан қоядай бунча катта тошни қандай олиб келинган бўлиши мумкин? Ҳайкаллар мана шу қоя тошнинг ўзига ўйлаб ишланганмикин? Ё бўлак-бўлак, плитасимон қилиб тарашланган тошларга ҳайкаллар ишлангач, тиклаб бирлаштирилган, чокланганмикин?.. Мен бундан беш минг йиллар муқаддам Ливия саҳроларида, юмшоқ ва қайноқ қум барханлари узра қад кўтарган Миср эҳромларини эсладим. Геродот ва бошқа тарихчиларнинг ёзишича Хеопс пирамидасини тиклашга кетган ҳар бири икки тонналик икки миллион уч юз мингта тош плитани Нил дарёси соҳилидан оқ ганчдан қурилган йўл орқали махсус ёғоч қурилмалар ёрдамида жиждириб-жиждириб олиб келишган. Баландлиги

тўққиз метр бўлган бу плиталар пирамиданинг юқори қисмига тупроқ-тепалар ясалиб олиб чиқилган. (Одамзотнинг қўлидан нима ишлар келмайди-я!) Балки манави «эхром» ҳам шу тариқа тиклангандир... Хўп, буку масаланинг бир томони, масаланинг энг муҳими ва жумбоқли томони бор-да. Миср эхромларини-ку мингминглаб қуллар бунёд этишган, дейлик, ахир, бу тош ҳайкал ва ҳайкалчаларни, улар нечоғлик ҳаёсиз, бешарм бўлмасин, куллар, оддий одамлар яратолмайдик. Уларни фақат уста ҳайкалтарош, сангтарошларгина ижод қилиши мумкин-ку. Наҳотки бир даврда шунча кўп ҳайкалтарош (ахир у бир неча юзлаб тош усталарини қаритган бўлиши керак) яшаган бўлса?.. Ҳаммасидан ҳам бундай ҳаёсиз санъат асари кимларга, нима учун керак бўлувдийкин? Миср фиръавнлари ўз кучқудратини, беҳисоб бойлиги ва нималарга қодирлигини намойиш этмоқ учун улкан иншоотлар қурдиришган. Хўш, манави «обида»чи?.. Унинг ҳомийлари, «ижодкорлари» қандай инсонлар бўлган?..

Эхромга кираверишдаги узун йўлакда ўспирин болалар ушбу тош обида кўринишлари рангли суратларда берилган маълумотнома-китобчалар сотиб юришувди. Ана шу китобчаларда эхром тарихи битилган бўлиши мумкин эди, лекин биз уларни сотиб олишни ўзимизга эп кўрмадик. Қомусларда шу каби эхромлар, кўп минг йиллик тош обидалар тўғрисидаги манбалар, катта-катта китобларда эса бу «қаср» ҳақида маълумот учратмадим. Тош «асар»лар тўғрисидаги баъзи тадқиқотларда, саёҳатномаларда Ганг водийсининг қадимий обидалари — Ажанта ва Элора, Хулабиддаги минглаб филлар ҳайкаллари ишланган эхром борасида сўз юритиладию, Ҳиндистоннинг олис бир бурчидаги «Муҳаббат эхром» эътибордан четда қолади чоғи...

Албатта, тош қаср ёнларида суворийлар, будда маъбудаларининг ҳайкаллари ҳам бор, лекин кам. Мен «Тошдаги дoston» деган ҳинд бадийий фильмининг айрим лавҳалари шу ерда суратга олинганмикин, деган хаёлга ҳам бордим, лекин дарҳол фикримдан қайтдим. Ахир, ошиқ лабини маҳбуба юзига теккизишни номуссизлик деб билган ҳинд киночилари гўзал актрисаларини шу ерга олиб келиб, ғайри ибo манзараларни томоша қилдириб қўйишни лозим кўрмасалар керак. Лекин, афсуски, жаҳон халқлари, киночилари, артистлари учун юксак ахлоқ-одоб, маданият ибрати бўлмиш у муқаддас анъана кейинги пайтларда бузилиб кетди...

Эҳтимол, бу эҳромни яратишга фармон ва маблағ берганлар, унинг ижодкорлари ичи йўқ тош қасрга, ундаги ҳайкалчаларга ўзларининг фалсафий хулосаларини, эътиқодларини сингдиришгандир. Эҳтимол, бу— ҳаёт, одам роҳатланадиган ва наслни, инсониятни давом эттирадиган табиий эҳтиёж, зарурат, бош омил шу, демоқчи бўлишгандир.

Дарвоқе, диққат билан қарасангиз эҳром улкан арава тарзида тикланган эди: икки ёнда катта филдираклар акс эттирилган, олдинда эса бир жуфт фил ва уларнинг устида... яна бир жуфт филдан ҳам зўрроқ махлуқ гўё аравани (ҳаёт, муҳаббат аравасини) тортиб кетмоқда. Асосий «қаср»нинг олди ва орқа томонларида, ёнбоб тарафларида хиёбон четроқларида яна бошқа кичикроқ тош обидалар, ҳайкаллар ҳам бор эди.

Эҳромнинг таг-асоси, яхлит туриши чор қиррали бўлиб, юқорига поғонасимон кўтарилган сари кичрайиб, торайиб борадиган тўғри бурчакли пирамида шаклида эди. Энг тепа—минор атрофидаги маъбудаларнинг ҳайкаллари янада ҳафсала ва меҳр билан ишланган эди.

Шиддат билан ёвадиган муссон ёмғирлари, кўп асрлик шамоллару жазирама иссиқлар таъсирида тош емирилиб, нураб чатнаган, баъзи ҳайкалларнинг қўли ё оёғи синиб тушган, айримларининг боши ё танасининг ярми йўқ эди.

Бизга ахлоқийликка зид суратлар, видео ғарбдан кириб келди деб, оврупадан ўпкалаб, ёзғириб юриб эдик. Мана бу қасрни кўргач, ҳайрон бўлиб, иккиланиб қолдим. Демак, Шарқ... бу босқичлардан алақачонлар ўтган экан-да... «Ўрта асрларда жозибадорлик, нозу карашма санъати бобида ҳинд аёллари фаранг аёлрига сабоқ беришган», деган гапни шу ерда эшитдим. Дарҳақиқат, ҳинд бадийий фильмларида бош ролларда ўйнайдиган гўзал актрисаларнинг ўз ошиқларига қилган истиғноларию нозу фироқлари, бармоқлари, лаблари, қошу киприқларининг кўп маъноли, илкис ҳаракатларини кўз олдингизга бир келтиринг-а.

Ҳиндистоннинг марказий шаҳарларидан жуда узоқ бўлишига қарамай, бу ерга сайёҳлар кўп келишаркан. Автобусларда, енгил машиналарда келишяпти. Эркагу аёл, ўспиринлар, йигитлар, бўйига етган қизлар, болалар... Оила-оила бўлиб юришибди (эр-хотин, ўғил-қизлари билан), улар эҳром атрофини оҳиста айланиб, бир-бирига тушунтиришяпти, изоҳ беришяпти.

Ҳарқалай бу жой менда яхши таассурот қолдирмади. Муҳаббатнинг оби ҳаёти вафодир. Вафо — ҳаё билан эгизак. Ҳаё йўқ жойда муҳаббат ҳам, вафо ҳам бўлиши даргумон... Йўқ, бу — муҳаббат қасри эмас. Муҳаббат қасри деб Тож Маҳални айтса арзийди...

Томошада чўллаган эдик, кокос сотиб юришган болалар олдига келдик. Қовуннинг ҳамагисимон кокоснинг тепасини кесиб олишибди. Унинг ичи ғовак бўлиб, оқиш суви ярим бўлиб турарди. У кокос сути экан. Найча билан ичиб кўрдик. Менинг табиатим сал нохушлигигами, кокос сути бемаза туюлди.

Қасрнинг жануб томонида — бир чақиримча нарида кўриниб турган денгиз бўйига бордик. Бу — Бенгал кўрфази эди, лекин мен уни денгиз деб атадим. Чунки, ҳаётимда илк бор мана шундай «зўр қудратли», асов ғалаёнли тўлқинлар билан юзма-юз туришим эди. Мен Айвазовскийнинг «Тўққизинчи вал» картинасини эсладим (У ҳақида «Пўртана» деган шеър ёзганман). Ҳозир мен кўраётган долғалар ўша суратдаги тўлқинлардан қолишмасди.

Соҳилга тушаверишдаги ялангликнинг икки томонида қандолат дўконлари бўлиб, денгиз қирғоғи суйри, сап-сарик қумлик эди. Биз билан дима-дим келган бир автобус ҳинд сайёҳлари қирғоққа ёйилиб кетишди. Бешик-бешик тўлқинлар ёпирилиб келганда эркаклар шимларининг почаларини, аёллар сарийсининг этакларини шоша-пиша кўтаришиб, қий-чув қилишиб орқага қочишар, лекин тўлқинлар уларни қувиб етиб, тиззаларигача шалаббо қиларди-да, қирғоқда оппоқ кўпиклар қолдириб, яна денгизга қайтарди. Ҳовучга ҳам илашмайдиган кўпиклар живир-живир қилиб, бир зумда қумга сингиб кетарди. Одамлар яна денгизга яқинроқ боришар, кейинги тўлқин ўчакишгандай шер каби пишқириб, ваҳима билан бос-тириб келарди-да, томошабинларни янада орқароққа қувалаб юборарди — худди эртақдаги девлар олов пуркаб оломонга ҳамла қилгандай...

Яқин-атрофдаги лойқа дарё, кўллар қуйилаётгани учунми, сувнинг туси мовиймас, носранг эди.

Денгиз бепоён бўлиб, этаклари осмон билан туташиб кетган, оралиқ кул ранг туманга ўхшарди. Узоқда, қайиқларда қайсар тўлқинлар билан олишиб балиқ тутаётган ним яланғоч одамлар кўринарди. Уларнинг машаққатини жуда яхши ҳис қилиш мумкин эди. Жангари долғаларга бас келиб, тирикчилик ғамидами,

ишқибозликданми — хавф-хатарни писанд қилмай юрганлар Чингиз Айтматовнинг «Соҳил ёқалаб чопаётган олапар» асарини, унинг ажойиб, мард қаҳрамонларини ёдимга туширди. Ҳа, балиқчилик ҳам осон касб эмас. Улар ўз ризқ-насибаларини бўронлар гирдобидан, асов тўлқинлар қаъридан куч билан, матонат билан тортиб оладилар...

Мен шу ерда бобуршунос Ҳамидулло Ҳасановнинг Ҳиндистонда Бобур борган энг жанубий шаҳар ҳақидаги мулоҳазаларини эсладим. Тадқиқотчи Бобурнинг Ганг дарёсининг водийси бўйлаб анча жанубга, тахминан Ганг дарёси билан Брахмапутра дарёсининг қўшилган жойларигача борган бўлиши мумкин деб тахмин қилади, лекин Бангола қўлиғини, Ҳинд уммонини ўз кўзи билан кўрган-кўрмаганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқлигига таассуф билдиради. Афсуски Ҳ. Ҳасановнинг бу мулоҳазасига бошқа олимлар ҳам аниқлик киритишолмаяпти...

Орқага қайтар эканмиз, яна маҳалла бошланганда «шу жойларда ош қилиб есак...» деган ниятимизни амалга оширмақ пайида тўхтадик. Анча маданийроқ кўринган бир уй ҳовлисига тавакқал қилиб кирдик. Атрофи пастроқ панжараю девор билан тўсилган ҳовли қаровсиз эди. Уйдан чиққан бир йигит (унинг эғнида фақат лунги бор эди холос) бизни кўриб ҳайрон бўлди ва бирдан аъзой ўзгариб кетди. Аҳмаджон унга мақсадимизни бир амаллаб англагач, йигитнинг чеҳраси ёришди ва маъқул дегандай ишора қилди. Бу жой бой бир кимсаларга қарашли дала ҳовли бўлиб, эгалари узоқда туришаркан. Лакхан хизматкор ва қоровул ўрнида экан.

Зокиржон ака катта раҳбарлик даврларидан қолган шижоати ва дангаллиги, экспедицияда кўп юрганлиги боис киришимлилиги билан бир зумда Лакханны ва унинг бизни кўриб девор ошиб ўтаётган қўшнилари ҳам ишга солиб юборди. Улар маҳаллани ахтаришиб, биз айтган қозон-қапирни топиб беришди, атрофимизда дасёрлик қилиб юришди. Фишдан ўчоқ ясадик. Оқсоқол ва раҳбарларимиз — Зокиржон ҳожи ака билан Сайфиддин ҳожи ака бири бош, бири муовин ошпазлар бўлиб, энг шимариб ишга тушиб кетишди. Биз ҳам манави ҳинду дўстларимиздай ним яланғоч бўлиб, баданларимизни бир яйратайлик дея, кўйлак-майкаларни ечиб ташладик (Атрофда аёллар кўринмасди). Хуллас, озгина қуюшқондан чиқиб эркинлик ихтиёр қилдик.

Лакхан истарали ва анча одамохун чиқиб қолди. Бояқиш ўтин, сувларни ҳозирлаб турди. Унинг ёнида юрган бир ўсмирни биз «қоровой» деб атаётган эдик, Лакхан ва бошқалар ҳам «қорабай» деб ўзаро ҳазиллаша бошлашди. Яна Жумабойни эслашдик. Ҳинд қишлоқ йигитлари, ўсмирлари ниҳоятда содда, очиқкўнги, самимий эди, уларнинг бу самимийлиги даврамизга янада файз киритиб турарди.

Ош ниҳоятда зўр бўлди. Шундоққина Ҳинд уммони билан туташ Бенгал кўрфази, денгиз тўлқинларининг ёқимли шовқини эшитилиб турган жойда Андижонча паловхўрлик қилиб, кўп роҳатландик, мириқиб дам олдик.

— «Дизенфекция»ниям улфатчиликка айлантириб юбординглар — деди Сайфиддин Жалилов ўзига хос жиддийлик билан (катта ҳожи ака яйраб кулиш олдидан бир сония жиддийлашиб оларди)...

Хуллас, бу кун Ҳиндистон сафаригагина эмас, менинг бутун ҳаётимдаги ҳофизамга муҳрланиб қолажак кунлардан бири бўлди.

Ошхўрликдан кейин яна Пурига қайтиб келдик-да, Бомбай йўлига чиқиб олиб, Ҳайдаробод сари жўнадик. Дам олишлар ҳисобини чиқариш учун туни билан йўл юрдик. Биз Тўлқин ака билан бир қатор ўриндиқни (уч ўринли) эгаллагандик. У кўпинча чекишни баҳона қилиб ўнг томондаги эшик билан ёнмаён бир кишилик ўринда ўтириб борарди. Мен ўтирган икки кишилик ўринда навбатлашиб мизғиб кетдик. Бечора ниҳоятда кўнгилчан, сабр-бардошли (фақат чекин масаласида сабр чегарасидан чиқарди холос), сергак, ҳушёр эди. У мени аяб жуда кам ухларди. Баъзан бир-биримизни ёнбошлашга-ухлашга қис-таб-ундаб, иккаламиз ҳам мудраб ўтираварардик. Тўлқин аканинг хатти-ҳаракатида умуман ножўялик йўқ, деса бўларди, беҳудага оғзидан бирон оғиз ножоиз сўз чиқмасди. Қисқаси, ҳамроҳликка, ҳамсафарликка жуда мос, ҳаммабон, олижаноб инсон эди.

23 август, гушанба.

Соат бешларда тонг ёриша бошлади. Орисса штатига қарашли Хапатном деган шаҳарга кириб бордик. Тоғ ёнбағрида жойлашган, сўлим шаҳар экан. Лекин, кўркам, пастаккина уйлар ёнида томи икки томонга сўйри қилиб (учлари ерга тегай-тегай деб турибди)

шакарқамиш пояси ёпилган хунукдан-хунук чайлалар бўлиб; уларнинг остида қўй, эчки, товуқ боқиларкан, баъзиларида одамлар ҳам яшашапти.

Шаҳардан чиқа бошладик. Яна икки томонда ям-яшил водий ва ям-яшил тоғлар...

Бугун кир ювиш куни эканми, қайда анҳор, дарёнинг ясси соҳиллари, кам сувли ўзанлар бўлса аёллар (ҳатто эркаклар ҳам — бевалар бўлса керак) кир ювиб ўтиришарди. Улар ювган кирларини шундоқ ерга — майсазорлар, тошлар устига олабайроқ қилиб ёйиб ташлашарди. Ёйилган кирлар ҳаддан ташқари кўп, ҳаддан ташқари ранг баранг ва ғалат эди...

Йўлда апелсинхўрлик қилдик. Ахир бу ҳам биз учун тансиқ мева-да.

Гулчилик билан шуғулланадиган бир ердан ўтпимиз. Чапда канал суви лим-лим бўлиб оқмоқда эди. Ана шу каналнинг нариги қирғоғи бўйлаб кетган гулзор (асосан кўчат эди)нинг поёни кўринмас, гуллар ниҳоятда хилма-хил ва бир-биридан чиройли, қараб кўз тўймасди. Мана шу гулларни тўйиб кўриш учунгина шунча узоқ йўлни босиб яна бир бор келишга рози эдим. Шу гулларни кўриб, оламда мен кўрмаган ва билмаган гуллар тури беҳисоб эканлигини ўйладим. Қани энди шу гулларнинг ҳар бирини ҳидлаб чиқсам ва номини сўраб билсам...

Яна бир узундан-узун кўприқдан (Ходавари дарёси) ўтганимизда ҳаво айний бошлади.

Кир ювувчилар армияси борган сари кўпайиб, катта-катта сайхонликлар, дараларни ишғол қилиб борарди.

Икки ён энди шиғил мевали кокосзор, бананзор ва палмазордан иборат гўзал боғлар эди.

Ҳудудда шаҳрига етганимизда яна ёмғир шаррос қуйиб юборди. (Ҳиндистонда ёмғир томчилаб, оҳиста ёғмайди шекилли).

Ҳайдарободга 250 чақирим қолганда (соат кеч тўққизлар эди) яна бир шаҳар четровидан ўта бошладик. Кўзимга меъморчилиги ўзига хос, кўркам ва файзли бўлиб кўринди, лекин биз бу шаҳарда тўхтамадик. Бу ҳақда раҳбариятга шаъма қилиб кўрган эдим, гап сизмади. Вақтимиз тифиз, муддатимиз оз қолаётган эди.

Тонгга яқин, соат учларда Ҳайдарободга кириб бордик ва Претий (Preethi) меҳмонхонасига жойлашдик. Хоналар кенг, ёруғ эди. Кирдигу таппа-таппа ташладик.

24 август, сешанба.

Кечаси отам тушимга кириб қолибди. Эрталаб туриб, Қуръон тиловат қилиб, унинг руҳига бағишлаб қўйдим. Узоқ ва мусофир жойларда юрганимга бевозта бўлдимкин...

Муси дарёси бўйида жойлашган Ҳайдаробод шаҳри Андхра-Прадеш штатида қарайди, жанубий Ҳиндистоннинг sanoat маркази ҳисобланади. Қомусий маълумотларга кўра бу кўҳна шаҳарда ҳозир тўқимачилик, кўн, озиқ-овқат, дори-дармон, ойна, тамаки, қоғоз, машинасозлик sanoat корхоналари мавжуд. Майда ҳунармандчилик ривожланган, бадий ва уй-рўзғор буюмлари тайёрланади, газлама тўқилади. Дарё порти бор.

Ҳайдаробод Ҳиндистондаги мусулмонлар кўп яшайдиган шаҳарлардан бири. Чор минор, масжидлар ҳам шундан далолат бериб турибди.

Шаҳар кўчалари тор ва одамлар (асосан савдосотиқ билан шуғулланувчилар) билан гавжум эди. Излаб-излаб, Салор Жанг музейини топиб бордик. Музей посбонлари — носранг махсус хизмат кийимидаги, елкасидаги поғонида иккитадан кумушранг юлдуз ярқираб турган йигит бизни илиқ табассум ва майинлик билан кутиб олишди. Бироқ, ҳамма жойда бўлгани каби, бу ерда ҳам телекино камералар билан кириш муаммоси кўндаланг бўлди. Деҳлида фақат кино-телетасвирга олиш учун тўланган 5 минг рупий бож ҳам асқотмасдан, бенаф кетмоқда эди. Тож Маҳалда ҳатто зинадан тушишга ҳам ижозат беришмади.

Музейга 1963 йили Ҳиндистон бош министри Жавоҳирлаъл Неру томонидан асос солинган экан.

Музей остонасидан ўтиб, фойега киришингиз билан бир-биридан чиройли бешта улкан қандил эътиборингизни жалб этади. Менинг назаримда улар бутун музей биносига ўзига хос салобат ва кўрк бахш этган эди. Айниқса, ўртадаги энг каттасининг (мен бошқа бирон жойда бу даражадаги қандилни учратмагандим) шакли ранг-баранг ва туслари рангин товланувчи-оппоқ, зангори, қизғиш шокилалари тебраниб бир-бирига оҳиста урилиб, жонон пиёла овозидек нафис жаранг таратиб турарди. Бино уч қаватли, фойе усти учинчи қават шифтигача очиқ бўлиб, қан-

диллар ана шу шифтдан биринчи қаватгача осилиб тушган эди (тасаввур қилаверинг!).

Мозийгоҳнинг бўлимлари ниҳоятда кўп бўлиб, улардан бири бобурийлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган эди. «Бобурнинг «Бобурнома»ни ёзаётган чоғлари» дея изоҳланган сурат, Акбаршоҳ ҳаётидан лавҳалар, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб, Акбар-II, Баҳодиршоҳ расмларини мусаввирлик санъатининг намуналари дейиш мумкин эди. Миниатюра суратларида эса Ҳиндистон табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ошиқ-маъшуклар, васлу висол, жанглар, машваратлар, дилкаш суҳбатлар фоят назокатли акс эттирилган эди.

Кашмир бўлимида ҳам яна бобурийлар — Акбаршоҳ, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Нуржаҳон, Мумтоз Маҳалларнинг анча катта, кўркам суратларини кўрдик. Бу бежиз эмас, чунки Кашмир бобурийлар тарихида алоҳида ўрин тутди. Юксак дидли, нозиктаъб бобурийлар гўзал табиатли Кашмир водийсини ниҳоятда яхши кўришган. Айниқса, Жаҳонгир (унинг Кашмирдан қайтаётиб вафот этганини эсланг)...

Киноларда аксарият ҳиндларнинг ўта содда ювош образларини кўриб жуда ҳайратланар, унча ишонгим келмас, ҳатто, шу даражадаям бўладими, деб гашим келарди. Уларни ҳаётда ўз кўзим билан кўриб, ишондим-ва шунинг учун ҳам тарихда аҳолиси кўп ва ҳудуди бепоён бу мамлакатни осонгина босиб олаверишган экан-да, деган хулосага келдим. Лекин, Кашмир халқи нисбатан анча жангари бўлган. Чунки 7—11 асрларда Ҳиндистоннинг энг йирик давлатларидан бири бўлган Кашмир ҳукмдорлари кўшни давлатларга ҳужум ҳам қилиб туришган. Кашмир мана шу жиҳати билан ҳам бобурийларга маъқул келган бўлса ажаб эмас. Хуллас, 1586 йилда Кашмир Акбаршоҳ томонидан бобурийлар давлатига қўшиб олинади. Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеблар даврида Кашмир янада гўзаллашади, шуҳрати янада ортади. Бобурийлар фақат Дал кўли атрофида 777 та боғ барпо қилишади, иморатлар қурдиришади, янги йўллар очтиришади. Демак, Кашмир халқи бобурийлардан жуда миннатдор бўлишган.

Дарвоқе, Кашмир халқи бобурийларнинг асил ватани Ўзбекистондан, унинг пойтахти Тошкентдан ҳам миннатдор бўлишлари керак. Маълумки, Кашмир Ҳиндистон билан Покистон ўртасида узоқ йиллар талаш бўлиб юрган. Бу масала ҳатто Бирлашган Миллатлар

Ташкилотида уюштирилган махсус музокараларда ҳам (1955, 1960, 1962, 1963 йиллар) ҳал бўлмаган. 1964 йили 4—10 январ кунлари Ҳиндистон ва Покистон раҳбарлари (Лаъл Баҳодир Шастри, Муҳаммад Айюбхон)нинг Тошкентда ўтказилган учрашувида икки давлат ўртасидаги дўстлик алоқаларини тиклаш борасидаги тарихий битим имзоланган.

Тўғри, ундан кейин ҳам Кашмир можароси яна қўзғалди ва ҳозиргача бутунлай ҳал бўлгани йўқ, лекин ҳарқалай ўшанда Тошкентда икки катта мамлакат халқлари ўртасида юз бериши мумкин бўлган катта фожиаларнинг олди олинган эди...

Бўлимдаги ашёлар, кийим-кечаклар ўз даври одамларининг ҳаёти, урф-одатларидан, тутумларидан ҳикоя қиларди. Баъзи эркаклар кўйлақларига арабча сўзлар битилган эди. Маълумки, бир замонлар жангчилар жиҳодга отланишганида ирим-эътиқод билан тангридан омад, мадад тилаб, уст-бошларига Қуръон оятларини ёздириб олиш уруф бўлган...

Шарқ қўлёзмалари бўлимида бизни калта соқолининг оқи сочиникидан кўпроқ, ўрта бўйли, элик беш — олтмиш ёшлардаги профессор Раҳматулла Алихон кутиб олди. У салом-алиқдан кейинок, навоийшунос, бобуршунос олимларимиздан Ҳамид Сулаймонни эслади, Сабоҳат Азимжоновани сўради... Шунда мен ўзбек намунавий классик адабиётининг атоқли вакилларидан бири, забардаст шоир Ҳофиз Хоразмий қўлёзма-девонининг топилиши тарихини эсладим... Адабиётимизнинг асл жонкуяри, тарғиботчи ва тадқиқотчи, фидойи инсон, профессор Ҳамид Сулаймон бошчилигидаги Алишер Навоий номли Давлат мозийгоҳининг навбатдаги археографик экспедицияси 1975 йили баҳорда Ҳиндистонга сафар қилган ва роппароса икки ой давомида (26 мартдан 26 майгача) кўҳна ва бепоён ҳинд диёрида Бобур ва бошқа қатор шоирларимиз қўлёзмаларини излаш юзасидан кенг миқёсда илмий-қидирув ишлари олиб борилган эди. Ўшанда Ҳамид Сулаймон шогирди Саидбек Ҳасан ва бошқа олимлар билан Ҳиндистоннинг йирик шаҳарларидаги дорилфунун, кутубхона, мозийгоҳ ва давлат архивларида бўлишган ва ҳозир биз қадам ранжида қилиб турган мозийгоҳнинг айнан мана шу шарқ қўлёзмалари хазинасида (18-май, якшанба куни) мутлақо кутилмаганда «қўлёзмалар оламида жуда кам топиладиган ноёб жавоҳир»ни қўлга киритишган эди.

Бу — намунавий адабиётимиз тарихида Навоийга қадар мукамал девон тартиб этган, XIV—XV асрларда яшаган хоразмлик шоир Абдурахим Ҳофизнинг ҳажман ниҳоятда катта ва эски ўзбек тилда битилган девони эди.

Ҳамид Сулаймоннинг гувоҳлик беришича, тарихимизда Ҳофиз номи ё тахаллуси билан 156 киши ўтган. Ҳофиз Хоразмий форсий Ҳофиз Шерозий билан деярли замондош, ижодда ҳам у билан беллаша оладиган шоиримиздир. Дарҳақиқат, бугун ана шу «ноёб жавоҳир» асосида нашр қилинган икки жилдан иборат гўзал девон китоб жовонларимизнинг тўриси ни безаб турибди.

Салом-алиқдан, танишувдан сўнг Раҳмат Алихон нодир қўлэмалар сақланадиган махсус хонага кириб, катта бир китобатни худди «Қуръон» каби муқаддас нарсани ушлагандек, икки қўллаб кўтариб чиқди.

— Бобур девонининг эски ўзбек тилига кўчирилган иккита қўлэзма нусхаси бор холос, бири Британия музейида, иккинчиси бизнинг музейимизда сақланадиган мана шу нусха, — деди у фахрлангандай. — Низомиддин Мағрибий деган одам 1902 йили Лондондан, Беверез хоним кутубхонасидан олиб келган.

Раҳмат Алихон бизга Бобурнома қўлэмасини ҳам кўрсатди. Шунингдек, профессор бизнинг саволаримизга қисқа ва лўнда жавоб бериб, Салор Жангнинг тарихда ўтган катта саркардалиги, Ҳайдаробод Ҳазрат Али давридаги одамлардан бирининг исми эканлиги, бир вақтлар Ҳайдаробод университетида Ўрта Осиё тарихининг озми-кўпми ўқитилгани, мутахассис-профессор Низомиддин Мағрибий вафотидан кейин бу соҳанинг ҳам барҳам топганлиги, ҳозир фақат араб, форс тиллари ўқитилиши ва бошқа мавзу ва масалаларга анча аниқлик киритди. Сухбатлашмоқ учун олимларни тўплаб беролмайсизми, деган ўтинчимизга у: уларни йиғиш қийин, яхшиси уйларига борганларингиз маъқул деб, бир-иккитасининг манзилени айтиб берди. Лекин бўлим мудирини бир илтимосимизни бажонидил бажо айлади — бизни Мозийгоҳ директори хонасига бошлаб кириб, у билан таништирди. Директор — Дипи Гехлот ёш, қотмагина, хушмуомала йигит бўлиб, сочи, мўйлови қоп-қора, силлиқ, ўзи буғдойранг, олифтагина кийинган эди. Биз ундан бу Мозийгоҳ ҳақида кенгроқ гапириб беришни сўраган эдик, у ўзининг бу ерга яқинда раҳбар бўлиб ўтганлигини

айтиб, агар биз хоҳласак у узоқ йиллар мудирлик қилган Голконда қалъасини мамнуният билан кўрсатишга ҳозирлигини изҳор этди.

Мулоқот сўнгида директор билан совғалар алмашилди. Бобур Мирзога бўлган юксак эътиқоди, унинг нодир қўлэмаларини кўз қорачигидек эҳтиётлаб келаётгани учун профессор Раҳмат Алихонга экспедиция аъзоларининг, андижонликларнинг, бутун ўзбек халқининг миннатдорчилиги рамзи сифатида тўн, дўппи кийдирдик.

Бўлимга кўрк бўлиб турган темурийлар ва бобурийлар суратлари ҳинд рассомлари томонидан ниҳоятда гўзал қилиб, меҳр-муҳаббат билан ишланган эди. Биз илтимос қилиб, уларни фотога олдик. Қўлэмалардан ксеронусха кўчириш учун юқори идоралардан рухсат бўлиши лозим экан, музей директори ва Раҳмат Алихон йўл-йўриқларини тушунтиришиб, бу болада бизга ёрдам беришга тайёрлигини айтишди.

Шундан кейин биз яна ички меъморчилиги ўзига хос мозийгоҳнинг бошқа бўлимлари — турли даврлар, халқлар тарихи бўйлаб сайру томошада давом этдик. Хитой, японларга бағишланган лабиринтсимон хоналардаги ашёлар янада ўзига хос бўлиб, ҳар бир зиёратчини ўтмиш қаърига чуқурроқ боқишга, фикр қилишга ундарди. Ҳа, бу фусункор ва сеҳрли зиёратгоҳни фақат Ҳайдаробод ё фақат ҳинд халқининггина эмас, балки бутун Шарқ мамлакатларининг мозийгоҳи, деса арзийди. Ҳар бир бўлимга, ҳар бир хонага кирганда беихтиёр «ёпирай!» деб юборасиз. Менимча, Ҳиндистондаги энг бой, энг жозибали музей шу бўлса керак. Кенг қамровли, биноларнинг қурилиши, бўлимларнинг тузилиши ва жойлашуви, ашёларнинг ўз ўрнига, ўта ҳафсала ва дид билан қўйилиши, худди кечагидек чекилмасдан, сарғаймасдан туриши — ҳамма ҳаммаси ҳайрагомиз ва ибратомиз эди. Бу музейни бафуржа, муфассал синчиклаб кўриб чиқиш, ашёлар маъзини чақиш, завқу шавқ олиш, даврлар фалсафасининг нозик қирраларини тушуниш, халқлар эътиқодларини англаш учун кун эмас, ҳафталар камлик қилиши аниқ эди.

Музейнинг кенг ва баланд кўргазма заллари бўйлаб юраркансиз, кўз олдингизда беихтиёр ўтмиш жонланади ва Сиз тарихий воқеалар гирдобига кириб кетаётганингизни ҳам сезмай қоласиз... Ҳар бир ашё (экспонат) ўз тарихи, шаклу шамойили, мазмуни, ғояси-

га эга... Балки шунинг учун ҳам музей томошабинлар билан гавжумдир... Мен Санкт-Петербург шахридаги Эрмитажни ҳисобга олмаганда бошқа жойда бу даражадаги бой мозийгоҳни кўрмовдим. Шу топда хаёлимда «музей, бу халқнинг тарихи, миллий гурури-дир», деган сўзлар айланарди. Ўзбекистонда, хусусан Бобур ватани Андижонда ҳозирча бундай мозийгоҳлар йўқлигидан ўқиндим, борларини кўз олдимга келтирдим. Улардаги нарса, буюмлар, жиҳозлар, яъни экспонатлар асосан суратлар, плакатлар, диаграммалар, ер-сув хариталарию эски кийим-кечаклар, омов, болта, кетмон...дан иборат. Халқнинг, юртнинг тарихи, табиати, илму фани, маданияти, урф-одати, эътиқодларини ифодаловчи ашёлар кам.

Музейдан қайтиб, меҳмонхонамизга келганимизда соат олти яримлар эди. Остонадан қаторлашиб кириб бораётганимизда фойедаги телефон жиринглаб қолди. Эшик оғаси-махсус кийимдаги ҳинд йигити қўнғироқ дастасини кўтариб, «Сизларни сўраяпти» деб қолди бизга қараб. Ҳаммамиз тўхтаб қолдик ва ҳайрон бўлдик. Ҳиндистоннинг олис бир шаҳарида бизни ким йўқлаши мумкин? Дехлидан консулимиз Аҳмаджон Луқмонов қўнғироқ қиляптимикин, у қаердан билдийкин бу меҳмонхонадалигимизни? Ё, Салор Жанг музейдагилармикин?

Аҳмаджон Қосимов ҳам ҳайрон бўлиб, дастани қўлга олди. Биз ҳаммамиз қизиқсиниб таржимонимизга тикилиб туриб қолдик.

Аҳмаджон номаълум йўқловчилар билан ҳинд тилида гаплашаркан, юз-кўзларига ҳайрат ва қувонч балқиб: «Зокиржон ака, «биз Бобур авлодаримиз, сизлар билан кўришмоқчимиз», деяпти, нима жавоб қилай», деб сўради.

Ҳаммамиз Аҳмаджонни ўраб олдик.

— Келишсин, айтинг, ё манзилени айтишсин, борамиз, — деди раҳбаримиз шоша-пиша.

Хуллас, янги бобурийлар бир ярим соатдан кейин — саккизларда келишадиган бўлди. Биз бебаҳо бойлик топиб олгандай ўзимизда йўқ эдик. Ҳа, агар улар ҳақиқий бобурийлар бўлишса, биз учун чиндан ҳам баҳоси йўқ, беназир бойлик эмасми? Ахир, сафардан кўзда тутилган асосий мақсадларимиздан бири ҳам Бобур авлодларини излаш эди-ку. Шу пайтгача бу буюк сулоланинг ҳозирда барҳаёт вакиллари ҳақида тайинли бир гап, маълумот йўқ эди-да.

Раҳбаримиз соат саккизгача шаҳар айланиб келишга ижозат берди. Лекин биз шаҳар айлангандек ҳам бўлмадик. Бошқалар ҳам, мен ҳам Бобур авлодлари билан тезроқ учрашишга, уларнинг ким ва қандай эканлигини кўришга ошиқардик.

Биз меҳмонхона фойесига, кутиш хонасига пастак, хонсимон стол ва курсилардан жой ҳозирлаб, Бобур авлодларининг ранги, қиёфасини ўзимизча тасаввур қилиб, уларнинг ташрифини сабрсизлик билан кута бошладик.

Фойе деворидаги рақс тушаётган ним яланғоч гўзал ҳинд қизларининг катта сурати шу қадар моҳирона ишланган эдики, ўзингизни озгина чалғитсангиз раққосалар чиндан ҳам ёнингизда хиром айлаётгандай ва сизни ҳам ўз давраларига чорлаётгандай туюлар, кўзингизни юмсангиз, қулоғингизга қизларнинг тақинчоқлари — балдоқларию оёғидаги шингил-шингил кумуш занжирларининг шўх жаранги эшитилаётгандай бўларди.

Келишилган вақтдан сал кечроқ ўрта ёшлардаги икки киши кириб келди. Бири қотма ва новчароқ, иккинчиси бақалоқроқ ва сал оқсар эди. Улар бизни дарров танишди, лекин шунчаки омонат қўл бериб кўришишди холос. Келувчилар ака-ука бўлиб, новчароғи акаси Зиёвуддин ва Масихуддин Тусийлар экан.

Давра куриб, суҳбатга киришдик. Мулоқот савол-жавоб тарзида бошланди. Ака-укалар бобокалонлари — бобурийларнинг асил ота юрти Ўзбекистон ва хусусан Бобур туғилиб ўсган Андижон тўғрисида, мамлакатимизнинг мустақилликка эришиш тарихи ва жараёнлари тўғрисида кўп нарсаларни билгалари келар, лекин кўпроқ биз савол бериб, уларнинг ўзлари, бобурийларга алоқасию, шажараси хусусида сўзлаб беришга ундардик. Бечора Аҳмаджон савол-жавобларни таржима қилишга аранг улгурарди.

Зиёвуддин Тусий анчагина сўзамол киши эди. Унинг эҳтирос билан ҳикоя қилишича, (бу гапларнинг кўп қисми манбаларда бор) Бобурий подшоларнинг сўнггиси Баҳодиршоҳ II—Зафар халқни инглизларга қарши курашга даъват этади, лекин кўпчилик бу ҳаракатларга қўшилмайди ва шунинг учун ҳам инглизлар қолиб келиб, Деҳлини эгаллашгач, 1857 йили 20 сентябр куни Баҳодир шоҳни қамоққа олишади. Тергов Калькуттада олиб борилади ва у Рангунга (Бирма) умрбод сургун қилиб юборилади. Исёнчи-курашчилар раҳнамози

бўлган шоҳнинг сарой аҳлию авлод-аждодларини (яъни бобурийларни) батамом қириб ташлашга киришадилар. Баҳодиршоҳнинг тириклигидан ваҳимага тушиб, бобурийларнинг сўнгги ҳукмдорини Рангунда 1862 йили 7 ноябр, жума куни номози аср пайтида, 72 ёшида қатл этишади. Баҳодиршоҳ билан унинг Зийнат Маҳал исми хотини ва ундан туғилган Жавон Бахт деган ўғли ҳам Бирмага бирга кетишган, бироқ, уларнинг тақдири номаълум. Роҳат Маҳал деган хотини ва ундан туғилган Мирзо Абдулло, Мирзо Абу-бакр исми ўғиллари Деҳлида қолишган ва инглизлар томонидан қатл этилган. Шоҳнинг тўнғич хотини Ишрат Маҳалдан туғилган катта ўғли Мирзо Қуёшни (у кейинчалик Қурейш бўлиб ўзгариб кетган) қариндошлари яшириб қолишган. Тусийлар ана шу Мирзо Қуёшга бориб тақалишар экан. Яъни, Мирзо Қуёшдан Мирзо Абдулло, ундан Мирзо Фафур, Мирзо Фафурдан эса Мирзо Юсуф деган ўғил, Хусни Жаҳонро бегим ва Лайло Уммахони исми қизлар дунёга келишган. Мирзо Юсуф 18 ёшида вафот этиб кетган, Зиёвуддин Тусий Лайло Уммахонининг тўнғич фарзанди экан. Оилада булардан ташқари яна иккита ўғил бўлиб, Орифуддин 1986 йили Машҳадда автомобил ҳалокатига учраб вафот этган, Шажауддин эса савдо-тижорат ишлари билан Арабистонда экан.

— Инглизлар ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ (1857—58 йиллар) ҳинд халқи уларга қарши кураш бошлаган, лекин орадан қарийб 90 йил ўтгач қарамликдан чиқилиб, озодликка эришилди, — дея ҳикоясини давом эттирди Зиёвуддин Тусий. — Бу ғалабада бизнинг ҳам ҳиссамиз бор деб биламиз ва бу билан фахрланамиз. Инглизлар Баҳодиршоҳга жуда катта лавозим ва маош ваъда қилишган, лекин у халқнинг инон-ихтиёрини, эркини мустамлакачилар қўлига, ихтиёрига топширишдан қатъиян бош тортган. Шундан кейин инглизлар мўғулларни¹ қатл қилиш ҳақида буйруқ беришган. Ҳатто Херсон деган генералнинг бир мўғул қонини ичганлиги ҳақида маълумотлар бор. Баҳодиршоҳнинг саройию ҳамма бойликлари таланган...!

Биз ана шу Озодлик кунлари, яъни 1947 йилгача Бобурий — Баҳодиршоҳ авлодидан эканлигимизни

¹ Тусийлар ҳам бобурийларни «мўғуллар» деб аташдек хато фикр искан-жасидан қутилишолмаган экан (муаллиф изоҳи).

яшириб келдик, акс ҳолда бизни ҳам омон қўйишмасди. 1962 йили Баҳодиршоҳ II вафотининг 100 йиллигига бағишланган маросимлардагина мен ҳам ўзимиздан хабар бердим. Шундан кейин, Усманийлар университетида ўқиб юрганимда (1962—64 йиллар) ҳукумат менга молиявий ёрдам кўрсатиб турди. Биз ҳаммасидан ҳам Бобур бобомизнинг Ҳиндистонда обрў-этиборга, маҳаллий халқларнинг меҳру-муҳаббатига сазовор улуғ инсон, адолатли ҳукмдор бўлганлигидан суюнамиз, гурурланамиз. Бобур бундай юксак эҳтиромга ўзининг ажойиб фазилатлари билан эришган. У ҳинд халқининг урф-одатларини ҳурмат қилган, уларга риоя этган. Масалан, бу юртда сигирнинг муқаддас саналишини ҳисобга олиб, ўз одамларига мол сўйиш, гўшти-ни ейишни таъқиқлаган. Афғонистондан хотини Моҳим бегим келаётганида тўрт чақирим ерга мулозимлари билан пиёда бориб иззат-икром билан кутиб олган, шу воқеадан кейин бобомизга нисбатан маҳаллий халқнинг ҳурмати яна ҳам ошиб кетган. бобур ўғли Ҳумоюнга ҳам: агар сен бирон юртга ҳукмдор бўлман десанг, асосинг пухта бўлсин, ўша юрт халқининг урф-одатларини, анъаналарини қадрла, деб васият қилган. Биз ана шу анъаналарни давом эттириб, Бобурийлар ва ҳинд халқи ўртасидаги дўстликни сақлашга интилдик, ҳаракат қилдик. Лекин иқтисодий аҳволимиз мақтанадиган даражада, яъни шоҳлар сулоласига хос эмас. Яширишнинг ҳожати йўқ. Ҳозир ҳам ижарада турамиз, ўз уйимиз йўқ, аммо, ўз ватанимизда яшаётганимиздан, бобурийлар авлодига мансуб бўлганимиздан беҳад бахтиёрмиз.

Баҳодиршоҳ чеварасининг ўғли бобурийлар ҳақида анча кўп нарса биларди. Тарихий манбаларни санаркан, афсуски, бобурийлар ҳақида бадий асарлар кам ёзилган, деди у.

Дунё воқеаларидан анча бохабар Зиёвуддин Тусий хусусан Ўзбекистондаги янгиликлар билан астойдил қизиқиб туришини, олис бобо юртининг мустақилликка эришганидан боши осмонда бўлиб суюнганини таъкидлади. У айниқса, Бобур таваллудининг 510 йиллигига қизғин тайёргарлик кетаётганини эшитиб ниҳоятда қувонгани, ҳаяжонлангани, ана шу юбилей тантаналарида иштирок этиш истагини билдириб, республикамиз Президенти Ислоҳ Каримовга мактуб ёзганини ва уни Деҳлидаги элчихонамизга юборгани, консул Аҳмаджон Лукмонов билан теле-

фонда гаплашганини айтаётганида юз-кўзларига яна ҳаяжон мавжлари тошиб чиққанини сездик. Дарвоқе, у бугун Аҳмаджон Лукмоновга кўнғироқ қилиб, ана шу мактуби тақдири билан қизиқиши асносида бизнинг ташрифимиздан хабар топган, консулимизнинг тахминларига асосланиб, бизни Салор Жанг музейидан қидирган, манзилимизни (музейда бўлганимизда қайси меҳмонхонага тушганимизни айтган эдик) аниқлаган эди.

Мулоқот икки соатдан ортиқ давом этди. Бир-биримизга айтадиган гапларимиз ҳали кўп эди. Лекин вақт алламаҳал бўлиб қолди.

— Бобур номи билан боғлаб, қадриятлар университетини очсангизлар ажойиб иш бўлади, — деди Тусий суҳбат охирида қалбидаги энг қутлуғ истагини изҳор этиб, менимча, бу, сизларнинг ҳозирги миллий мафкура яратиш борасидаги ҳаракатларингизга жуда мос келади... Мен бугун жуда мамнунман. Бобокалонимиз юртдошлари бўлган Сиздек улуғ инсонлар билан мириқиб суҳбатлашишни қачонлардан бери орзу қилардим. Шундай кунга муяссар этгани учун Оллоҳга минг бора шукурлар айтаман. Бизга қолса, тонггача ўтиришга ҳам розимиз, лекин Сизлар чарчагансизлар. Умид қиламанки, мулоқотимиз эртага давом этади. Бизнинг кулбага ҳам бош суқиб ўтсангизлар бошимиз осмонга етади.

Бугунги кунимиздан биз ҳам фоят хурсанд ва рози бўлдик. Экспедициямиз фаолиятининг гултожи мана шу кун, бобурийлар авлоди билан учрашув бўлиб қолиши турган гап.

Албатта, қорамағиз ташқи қиёфалари ҳиндлардан фарқ қилмайдиган одамларнинг дабдурустдан «Бобурийлар авлодимиз» дейиши гумонли ва қизиқ туюлиши мумкин (шунингдек, улар эронийлар билан ҳам аралашиб кетишган экан), аммо бир асоси бўлмаса, бундоқ даъво қилиб чиқишмас ахир.

Мароқли суҳбатимиз дарҳақиқат поёнига етмади, эртага давом этириш иштиёқи ва тасаллиси билан хайрлашдик.

Менимча, шу кеча экспедициянинг ҳамма аъзолари хуш кайфият билан уйқуга кетишган бўлса керак. Шахсан менинг руҳиятим янада баланд, янада жўшқинроқ эди. Бобурийлар билан кутилмаганда лекин кутилгандан зиёда бўлган учрашув мен учун фавқулодда ҳодиса эди. Демак, Ҳиндистондай улкан, буюк мамлакатда

андижонлик бобурийлар авлоди ҳали-ҳануз яшамоқда. Буюк соҳибқирон теурийлар сулоласи давом этади...

Биз Деҳли миллий музейида учрашган профессорлардан бири Бобур авлоди қолмаган, аммо даъвогарлар бор, деганидан кейин бизнинг анча ҳафсаламиз пир бўлиб, тарвузимиз қўлтиғимиздан тушган эди. Лоҳўрлик Жалолиддин Акбар деган кимса ҳақида ҳам ўйламай қўйган эдик. Худо омадимизни бериб, бу ёқда Бобур авлодларининг нақди, улгуржаси рўпарамиздан чиқиб турибди...

МАЪШУҚА ИСМИ БИЛАН АТАЛГАН ШАҲАР

25 август, чоршанба.

Бу тунги роҳат уйқусини таърифлашга хожат йўқ.

Эрталаб ташқарига чиқсак, салқин шабада эсяпти. Худди Андижондагидай. Умуман Ҳайдаробод мамлакат жанубида бўлса ҳам иқлими Ҳиндистоннинг бошқа жойларига қараганда бир қадар майин, ҳарорати Ўзбекистонникига анча яқин экан, тўғрироғи, водий ҳавосининг нафаси келяпти. Бизга айтишларига қараганда, хусусан ҳозирги даврда бу жойлар жуда иссиқ бўлиши керак эди. Ҳозиргача кўрган-билганларимга асосланиб, Ҳиндистонда умуман шабада бўлмайдиган шекилли, деган тасаввурга келиб қолай дегандим.

Кечаги ваъдага биноан Салор Жанг музейининг директори Дипи Гехлот билан мозийгоҳ биноси олдида учрашиб, унинг ҳамроҳлигида шаҳардан ўттиз чақиримча четдаги Голконда қалъасини томоша қилгани жўнадик.

Ҳиндистоннинг жануби шарқида Муҳаммад Қулий-Қутб шоҳ асос солган феодал давлат маркази дастлаб ана шу Голконда қалъаси эди. 1589 йили Бхагнагар (ҳозирги Ҳайдаробод)га кўчирилган. 1687 йили бобурий Аврангзеб-Оламгир Голконда ерларини ўз давлати ҳудудига қўшиб олган.

Қалъа-қўрғон эндиликда тарихий, очиқ мозийгоҳга айлантирилган эди. Киравериш дарвоза пештоқига чиройли товуслар сурати ишланган, йўлакнинг икки томонида мана шу қалъага даҳлдор ва унинг ҳудудидан топилган ашёлар қўйилган хоналар бор эди. Шунингдек бу музейчада ҳиндуизм ва брахманизмга оид нарсалар, динга эътиқодни, тарихий маданиятни кўрсатувчи анжомлар сақланарди. Қалъа ҳудудига кири-

шингиз билан кўзингиз ўнг томонга кетган йўл бўйида виқор билан кўкка бўй чўзган улкан нимтри дарахтига тушади. Айтишларича 200—220 йиллардан бери яшаб келаётган бу дарахтнинг пастга осилиб тушган шохларидаги гўза шонасисимон пушти гуллари жуда чиройли бўлиб очилган эди.

Дипи Гехлотнинг айтишича, кўрғон Голконда форт деб ҳам аталган. Гол—думалоқ, форт—қалъа, демак, думалоқ қалъа дегани. Дарҳақиқат, кўрғон чегаралари доирасимон шаклдадир. Унинг банжера, маккан, фотех — номли... хуллас, саккизта дарвозаси бўлган. Аврангзеб фотех дарвозасидан кириб келган ва ўша даврда Голкондага ҳукмронлик қилган Султон Қулийни енгиб, қалъани забт этган. Қалъа қўшинининг охирги саркардаси генерал Абдураззоқ. Ларий Аврангзебга қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, шу ерда халок бўлган.

Эндиликда тарихий ёдгорликка айланган ва зиёратчилар билан гавжум бу қадимий қалъанинг айланаси етти чақирим бўлиб, тоғлиқ жойда қад кўтарган эди. Шунинг учун бинолар қурилишида қатъий тартиб ва уйғунликка асосланмагани равшан. Энг баландда девони хос, тахт, назорат жойлари (у ерларга айлана тош зиналардан чиқиб борилган) акустика ҳодисалари ва қонуниятлари асосида шу қадар усталик билан қурилганки, ана шу тепалиқда бирон ишорат маъносида қарсак урилса, пастдаги дарвозабонларга, 87 гумбаз остидаги ҳужраларга бемалол эшитилган, дарвозалар ёпилиб, жавоб қарсакларининг овози ҳам ана шу осмон ўпар тахтиравонга етиб борган.

Қалъанинг баъзи қисмлари манзарали қилиб қурилган, девор-кўрғонлари тарашлаб ғишт шаклига келтирилган тошлардан тикланган хоналар фақат шу жойдагина учрайдиган нақшлар билан безалган.

Атроф пастак тоғлар билан ўралган бўлиб, улар қалъа қолдиқларига ўхшаб кўринади.

Бизни, айниқса, хоналараро шамол уфуриб (хос хонани салқинлатиш учун) турган махсус оралиқлар хайратга солди.

Йўлбошчимиз Дипи Гехлот айлана зиналар, кенгтор йўлаклар билан чиқиладиган шоҳ қароргоҳи, девони хос ва бошқа 480 метр баландликдаги барча хоналарга ҳам сув чиқарилгани, умуман қалъанинг ниҳоятда мураккаб усулларда бунёд этилгани, ота-боболарнинг ўткир-зеҳн ва идрок эгалари бўлишганини завқ билан гапириб ўтди.

— Бу ерга ҳатто италиялик машҳур сайёҳ Марко Поло ҳам келган¹, — деди у фахрлангандай. — Энг қизиғи, ҳозиргача ер юзида энг қимматбаҳо ва нодир бойлик сифатида эътироф этиладиган Кўҳинур ҳам худди шу жойдан топилган², — деб кўшимча қилди. — Қутб шоҳдан илгари бу ер Нагина боғ деб юритилган. Қутб шоҳ Бхагмати деган аёлни яхши кўриб қолиб, уни суюклиси шанига Бхагнагар деб аташ ҳақида фармон берган. Кейинчалик «Ҳайдар маҳал»га айланган. («Маҳал» — қаср, қалъа демақдир).

Дипи Гехлотнинг бизга ярим кун вақтини ажратиб, бу тарихий қадам жойларга шахсан ўзининг бошлаб келиши, қалъа-қўрғон ҳақида мароқ ва ифтихор билан ҳикоя қилишларининг боиси — у Салор Жанг музейи директорлигига атиги бир неча ой олдин худди шу қалъа-музей мутасаддилигидан кўтарилган экан. Шунинг учун ҳам шошиб турган бўлишига қарамай, кираверишдаги ҳаммом (меҳмон ва элчилар ҳаммом қилишгандан кейин шоҳ қабулига олиб кирилган), аслаҳахона (қурол-аслаҳа сақланган), лангархона (ошхона), хилватхона (жиддий масалалар тор доирада муҳокама қилинадиган махсус хона)ни, аёллар учун мўлжалланган алоҳида сайргоҳларни, тошҳовуларни бир четдан томоша қилдириб, эринмай таърифлаб, изоҳлаб борарди...

Аёллар сайргоҳлари, тошҳовуларни, сахна ўринларини кўриб (албатта энди улар тарихий, тош ёдгорликларга айланган), ҳинд классик адаби Робиндранатх Токурнинг (биз уни Рабиндранат Тагор деб атаб келган эдик) машҳур «Ташна тошлар» ҳикоясини эслаб кетдим.

Назаримда ҳикоя айнан шу жойда, мана шу тош қасрларда кечган ҳаёт ҳақида ёзилгандай туюлди. Асар қаҳрамони ҳавоси димиққан махфий ҳужралардан, тош устунлар орасидан ўтиб, тошҳовулар бўйида хаёлан алақандай сирли товушлар: қизлар-канизақларнинг дам шўх қийқириқлари, дам оҳу нолалари, сетор садоларию зеб-зийнатлар, қимматбаҳо тақинчоқларнинг нафис жарангини эшитгандай бўлаверади. Мен ҳам ҳозир гўё ана шу ҳолатга тушиб қолгандай, кўз олдимдан бу ерларда кечирилган шоҳона ҳаёт, кайфу

¹ Тарихий манбаларда Марко Полонинг айнан Голконда қалъасида бўлганлиги ҳақидаги маълумотни учрағмадим (муаллиф изоҳи).

² Манбаларда бу фикрни исботловчи далиллар ҳам йўқ.

сафолар, раққосаларнинг минг муқом билан йўрғалашлари ўта бошлади. Чиндан ҳам агар манави муазам тош устунларга тил битганида не-не воқеа-ҳодисаларни сўзлаб, қанчадан-қанча ғаройиб сиру-асрорларни ошкор қилиб берган бўларди...

Қалъа зиёратчилари кўп ва ҳар турли миллатга, мазҳабга мансуб эдилар. Сочлари тақир қириб олинган яйдоқ бошлар ҳақида сўраганимда «уларнинг ўз худолари, эътиқодлари бўлиб, сифиниш учун бораётганларида сочларини шундай олдириб ташлайдилар», дейишди. Ҳиндистонда, ҳиндларнинг ўзида ҳам эътиқодлар турлича-ку. Ҳатто бир неча динга эътиқод қиладиганлар ёки фил, маймун, илон каби жониворларга сифинадиган тоифалар бор. (Қошлари ўртасига қизил хол қўйган эркаклар Ҳайдарободда, нисбатан кўпроқ учради.)

Қайтиб чиқётганимизда қалъа идорасида бизни Дипи Гехлот шарофати билан мўъжазгина чинни финжонларда ширчай билан меҳмон қилишди.

БОБУРИЙЛАР ХОНАДОНИДА БАЙРАМ

Кўчага чиққанимизда соат ўн икки дан ошиб қолган эди. Меҳмонхонага ошиқиб жўнадик. Масихуддин Тусий кечқурун келишган вақтимиздан анча кечроқ келди-да, бизни дўкон расталарига тўла, тор, икки ёндаги уйлар, биноларнинг деворлари, пештоқлари янги ҳинд фильмларидан лавҳалар, турли эски эълонлар, тарғибот-ташвиқот суратлари билан безаб тўлдириб ташланган кўчалардан бошлаб кетди.

Ҳиндистоннинг барча шаҳарларида бўлгани каби, Ҳайдарободда ҳам бадиий фильмларнинг девордай-девордай рангдор реклама-расмларида елкалари, беллари, киндиклари очиқ актриса ва раққосалар (ҳинд кино юлдузлари)нинг баданларини ҳарир сарийларда, тор, таранг энгил либосларда ниҳоятда бўлуғ, ўта сийнадор қилиб кўрсатиш одат экан. Аслида, киноларида ҳам шундай ифодаланнади. Ҳолбуки биз ҳаётда буни унча сезмадик. Аксарият ҳинд қизлари, жувонларининг жуссалари ихчам, нозик эди.

Биз Аҳмаджон билан Деҳлида кўрганимиз «Кхалнааяк» филмида ўйнаган соҳибжамол актриса ҳам ана шундай қоматдор бўлиб кўринади. Ваҳолонки унинг бўйи 152 сантиметр экан.

Мозийгоҳлардаги маъбудалар, оддий аёлларнинг яланғоч, шир яланғоч, сийнадор ҳайкаллари ҳам ҳаётга зид эди. Қадимда бундай тасвир менимча оналик, ризқ-рўз рамзи сифатида қабул қилинган, тушунилган. Лекин афсуски ҳозирга келиб бу ҳолат, жумладан ҳинд фильмларида ҳам, оналикдан ҳам, рамликдан ҳам бутунлай чиқиб кетди. Ҳинд аёлларининг калта нимча кийиб, белларини очиб юришидан мақсад эса, аслида қўлтиқ ва бошқа жойларини иссиқда терлаб кетишидан сақлаш бўлган...

Анча юргач, шаҳардан четлаб, Андижоннинг Боғишмолидаги янги маҳаллаларга ўхшаш тепаликка кўтарила бошладик. Бу жойни Осмонгар — баландликдаги уйлар дейишаркан. Асосан коттежсимон уйлар экан. Тусийлар хонадони тепаликнинг шундоққина қиршовида қад кўтарган, пастда — фарбу шимолда Ҳайдаробод шаҳри, ҳатто Чор минор ёдгорлиги ҳам яққол кўриниб турарди.

Эшик тепасига «Ҳиндистондаги мўғуллар хонадони» деган инглизча ёзув илинган эди. Дарвоқе, Тусийлар Ҳайдарободда «Буюк мўғуллар сулоласи» деган жамият тузишган бўлиб, Лайло Уммахони жамият раисаси, Зиёвуддин Тусий — бош котиб экан.

Зиёвуддин Тусий, унинг ўғиллари Шоҳнур, Минҳожиддин, жиянлари Муиниддин ва бошқалар бизни шоду хуррамлик билан кутиб олишиб, меҳмонхонага олиб киришди. Уйдаги жиҳозлар, тутумларга қараб, Тусийларнинг ўрта ҳол оилалар сирасидан эканлигини пайқаш мумкин эди. Бу ерда кўп ўтирмадик. Овқат совиб қолади, дейишиб, емакхонага бошлашди. Шу ерда биз Тусийларнинг муҳтарама онаси, бобурийларнинг табаррук қизи, «Буюк мўғуллар жамияти» раисаси Лайло Уммахони билан кўришдик. Она ўғилларининг акси ўлароқ оқ юзли бўлиб, истараси иссиқ, жуда нуроний, барвастагина, ёшлигида сарвқад, соҳибжамол аёл бўлганлиги сезилиб турибди. Юзларида ажин кам. Сўзлари дона-дона. Етмиш ёшда экан, лекин ҳали анча бардам. Икки қоши ўртасидаги ҳоли бўлмаса уни ўзбек оналаридан фарқлаш қийин.

— Ўзбекистонни, Андижонни бир кўришни орзу қилардим, — деди у аёлларга хос меҳр ва илинж билан. Овози сал титраб чиқди. Назаримда Она ҳам бугунгидай учрашувни узоқ йиллар кутган, умид қилган ва ҳозир ҳаяжонини кексаларга хос вазминлик билан босиб турарди.

Зиёвуддин Тусийнинг холаси Ҳусни Жаҳонаробегим оиласи Аврангобод шаҳрида туришаркан. Лайло Уммахони ушбу ажойиб кунда опаси ва ўғли Шажавуддин қатнашмаётганига кўп таассуф билдирди.

Овқатланишга даҳлизнинг ҳинд хоналарига хос сўрисимон супасига жой қилишган экан.

Супа деворларига Тусийларнинг отаси, боболари суратлари осилган экан. Улар ҳақида маълумот берар экан, Зиёвуддин Тусий, яна Баҳодиршоҳни эслади.

— У Бирмада, ўлимидан ўн кун аввал «агар мен шу ерда ҳалок бўлсам, қабримни қачон бўлса ҳам Ҳиндистонга кўчириб кетинглар», деб васият қилган. Афсуски бу васият шу вақтгача амалга ошмади. Бизнинг қўлимиз қисқалик қилиб, имконимиз бўлмаяпти, — деди у афсус билан бош чайқаб.

Ош келтиришди. Ҳиндистон таомлари рўйхатидан жой олган бу овқат — «палов» деб ҳам аталар, унинг пишириш усуллари бир хил бўлса-да, тури, мазаси ҳар хил бўларди. Лекин Тусийларнинг қизлари, келинлари пиширган ошнинг ранги-рўйи ҳам, сабзи тўғрашлари, таъми ҳам ўзимизнинг Андижонча паловга анча яқин эди.

Ҳиндистоннинг қора чойи дунёга машҳур бўлса-да, ўзлари чойни жуда кам истеъмол қилишаркан. Ошхоналарда чой десангиз финжонда сут аралаш қаҳва беришади. Тусийлар бизни ҳақиқий қора чой билан меҳмон қилишди. Уни «чойи Сулаймоний» дейишаркан.

Тамадди қилиб бўлишимизга ичкари хонадан қизлар, келинлар бирин-кетин ҳиндча салом билан таъзим айлаб чиқа бошлашди. Булар — Зиёвуддин Тусийнинг сингиллари Моҳруҳ, Гулруҳ, Лаълируҳ, қизи Малиҳа Ҳазола ва бошқалар эди. Айниқса, етти ёшлар чамасидаги Маймуна ва айниқса уч ярим яшар Афринанинг (иккиси ҳам Масихуддиннинг қизлари) жусасини хиёл оддига эгганча митти бармоқчаларини жуфтлаб, манглайига тегар-тегмас қилиб тебратиб туриши ниҳоятда ёқимли ва биз учун ғоят завқли эди. Унинг меҳмонлар келишига чиройли қилиб кийинтириб қўйилгани ва салом беришни хийла машқ қилдирилгани сезилиб турарди.

Ташқарига чиқдик. Уй ёнидаги мўъжазгина майдончада мезбонларга совға-саломларимизни топширдик. Кинотасвирчимиз Тўлқин ака билан телетасвирчимиз Фаррухнинг қўли-қўлига тегмай суратга олишар, Ўзбекистонга дадил, ёруғ юз билан олиб бориш-

га арзирли лавҳалар лентага тушаётганидан мамнун ва масрур эдилар. Эсдалик учун суратларга тушдик. Лайло Урмахонига пахта гулли чойнак-пиёла ҳада этдик. Зиёвуддин Тусийга ўзбекона қилиб тўн, аёлларга, қизларга Андижон ироқи дўпписидан кийдирдик. Мен Тусийга мустақил Ўзбекистонимиз рамзи бўлган байроқча совға қилдим. (Насибни қарангки шу шаҳарга етиб келгунча байроқни бир неча бор унга-бунга беришни мўлжаллаб, яна қайтариб, сақлаб келаётган эдим).

Хуллас, хонадонда қувончли ҳодиса юз бераётганини четдан кузатган одам аниқ сезиши мумкин эди. Бизнинг кайфиятимиз, руҳиятимиз мезбонларникидан ҳам юқори даражада эди. Бобурийлар авлодини излаш, топиш ниятимиз, умидимиз бор эди. Лекин бундай бахтли тасодифни, тарихий учрашувни, тўғриси, кутмаган эдик.

Қизлар, келинлар ва бошқа қариндошларнинг юз-кўзларида тушуниксиз ифодалар зоҳир: улар суюниш-яптими, ажабланиш-яптими — дабурустан пайқаш қийинроқ эди. Менимча бу ерда энг хурсанд бўлаётганлар Зиёвуддин Тусий ва жажжи Африна эди. Қопқора, чиройли кўзлари порпираб кулиб турган бу қизалоқ жуда ёқимтой эди. Бир зумда унга ҳаммамизнинг меҳримиз тушиб қолди. Орамиздаги қизи, набирасини соғинганлар уни қайта-қайта бағрига босиб эркалашар, Африна ҳам тортинмай, ётсирамай келаверарди.

Мен Тусийларнинг ўғиллари Шоҳнур, Минҳожиддиннинг, Муиниддин ва хусусан жажжи қизалоқлар Маймуна, Африналарнинг қуралай кўзларида Бобур ва бобурийларнинг эзгу орзулари, армонлари учқунларини кўргандай бўлдим. Имоним комилки, бу учқунлар ҳозирги ва бундан кейинги ўзбек ҳамда ҳинд авлодлари томонидан яна аланга олдирилади, икки улуғ халқ ўртасидаги дўстлик, оқибат ришталари янада мустаҳкамланади.

Хайрлашув олдидан биз «муғуллар...» деган иборанинг хатолигини аста тушунтириб, жамиятларининг номланишини ва эшик тепасидаги ёзувни ўйлаб кўришларини маслаҳат бердик.

Биз Тусийларнинг самимий муносабатларидан мамнун бўлдик. Бобур, бобурийлар тарбиясини олганлар улардан меҳр-муҳаббатни, садоқатни, ошиқликни, оқибатни, эътиқодни ҳам ўрганганлар. 1607 йили Кобулдаги Бобур мақбарасининг чевара Жаҳонгир томо-

нидан бунёд этилиши, мақбарадан қуйироқда эвара Шоҳ Жаҳон оқ мрамрдан қурдирган масжид ана шу оқибат мевалари эмасми?.. Тусийлар вужудида ҳам ҳарқалай қай бир миқдорда бобурийлар қони бор-да...

Осмонгардан қайтиб, Ҳайдарободга тушдик-да, Масихуддин Тусий етакчилигида шаҳар марказини, Чор минор атрофларини бир оз айланиб томоша қилдик. Масихуддин Ҳиндистоннинг энг зўр марваридлари шу ерда — бизда бўлади, қизларингизга, аёлларингизга олиб кетинглар, деб ташвиқот қилди. Дарҳақиқат, фақат марварид сотадиган алоҳида дўконлар растаси бор экан. Яхшиямки орамизда аёллар йўқ эди...

Шу ерда кўпчилигимиз, яширишнинг хожати йўқ, совға-салом ташвиши билан юрибмизу Зокиржон ака нуқул китоб дўконларини изларди. Унинг ана шу ҳаракатлари натижасида бир жойдан Бобур ва унинг сулоласи вакилларининг моҳир ҳинд рассомлари (машҳур «Комде ва Мудан» асари асосида Шароф Рашидов ва Виктор Витковичлар яратишган «Икки дил достони»да образи жуда яхши тасвирланган) томонидан ниҳоятда гўзал ишланган суратлари жамланган плакатни топдик. Улар орасида Мумтоз Маҳал, Нуржаҳон бегимларнинг бир-бирига ўхшаш дилбар сиймолари ҳам бор эди...

Мен Ҳиндистон заминига оёқ қўйган чоғимизданоқ ҳинд қизлари, аёллари қиёфаларидан Мумтоз Маҳал сиймосини излай бошлагандим. Амритсар шаҳрида извошда навозиш билан ўтирган оқ юзли, олифта қиз-жувонларни кўриб унча эътибор бермадим. Деҳлида, Аграда, Калькуттада улардан-да гўзалроқ, Аржуманд бонуга ўхшаган соҳибжамолларни учратаман, деб ўйлагандим. Лекин бизнинг вақтимиз зик, дастуримиз тифиз бўлганидан кўчадаги ҳар бир қиз, аёлни кузатиб юришга имкон ҳам йўқ эди. Энг гўзал қизлар қашмирда, Бомбейда, дейишди. Афсуски, биз Фурқат «қамар сиймо»га йўлиққан Кашмирга ҳам, кино юлдузларининг макони бўлмиш Бомбейга ҳам ўтмадик. Ҳатто Вайжантемалани бир кўришдек орзуим ҳам мустажоб бўлмади. Фақат, Ҳайдарободда топганимиз туркум суратлар ичидаги Нуржаҳон ва Мумтоз Маҳалларнинг моҳи чеҳраларини кўриб кўнглим анча таскин топди ва ҳинд мусаввирларининг аёл зотининг ҳусни латофати борасидаги тасаввурларига, тўғрироғи орзу ва идеалларига, дидлари, заковатларига қойил қолдим...

Дарвоқе, мен Кашмирни фақат чиройли қизларга бойлиги учунгина кўришни орзу қилмагандим. Балки,

Ҳиндистон билан Покистон ўртасида Кашмир водий-сининг шунчалар талаш бўлиш сабаблари, сирларини англамоқ, билмоқ, «Кашмирдаги муҳаббат» филмида акс эттирилган ҳайратомуз гўзал табиат манзараларини ўз кўзим билан кўрмоқ, мириқиб томоша қилмоқ, завқу шавққа чулғанмоқ умидларим бор эди. Мен бобурийлар — Акбаршоҳни, Жаҳонгир шоҳни, Шоҳ Жаҳонни, Аврангзебни ўзига мафтун этган ва улар даврида 777 та боғ барпо қилинган жозибали Кашмирни бир кўрмоқчи эдим. Агар мен Кашмирни ҳеч қачон кўролмасам, бу — ҳаётимдаги энг улкан армонларимдан бири бўлиши мумкин. Шу боисдан мен уни қачондир албатта кўришим керак. Оллоҳ насиб этса, албатта...

Шу куни оқшом Аврангбодга қараб жўнаб кетдик. 185 қақирим юргач, йўлда, одатдаги, дала шийпонларисимон «меҳмонхона»да омонат тунадик — ярмимиз ташқарида, ярмимиз машина ичида...

ИККИНЧИ ТОЖ МАҲАЛ

26 август, пайшанба.

Эрталаб беш яримда яна йўлга тушдик. Ҳўкизларининг шохини қизилга бўййдиганлар қишлоғидан, маймун, қўнғир мангуста, каклик, қарғалар уймалашиб юрган дарахтзорлардан ўтдик.

Осмонобод деган жойда нонушта қилдик. Ҳамма жойда энг сероб нарса тухум қуймоқ эди, бу ерда тухум ейишмас экан. Баъзи эркаклар ҳиндулар каби пешонасига қизил, кумушранг чизиқлар, алақандай шакллар чизиб олишибди.

Гўзал водий... Далалар бепоён: маккажўхори, кунгабоқар, қизилча, мош экилган... Шоли кўринмайди. Чунки бу томонларда сув кам экан. Баъзи экинларнинг нималигини билмадик. Ҳеч нарса экилмаган кенг далалар ҳам кўп эди — гўё ям-яшил чўл... Техниканинг тайини йўқ. Ҳар замонда битта-яримта тўрт филдиракли кичкина трактор учраб қолади. Кўп жойларда ерни омочда ҳайдаб, культивация қилишяпти. Сигирларга сифиниб, ҳўкизларини аёвсиз ишлатишаркан, деган гап ўтди кўнглимдан.

Биз бораётган навбатдаги шаҳар бобурийларнинг олтинчи ҳукмдори, Шоҳ Жаҳоннинг учинчи ўғли Аврангзеб номига қўйилган Аврангбод эди.

Аврангзеб феъл-атвори ниҳоятда турфа, зиддиятли шахс бўлган. Мен илгари ўзим билган баъзи маълумотларга асосланиб, уни ўта жоҳил ва бешафқат подшо бўлган, деган тасаввурда эдим... Акаси Доро Шукухнинг юзига қора суртиб, хароб бир филга ўтқазиб Дехли кўчаларида сазойи қилдириши, кейин уни зиндонга ташлатиб, махсус ҳакамлар уни хоинликда айбашлашгач, бошини танасидан жудо эттириб, жасадининг ҳам кўчаларда сазойи қилдириши (кейин Хумоюн мақбарасига қўйилади), қолган ака-укаларига, отасига етказган озору мусибатлари ва бошқа, одамни даҳшатга соладиган ишлари кўп бўлган. Айни вақтда, баъзи фалат тадбирлари сизни ўйлантириб, иккилантириб қўяди. Масалан, марҳум акаси Доро Шукухнинг иккинчи ўғлини тирик сақлаб, ўн йиллик ҳибсдан кейин озодликка чиқариб, ўзининг учинчи қизини унга хотинликка бериши, укаси Мурод Бахшнинг (Аврангзеб уни девонбеги Али Натсийни ўлдиришда айблаб, қатл эттирган) ўғли Иззат Бахшга ўзининг бешинчи қизини никоҳлаб берганлигини қандай изоҳлаш мумкин? Бу шунчаки одамгарчиликми ё қариндошлар ўртасидаги зиддиятларни, оғир вазиятларни юмшатиш учунми? Ё, бобурийлар сулоласининг тирқираб, йўқ бўлиб кетишидан хавотирга тушиб шу йўлни танлаганмикин?..

Бу учинчи ўғилнинг исми аслида Муҳиуддин Муҳаммад бўлган. Отаси Шоҳ Жаҳон уни келажақда салтанатим вориси, тахтимнинг беагаи бўлсин, деган маънода эркалаб Аврангзеб деб атаган. Кейинчалик бу исм ёнига яна «Оламгир» (Оламни забт этувчи) деган сўз-исм ҳам қўшилган.

Аврангзеб 1618 йили 3 ноябр куни (баъзи маълумотларда 23 октябр) Ужжайн яқинидаги Дўҳад деган жойда туғилган. Отаси унинг тарбиясига алоҳида эътибор берган. Аврангзеб ёшлигиданоқ ҳарбий ишларга қизиққанидан жанг қилиш, қурол ишлатиш маҳоратини эгаллаб олган. Араб, форс ва ҳинд тилларини пухта ўрганган. Аврангзеб 1658 йили ака-укаларини мағлуб ва форат қилиб, отаси Шоҳ Жаҳонни Аградаги Қизил қалъага қамаб, ўзини шоҳ деб, номини эса «Абдул Музаффар Муҳиуддин Муҳаммад Аврангзеб Баҳодир Оламгир подшоҳи ғозий» деб эълон қилади.

Аврангзеб ниҳоятда тиришқоқ, серғайрат, шу билан бирга ўта қайсар, жангари одам бўлган. Шоҳ шахсиятидаги мураккабликлар унинг бутун ҳаёти, фаолиятида акс этиб турган. Айтишларича Шоҳ Жаҳон ҳибс-

далигида ота-бола (Аврангзеб) бир-бирига хат орқали мурожаат қилиб туришган, бироқ юз кўришмаган. Ана шундай алоқа номаларида ва бошқа ёзишма, маъруза, ўғитларида Аврангзебнинг дунёқараши, фалсафаси, эътиқоди, умуман бутун номаи аъмоли ўз ифодасини топган. Жумладан, «Мен парвардигор томонидан яшаш ва меҳнат қилиш учун яратилганман, фақат ўзимнигина эмас, балки энг аввало бошқаларнинг ҳузурини ўйлаш менинг шоҳлик бурчимдир. Халқимнинг бахти—менинг бахтим», — дейди бир жойда.

Дарҳақиқат, Аврангзеб эрта тонгда уйқудан уйғониб ярим кечагача давлат ишлари билан шуғулланган.

Мен учун қизиги яна шуки, Аврангзебни адолатли шоҳ сифатида таърифлайдилар. Масалан инглиз тарихчиси Овингтон: «Бу улуғ мўғул адолатнинг асосий манбаи экан», деб ёзади. Ашаддий тахт ишқибози, шоҳ бўлиш, салтанатни талашдек худбин мақсади кўзини кўр, ақлини паришон қилган кимса, ниятини амалга ошириш йўлида падари бузрукворини саккиз йил ҳибсда сақлаган, ака-укаларию ўз ўғлига ўлимни раво кўрган, раво кўргангина эмас, ўзи қатл эттирган инсон қандай қилиб, адолат манбаи бўлиши мумкин?

Аврангзеб сиёсати катта бобоси Акбаршоҳ сиёсатига мутлақо қарши ўлароқ, ўз назариясига кўра, «Дорул ҳарб» («Кофирлар мамлакати») бўлмиш Ҳиндистонни «Дорул ислом» («Мусулмонлар мамлакати»)га айлантиришни асосий шиор қилиб олган эди. Мажбурий исломлаштириш ҳаракати халқда қаттиқ нориликлар туғилишига, исёнлар юз беришига сабаб бўлди. Бобурийлар давлатининг мустаҳкам қалъаси дарз кетиб, чок-чокидан сўкила бошлади.

Аврангзеб зарб қилинган танга пулларга Оллоҳнинг каломи — «Қуръони карим»дан оятлар битишни, Наврўз байрамини нишонлашни ман қилди. Саройда хонандалар, созандалар сақлаб, ўйин-кулги қилишларга чек қўйди, наша чекиш, қимор ўйнаш каби қабих одатларни таъқиқлади, бузуқ аёлларга эрга тегиш ё мамлакат ҳудудидан чиқиб кетишни қатъий шарт қилиб қўйди.

Аврангзеб нисбатан кўп яшади (88 йил) ва узоқ — эллик йил ҳукмдорлик қилди. Ҳаёти жангу жадаллар, исёнларни бостириш ва бошқа ташвишлар билан, нотинч, бесарамжон кечди. Айниқса, умри охирларида унга қарши бош кўтаришлар (жумладан ҳиндларнинг «маратха» деб аталган мазҳабидагилар) кўп бўлди. Шоҳнинг тахти ҳам, умри ҳам, хонадони ҳам таназул-

га қараб кетди. 1702 йили тўнғич қизи, ажойиб шоира Зебунисо вафот этди. Шундан кейин Аврангзеб бошига мусибатлар қаторлашиб келаверди. Икки-уч йил ичида у бир қанча жигаргўшаларидан — исёнкор ўғли (ахир нима бўлса ҳам фарзанд-ку) Акбардан, суюкли келини Жаҳонзебдан, синглиси Гавҳар Ородан, қизи Меҳринисо ва унинг эри Иззат Бахш (Мурод Бахшнинг ўғли)дан, набираси Буланд Акбардан, кейинроқ яна икки набирасидан жудо бўлди.

Руҳан заифлашиб, курашлардан толиққан Аврангзеб, иқтисодий жиҳатдан емирила бошлаган, галаёнлар авж олган мамлакатни бошқаролмай қолади ва 1707 йили март ойида дорулбақога рихлат қилиб, бу ёруғ дунё ташвишларидан озод бўлади.

« Аврангзеб солиҳ инсон бўлишига қарамай, унга болаларидан буюрмади», деб ёзади бир олим. Афсуски, қисматнинг бундай бешафқат панжаси аксарият шоҳларни четлаб ўтмаган. Чунки уларнинг ўзлари ҳам оталарига вафо, садоқат кўрсатиш, ёрдам бериш ўрнига, тахт ишқида хиёнат қилганлар. Аврангзебнинг ўзи ҳам бундан мустасно эмас-ку. Лекин унинг ўғли Аъзам шоҳнинг онасига кўрсатган муруввати ибратлидир. Аврангбодда Аъзам шоҳ томонидан онаси Робия Дурроний бегим хотирасига бунёд этилган мақбарани Ҳиндистонда «Иккинчи Тож Маҳал» дейишаркан. Дарҳақиқат, бу муаззам ва муҳташам обиданинг хусусан ташқи шакли-шамойили, ҳатто кираверишдаги ҳовузларгача гўё Тож Маҳалдан кўчирилган нусха эди. Биз бу иншоотни ўғилнинг онага бўлган садоқати, меҳримуҳаббати, фарзандлик бурчининг мукамал ижроси сифатида баҳоладик. Аврангбодликларнинг бобурийлар руҳи-покига ҳурмати, қимматли бойлик ҳисобланмиш пурвиқор мақбара ва умуман тарихий ёдгорликка бўлган сидқидил муносабатларига, уни асраб-эъзозлашларига таҳсин айтиш жоиз. Аврангзебнинг суюкли хотини Дурроний бегим, яъни Она қабри устига ёпилган яшил рангли мато-мовут янгидай, зарҳал жилолари товланиб турибди. Қабрданми, дахмаданми, атрофга қандайдир ҳушбўй ҳид таралади.

Айтишларича Аврангзебни Фотехгарга (Аврангбоднинг аввалги номи) икки муҳим нарса умр бўйи боғлаб турган: биринчидан у умуман бу жойни хуш кўрган, иккинчидан шу жойга яқин Култободда унинг пири бўлган ва шу икки сабаб бирлан Аврангзеб Фотехгарга тез-тез ташриф буюриб турган. Балки шу-

нинг учун ҳам бу шаҳар кейинчалик Аврангобод деб атала бошланган. Аврангзеб асли Аҳмад Нагар деган жойда вафот этган, лекин ўзининг васиятига биноан унинг жасади Сатвари тепалигидаги Хўжа Зайниддин Чештий (Салим Чештийлар авлодидан), яъни пири қабри ёнига дафн қилинган.

Дурроний бегим мақбарасидан чиққанимизда кеч кириб қолган эди, шунга қарамай, шаҳар фарби-шимолидаги Сатвари тепаликларига қараб жўнадик. Тўлқин ака билан Фаррух етиб боргунимизча қоронғи тушиб қолади, тасвирга ололмаймиз, эртага эрталаб борсак яхши бўларди, дейишган эди, Зокиржон ака унамади. У раҳбар сифатида ҳам, шахс сифатида ҳам тутганини қўймас, гапидан, йўлидан қайтмас эди.

— Йўқ, — деди у қатъий, — ҳозир борамиз.

Дарвоқе, боя доктор излаб юрганимизда, иттифоқо, худо ишимизни ўнглаб, бизга Шекхар исми ҳинд йигитини дучор қилган эди. У туризм коллежи талабаси бўлиб, Ўзбекистон ҳақида анча маълумотга эга, бобурийларга ихлоси билад экан. Шекхарнинг қалбида олижаноб орзулари ҳам бор эди. У Ўзбекистон билан Аврангобод ўртасида ўзаро саёҳатни йўлга қўйиш истагида ёниб юрганини айтади. Ўзбекистонга меҳр-муҳаббати сезилиб турарди. Сизларни менга худо етказди, «Сизлар билан учрашганимдан жудаям хурсандман, қўлимдан келган хизматимни аямайман» деб, бизга иккинчи Тоғ Маҳал ва бошқа обидаларни кўрсатган, ҳозир ҳам биз билан эди. У Аврангобод тарихи, Аврангзебнинг бу жойларни қандай забт этгани, чештийлар сулоласи ва бошқа тарихий воқеалар ҳақида завқ-шавқ билан гапириб борарди.

Шекхар Ўзбекистоннинг Ҳиндистондаги консулхонаси (Аҳмаджон Луқмонов) томонидан тарқатилган сўровнома (Ўзбекистон ҳақида)га қониқарли жавоб бериб, тегишли мукофотга сазовор бўлган эди. У гапни айлантириб яна саёҳатни ривожлантириш борасидаги ниятлари билан боғлар ва «Туризм-халқларни яқинлаштиради», дерди донолардек.

У Аврангобод иқлимининг Ҳиндистоннинг бошқа минтақаларига нисбатан юмшоқроқлигини айтиб, Сатвари тепаликларини таърифлай кетди.

Ботиб бораётган қуёшнинг алвон нурлари гўё бутун Аврангободга парча-парча бўлиб сочилиб кетгандай, қайси томонга қарасак, кўзларимизга шуълалар уриларди. Айниқса биз бораётган йўлнинг икки томо-

ни ям-яшил дала, дара, адирликлар бўлиб, атрофи унча баланд бўлмаган тоғлар билан ўралган, қуёш нурлари ана шу тоғлар кўксига урилиб чил-чил сингарди-да, орқага қайтиб, майдаланган шиша синиқларидай майсалар қатида живирлаб кўринарди.

Майда кўз гуллари тўқ қизил, паст бўйли, бутасимон ўсимлик-дарахт сийрак дарага ўзгача файз бағишлаганди. Гулмухор — «ўрмон олови» дейишаркан. Чиндан ҳам у тундаги чўғдай милт-милт қилиб, товланиб турарди.

Ўнгдаги тепаликлар устида бир кўхна қалъа кўринди. Давлатобод деган у жой бир вақтлар пойтахт бўлган экан.

Ёнбағирлари ғоят баҳаво, сўлим адирлар аро ўтган айлана йўллардан баландга ўрлаб, кўзланган манзилга етканимизда, дарҳақиқат қоронғи тушиб бўлган эди. Бу ер тепалиқда жойлашгани ва сайёҳлар билан гавжумлиги жиҳатидан менга Арслонбобни эслатиб юборди. Сайлчиларнинг кўплигига сабаб бугун Зайниддин Чештий туғилган куни муносабати билан анъанавий хотира байрами бўлаётган экан. Ҳаммаёқ одам, машина, чироқлар, шиорлар, безаклар... Ҳар ер-ҳар ерда айиқ ўйнатувчилар, кўзбойлағичлар атрофига тумонат одамни йиғиб олиб, ҳар хил томошалар кўрсатишарди. Бир жойда дўмбирачи ноғорасини зарб билан уриб, ўртага-ерга ташланган пул атрофида айланиб-айланиб, сўнг ноғорага қорни билан ётган ҳолда, оёқларини осмонга кўтарганча бошини ерга эгиб, пулларни қўл ишлатмасдан у чаккасига, бу чаккасига ёпиштириб олиб ўрнидан туриб кетяпти. «Ҳа, пул-а, пул...» дегинг келади беихтиёр.

Зайниддин Чештий қабрини, сўнг Аврангзеб мақбарасини зиёрат қилмоққа кирдик. Аврангзеб ғоят қаттиқ қўл шоҳ бўлган эса-да, қабр мақбарасининг соддалиги бизни таажжубга солди. Кичкинагина, усти очик... Мақбарага «Мўғул империясининг шаҳаншоҳи Аврангзеб қабри» деб ёзилган эди. Дарвоқе, ҳинд тарихчиси Жоду Нат Саркор ҳам Аврангзебни «Буюк мўғулларнинг энг буюги» деб таърифлаган...

Зиёратдан қайтиб, шаҳар марказидаги тўрт қаватли, энг катта ва шинам «Рабираж» меҳмонхонасига жойлашдик. Ички жиҳозларига ҳам гап йўқ, зўр. Умуман, Ҳиндистонда халқ ва сайёҳлар кўп бўлишига қарамай, меҳмонхона масаласи бутунлай ҳал бўлган экан. Биронта меҳмонхонада чакка томирингизга гу-

пилаб уриладиган «жой йўқ» деган калимани эшит-майсиз. (Дехлида биз арзонроғини излаб анча юрган-миз холос). Ўртачаларида ҳам сув, душ ва бошқа шарт-шароитлар жойида эди. Ресторанга кирдик. Тўла бир пиёла чой ҳажмида суюқ овқат-«чекан суп», қўғирма лағмонсимон қуюқ овқат (саккиз кишилик), тўртта пиво (0,7), олтита музқаймоқ ва чойи сулаймоний — 1463 рупий бўлди. Калькуттада 1300 рупийга чарм қуртка сотиб олганимни ёзган эдим, овқат нарх-навосини шундан чиқариб олаверинг... Лекин бу кун энг мазмунли кун, файзли, гўзал оқшомлардан бири бўлди... Аслида Аврангбодда тунамай жўнамоқчи эдик. Тас-вирчиларимизнинг Аврангзеб мақбарасини суратга олишолмагани боис, Зокиржон ака: «бўлди, бу кеча қоламиз, деди шартта ва чин юракдан. — Бобурий-ларга алоқаси бор қандай иш бўлса, қиламиз, кўра-миз. Керак бўлса, бир ҳафта ётамиз...»

ИЛҲОМ ПАРИСИ

27 август, жума.

Нонуштага биринчи қаватдаги қаҳвахонага туш-дик. Деразадан меҳмонхонанинг ғарб томон ёнбоши-даги мўъжазгина ҳовли-хиёбонча кўзга ташланиб ту-рарди. Унинг ҳусни-жамолини бир ҳайкал жуда очиб юборган эди. Мен нонуштадан кейинроқ ўша ёққа ошиқдим ва эртаксимон ажойиб бир манзара-лавҳа қошида лол бўлиб қолдим. Тошлардан ясалган, тоғлар қуршови билан туташ соҳил манзараси шу қадар жон-лики, гўё дарё бўйининг бир қисми шартта кўчириб олиб келиб қўйилгандай... Тошлар қуршовидаги кат-тароқ тошда қадди-қомати келишган соҳибжамол қиз ўтирибди, бир қўлида кўза, бежирим оёқлари панжа-ларини дарё тўлқинларининг шўртанг чанқоқ лаблари ялаб ўтмоқда. Яланг оёқчалар шунчалар оппоқ, беғу-борки, гўё, шоир таъбири билан айтганда, сув ана шу жонон оёқчаларга суркалиб, ўзини тозалаб, покизала-ниб олмоқда.

Шу ўринда, яна Отоийнинг қуйидаги машҳур бай-ти ёдимга тушди.

*Ул санамки, сув яқосинда паридек ўлтурур,
Фояти нозиклигини сув била ютса бўлур...*

Ҳайкал шу қадар нафис ва жозибалики, нигоҳин-гизни узгингиз келмайди — чинакам санъат асари

дейсиз. Қиз сиймоси ва умумий ҳолати ҳам, менинг наздимда, ниҳоятдан ҳаётини эди: ним яланғоч... Бармоқларида қўша-қўша узук, билагида, тирсагидан тепада — елка пастида ҳам қатор-қатор билак узук, бўйнида шода-шода тақинчоқлар.. Бу жиҳатдан бойвучча хоним, асилзода бегойимларга ўхшайди. Қалин сочларининг бир қисми орқасига чигилинг қилиб турмакланган, қолгани елкаларида тўлқин уриб турибди. Белидан пастига ўралган гулдор сарийсининг этакларини гўё дарёдан эсаётган шабада оҳиста тортқилаб—ўйнамоқда. Қош-кўзлари, лаблари ҳам жуда латиф. Гўзал ҳинд раққосаларининг умумлашган тимсолимикин, деб ўйлайсиз, лекин кўзлари зангоридай туюлади ва ғарбда гўзал аёл, она рамзи сифатида талқин этиладиган «Мадонна»ни ҳам эслатиб юборади. Хуллас, оқ ганчдан ишланган бу ҳайкал ҳатто қоғозга мойли бўёқ билан чизилган расмдан ҳам силлиқроқ, майинроқ, жонлироқ эди. Йўқ, у раққоса ҳам, «Мадонна» ҳам эмас, бойвучча хоним ҳам эмас, у — илҳом париси, дейди ички бир нидо... Қизнинг ўнг қўлига тўти кўниб турибди. Соҳибжамол гўё ана шу дилкаш жонивор — ҳамдам, ҳамдард дугонаси билан тиллашмоқда, сирлашмоқда эди. Балки қиз сув баҳона, дийдор фанимат деб, висол учун келгандир соҳилга — ошиқ-маъшуқ паккасига. Балки хушторининг кечикаётганидан хавотирланиб, тўтини хабар олишга юбормоқчи бўлиб унга гап тайинлаётгандир. Ёки, аразлашиб қолишган бўлса, тушларини сувга, дардларини қушга тўкиб солаётгандир...

Афсуски Илҳом париси билан хайрлашишга тўғри келди. Шериклар мени кутишмоқда эди. Мен ҳали бу ерга яна қайтиб келамиз-ку, деган юпанч билан машинага чиқдим. Яна кечаги жойга — Сатвари тепаликларига жўнадик. Шаҳардан чиққандан кейин йўл анчагача икки томондаги улкан, кекса баниян дарахтлари орасидан ўтиб борарди. Бу менимча Ҳиндистон табиатидаги энг ўзига хос мўъжиза ўсимликлардан бири, бўлса керак. Унинг бесаноқ шохлари чачалачачала, шокила-шокила бўлиб ергача осилиб тушаркан-да, яна илдиз отиб кетаркан Табиатшунос бўлмасам-да, менинг ҳинд табиатига чандон қизиқишим, гул-дарахтларнинг номларини сўрайверишим, таржимонимизга эришроқ туюларди чамаси, баъзан эринмай изоҳлаб тушунтирса, гоҳо саволимга қисқагина жавоб қайтарар, айрим вақтларда ўзини эшитмаганга

солиб, индамай қўя қоларди. Зеро, Ҳиндистонда бир неча йил яшаб, ишлагани боис, унинг бунақа майдачуйда масалаларга рабати қолмаган бўлса керак. Гарчи, юракда табиатга қизиқиш кучли бўлсада, ботаника фанидан йироқдигим гўзал ҳинд заминининг гўзал манзараларини кўнглимдагидай тасвирлашга панд бераётганидан ўкинардим.

Шохи бир қулочли сигирларга дуч келдик. Бу ерда мол шохини ҳаворангга бўйаш расм экан.

Сатвари тепаликларида яна одам кўп—кечаги сайл давом этаётган эди. Мақбаралар олдидаги кенг майдонда, баланд бўйли, шохлари тарвақайлаган дарахтлар остида созандалар ҳинд классик куйини чалишиб, ўйин қилишмоқда эди. Бизнинг «Чўли ироқ» «Чоргоҳ»симон маҳзун оҳангли бу куйнинг номи «Бейн бажа» экан. Сайлчилар орасида ҳинду ҳам, мусулмон ҳам, бошқа дин ва мазҳабдагилар ҳам бор эди.

Бугун ёруғда Зайниддин Чештийнинг пири Бурхониддин Чештий қабри, шунингдек, ёнма-ён қўйилган Аврангзебнинг ўғли Аъзам шоҳ, унинг хотини, пирининг қизи қабрларини зиёрат қилдик. Яна Аврангзеб мақбарасига кирдик. Қабр тепасидаги бир туп сершоҳ садарайҳон қариб, барглари тўкила бошлаган эди. Райҳоннинг нега фақат бир туплигини сўраганимизда, бу ҳам Оламгир шоҳ истаги эканлигини айтишди. Аврангзеб «мақбарам содда, усти очиқ бўлсин, осмонни кўриб ётай (дунёга тўймаган бўлса керак-да); қабрим тепасида бир туп райҳон ўсиб турса бас», деб васият қилган экан.

Мақбара аввал бундан ҳам содда бўлган, яъни ёғочдан қилинган, 1921 йили маҳаллий ҳукумат қарори билан пол ва деворлари мрамрдан қайта тикланган экан.

Зиёратдан қайтгач, Шекхар бизни яна шаҳар бўйлаб олиб юрди. Биз ҳар қадамда, кўча бўйлари, йўлакларда сим панжара билан ихота қилиб қўйилган кўчатларга дуч келарканмиз, Ҳиндистонда дов-дарахт нима учун кўплиги сирини англаб борардик.

Идоралар ва бошқа бинолар киравериши, йўлакларига зеб бериб турган бир дарахт бор эди, уни ашока дейишаркан. У жуда ажойиб эди: узун-узун, ялтироқ барглardan гулчамбар ясаб, ўраб қўйилган баланд ва йўғон устунга ўхшарди.

— Бу дарахт фақат бизда бўлади, Америкадаям, Сизлардаям ўсмайди, — дея изоҳ берди Шекхар билангонлик ва ўзича ишонч билан (у ботаник ҳам экан).

Аврангобод унча катта шаҳарга ўхшаб кўринмасадан, салкам бир миллион аҳолига эга эди.

Шекхар Жайсавалнинг кеча берган ваъдасига биноан (у анча ташкилотчи ҳам чиқиб қолди), тушга яқин журналистлар, маҳаллий газеталарнинг вакиллари биз билан мулоқотга келишди. Улар орасида ҳиндий, урду, маратха тилларида бир юз йигирма минг нусхада чиқадиган «Локмат» газетасидан Саттиш Судами, йигирма тўрт минг газетхонга эга «Аврангобод-таймс» рўзномаси мухбири Аҳмадхон (унга «тақсир» деб мурожаат қилишарди ҳамкасблари), «Локмат-таймс» газетидан Имтиёз Жалил ва бошқалар бор эди.

Одатдагидай аввал мезбонлар бизга саволлар беришди. Зокиржон ака Ўзбекистон ва экспедиция ҳақида гапирди. Савол бериш навбати бизга етганда мен уларга шундай деб мурожаат қилдим:

— Биз ўнлаб, йигирмалаб ҳинд шоир-ёзувчиларини ўқиймиз. Токурнинг ўнлаб катта-катта китоблари ўзбек тилида қайта-қайта нашр этилган. Сизлар ўзбек адибларидан кимларни биласизлар? Масалан, Навоий, Бобур асарларини ўқийсизларми?

Журналистлар елка қисишиб, бир-бирларига қарашди, ва... ўзбек адабиётини, Навоий, Бобурларни яхши билмасликларини эътироф этишди. Улар Баҳодир шоҳ II нинг яхшигина шоир бўлгани, «Зафар» таҳаллуси билан шеърлар ёзганини билишаркану, лекин Зафарнинг бобокалони бўлган Бобурнинг «Бобурнома»сидан ҳам, бошқа асарларидан ҳам, ғазалиётдан ҳам деярли беҳабар эдилар. Бобурни фақат шоҳ сифатида эшитишган экан.

Шекхар Жайсавал ҳамкасбларининг биз учун ноҳуш жавобларидан хижолат чекиб, Навоий асарлари бизга энди етиб кела бошлади, ўқияпмиз, деб қўйди.

Биз Бобурнинг ўзбеклиги, Андижон шаҳрида туғилганини айтганимизда аврангободлик журналистлар ҳатто ҳайратга тушишди. Бу ҳол менга уларнинг Бобур ва бобурийлар ҳаёти, демакки ўз тарихларига ҳам жиддий қизиқмаганликлари оқибатидай туюлди.

— Бу гап биз учун янгилик бўлди,— деди Имтиёз Жалил. — Газетага ёзажак мақоламга «Бобур мўғул эмас, ўзбек», деб сарлавҳа қўяман.

Мен Пушкиннинг бир шеърини эсладим:

*Ватаним одатин бегона элга
Мен муқаддас билиб бажармоқдаман:*

*Баҳор байрамида — гўзал сайшда
Қушчага эрк бериб учирмоқдаман.*

*Кўнглим шундан топар тасалли — ором;
Худодан нолишим ўринли эмас,
Ахир, мен озодлик этолдим инъом
Ақалли биргина жонга бу нафас!..*

Биз ҳам ҳозир тарихий аҳамияти буюк бир ҳақиқатни бир неча журналист онгига етказолганимиздан мамнун эдик...

Шу ерда мен яна Ўзбекистонга, Бобурга меҳри баланд ва уларни ниҳоятда яхши биладиган бошқа ҳиндистонлик ижодкорларни эсладим. Ўзбек халқини, унинг тарихи, адабиётини, маданиятини ўзининг ҳинд халқига таништириш мақсадида ўзбек диёрида бир неча йиллаб яшаган ажойиб фидойи ҳиндларни биз ҳам яхши биламиз ва юксак қадрлаймиз. Бу борада сўз кетганда лакновлик Манзар Салим албатта ҳаёлимдан ўтади. Фидойи инсоннинг жасоратига, матонатига, тантилигига, ҳалоллигига қойил қолмасликнинг сира иложи йўқ. Тошкентда бир ўғил уч қиз билан (рафиқаси Муштар Жаҳон ўрганилмаган иқлимга мослашолмай, Ҳиндистонга қайтиб кетади) қарийб ўн беш йил яшаган ва ўзбек адабиётидаги жуда кўп нодир асарларни меҳр-муҳаббат билан, катта ихлос билан урду тилига ўгирган. Манзар Салим таржимасида чоп этилган китобларимиз ўттиздан ортиқ. Булар орасида Ҳамза, Зулфия шеърлари, Фафур Фуломнинг «Шум бола»си, Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Асқад Мухторнинг «Опа-сингилар», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Пиримқул Қодировнинг «Бобур» романлари, ўзбек ёзувчиларининг «Ҳикоялар»и ва бошқа йирик ҳажмдаги асарлар бор.

Манзар Салимнинг «Алпомиш» достонимиз ҳақида айтган фикрлари, ўзбек маданий меросига берган баҳосини бир ўқинг-а («Алпомиш»ни таржима қилиш тавсия этилганда таржимон шундай андиша билан қайтарган): «Ўқувчиларни ҳам, ўзбек халқини ҳам алдаш ниятим йўқ. Бундай қийин жанрга умримда дуч келмаганман. «Алпомиш» билан жиддий танишиб, ўзбек халқининг ижодий мероси бу қадар бойлигидан яна бир карра ҳайратга тушдим. Хусусан бу меросингизни пул ёки бойлик эвазига таржима қилдираман, деб уринмангиз (муҳарририят томонидан «Алпомиш» таржимаси учун ортиқроқ қалам ҳақи ваъда қилинганига

ишора — Қ. К.). Бунинг учун мутаржим онадан ўзбек бўлиб туғилмоғи лозим...»¹

Ўзбек маданиятини шу қадар чуқур ҳис этадиган ҳинд дўстларимиз ҳаққи-ҳурмати, аврангободлик айрим журналистларнинг Бобур ижодини яхши билмаганидан ортиқча ўкинмасак ҳам бўлади.

Дарҳақиқат, шу куннинг эртасигаёқ (1993 йил, 28 август) «Аврангобод таймс» кундалик газетида «Шаҳаншоҳ Бобур Ўзбекистоннинг Андижон шаҳридан экан. Тарихий кашфиёт» сарлавҳали мақола босилиб чиққан бўлиб, унда ватандошимиз Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг кимлиги, Ҳиндистондаги бобурийлар салтанатига қандай асос солингани, «мўғулар» атамасининг католиги, Ўзбекистон, Бобур номли халқаро илмий экспедиция фаолияти ва бошқа масалалар шарҳига анча кенг ўрин берилган эди.

Давра суҳбатидан кейин Шекхар бизни Жайпур йўлигача кузатиб қўйди. Шаҳардан чиқишимиз билан ҳайвонлар галасига дуч кела бошладик. Сигирлар, ҳўкизлар, бузоқлар йўлнинг қоқ ўртасида бемалол юришар ё хотиржам кавш қайтариб ётишар, умуман ҳаракатга, транспорт қатновига жуда ҳалал беришарди. Гўё жониворларни безовта қилишга ҳеч кимса ботинмасди (балки бу ҳақда умуман ўйлашмас). Назаримда ҳиндларининг истеъмол сўзлари луғатида «хўш!» кет!» «кишт» деган калималар йўқ эди... Ҳатто кўчанинг ўртасида машина уриб, ўлиб ётган ит, мушукни ҳам четроққа олиб қўйишмас экан.

Шимолга қараб боряпмиз. Қўёш орқамизда, чап-роғимизда (Ўзбекистон ҳам ана шу тарафда) қолмоқда. Бу ёқларда палма кам, шоли ҳам кўринмайди, пахтазор кўп, лекин эндигина шоналаган ғўзалар ола, сийрак, баланд-паст эди.

Кечки томоқдан кейин, соат тунги ўн бирларда машина рулига Зокиржон ака ўтириб, Обиджон акага дам берди. Мен «штурман» — бу сўзнинг асли луғавий маъноси бошқача бўлса ҳам, биз ҳайдовчини зериктирмай, уйқудан чалғитиб борувчи шерик деган мазмунда ишлатардик. Анча юрганимиздан кейин тасир-тусир бўлиб қолди. Тушиб қарасак, орқадаги баллонлардан бири йиртилиб кетибди. Секинроқ юравердик. Кеч бўлгани учун қатнов сийрак эди. Баъзан анчагача ҳам йилт этган чироқ кўринмасди — на йўл

¹ «Халқ сўзи» рўзномаси, 1991 йил, 30 июл.

ва на атрофда. Икки ён қуюқ дарахтзор. Ваҳимали туюлади. Балон «тарс», «тарс» қилиб келяпти. Кичикроқ бир довондан ўтяпмиз. Ойнани қия очсак, чийиллаб шамол киради. Энг баландда тўхтадик. Ҳавоси бирам тоза. Осмон яқин. Норасида ой кучсизгина нур сепмоқда. Лекин анча-мунча булут ҳам бор. Мен анчадан бери йўқотиб юрган қадрдон «Етти оғайним»ни бу жойларда ҳам тополмадим. Умуман Ҳиндистон осмонида юлдуз камроқдай туюларди менга. (Чанг, губорнинг кўплигидан бўлса керак).

Тез юриб бўлмайди. Яхшигина йўл тезда-тезда «айниб» туради. Баллон тарсиллаши охир асабларни ҳоритди. Тунги соат иккиларда тўхтадик. Улкан баниан остидаги чойхонанинг йўловчилар учун мўлжалланган тўқима каравотларида Зокиржон ака, Тўлқин ака — учаламиз ётдик. Бошқалар машинада, ўтирган жойларида ухлаб қолишганди.

Баниanning арқонсимон новдалари учи ерда судралиб ётар, улар тун қоронғисида илонга ўхшаб ваҳимали кўринарди. (Қаердадир бу «илдиз» — халинчакларга маймунар осилиб ўйнаётганини кўриб эдик).

Оромбахш шабада фир-фир эсиб турибди. Фақат, дарахт шохларига макон қуриб олган шанғи қарғалар қағиллашиб безор қиларди. Чарчоқ, уйқу истаги барибир устун келди. Аммо, барибир мутгаҳам қарғалар шанғиллашидан уйғониб кетдим. Бунинг устига, таажжубки, совқотиб қолибман (устимга юпқа чойшаб ёпинган эдим).

Соат беш ярим бўлган экан. Бошқалар ҳам уйғонишди. Жўнадик.

ҚУРОЛИМИЗ ПИЧОҚ ЭДИ...

28 август, шанба.

Тонг росмана отганда баллон алмаштирдик. Икки соатлардан кейин яна довон бошланди. Қуюқ дарахтзорли довон патирдай-патирдай япроқли, ёнғоқсимон дарахтлар... бироқ, меваси кўринмайди. Умуман, Ҳиндистон ҳудудида дарахт турлари тез-тез ўзгариб тураркан (бизда, Фарғона водийсида юрсангиз ҳам, Сурхондарёга борсангиз ҳам йўлнинг икки томонида асосан тутқатор, қора толу мирза теракни кўрасиз)...

Бобур авлодлари билан бўлган учрашувимиз, хусусан, жажжи, ёқимтой қизалоқ Африна хаёлимдан кетмаяпти. Айниқса, унинг жилмайиб, салгина уялиб туриши, жажжи кафтчаларини ияги остига олиб бориб, миттигина жуссасини хиёл олдинга эгиб, таъзим билан ҳиндча салом бериши нигоҳимга мухрланиб қолган эди...

Сигир соғаётган ўспирин болалар, катта ёшдаги эркаклар хаёлимни чалғитиб (аёл кишининг сигир соғаётганини кўрмадим), велосипид минган қизлар, мотоциклни шиддат билан ҳайдаб бораётган аёллар ҳайратимни оширарди. Қизлар, жувонлар эркакларга нисбатан шўхроқ, шаддотроққа ўхшайдилар. Ҳиндларнинг гапириш, муомала усуллари ҳам бошқачароқ эди, яъни улар сўзлаётганда хатти-ҳаракатлар билан ҳам тингловчига мақсадини яхшироқ англатиш пайдан бўлишарди. Баъзан фақат имо-ишоралар билан ҳам чекланиб қўя қолишаркан. Эркагу аёл, каттаю кичик ўртасида энг кўп урф бўлган имо-ишора оҳиста бош чайқаш, тўғрироғи, ияк чайқаш бўлиб, бу «хўп бўлади», «маъқул», «яхши», деган маъноларни англатарди. Бундай имога дастлаб дуч келган одам «йўқ, бўлмайди», деяпти деб ўйлаши турган гап.

Йўл-йўлакай кўнгил тортадиган озодароқ ошхона истаб, соат ўн бирларда нонушта қилдик. Озгина юриб, Индөр деган шаҳарчада баллон камирларини яматдик. Сал хотиржам бўлиб, соат бир яримларда яна йўлга тушдик. Шу ердан шу вақтдан яна ҳарорат кўтарилиб, бетоқатлана бошладик. «Тойота»миз кондиционерни ҳам ташқаридаги иссиқ ҳавони «таржима» қилиб беришга улгурмаяпти...

Икки соатлардан кейин ёмғир шундай қуйдики, машинанинг ичи ҳам ваҳима бўлиб кетди. Нима ҳам дердик—ҳинд табиати, иқлимнинг шундоқ нағмалари, ўйинлари бор экан...

Биора шаҳри остонасида йўл иккига айрилди: ўнгга Аграга, чапга — Жайпурга кетиларди. Биз яна 480 чақирим юришимиз лозим эди. Яшил чўл (яъни дарахтсиз ерлар)дан ўта бошладик. Йўл гоҳ яхши, гоҳ-ёмон...

Қоронғи тушди. Ўн беш чақирим юрилгач, чорраҳа ва автомобил назорати пости келди: «Йўл хатарли, қароқчилар бўлиши мумкин, уч-тўртта машина йиғилса, қўшилиб кетасизлар», деб тўхтатиб қўйишди. Биздан ташқари битта юк машинаси ҳам бор эди. Қаҳва ичиб, кута бошладик. Машина кам бўлсаям, одам кўп: у ер-бу ерда тўп-тўп бўлиб туришарди. Ваҳимали миш-

мишлар.... Аҳмад Сингх дегани бормиш... Жуда ашад-дий эмиш... Кеча кечаси тўртта машинани тунашибди...

Ростдан ҳам йўл хавфли шекили, биздан кейин анчагача ҳам биронта машина ўрмалаб келавермади. Бир вақт юк машинасининг ҳайдовчиси ёнимизга келди. Унинг соч-соқоллари ўсган, ўнг чаккаси ва кўзининг ёнидан яраланганми, қўшув қилиб лейкопластир ёпиштириб олган, қисқаси шубҳали фикр уйғотарди. «Важоҳати қароқчиникидан ҳам баттар-кў, Аҳмад Сингх дегани шу эмасмикин иш қилиб...» деган ўй келади хаёлингизга.

— Йўлда бир кўприк келади — паст, машиналарнинг ости тегиб қолиши мумкин, бир оз айланиб ўтадиган бошқа йўл бор, ўша томонга юриш керак, деб тушунтира бошлади бизга. Унинг ўзига ўхшаган шериги сал нарида айланиб юрибди. Кўзлари, қарашлари бежога ўхшайди.

Юк машина ҳайдовчиси олдимиздан кетди. Биз ўзимизча муҳокама қилиб, ҳар хил тахминлар айтдик. Бир оздан сўнг у шериги билан келди.

— Кеч қолиб кетяпмиз, бир-биримизга ҳамроҳ бўлиб жўнаверайлик. Қароқчилар кеча тунашган бўлса, бугун йўлга чиқишга қўрқишади, — деб бизни ташвиқ қила бошлади. Кейин у: постдагилар атай ваҳима қилиб туришади, уларниям нафси бор, озгина «йўлини» қилсак, ўтказиб юбришади, — деди аста шивирлаб.

Лекин бизнинг иккиланганимизни кўриб, булардан шерик чиқадиганга ўхшамайди, деб ўйлашди шекилли, шартта орқасига бурилишиб, постга кириб кетишди ва у ердан тезгина қайтиб чиқишдида, машинани юргизиб, шиддат билан жўнаб юборишди. Биз ҳам таваккал қилиб юк машина орқасидан йўлга тушдик. Қароқчилар Бобурни тушунмасаям, мусофир-меҳмонни тушунар, аяшар...

Одатдагидай, икки ён дарахтзор, чироқ кам, кўп жойлар умуман қоп-қоронғу. Ҳадемай, юк машинасига етиб олдик. У боягидек шиддат билан эмас, оҳиста борарди. Йўлга бир машина сиғади холос. Бизда шубҳа ва ҳадик уйғонди. (Киноларда бундай маҳалларда сирли, ваҳимали мусиқа бошланади). Олти чақиримча юрганимизда йўлда тўхтаб турган бир юк машинасига рўпара келдик. Олдимизда кетаётган машина ҳам тўхтади. Ҳайрон бўлдик: ахир биздан аввал постдан бошқа машина ўтмаганди-ку... Ҳар кимнинг кўнглига не хаёллар келди-ўзларига маълум. Ҳарқалай, ҳамманинг юра-

гига ваҳима ўрмалагани аниқ эди. Бу ҳолатни ошкора муҳокама қилишга тушдик. Иккала юк машинасининг ҳайдовчилари олдиндан маслаҳатлашиб олишган бўлсачи?.. Ҳаммамиз беихтиёр ҳушёр тортидик ва «мудофаа» ҳақида бош қотира бошладик. Албатта бу гаплар ҳозир менинг ўзимга ҳам кулгили туюляпти, лекин ўша пайтдаги аҳволимиз сираям кулгили эмас эди. Нотаниш жой, атроф жангал-ўрмон. Бунинг устига постдаги огоҳ-лантириш ва «миш-миш» лар...

Бизда ҳатто белкурак ҳам йўқ, фақат совға учун олган Қорасув ва Шаҳрихон пичоқларидан бор эди холос, бунинг ҳам биттасини Калькуттада «урдириб» юборганмиз... Анча-мунча пулларимизни ўриндиқ филофлари орасига ва бошқа жойларга беркитдик, ойна пардаларини жипс тортиб пичоқларни яланғочлаб ушлаб олдик.

— Сигнални босинг! — деб буюрди Зокиржон ака ҳайдовчимизга. — Босинг! Қаттиқроқ!.. Босинг яна!..

Обиджон ака машина сигналини жон-жаҳди билан кетма-кет босиб берган эди, юк машиналари бирдан силжиб юборди. Машина рулига Зокиржон ака ўтирди-да, шиддат билан газни босди. У бирдан юк машиналарини қувиб ўтишни мўлжаллаб қолди. Ўнг томондан-ку ўтишнинг иложи йўқ, чап тараф ҳам ўтўлаш билан қопланиб ётгани учун кўкатлар тагида нима борлигини (қаттиқ ерми, ариқчами?) билиб бўлмасди. Зокиржон ака нима бўлса, бўлди, деб чап ёнга (аслида чап томондан қувиб ўтиш мумкин эмас) солдириб юборди. «Тойота»миз тарақа-туруқ қилиб, чанг-тўзонни осмони фалакка кўтариб юк машиналари бортига теккудай бўлиб, ёнбағирликка ағанай-ағанай деб олдинга ўтиб олди. Менимча иккала ҳайдовчининг ҳам эҳсонаси чиқиб кетди-ёв...

Орқамизга қарай-қарай кетяпмиз. Зокиржон ака тезликни пасайтиришни ҳам ўйламасди. «Штурман» Аҳмаджон бурилишларни олдиндан огоҳлантириб—чап, ўнг, босдик!.. деб борарди. Зокиржон ака йўлга қараб эмас, гўё «штурман»нинг даъватига қараб тезликни ё оширар ё пасайтирарди. Юк машиналари анча ортда қолиб кетган бўлса-да, ҳамон кўнгиллар батамом тинчигани йўқ эди. Йўл ҳам яхши эмас, назаримизда йўлимиз ҳеч унмаётганга ўхшарди. Кўпригини сув босиб ётган дарёга етибгина тўхтадик ва бу ердан ўтиб бўлиш-бўлмаслигини аниқлаш учун ерга тушдик. Сувни кечиб кўрдик: ости, яъни кўприк бетондан, мус-

таҳкам эди. «Отатой»ни, яъни «Тойотани «чу» деб олға босдик. Кўприк тор лекин анча узун эди. Сувни «торпедо»каби икки томонга ёриб бораётган машинамиз бирдан юмшоқ жойга санчилиб, тўхтаб қолди. Обиджон ака бир-икки орқа-олдига юргизиб кўрган эди, баттар ботиб кетди. Кейин ҳаммамиз ечиндик-да машинадан тушдик. Сув илиқ ва қуюқ, ёпишқоқ эди. Болдиримиздан келадиган сувнинг ости кўприк эмас, шағалли қирғоқ эди. Экспедицияга тайёргарлик кўриш жараёнида белкурак ҳақида кўп гапирувдигу лекин олиш эсдан чиққан эди. Шунақа қадри ўтдики, асти кўйинг. Филдираклар остидаги шағални тирноқларимиз билан ковлаб, ҳовучларимизда ола бошладик. Собиржон ака «Ҳа, азаматлар...» деб турибди, Фаррух бўлса ушбу ҳолатни телетасвирга олиш билан овора. Уям ўз ишини битирипти-да. «Эчкига жон қайғу, қас-собга ёғ, дегани шу-да», дея ҳазиллашдик...

Биз олиб ташлаган шағал ўрнини шитоб оқин яна бир зумда тўлдириб қўяр ё машина озгина олдинга жилиб, яна тиқиларди. Тошда юришга ўрганмаган оёқларимиз безиллаб, тирноқларимиз остига қум кириб, ачиша бошлади. Фақат олди томонимизда, анча узоқда биргина чироқ милтилаб кўринади. У жойнинг нима-лигини тахмин ҳам қилолмадик. Чунки теварақда йилт этган бошқа нур кўзга чалинмасди. Вақт эса тобора тун қаърига кириб борарди. Ҳар замонда боягилар келиш-маяптими, деб орқага ҳам қараб-қараб, қароқчи сифат ҳайдовчининг йўл ҳақидаги огоҳлантиришларини эсладик. Демак, у мана шу жойни назарда тутган экан. Демак, улар ўзлари айтган иккинчи йўлдан кетишган...

Хуллас, узоқ, тахминан икки соатча (соатга қараб кўйиш бировнинг хаёлига ҳам келмаган экан) асов сув ва қайсар тош-шағаллар билан олишдик ва ниҳоят соат тунги ўн бирларда худо омад бериб, қуруқликка чиқиб олдик.

Жуда толиққан бўлишимизга қарамай, йўлга тушдик. Бу ердан тезроқ узоқлашиб кетишимиз керак эди. Йўлда тунайдиган жой-дала меҳмонхоналари ҳам учрамади. Мен кучли уйқу элтаётганини сезиб борардим. Бир вақт кўзимни очсам, машина йўл четида тўхтаб турибди. Ҳамма ўтирганча ё ёнбошлаб уйқуга кетган эди. Соат тунги уч эди. Рулга Зокиржон ака ўтирди. Лекин у ҳам чарчаган эди, кўп юрмай, машинани четга олиб, тўхтатди ва рул чамбарагига бошини қўйганча мизғий бошлади.

Соат олтиларда яна йўлга тушдик. Бахаш (Bahas) дарёсидан ўтаётганимизда Жайпурга 80 км қолган эди. Кўприк узун ва маҳобатли эди, бироқ ўзанда сув оз — Қорадарёга ўхшаб ёйилиб, шилдираб оқарди. Кўприк тепасидан тортилган электр симларида бир жуфт эркин, озод зангори тўти ўтирарди. (Мен авваллари тўтилар фақат қафасда боқилади, деб ўйлардим).

Кўприқдан ўтиб бир қишлоққа кирдик ва нонушта қилдик. Бу ерда асосий улов воситаларидан бири — туя экан. Катта-кичик чўчқалар одамларга аралашиб, кўчанинг у бетидан бу бетига ўтиб, тимириланиб, ахлат титиб юришибди. Таажжубки одатда семиз куртдай думаланиб юрадиган бу жониворлар жуда ориқ эди.

Ҳиндистон қишлоқларининг бирида каптар, иккинчисида эшак, яна бошқасида ит ё бошқа ҳайвон кўп, аммо сигир, эчки ҳамма жойда сероб эди.

Дарвоқе, бу кеча яна қишлоғимиз тушимга кирибди. Сафардан қайтиб борган эмишман. Турсуной (оилам), акам, келин-ойимлар юришибди. Отам янги сабзи тўн кийиб, белини боғлаб олибди. Мендан сал узоқроқда экан, нимагадир у билан ҳаммадан кейин кўришибман ва бундан ўзим хижолат бўляпман. Кечаги ваҳималаримизда руҳи безовта бўлди чоғи...

Жайпурга элик чақирим қолганда қақсов, шўрхок ерлар бошланди: денгиздан анча баянда, ер ости сувлари чуқурроқда шекилли...

Иккинчи-учинчи қаватлари ҳам кўркам, чиройли, фақат пойдевори паст ва кўримсиз бинолар шаҳарга яқинлашиб қолганимиздан далолат берарди. Соат ўн яримларда Жайпурга худди Андижондан Наманганга киргандай кириб бордик. Айни вақтда бу кўча ўртадаги бетон тўсиқ, ундаги устунлар ва рекламалари билан Дехлидаги биз турган кўчани ҳам эслатиб юборарди.

«Абифуа» (Aditya) деган меҳмонхонага жойлашгач, тушлик қилдик. Ресторанда. Дастурхон бой ва нознеъматлар ранг-баранг бўлди. Тайинлаганимиз учунми, овқатлар унча аччиқ эмас эди. Қатик, ҳар турли салатлар... Хуллас, кўнгилдагидай. 850 рупий бўлди. Икки-уч кундан буён ётиш-туриш, емоқ-ичмоқнинг тайини бўлмаётган эди, душ, яхши тушлиқдан кейин анча ўзимизга келдик. Раҳбаримиз бугун хуррият эълон қилди. Бир оз дам олгач, Тўлқин ака иккимиз кўчага чиқдик. Такси (скутор) ёллаб, шаҳар марказига бор-

дик. Дўконлар, бошқа савдо расталари ҳам якшанба кунини ишламас экан. Одам кам, томоша қиладиган жойларни тополмай, қайтдик. Тил билмагандан кейин қийин-да.

Меҳмонхонада майда-чуйда хўжалик ишлари билан шуғулландик. Телевизор кўрдик. Беш-олтита канал ишлайди, биридан иккинчисига олгинг келаверади...

Кечки овқатни хоналарга олиб келиб беришди. Бир шишадан пиво билан. Шундан кейин биз ҳаммамиз Зокиржон ака хонасига йиғилиб, соат тўққизини сабр-сизлик билан кута бошладик. Бундан бир неча кун аввал ҳинд телевидениеси орқали Ҳиндистон тарихи ҳақида кўп қисмли видео фильм берилаётгани, бутун эса ана шу фильмнинг Акбаршоҳга бағишланган қисми кўрсатилаётгани эшитган эдик. Ниҳоят, шу фильмни кўришга муяссар бўлдик. Гарчи яхши тушунмаган бўлсак-да (Аҳмаджон ҳам ҳаммасини таржима қилиб, изоҳлаб беришга улгурмасди), бу кўп қисмли фильмда бобурийлар ҳаёти ва фаолиятига алоҳида қисмлар бағишлангани, уларга, жумладан бутунги қисмининг бош қаҳрамони бўлмиш Акбаршоҳга меҳр-муҳаббатнинг юксаклигидан ниҳоятда мамнун бўлдик. Тасодифми, омадми — Покистонда ҳам, Ҳиндистонда ҳам бобурийлар тўғрисидаги видеофильмларга тўғри келдик ва кўриб олам-олам завқ олдик, қалбларимиз ғурур, ифтихор туйғуларига тўлди.

АКБАРШОҲНИНГ ҲАЙРАТОМУЗ ҚАЛЪАЛАРИ

30 август, душанба.

Мириқиб дам олиб одатдагидай соат олтиларда турдик. Собиржон ака, Тўлқин ака учаламиз иккинчи қаватдаги 106-хонада эдик. Қават балкони каттагина бўлиб, майсазор қилинган, таянма курсилар қўйилган эди. Тонгги суҳбатни шу ерда ўтириб бошладик. Ёқимли шабада эсиб турибди. Ажриқ калта қилиб ўрилган, худди гулсиз яшил гиламга ўхшайди. Умуман, ажриқ ўстириш, унга шакл бериш, яшил майдон-хиёбон бунёд қилишни Ҳиндистондан ўрганса арзир экан.

Рўпарада пастак томлар... Тунука, шиферлари устидан тош фишт ва бошқа нарсалар бостириб қўйилган. Уйлардан нарида, дарахтлар орасидан баланд қаватли замонавий бинолар кўриниб турибди.

Шаҳар айлангани чиқдик. Жайпур одамлари бошқа шаҳарларга қараганда анча буғдой ранг эди. Туя қўшилган арава тез-тез учрайди. Мевалардан банан кўп экан. Папайя — қовун дарахти ҳам нисбатан сероб эди. Хуллас, Жайпур анча қурғоқ шаҳар бўлиб, намлик у қадар юқори эмас экан.

Дўконларда Кашмир гиламдўзлиги маҳсулотлари кўп эди.

— Аслида Кашмир, — дея изоҳ берди Аҳмаджон, — шол билан машҳур, Ҳайдаробод — марвариди билан. Панжоб — ҳунармандчилиги билан, Калькутта — чарм курткази билан, Калхакари — шиппаги билан, Бомбей — қимматчилиги билан, Жайпур эса, гиламчилиги, каштачилиги билан донг чиқарган...

Жайпурнинг биз учун аҳамиятли яна бир жиҳати бор. Бу — менинг ҳинд ҳамкасб-ҳамқаламларимнинг ўзбекларга бўлган муносабати... Ёдингизда бўлса, юқорида ўзбек-ҳинд адабий алоқалари, ўзаро дўстлигининг қадимийлиги борасида сўз кетганда, ҳар икки халқ оғзаки ижодида мавжуд ва машҳур бир ривоят — бухоролик Иззатбек ва панжоблик соҳибжамол қиз Сўхниларнинг соф муҳаббати тўғрисидаги афсонани эслаган эдик. Жайпурлик таниқли шоира Лакшми Кумари Чундават хоним (у 1960 йили Ўзбекистонда бўлган) бизни ана шу машҳур ривоятнинг бошқа бир вариантыдан хабардор этади ва у ривоят мазмуни, моҳиятини, аҳамиятини илҳом ва ҳаяжон билан ҳикоя қилиб беради. Заҳириддин Муҳаммад Бобурга бағишланган рисоалардан бирида келтирилган бу қимматли ҳикояни биз ҳам ўз ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола қилишни маъқул кўрдик.

«ЎЗБЕК ЙИГИТИ ЖАЛОЛ ВА ҲИНД ҚИЗИ БУБНАНИНГ МУҲАББАТ ДОСТОНИ

Бизнинг Рожастон қишлоқларида яшовчи кишилар ўзбек халқининг аксар сўзларини билишлари сизларни ажаблантирса керак. Бирор хушқад ва бақувват кишини кўрганларида, албатта: — «Бу ўзбек-ку», — дейишади, чунки Бобур аскарлари ичида баланд бўйли бақувват кишилар кўп бўлган.

Ўзбек тилидаги кўп сўзлар Рожастон тилига ҳам сингиб кетган. Жалолхон исмли ўзбек йигити — халқ қўшиқлари ва дostonларимизнинг қаҳрамонидир. Асли

бухоролик бўлган Жалолхон болалигидаёқ Ҳиндистонга боради ва у ерда ҳиндистонлик Бубна исми қизни кўриб қолади. Уларнинг муҳаббат қиссалари «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари билан бир қаторда ўрин олиб шуҳрат қозонган. Бу дoston ҳар бир уйда ҳикоя қилинади, қўшиқ қилиб куйланади. Жалол Рожастон халқи қалбидан ўчмас ўрин олган, шунинг учун уни кишилар ҳиндистонлик деб билишади. Тўй-ҳашамларда аёллар қизни узатиб келишганда Жалолхон дostonи қўшиқ қилиб куйлан-маса, уни тўй демайдилар.

Баҳор ва ёмғирлар мавсумида эрини бирон ёққа кузатган аёллар ҳижрон азобини Жалолхон дostonини ўқиб изҳор қиладилар.

Жалолхон Рожастон халқ қўшиқларининг бош қаҳрамони бўлибгина қолмай, балки у ошиқ ёр, эр маъноларида ҳам ишлатилади. Жалол қўшиқлари Рожастоннинг юзлаб қишлоқлари осмонини ларзага келтириб, булутларни латиф рақс этишга чорлайди. Жалолхон қўшиқлари юз йиллар ўтишига қарамай, ҳозирги кунда ҳам минглаб кишиларни ўзига жалб этиб, гуё янгидек яшнаб туради, чунки унинг муҳаббати самимий, теран ва пок муҳаббат. Мен ўзбек қаҳрамони Жалолхон ва ҳиндистонлик Бубналарнинг муҳаббат дostonи ўзбек шарқшунослари томонидан ўрганилишини истардим.

Лакшми Кумари Чундават, ҳинд шоираси».

Афсуски, «Ўзбек қаҳрамони Жалолхон ва ҳиндистонлик Бубналарнинг муҳаббат дostonи» тарихи ўзбек шарқшунослари томонидан нечоғлик ўрганилгани мен учун қоронғи... Шу ўринда академик олимимиз Эркин Юсуповнинг куюниб, ачиниб ёзган сўзлари ёдимга тушди. У бир мақоласида Ўзбекистон Фанлар академиясидаги ўзбек халқи тарихи, маданиятига оид ноёб қўлёзмаларимизни ҳозирги суръат билан тўрт минг йилда ҳам ўқиб-ўрганиб бўлмайди, деган маънода гап қилган эди... Шундоқ ёнгинасидаги токчаларда, жовонларда тахланиб ётган тайёр қўлёзмаларни ўрганишга жон куйдирмаган одамлар олис Ҳиндистонга бориб бир афсона тарихини суриштириш учун бош қотиришармиди...

Марказда катта бир иншоотни кўрдик. Уни «Ҳаво маҳал» («Шамоллар саройи») дейишаркан. Сабаби—

кондиционерсиз салқинлатиб туриладиган қилиб қурилган экан. Бизда уйларни иситиш қанчалик муҳим масала бўлса, Ҳиндистонда совутиш шунчалик ҳаётий муаммодир.

Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги шаҳар, Рожастон штатининг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази бўлган Жайпур, гарчи аҳолиси жиҳатидан бизнинг Андижондан салкам уч баробар катта бўлсада, Ҳиндистоннинг энг йирик шаҳарлари рўйхатига кирмайди. Қомусий манбаларда негадир шаҳарнинг сайёҳлар диққат-эътиборини жалб этувчи тарихий ёдгорликларидан бобурийларга дахлдор ашёлар сақланадиган мозийгоҳ тўғрисида, маъморчилик нуқтаи назаридан ниҳоятда ўзига хос, бетакрор иншоот бўлган Амир қалъа ҳақида кам сўз юритилади. Агар мен шаҳарнинг жануби-шимолидаги паст тоғлар орасида салобат тўкиб турган ана шу кўҳна обидалар комплексини кўрмаганимда Ҳиндистон ҳақида, бобурийлар қурдирган ёдгорликлар ҳақида кемтик тасаввур билан қайтишим аниқ экан.

Амир қалъага олиб борувчи кун ботишга қараб кетган йўлнинг ўн томонида зангор суви оҳишта мавжланиб, қуёш нурида ялт-юлт қилиб турган каттакон кўл бўлиб, унинг ўртасида бир иморат кўзга ташланиб турарди. У узоқдан гўё денгизнинг саёзроқ жойида ярмигача фарқ бўлиб, қумга ботиб қолган кемага ўхшаб кўринарди. Акбаршоҳ давридан қолган бу «Жаъл маҳал» («Кўлдаги сарой») менга унутилган лекин сирларга тўла ғаройиб бир обида бўлиб туюлди.

«Сарой»га борадиган йўл йўқ эди. Демак, у ростдан ҳам унутилган бир ёдгорликдир.

Йўл чети бетон панжарада тўсилган бўлиб, панжара билан кўл ўртасидаги ўн беш-йигирма қадамли қирғоқда жангал, буталар тартибсиз ўсиб ётарди. «Беларус»симон бир трактор жангал, буталарни кўчирар, аёллар, қизлар уларни йиғиштиришарди — ўтин учун бўлса керак.

Бетон панжарага бир неча қорамтир жигарранг забардаст фил боғлоқлик эди. Улардан ёнма-ён боғланган иккитаси ўйнашгиси келгандай хартумларини чўзишиб, бир-бирининг остларини ялар ва ғалат ҳаракатлар қилишарди. Баҳайбат жониворларнинг ҳазили менга бачканалиқдай эришроқ туюлди.

«Кўлдаги сарой»ни яқиндан кўриш имкони йўқлигига ачиниб, йўлимизда давом этар эканмиз, Акбар-

шоҳнинг Жайпурдан уйлангани, хотини ва қайнотасининг таклифи, истакларига биноан кўлдаги ва тоғдаги саройларни қурдирганини эслашиб, муҳокама қилиб кетдик. Зокиржон ака шоҳ хотинларининг макеи жуда баланд бўлгани, умуман хотинлар истаса ҳар қандай эрни ўз йўлига сола олиши ҳақида гапириб, «бекорга «хотин» дейилмаган, бу сўз «хон тун»дан олинган бўлиб, «тун хони», «тунги хон» маъноларини англатади-да», деди.

Амир қалъа шаҳарнинг четида, Дехлига кетаверишдаги атрофи унча баланд бўлмаган тоғлар тепасига ва орасига қурилган экан. Ҳиндистонда кўрган ёдгорликлардан энг ўзига хоси менимча мана шу бўлди. Сал қолувди-я баъзи шерикларимиз гапи билан бу ерга чиқмай кетиб қолишимизга. Ҳа, энди, буям шу пайтгача кўрганларимизга ўхшаган бир қалъадир-да, дейишувди... Тепага машинада ёки махсус киракаш филларда чиқилар экан. Машинада чиқиш нархи қиммат, филда жуда узоқ вақт кетарди. Дехлига кеч қоламиз, деб анча оёқ тираб туришди. Лекин Зокиржон ака: йўқ, чиқамиз, кўрамиз — қанча пул кетсаям, қанча вақт кетсаям, деди охир қатъий қилиб. Зокиржон ака бирон масала юзасидан аввал ўзи аниқ бир фикрга келгандан кейин маслаҳат тариқасида кўпчилик ўртасига ташлар, бир зум фикрлар оқимининг ҳар томонга оқишини кузатиб турарди-да, охирида бошқа гап сизмайдиган қилиб, раҳбарона оҳангда қатъий хулосани айтарди... Шунда ҳам уч киши қолди, бештамиз виллиссимон машинада тепага чиқиб кетдик. Айлана, тор, тош терилган йўллардан чиқиб бордик. Фақат олди ҳам, орқаси ҳам тортадиган мишинагина чиқа олар экан.

Атрофи кўрғон, чорси булвар ўртасида бир нечта безативлиқ фил турибди. Улардан бири устига чиқиб, телетасвирга, суратга тушдик. Кейин тоғ тепаси текисланиб қурилган бу ажойиб қалъани (булвардан яна кенг зиналар орқали юқорига чиқиларди) томоша қила бошладик. Агар шу қалъа-қасрни бир четдан таърифлаб-тасвирлаб чиқилса катта бир китоб бўлиши шубҳасиз!..

Мен бир нарсага — бир шахс умри ичида шунча катта, сертармоқди иншоотнинг қуриб битказилганига ҳайрон бўлдим. Ва яна бу иншоот архитектурасига қойил қолдим. Бизда менимча бундай кўламдаги қурилиш лойиҳасининг ўзини бутун бир бошли институт бир неча

ўн йиллаб ишлаган ва мамлакат газнасини ўпириб ташлаган бўларди. Хусусан нақшлар, безаклар шунчалар майда, мураккаб, жозибали, бетакрор... Айниқса ичкаридаги деҳлизсимон хоналар: ойнаванд, шишали, беҳисоб ранг ва турдаги, беҳисоб ва бетимсол шакллардаги нақшлар... Хусусан мўъжазгина, тепаси — шифти гумбазсимон хона мени батамом ром ва лол этди.

Экскурсовод хонанинг эшигини ёпиб, иккита шам ёққан эди, гумбаз осмонга айланди ва беҳисоб юдузлар живир-живир қила бошлади. Шамлар жилса, юдузлар ҳам ҳаракатга келар, гўё осмон айланаётгандек бўларди. Шифт бурчакларининг жилоланиши, товранишлари ниҳоятда гўзал, асабларга ором берарди. Менимча бу хона шоҳ ва маликанинг хобхонаси бўлган. Шундай пайтда шоҳ бўлгиси келиб кетади одамнинг...

Деворлари ойнали бу катта, узун бинонинг олди кенг майдон эди. Қават-бақават тепа айвонлар, хоналарга кўтариладиган зиналар бири иккинчисига ўхшамас эди. Дам олиш жойларига, ҳовуз бўйларига олиб чиқадиган айланма йўлаклар, шамол пурковчи оралиқлар, айвонлар пештоқи ва остидаги, устунлардаги фил ва бошқа ҳайвонлар шакли оралатиб ишланган безак-нақшлар — ҳаммаси бир сўз билан айтганда ҳайратангиз эди.

Менинг хаёлимдан: бу пурвиқор ва гўзал обида неча юз йиллардан бери бобурийларнинг ҳаваси, эътиқоди, виждони, санъатини ҳали-ҳануз намойиш этиб турибди, бизнинг замонда қайси темир-бетон бино неча йилга бардош бераркин ва неча йилга бардош берган тақдирда ҳам келажак авлод нимасидан завқ олиб, нима деб баҳоларкин, деган ўйлар кечди... (У пайтларда юртимизда ҳали нақшинкор, гулдор, фиштин бинолар қуриш бошланмаган эди).

Мириқиб, қониқиб, аммо барибир томошага тўймай, пастга тушсак, машинамиз томида иккита маймун қувалашиб ўйнапти...

Соат бирларда Деҳлига қараб жўнадик. Масофа манзилгача 238 километр қолибди. Эллик чақиримча юрган эдик, машинамизнинг деярли янгигина баллони йиртилиб, кўчиб кетди. Устахона олдида тўхтадик. Иккита камир ямаб, дамлаб беришга 100 рупий олишди. 5 рупийга икки литр қайноқ сув қуйиб беришди.

Шу ерда ўтирсак, трактор ўтиб қолди. Унинг кичкинагина аравасида беш-олти ҳинд ишчи аёли қўшиқ айтиб боришарди. Ҳиндистон ҳудудида кўчада қўшиқ

айтиб юрган одамларни'24 кун давомида биринчи марта учратишимиз эди. Дарҳақиқат, бу мамлакат одамларининг аҳволи киноларида кўрсатилгандай, доим ашула айтиб, рақсга тушиб юраверадиган даражада эмас экан...

Йўллар, кўприк қурилишларини кўряпмиз. Ҳамма жойда эркак каму аёл кўп (бу бечоралар асосий ишчи кучи эди). Уларнинг баъзилари ҳарир сарийси билан юзини ҳам тўсиб олишган. Лекин беллари очиқ, қопқора, тиришиб кетган, тер томчилари қуёш нурида ялтираб кўринади... Ҳақиқий «темир хотинлар» шулар экан...

Умуман, Ҳиндистонда йўл ва кўприк қурилиши кўп эди. Йўлнинг тўлдириб қўйиш мумкин бўлган ариқ ўзанисимон жойларига ҳам ҳафсала билан бетон кўприк қуришяпти...

Деҳлига қараб боряпмиз. Сув кам. Дарахт кўпу лекин далалар экинсиз...

Юк ортилган туялар, туяли аравалар... Қаранг, шундоқ юмшоқ табиатли халқ фил, туя каби баҳайбат, жангари ҳайвонларни яғир қилиб ишлатяпти-я... Эҳ, одамзот!..

Деҳлига 140 чақирим қолганда яшил далалар, экинзорлар бошланди.

Йўлда папайя сўйиб едик. Шақлан сариқ қовунга ўхшайди, ичи ҳам сариқ, данаги, яъни уруғи мошга ўхшайди сал узунчоқроқ, мазаси эса ҳандалакни эслади.

Бу иссиқ мамлакат ноз-неъматларидан менга манго ва ананас жуда ёқди, яхши пишган бўлса, мазаси ниҳоятда ширин бўларкан. Бананнинг таъми чучмалроқ туюлди...

Ҳўкизлар подасини кўрдик. Шохлари бошқа бир ҳайвонларникига ўхшамайдиган, жудаям ўзига хос, худди қўлда ясалгандай гажжақдор эди; икки томондан доирасимон айланиб келиб, учлари бир-бирига тегай-тегай деб турибди.

Кечки пайт ҳалқа йўлдан кириб, Деҳлининг тайёрагоҳига уловчи «Марварид йўл»дан узоқ юриб, ўзимизнинг қадрдон «Интернейшнл-Ин» меҳмонхонамизни топиб бордик.

Деҳлининг биз бориб келган бошқа шаҳарларга нисбатан ҳам иссиқроқлигини ҳис этдик...

31 август, сешанба.

Деҳли, хусусан меҳмонхона анча қадрдон бўлиб қолгани учунми, шу кеча жуда хотиржам, мириқиб ухладим. Эрталаб Ўзбекистонимизнинг Мустақиллик куни муносабати билан қутлаб, Президентимиз номига шошилишнома ёздик.

Кейин ўтган сафар кўролмай армон бўлиб қолган Лаъл қалъа («Қизил форт»)ни томоша қилгани бордик. Ҳали-ҳамон Деҳлининг, нафақат Деҳли, балки бутун Ҳиндистоннинг кўрки ва фахри бўлиб турган бу ажойиб иншоотлар комплекси бобурий Шоҳ Жаҳон бунёд эттирган санъат, меъморчилик обидаларидан биридир. Умуман, ҳақли равишда эътироф этишганидай, Шоҳ Жаҳон жуда омадли подшо бўлган ва Ҳиндистон давлатини мустақкамлаш, шуҳратига шуҳрат қўшишга жуда катта ҳисса қўшган. Унинг даврида мамлакатда ободончилик яхшиланган, юрт фаровон бўлган. Бу жиҳатдан ҳинд тарихчиси Саййид Ҳошимийнинг қуйидаги сўзлари фоят характерлидир: «Давлатнинг бюджети Шоҳ Жаҳон даврида шунчалик баландга кўтарилдики, ундан олдин ҳам, кейин ҳам бунчалик юксак бўлмаган. Ҳаттоки, кўп мамлакатларга ҳукмронлик қилган инглизлар замонида ҳам давлат хазинасида бунчалик бойлик тўпланмаган. Ер солиқларидан 270 миллион рупия тушарди. Қандаҳор ва Кобуддан келадиган маблағлар бу рақамга кирмаган. Бу молу дунё ҳеч қандай зулмсиз қўлга киритилар эдики, ҳатто инглизлар одамларни эзганда ҳам шунча бойлик йиға олишмаган. Халқ Шоҳ Жаҳон замонида жуда яхши ҳаёт кечирган, шоҳнинг меҳри ва адолатидан баҳраманд бўлган. Инглиз сайёҳларидан бири шундай деган: «Шоҳ қўл остидагиларга нисбатан отаси боласига бўлгандек меҳрибон эди».

«Лаъл қалъа»нинг Жамну, Салим, Лоҳўр, Деҳли деб номланган тўртта дарвозаси бўлиб, биз гид Бед Пракаш етакчилигида машҳур Лоҳўр дарвозасидан кириб бордик. Шоҳ Жаҳон шу дарвозадан чиқиб номоз ўқиш учун Жума (ҳиндлар «жама» дейишаркан) масжидига борган, 1947 йили 15 августда ҳинд халқи озодликни қўлга киритган куни мамлакат байроғи мана шу дарвоза пештоқига тикилган.

Гид Бед Пракашнинг ҳикоя қилишича, қалъа қурилиши 1639 йили бошланган, тўққиз йилда битган, шундан кейин бу жой пойтахт деб эълон қилинган.

Қалъа бош биносининг олди томонида, иккинчи қаватда «Девони ом» (халқни қабул қилиш) айвони (иккинчи қаватда) бор. Ложасимон бу жойнинг девор ва устунларига оқ мрамар ишлатилган (қалъанинг бошқа жойлари асосан қизил тош, мрамардан тикланган ва шунинг учун ҳам «Лаъл (Қизил) қалъа» деби аталган), турли қимматбаҳо тошлар билан безалган.

Қабулхонадаги шоҳ ўтирадиган курси орқасига форс тилида «Подшо Худонинг ердаги сояси» деган ҳадис битилган. Шоҳ Жаҳон қабул учун чиқиб ана шу курсига ўтирганида икки ёнида ўфиллари Доро Шукуҳ, Шуъжо, Мурод ва Аврангзеблар туришган. Булардан сал четроқда вазир Шоабдуллахон ўтирган. Халқ пастда майдонда тик турган.

Қабулхонанинг нақшинкор шифтини гуллар, қушлар тасвири безаб турибди. Мусиқа чалинганда қушлар жўр бўлиб сайрайди...

Суратларда ана шу ҳол ифода этилган.

Қалъанинг айланаси икки км, ўртадаги катта-кичик майдонлар, йўлакларга оқ мрамар тўшалган. Чиройли, кумуш панжаралар билан безалган. Афсуски Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Ҳиндистонга бостириб кирганида (1739 йил) кумуш панжараларни олиб кетган. Оқ мрамарларни эса инглизлар кўчириб олиб, Калькуттадаги Викториа музейи биносига ишлатишган.

Бед Пракашнинг айтишича отаси ва акаларига қўл азоб берган Аврангзеб умри охирларида ўзи дўппи тикиб, пулига гуноҳларини ювиш учун масжид қурдирган.

Қалъа ичида катта ҳаммом бўлиб, жуда яхши иситилган, аммо иситиш сири маълум қилинмаган. Афсуски, ҳозир Деҳлида умумий ҳаммом деган нарса йўқ, деди гид. Лекин шахсан менинг бу гапга ишонгим келмади. Наҳотки шундоқ улкан шаҳарда ҳаммом бўлмаса? Ақлга сизмайди.

Девони хос деган жойнинг устунлари, шифтлари ўзига хос нақшли гуллар билан безатилган, зар юргизилган. Бу ерда мрамар супа бўлган. Супадаги қимматбаҳо курси-тахтни ҳам Нодиршоҳ қалъадаги қимматбаҳо тошлар ва бошқа безаклар қатори ўмариб кетган экан. Девони хоснинг ички пештоқида «Агар жаннат ер устида бўлса, у шу ердадир» деган ёзув битилган. Адолат, ҳақиқат рамзи сифатида тарози тасвири туширилган.

Орқада, шундоқ қалъа девори ёнидан Жамна оққан. Инглизлар дарё ўзанини орқароққа жилдириб, орага йўл солишган экан.

Ертўлада иссиқдан сақланадиган салқин хоналар бўлган.

Подшоҳ ором оладиган махсус бино — «Хос маҳал» деворларию шифтлари шишадан барпо қилинган катта бир бино — «Шиша маҳал» деб, Шиша маҳал ўртасидаги айвонсимон, шифти баланд жой — «Ранг маҳал» деб аталган. Битта чироқ ёқилса юдузлардай жило пайдо бўлган. Бу жой Имтиёз Маҳал исми раққоса номига қўйилган бўлиб, у ўша пайтда саройдаги энг зўр раққоса сифатида алоҳида эътибор қозонган, — деди гидимиз. У рақсга тушганида ойнаванд шифтда унинг акси ўттиз-қирқта бўлиб кўриниб турган экан. Ҳозир бу шифтга қараб ачинасан одам. Инглиз босқинчилари рақс майдони бўлган шундай ажойиб жойдан ошхона сифатида фойдаланишган ва оқибатда шифтлар қорайиб, нақшлар ўз жозибасини йўқотган... Бир вақтлар нечоғлик обод бўлган, нечоғлик ҳаёт, ишқ-муҳаббат қайнаган бу ерларда...

Шу ўринда Имтиёз Маҳал тўғрисида батафсилроқ тўхталишни лозим топаман. Чунки ҳинд манбаларида Имтиёз Маҳални Аврангзебнинг набираси, ҳукмдор Жаҳондор шоҳ билан боғлаб нақл этилади. Жумладан Пран Невил уни раққоса Лал Кунварга нисбат беради ва «рақс маликаси» деб атайди. Умуман бобурий шаҳзода ва подшолар ҳаётнинг гаштини суришни билишган, рақс томоша қилишни чандон яхши кўришган, айримлари тожу тахту жонларини тикиш даражасида раққосаларга ошиқу беқарор бўлишган, деб ёзади у.

Ўша муаллифнинг келтиришича бобурий шоҳларнинг раққосалар билан бўлган ишқий саргузаштлари ва оташин муҳаббатлари тўғрисида кўп ривоятлар тўқилган, улар ҳозир ҳам халқ ўртасида тилдан тилга ўтиб юради. Ана шундай ривоятларда ҳикоя қилишича, масалан Акбаршоҳ санъатнинг ашаддий шинавандаси бўлган. У бутун Шимолий Ҳиндистонга доврўқ қозонган сахаранпурлик раққоса «бйдан, лоладан, баҳор рангидан ҳам гўзал» Рупматининг беқиёс ҳусни-латофати, кўшиқ айтиш борасидаги юксак истеъдодига ғойибона ошиқ бўлиб қолиб, унга эришмоқ ниятида Малвага кўшин тортиб боради-да, қизни асирга олади. Бироқ раққоса асира бўлишдан захар ичиб, ўз жонига қасд қилишни афзал кўради. Жаҳонгир шоҳнинг аф-

сонавор соҳибжамол Аноргулига бўлган ишқи юқорида баён этилган. Унинг ўғли Доро Шукуҳ эса Раънодил исмли раққосани севиб қолади, унга уйланади ва раққосага сарой маликаси унвонини беради. Айтишларича, ҳатто ашаддий тақводор Аврангзеб ҳам уни ўзининг малоҳати ва қўшиқлари билан мафтун этган раққоса Зайнободига қаттиқ кўнгил қўйган. Уларнинг ишқий муносабатлари раққосанинг тасодифий вафоти билан ниҳоя топади, бироқ бу оташин муҳаббат қўшиқларда ҳамон ўшаб келади. Жаҳондор шоҳ билан Лал Кунварнинг ўзаро шайдоликлари эса аввалги барча «Лайли-Мажнун» қиссаларидан ҳам қизиқроқ таърифланади. Лал Кунвар ўз даврининг энг таниқли раққосаси, айни вақтда жуда кўп юракларга гулгула салган соҳибжамол эди. Уни «Ҳиндистон рақсининг маликаси» деб аташарди. У оқилалиги, мислсиз барнолиги, шўх-шаддотлиги, ёқимли овози, хиромондалиги билан Жаҳондор шоҳни ўзига ром этади. Улар шу қадар яқин бўлиб кетадиларки, ҳатто жангу жадал пайтларида ҳам бир-бирларидан асло ажралмайдилар. Биродаркушлик урушларидан ғалаба билан қайтган Жаҳондор шоҳ Дехлидаги салтанатга кириб келар экан, ўз маҳбубасига малика унвони ва Имтиёз Маҳал («сарой эркаси») исми-шаърифини бериш тўғрисида фармони олий эълон қилади. Ҳатто унга шоҳлик тамғаси тақдим этилиб, қимматбаҳо либослар ва зеб-зийнатлардан ташқари, майда-чуйда харажатлар учун йилига 20 миллион рупий ажратилади. Унинг ихтиёрига 500 аскардан иборат гвардия биркитиб қўйилади. Жаҳондор шоҳ Лал Кунвардан фарзанд кўришни жуда-жуда хоҳларди. Ўша даврда «Чироғи Дехли» деб аталувчи Шайх Насриддин Судхининг ҳовузида чўмилган одам фарзандлик бўлади, деган ривоят юрарди. Жаҳондор шоҳ билан Лал Кунвар иккиси ўғил кўриш умидида ҳар якшанба ана шу ҳовузда чўмилишарди.

Фаррух Сияр билан Агра учун бўлган жангда Жаҳондор шоҳ мағлубиятга учрайди. Шунда суюкли эрининг асирга тушиб қолишидан кўрққан Имтиёз Маҳал уни ўз филига ўтқазиб Дехлига олиб қочади. Улар кўп машшаққатлар тортишиб, ўн беш кун деганда Дехлига етиб келишади. Кундузлари ёвдан беркинишиб, тунда йўл юришади. Бироқ ўз вазири Зулфикор томонидан сотилган император қўлга олинади ва Қизил қалъага қамаб қўйилади. Имтиёз Маҳалга, унинг илтимосига кўра қамоқда Жаҳондор билан бирга ўти-

ришга ижозат берилади. Янги ҳукмдор Фаррух Сияр ҳукми билан Жаҳондорни қатлга олиб кетмоқчи бўлишганида, Имтиёз Маҳал дод-фарёд кўтариб, эри, маҳбубининг оёқларига маҳкам ёпишиб олади. Уни куч билан ажратиб олишади ва ҳалок бўлган императорларнинг бевалари ҳамда оила аъзолари яшайдиган жойга — Сухагпурига жўнатиб юборишади...

Мана шу гапларни ўқигандан кейин мен Жаҳонгир шоҳ тўғрисидаги ривоятлар ҳам бежиз тўқилмаган чоғи, ривоятларда жон борга ўхшайди деган хулосага келдим. Ҳақиқатан ҳам бобурийларда муҳаббат ва эҳтирос кучли бўлган шекилли-да. Ахир Тож Маҳал қасри, Шоҳ Жаҳон ва Мумтоз Маҳал ҳақидаги ҳақиқатлар ҳам ана шундай оташин муҳаббат ифодаси-ку!..

Мана шу, ҳозир биз кўриб турган қалъа ҳовлисининг шарқи-жанубий бурчагида ҳам малика Мумтоз Маҳал номи билан аталувчи алоҳида бино бор. Демак, уни ҳам Шоҳ Жаҳон суюкли рафиқаси шаъни-хотирасига қурдирган. Бу бинода Аврангзебнинг оила аъзолари яшаган. Инглизлар бу хоналарни қамоқхонага айлантиришган. Ҳозир эса мозийгоҳга мослаштирилган бўлиб, бобурий султонлар ҳаётини акс эттирувчи ашёлар қўйилган. Экспозиция «Муғуллар ҳукмронлиги — 1526—1857» ёзувидан бошланади.

„Кечқурун, соат етти яримларда меҳмонхонага консулимиз Аҳмадҷон Луқмонов келди. Унинг Ўзбекистон Мустақиллиги кунини муносабати билан Ҳиндистоннинг Деҳлидан кўрсатиладиган асосий программаси «Дурдаршан» орқали чиқиши инглиз тилида бўлди. Бирга кўрдик. Кейин бирга овқатландик. Республика-мизнинг мустақиллиги шарафига гаплар, тилаклар бўлди. Эртага консулхонамизда етмиш-саксон кишига зиёфат берилар экан. Луқмонов ҳаммамизга алоҳида таклифнома ёзиб берди ва менимча самимий таклиф қилди. «Мен сизларни Бомбей орқали кетиб қолиш-мадимикин, агар келиб қолишса, байрам кечамизда қатнашишса яхши бўларди, деб кутаётган эдим», деди.

Раҳбаримиз уйдан чиққанимизга қирқ кун бўлди, оқсоқоллар чарчай бошладилар, бунинг устига кийимларимиз ҳам унақа катта даврабоп эмас, деб узр айтди.

— Биронта дазмол топилиб қолар, бир кун минг кун эмас, биз ғарибларни ташлаб кетманглар, ёнимизда турсанглар яхши бўлади, — деди консулимиз ҳазил билан. Бу ҳазил заминидан ўтинч оҳанги ҳам бор эди.

Менинг назаримда раҳбаримизда ҳам консулимиз таклифига рози бўлиш хоҳиши йўқ эмас эди, лекин баъзи шерикларимизнинг кайфияти, ҳолати ва истаклари билан жўнаб юбориш фикрига келган эди.

Сайфиддин ҳожи ака чиндан ҳам чарчадимми, ё набираларини соғиндимми, ҳарқалай сал сўмсайиб қолган эди. Чаққон, серғайрат, серзавқ одам бирдан бўшашиб, хомуш тортиб қолса галати, эриш туюларкан ва бошқаларни ҳавотирга соларкан.

Ёшларда бугун қолиб республикамизнинг мустақиллик байрамини янги Деҳлидек улкан ва гўзал шаҳарда консулимиз ва унинг ҳамкасблари, Ўзбекистоннинг хориждаги хайрихоҳлари билан нишонлаш, она юртимиз шаънига чет элликлар томонидан айтиладиган илиқ сўзлар, истакларни эшитиш иштиёқи кучли эди. Лекин катталарда жўнаш иштиёқи янада кучлироқ эди ва бошқалар уларнинг райига қарши бормоқликни ўзларига эп кўрмасдилар. Бунақа сафарда баъзан битта гап ё таклиф ҳам ортиқча туюлиб, умумий кайфиятни, вазиятни ўзгартириб юбориши мумкин эди.

Ҳарқалай, яна ўйлашиб, маслаҳатлашиб кўрамиз, деган гап билан Луқмоновни кузатдик.

IV қ и с м

ҚАЙТИШ

ҲИНД ЭЛИДАГИ СЎНГИ КУНЛАР

1 сентябр, чоршанба.

Бугун Ўзбекистон Мустақиллиги куни. Бу қутлуғ байрамни халқимиз нечоғлик балан руҳда нишонла-яптийкин? Биз ватандан олисда бўлсак-да Мустақил-лик шодиёналари, тантаналарининг олий мақомда ўтаётганини, ҳамюртларимизнинг қувончи, шодликла-ри чексизлигини ҳис қилиб турибмиз. Ўзбекистон ос-монида кўёш чарақлаб турганини, кишиларимизнинг табассумдан чароғон юзларини, кўкка шиддат билан отилаётган фаввораларни кўраётгандаймиз, қулоқла-римизга, шууримизга болажонларнинг шодон қийқи-риқлари, хофизларимизнинг ватан, ҳуррият, омонлик ҳақидаги жўшқин қўшиқлари, қушлар хонишининг ёқимли оҳанглари қуюлиб кирмоқда...

Биз байрам нафасини шундоққина ёнимизда ҳам туймоққа муяссар бўлдик. Ўзбекистоннинг Ҳиндис-тондаги бир бўлаги бўлмиш консулхонамизда ҳам бай-рам кайфияти ҳукмрон, уни нишонлаш тадориги қиз-гин эди. Биз ҳам республикамиз Президентига, Анди-жон вилояти ҳокими номига ёзган табрик-телеграм-маларимизни шу ерда машинкалатдик.

Манжу келди. Бизни кўриб, ҳам хурсанд бўлгани-дан, ҳам ажабланганидан унинг кўзлари чарақлаб кет-ди. Кеча у ҳам бизни бугунги маросимга қолишга даъват этган, жўнашга чоғланган кайфиятимизни кўриб, ранжигандай бўлган ва ҳозир бизни бугун қолишибди, деб ўйлаган эди.

Дарвоқе, эрталаб «бугун кетамиз» деган қарорга келингани маълум бўлган эди. Кимдир «оқсоқоллар кечаси раҳбарни кўндиришибди-да», деди.

Аҳмаджон Луқмонов ва унинг ёрдамчилари Баҳ-ромжон, Манжу яна бизни бугунча қолиб, мустақил-лик байрамимиз муносабати билан уюштирилаётган суҳбат-зиёфатда иштирок этишимизни қайта-қайта

илтимос қилишди. Лекин экспедиция раҳбарияти ва бош маслаҳатчиларнинг фикри қатъий эди... Мезбонлар билан дийдамизни қаттиқ қилиб туриб хайрлашдик. Луқмонов юзида андак дилгирлик аломатлари сезилгандай бўлиб қолди. Ростдан ҳам, бир кун минг кун эмас эди... Бояқиш консулимиз бизни кўриб қанчалар суюнган, бизга анча ёрдами теккан эди...

Биз оз бозор айланган бўлиб, қадрдон меҳмонхонамиз «Интернейшнл»га бордик. Нарса-буюмларни жомадонларга жойлаб, кетарга чоғландик-да, ўша атрофдаги дўконларни яна бирров «зиёрат», тўғрироғи тижорат қилдик. Магнитофон кассеталари сотиладиган растада мен яхши кўрган ва ҳурмат қиладиган ҳинд хонандалари Лота Мангешкар ва Мукешларнинг тўртта кассетага ёзилган ашулаларига харидор бўлиб, бироқ қимматсираб (150 рупий, яъни бизнинг пулга олти минг сўм эди) олмаган эдим, лекин олсам яхши бўлар эди, деган фикр хаёлимдан кетмаётган эди, бу ҳам бир армон бўлиб қолмасин, дедим-да, кўзимни чирт юмиб пулни санадим.

Ҳар бир кассета 37 ярим рупийга тўғри келарди, савдолашишга уриниб кўрдим. Аммо ақалли беш рупийга ҳам тушишмади. Демак, бу машҳур ҳофиз ва ҳофизани ҳиндларнинг ўзлари ҳам қадрлашар экан. Чунки бошқа хонандаларнинг кассеталарини йигирма беш, ҳатто йигирма рупийга ҳам сотишмоқда эди. Дарвоқе, ёндаги дўкондан 135 рупийга ўзимга кўйлак ҳам сотиб олдим...

Сўнг Деҳли билан видолашдик-да, нотаниш кўчалардан жуда узоқ айланиб, кўп юриб Амритсар йўлини топиб чиқдик.

Юқоридаги ишимиздан табиат ҳам бир оз ранжидими, ёмғир ёға бошлади.

Амритсарнинг таниш ва текис йўлидан «Тойота»-миз шувиллаб қайтмоқда. Машина ичида жимлик ҳукм сурмоқда, афтидан ҳамма ўз хаёллари билан, босган йўлларимиз, Ҳиндистон ҳудудида кўрган-билганларини кўнгил кўзгусидан яна бир бор ўтказиш, ўз ниятлари ва уларнинг ижросини сарҳисоб қилиш билан банд эди.

Дарҳақиқат, мана Ҳиндистонда йигирма кундан ортиқ юрдик. Нималарни кўрдик, нима ишлар қилдик?.. Шахсан менинг, аввало, дунё ҳақидаги, бу катта Шарқ мамлакати тўғрисидаги тасаввур ва тушунчаларим кенгайди, бойиди, маълум хулосаларга келдим. Энг муҳи-

ми Бобур бобомиз ва бобурийлар сулоласи ҳукмронлигининг Ҳиндистон тарихи, маданиятининг ажралмас узвий бўлаги эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Ҳиндистон табиатидан олам-олам завқ олдим. Тўғри, баъзи ерлардаги ивирсиқликлардан таъбим хира ҳам бўлди, лекин бутунлай бенуқсон, кам-кўстсиз одам ҳам, иш ҳам, жой ҳам бўлмайди-ку... Катта, бепоён мамлакатни бошқариш ҳам осон эмас. Кўчаларда ётганларнинг ишсизлиги, бошпанасизлигига уларнинг ўзлари, яъни дангаса, танбаллиги ҳам сабабдир. Ахир экин экиб, деҳқончилик қилса бўладиган бепоён ерлар ётибди-ку... Балки ҳароратнинг ортиқча баландлиги ҳам инсон организмни бўшаштириб, иш ёқмас қилиб қўяр... Лекин ҳозир биз учун энг муҳими — Ватанга қайтаётганимиз эди...

Экспедиция аъзоларигина эмас, «Тойота»миз ҳам чарчай бошлаган экан. Йўлда битта баллон дам қўйиб юборди. Камераси иссиқданми, қирчилиб кетган экан, эҳтиёт баллонникини олиб қўйишди.

Ярим тунда Лудхиана шаҳрига етиб келдик ва «Велкоме» («Хуш келибсиз») деган меҳмонхона олдида тўхтадик. Меҳмонхона ўрта миёнадан ҳам пастроқ экан, аммо бошқасини излашга вақтимиз ҳам, жой танлашга тоқатимиз ҳам йўқ эди.

2 сентябр, пайшанба.

Ажабки, бекорчи, ишсиз кўп бўлишига қарамай, Ҳиндистон шаҳарларида ҳаёт жуда эрта қайнай бошларкан. Лудхианада ҳам саҳарлаб кўчалар одамлар билан гавжум, балон-камера устахоналари, ошхоналар аллақачон иш бошлаб юборган эди. «Мапед» минган жувонлар, велосипедли қизлар кўп эди.

Меҳмонхонамиз рўпарасидаги торроқ кўча бошланишидаги ошхоналар олди анча тоза, супурилгандай кўринди. Ишни нонушгадан бошлаш ҳаммага маъқул эди. Аввал овқат емаймиз, қатик, чой, чепоти бўлса бас, деган таклиф бўлди. Кейин бирдан овқат ейишга қарор қилинди. Чепоти ўрнига ёғлиқ нон (чепотидан қалинроқ, булочкасимон) буюрилди. Кимнингдир қатик ўрнига сут ичгиси келиб қолди... Аҳмадjon ҳар бир янги таклифни ошпазга етказиб турар, ошпаз ҳам қапирини кўтарганча иккиланиб қоларди. Шундай пайтларда таржимонлик ҳам ҳавас қиладиган касб эмас экан, деб ўйлаб қўярдим ичимда.

Катта-кичик шаҳарлардан ўтганди. Марказларда, ҳаёт қайноқ жойларда, ошхоналар олдида оқ, қизғиш, қора чўққалар болаларини эргаштириб, гала-гала бўлиб ахлат титкилаб юришарди. Бундай ҳолга одамлар ҳам кўникиб кетишган шекилли, парво ҳам қилишмайди... Мен Бобурнинг «бу эл бурун тўнғиз сақлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар» деган гапини эсламан. Демак, чўққа боқиш бобурийлардан кейин яна расм бўлган...

Умуман, йўлдаги манзаралар тез-тез ўзгариб турарди. Таппи қилаётган аёлларни кўриб, шарқ халқлари турмушидаги ўхшашликдан ҳайратланамиз. Бирдан дала бошланиб, кўз олдимизда оппоқ қушлар сочилган пахтадай ёйилиб ўтлаётган янги шолиторлар намоён бўлади. Бир жойда ўлаксахўрларнинг жуда катта тўпига дуч келдик. Йўлдан озгина ичкарида, яланг бир жойда тахминан бир неча юзтаси ниҳоятда зич, бир-бирига тегиб туришарди. Йиғилиш ўтказишяптимикин ё раҳбар сайлашяптимикин, деб ҳазиллашдик. Менинг назаримда эса, улар мотам тутишаётганга ўхшаб кўринди.

Амритсарга соат ўндан ўтганда етиб келдик. Баллон сотадиган ва созлайдиган дўкон-устахонага янги баллон буюриб кўйиб, кутиб ўтирдик. Қаердандир олиб келишиб, созлаб кўйиб беришди (150 долларга). Эҳтиёт баллон ҳам қилдириб олдик. Шу билан кўнглимиз анча жойига тушди. Эҳтиёт баллон йўқ, қайда тўхтаб қоламизки, деб хавотирланиб келаётган эдик.

Магазинларни тезгина айланиб, қолган ҳинд रुपийларимизга совға-салом олган бўлдик-да, йўлга тушдик ва соат бир яримда (туш маҳали) Ваагага (бизда нохуш таассурот қолдирган, бироқ Ҳиндистон табиати ҳақида дастлабки тасаввур туғдирган жойга) етиб келдик. (Ахир шу ерда салкам уч кун қолиб, қанча хуноб бўлдик, изтироб чекдик, юракда ҳадик билан хабар кутиб ўтирдик).

Ишимиз анча тез битди. Ҳинд чегарачилари «Тойота»мизга сарҳад дарвозаларини ланг қилиб очиб беришди. Хуллас Ҳиндистон ҳудудига жуда қийинчилик билан ўтган эдик, осонгина чиқиб кетдик ва соат уч яримларда Покистон заминига ўтдик. Энди бу божхонада ҳужжатларимизнинг расмийлаштириб беришларини кутиб ўтирибмиз. Ҳаво хийла салқинлаб қолибди. Ҳарқалай ўтган сафаргичалик дамимиз қайтмай, анча хотиржам ўтиравердик. Балки, барибир ўтказиб

юборишади-да, деган фикр ҳам бизга таскин берганидан дилимиз равшан эди.

Лоҳӯр яна бизни ҳароратли ҳавоси, анҳор тӯла сувлари, гавжум кўчалари билан қарши олди.

ЯНА ЛОҲӢРДА

Таниш анҳор бўйлаб шаҳарга кириб боряпмиз. Анҳор ёқаси бетон супа қилинган бўлиб, ўтган сафарлар эътибор бермаган эканман, майда лампочкалар ўрнатилаган эди. Анҳор узун ва ниҳоятда тўғри бўлгани учун лампочкалар ипга тизилган маржондай текис ва чиройли кўринар, тилладай товланиб турарди. Кечқурунлари лампочкалар акси сув бетида жилоланиб, янада гўзал манзара кашф этса керак.

Ваагадаги Покистон божхонаси бизга Ҳамидхон исми ходимларини қўшиб беришди. У ўттиз ёшлардаги шўх, хушчақчақ йигит эди. Манимча у анча дидли, фаросатли ҳам эди. Машинани шаҳарнинг биз кўрмаган чиройли кўчаларидан бошлаб борарди.

Маъмурнинг сафар қоғози ва бошқа ҳужжатларга қўл қўйдириш учун божхона бошлиғининг шаҳар четроғидаги уйига бордик. Йўқ экан. Яна шаҳарга қайтдик. Қўноқ хона излаб анча юрдик. (Бизда энди танлаш учун имкон ва ҳафсала пайдо бўлган эди). Ниҳоят «Шобра» деган шинамгина меҳмонхонани топдик.

Меҳмонхона ресторанида ош едик. Таркиби (сабзи ва бошқа масаллиғлари), таъми ҳам ўзимизнинг анжанча паловга анча яқин эди. Сўнг машинага маслаҳат учун йиғилдик. Дарвоқе, Ҳиндистон чегарасидан ўтишда чўнтақларимизда қолган анча-мунча ҳинд рупийларини йиғиштириб, нима олишни билмай, бешолти шиша пиво сотиб олган эдик. Чарчоқларни тарқатиш, таранглашган асаб торларини ёзиш, қолаверса, Ҳиндистон ҳудудидан эсон-омон Покистон ҳудудига ўтиб олганимиз, умуман, сафаримизнинг асосий қисми муваффақиятли яқунланаётганини ҳиндларнинг тотмили, тана ҳароратини бир қадар мўътадиллаштирувчи пивоси билан нишонладик. Лекин бу хурсандчилик бизга анча қимматга тушишига сал қолди. Қимматга тушди ҳам. Маълумки, Покистон мусулмон давлати бўлиб, спиртли ичимлик ичиш таъқиқланади. Буни биз билардик ва шунинг учун ҳам пивони машинада саранжом қилиб қўя қолган эдик. Лекин биз бир нарсани—шишаларни олиб чиқиб ташлашни эсдан чи-

қарган эканмиз. Машина ичини титкилашларини ким ўйлабди дейсиз. Эртага йўлда бир четроққа ташлаб юборамиз деган эдик.

Маъмур Ҳамидхон эртага келаман, деб уйига кетган эди. Зокиржон ака билан Аҳмаджон енгил машина кира қилиб, божхона бошлиғи уйига яна боришса, у машинада нималар борлигини бир кўриб қўйинглар, деб икки кишини қўшиб берибди.

Божхона ходимлари шишаларни кўриб қолиб, анча тўполон кўтаришди. Катта жарима тўлайсизлар, бўлма-са, Ўзбекистон давлатига ёзиб юборамиз, бизнинг давлатимиз қонунини бузгансизлар, деб пўписа қилишди. Зокиржон ака уларни аранг юмшатиб, чойнак-пиёла сервизлардан инъом этгандан кейингина кетишди, биз ҳам енгил нафас оддик. Шунда мен «совға» ҳар қандай қаттиқ кўнгилни (раҳбар-бошлиқнинг, ҳатто божхона зобитларию чегарачи оддий аскарлар дилини ҳам) юмшатиб, мум қилиб юборишига, яна бир карра ишонч ҳосил қилдим.

3 сентябр, жума.

Бугун дам олиш куни экан. Эрталаб хотиржам нонушта қилдик. Маъмур Ҳамидхон келди. У анча очиқ кўнгил, самимий, ҳазилкашроқ эди. Кечқурунги воқеани айтган эдик, роса кулди.

Божхонадаги ишларимизнинг чаласи бор экан, яна Ваагага жўнадик. Эрталабдан анҳорда эркаклар чўмилишяпти, қирғоқда болалар ювинишяпти, аёллар бош тарашяпти, кир ювишяпти. Саёзроқ жойларда қора сигирлар ҳам сузиб юрибди.

Божхона бошлиғининг ўринбосари Осмон Али Шайх бизни чой билан меҳмон қилиб, ишимизни тезгина битириб берди. Қуюқ хайрлашиб, соат ўн икки яримларда Ваагадан чиқиб кетдик.

Лоҳўрни четроқ кўчалардан айланиб ўта бошладик. Йўллар ниҳоятда кенг, қатнов бир томонлама эди. Умуман Лоҳўр анчагина чиройли шаҳар экан, ўтган сафар яхши кўрмаган эканмиз.

Бу шаҳарда ҳам ихчам мотицикл ниҳоятда кўп экан. Эркаклар шу кичкинагина уловда хотини, бир-икки-тадан болаларини мингаштириб бемалол юришарди.

Икки қирғоғини ям-яшил дарахтлар, гуллар безаб турган анҳор бўйлаб (бу анҳор Лоҳўрни кесиб ўтиб кетарди) боряпмиз, боряпмиз...

Анҳор жудаям узундай, охири йўқдай туюларди менга, худди Катта Фарғона канали каби. Ниҳоят, шаҳардан анча чиққанимиздан кейин, соат иккиларда, анҳор ўнг томонга, биз чапроққа қайрилиб кетдик.

Ҳиндистонда мусулмонлар кўп бўлса-да, умумий аҳоли беҳисоб кўплиги учун улар орасида унча сезилмай кетаркан. Бунинг устига Ҳиндистонда мусулмон масжидлари ниҳоятда кам, номоз ўқиётган кимсани кўрмадик ҳисоб. Покистонда эса..., жумладан Лоҳўрда ҳамма дўконларини ёпиб, бошқа юмушларини ташлаб, жума номозига кетишаётганининг гувоҳи бўлдик. Лоҳўрдан ташқарида, каттароқ қишлоқ ё шаҳарчаларда ҳам масжидларга одамлар гурас-гурас кириб кетишяпти.

Бир шаҳарчада тўхтаб тушлик қилдик. Шу ердаги дўконда пўчоғи оқ-сарик қовун кўрдик. Афғонистондан олиб келишар экан. Нархига ақлим бовар қилмади: 1 килоси 100 рупий (бизнинг пулга тўрт минг сўм) дейди.

Биз Лоҳўр-Мўлтон-Кветта йўлидан борардик: анча равон, текис, обод эди. Икки томон ям-яшил шоли, гўза, маккажўхори, шакарқамиш плантацияларидан иборат. Дарахт қалин, тез-тез катта-кичик анҳор ҳам учраб турарди. Ўтган сафар Парвез деган қўнқавой бизни роса расво йўллар билан айлантириб олиб келган экан-да, деб бояқишни анча койидик.

Йўлда пружинасимон бурама шохли эчкилар галасини кўриб, ҳайвонот дунёсининг бу ажойиботини ҳайрат билан томоша қилдик.

Мўлтонга кечаси кириб келдик ва «NEW PELAX» («Нью Пелакс») деган гўзал меҳмонхонага жойлашдик.

«ГУРБАТГА ЛАЪНАТЛАР БЎЛСИН»

4 сентябр, шанба.

Эрталаб кўчага чиқсак, меҳмонхонамиз таши ичига қараганда, анчагина одми, шаҳар кўчалари ҳам ноободроқ эди. Шаҳарнинг жануб томон чеккароғидаги тарихий ёдгорликларни, Муҳамма Ибн Туғлуқ шоҳ ўзи учун қурдирган мақбарани томоша қилгач, шаҳарнинг шимол томонига юриб, Мўлтон университетини топдик. Дарвозада полисмен тураркан. Дарвозадан ўтгач ўртаси гулзор, икки ёни қуюқ дарахтзор йўлдан ичкарига кириб бордик. Бу манзара менга Масков университети ҳовлисини эслатди. Гўзал, шинам бинолар

орасидан ўтган йўл атрофи ажриқзор яшил майдонлардан иборат эди.

Одатда, тарихий шаҳарлар ва қишлоқларда бўлганингизда беихтиёр унинг ўтмишидаги қиёфаси билан ҳозирги ҳолатини қиёслайсиз. Лекин мен Мўлтон ўтмиши ҳақида тўлароқ маълумотга эга эмас эдим. «Бобурнома»нинг бизга маълум қисмларида Мўлтон йўл-йўлакай айтиб ўтилгану шаҳар қиёфаси, ундаги ҳаёт тарзи тўғрилирида муфассал баён қилинмаган.

Бизни тарих куллиётининг декани, доктор Ошиқ Муҳаммадхон Дурроний жаноблари фоят очик чеҳра билан кутиб олди. Эски қадрдонлардай қучоқлашиб кўришди. Унинг самимий, дилкаш, камтар инсонлиги шундоққина юз-кўзидан билиниб турарди. У бизни хонасига олиб кириб, ҳаммамиз билан бир-бир танишди ва бизнинг саволимизга биноан аввал Баҳовуддин Закариё номидаги ушбу университет ҳақида қисқача маълумот берди. 1965 йили очилган бу илм даргоҳида ҳозир йигирмата куллиёт бўлиб, ҳар йили икки минг нафар талаба қабул қилинаркан. Минг ўринли ётоқхонаси бор экан. Университет ҳовлисининг умумий майдони 400 гектар экан.

Мўлтон шаҳрининг аҳолиси ўн лак (1 миллион) экан.

Мўлтон тарихи ҳақида китоблар битган Муҳаммад Дурроний бизга жуда кўп нарсаларни завқ-шавқ билан гапириб берди, биз унинг ватаппарварлик туйғулари жўш уриб турган ҳикояларини мароқ билан тингладик.

— Мўлтон Покистондаги қадимий шаҳарлардан бири, — дея сўз бошлади Дурроний, — милоддан аввал, тўртинчи асрда барпо этилган ва кўп ўтмай Искандар Зулқарнайн бостириб келган. Бироқ у бу ерда катта талофат кўриб, қайтишда, йўлда ҳалок бўлган. Кейин, Ашока¹ подшолиги даврида, бутун Ҳиндистонда бўлгани каби, бу ерда ҳам буддизм ривожланиб кетди. 713-йили Мўлтонни Муҳаммад бин Қосум бошчилигидаги араблар эгаллаб, ислом динининг ҳукм-

¹ Ашока—Ҳиндистонда Маурья давлатининг учинчи ҳокими. Милоддан аввалги 268—232 йилларда ҳукмронлик қилган. Унинг отаси Чандрагупта ҳам Бобурга ўхшаб Ҳиндистонни ягона давлатга бирлаштиришни мақсад қилган. Ашока отасининг ниятини қисман амалга оширган. Унинг даврида Ҳиндистон иқтисодий жиҳатдан анча кучайган, ҳудуди кенгайган. Буддизм ривожланиб, кўлаб будда ибодатхоналари қурилган. Ашоканинг қоя тошларга ўйиб ёздирган фармонлари ҳозиргача сақланади. Ана шунинг учун ҳам Жавоҳирлаъл Неру Ҳиндистон тарихи ҳақида гапирганида, Акбаршоҳ билан Ашока хизматларига алоҳида ургу берган эди.

ронлигини ўрнатишди. Мана ҳозиргача бизда шу дин ҳукмрон. Ўнинчи аср бошларида бошқа халқлар келишган. Ўн биринчи асрда Маҳмуд Ғазнавий бутунлай босиб олган ва олтмиш йил ҳукмронлик қилган. Ўн иккинчи асрда Шаҳобиддин Муҳаммад Фурий Афғонистондан келиб, бутун салтанатни — Деҳлигача бўлган жойларни ўзига бўйсундирган. Кейин у Шимолий Ҳиндистонгача бостириб борди ва ҳамма жойда ислом динини, мусулмончилик ақидаларини мустақамлашга ҳаракат қилди. Ана шу даврда Мўлтон аҳолиси тўп-тўп бўлиб кела бошлаган бошқа халқлар ҳисобига кўпайиб кетди ва уларнинг таъсирида янги маданият шаклланди. Чунки бизга бошқа халқларнинг тили, кийимлари, саллалари ҳам кириб келди ва маҳаллий аҳоли ўз-ўзидан уларга тақлид қила бошладилар. Ўн олтинчи асрда андижонлик Заҳириддин Муҳаммад Бобур Афғонистондан келиб Қандахорни, Лоҳўрни олгач, Мўлтонни ҳам эгаллади ва шу ердан Ҳинд сари юриш бошлади.

Бобур ўзининг «Бобурнома»сида Мўлтон шахри номини бир неча бор йўл-йўлакай тилга олиб ўтади холос, бу тарихий шаҳарга қандай келгани ва уни қандай эгаллагани ҳақида тўхталиб ўтирмайди. Балки «Бобурнома»нинг йўқолган саҳифаларида бу ҳақда батафсил ёзилган бўлиши ҳам мумкин эди. Тарих фанлари доктори, профессор Рустамбек ҳожи Шамсиддин ўғли Ҳиндистон ва Покистонда инглиз тилида нашр этилган тадқиқотларда Бобурнинг Мўлтонга биринчи марта 1519 йили, кейин 1524 йили юриш қилиб шу йили Мўлтонни, Ланчадаги бир қанча қабилаларни Шоҳ Ҳасан билан жанг қилиб қўлга киритгани тасвирланганини қайд этади.

— Бобурийлар орасида, айниқса Акбар кучли шахс бўлган, — дея сўзида давом этади Муҳаммад Дурроний. — У ҳунармандчилик, меъморчиликни жуда ривожлантирган, бутун Ўрта Осиёдан мутахассисларни, ҳар хил соҳадаги олимларни Ҳиндистонга таклиф қилиб олдириб келган. (Ҳиндистонга бунақа оммавий келиш 13-асрда ҳам бўлган эди).

Аврангзеб ҳам катта подшолардан бири бўлди. Бутун Ҳиндистонни ўзига бўйсундирди. Ислом динини халқ орасида қаттиқ тарғиб қилди. Унинг ўзи сочидан тирноғигача мусулмон эди. Аврангзеб даврида илму ҳунарда, яшаш тарзларида, уй-жой қуришда ҳиндларнинг мусулмонларга эргашиши, уларга тақлид қилиш-

лари кучайди. Худди биз Америкага, Сизлар русларга тақлид қилгандай... Шундай замонлар бўлиб ўтди.

Ҳиндистонда мусулмончилик 1700-йилларда энг юқори чўққига кўтарилиб, кейин пастлай бошлади. Пула шаҳрида бир қабила ғалаён қилгандан кейин, ҳиндлар у ер-бу ерда мусулмончилик русумлари, ақидаларига қарши бош кўтара бошладилар. Ҳиндлар билан мусулмонлар орасидаги низолар сабабли улар ўртасида оралиқ пайдо бўлди, инглизлар айни ана шу оралиққа суқилиб кира бошладилар. Аввал улар савдогарлар сифатида келишиб, кейин очиқдан-очиқ босқинчиликка ўтишди...

Доктор Дурроний жуда сўзамол, дилкаш, суҳбати ширин олим, хушфеъл, хушчақчақ инсон эди. Истараси иссиқлиги учун доим кулимсираб турганга ўхшарди. Гап орасида «ача» («яхши») сўзини кўп ишлатаркан — фарғоналик ёзувчимиз Йўлдош Сўлаймонга ўхшаб.

Асли, ота-боболари бошқа юртдан (Афғонистондан) келиб қолишгани сабабли, ҳар ҳолда Дурронийнинг Ҳиндистонга келиб қолганларга, жумладан Бобур ва унинг сулоаларига ҳайрихоҳлиги, ҳурмати баландлиги билиниб турарди. Олимнинг сўнгги бобурий шоҳ Баҳодир ва унинг авлодлари ҳақидаги хотиранамо маълумотлари шахсан мен учун янгилик бўлди.

— Баҳодиршоҳ ўлгач, унинг авлодларидан бир оила Мўлтонга кўчиб келиб, шаҳардан ўн олти мил¹ наридаги ўрмонда яшириниб яшай бошлашган. Кейинчалик улар халққа қўшилиб кетишди. Уларнинг учинчи авлодини 1950-йилларда ўзим кўрганман. Бўйдор, келишган, бақувват кишилар эди. (Менинг уйим ўша томонда эди). Фурбат бобурийларни емирди, — дейди олим бошини сарак-сарак қилиб. — Фурбатга лаънатлар бўлсин — бир авлодни йўқотиб юборди...

Дарвоқе, суҳбатда Муҳаммад Дурронийнинг шогирди, Покистоннинг бобурийлар давридан номзодлик илмий иши ёзган муаллима Хумера Дасти ҳам қатнашарди. Ўттиз беш ёшлар чамасидаги, нозиккина бу жувон анча камтар, камсуқум эди. Унинг жажжигина кумушранг булоқиси ўзига жуда ярашиб турарди.

Муҳаммад Дурроний бизни уйига (менимча сидқидилдан) таклиф қилди, бир пиёла чойимизни ичиб

¹ Ҳиндистонда 1 мил Бобур тахминига кўра тўрт минг кадам ёки икки чақирим бўлган.

кетинглар, деди шарқона лутф қилиб. Узр сўраб, шошаётганимизни айтган эдик, таассуф билдирди ва эҳтиёт бўлинглар, йўл носоз ва нотинчроқ, дея йўлқўриқ кўрсатди, маслаҳатлар берди. Кветта йўлидаги Лўралай шаҳрида Амирхон Дурроний исми ўғли ишларкан, унинг номига хат битиб берди.

Олим биз билан яна қадрдонлардай ва тагин қайта кўришишга умид ва ишончи бор одамдай хайрлашаркан, божхона бошлиғининг ўринбосари Осман Али Шайхга ўхшаб «Ассалому алайкум», деб қолди. Покистонликларнинг бу одати, яъни бизда кўришган чоғ ишлатиладиган бу муқаддас иборанинг хайрлашаётган маҳал айтилиши аввалига менга эриш туюлди. Кейин ибора мазмунини ўйлаб кўриб, эҳтимол мантиқан олганда булар ҳақдир, деган фикрга келдим. Дарҳақиқат хайр-хўшлашаётиб бир-бировга омонлик, саломатлик тиланади-ку...

Шаҳарга қайтдик. Тор йўлларда от арава, эшак арава, годи кўп эди. Умуман олганда улов қатнови жуда тигиз ва бетартиб эди. Кўчалар, уйлар ўрта асрларни эслатарди.

ҲАЙБАР ДОВОНИ

Тун. Соат иккиларда Мўлтондан чиқиб кетдик. Кўп ўтмай доктор (биздаги «профессор» деган унвонга тўғри келади) Дурроний айтганидай носоз йўллар бошланди ва борган сари баттарлаша борди. Бунинг устига кўча тор — бир машина аранг сиғарди.

Ҳайбар дово­нига яқинлашганда икки ерда дарё ўзанидан, дўн­гак-дўн­гак бўлиб ётган тошлар орасидан ўтиб, тоғлик жойга етдик. Довон бошланди. Йўл тор, бу до­вондан ўта­вериб йўлнинг ҳадисини олган юк машина ҳайдовчилари шиддат билан бостириб келиша­верарди. Юқорида таърифланганидай машиналар ниҳоятда башанг, ҳайдовчилар эса... соч-соқоллари ўсган, ўрмондан чиққанга ўхшаганлари кўп эди. Хотинини ясан­тириб, ўзи хароб кейинган одам каби, ўзига қарамай, бепарво юришаркан. Балки узоқ масофа — бир неча кунлик йўл шу ҳолга солиб қўяр...

Қуёш ботиш ара­фасида эди. Бала­нд қоялар узра ажойиб ман­зара на­моён бўлди. Офтоб булутлар ор­тида, лекин ша­фақ қон талашгандай қип-қизил. Икки то­монда Су­лаймон тоғларининг ўркач-ўркач тиз­мала-

ри қорайиб, худди тутунлар орасидан сузиб бораётганга ўхшайди. Паст — дара эса гўё улкан пальма дарахтларидан иборат ям-яшил боғ эди.

Оҳиста кўтарилар эканмиз, ўнгдаги дара борган сари чуқурлашиб борарди. Балаңд тоғ ёнидан қисилиб ўтадиган қалтис бурилишлар кўп эди. Қоялар ёнидан бўртиб чиққан улкан-улкан ҳарсанг тошлар йўл устига осилиб тургандай, тушиб кетаётгандай туюларди.

Тоғ ҳавоси ҳам, шабадаси ҳам илиқ эди...

Довон юқорисига кўтарилганимиз сари оралиқдаги дара ваҳимали тус ола борар, қарасак юрак ҳаприқар, қайрилишларда эса «шувиллаб» кетарди.

Бекатсимон жойда тўхтадик. Одатий йўл ошхона-чойхоналари, масжидлар бор экан. Ҳайдовчилар машиналарини йўл четига—дара қиршовига тўхтатишиб, шом номозини ўқишга ошиқишар, чап томон тоғ ёнбағридаги ошхонада апил-тапил тамадди қилаётганлар ҳам кўп эди.

Раҳбаримизнинг бош ошпазлигида шўрвага уннадик. Зокиржон ака катта алюмин кастирулга бир килодан картошка, пиёз, бир ярим кило помидорнинг ҳаммасини ташлади. Биз овқатнинг тахири чиқиб кетса керак деб хавотирланувдик, шунақа ширин бўптики, қорин очлигиданми, анчадан бери анжанча қўлбола овқат емаганимиз учунми, ё тоғ иқлимнинг таъсирида ростдан ҳам мазали бўлганми, шўрва оғзимга шундай ширин татидики... Бир мен эмас, ҳамма шу фикрда эди, раҳбар-ошпазга қайта-қайта раҳмату офаринлар айтиб шўрвадан қайта-қайта ичдик.

Ошхона эгалари — соч-соқоли тартибсиз ўсган кишилар бизга тундроқ ва ваҳималироқ кўринишувди, ҳолбуки жуда самимий, одамохун экан. Уларнинг кийинишлари ҳам бизда ноҳуш таассурот қолдирганди. Одатда қора танлилар оқ либос ранги андак бўлса-да юзга уриб туриши учун, шунингдек, иссиқ иқлими юртларда қуёш нуруни қайтаради деб, кўпроқ оқ кийим кийишади, бу ерда, жазирама Ҳиндистонда эса, хусусан ҳозир биз шу жойда учратиб турган одамлар (асосан эркаклар)нинг аксарият кўпчилиги қора кўйлак ва қора шалвар кийишган эди. (Мен ўзимизга ўхшаган йўловчилар, ҳайдовчиларни ҳам назарда тутяпман).

«Мезбонларимиз» бизнинг Ўзбекистондан эканлигимизни, халқимиз мустақилликка эришганини эшитиб, хурсанд бўлишди. Бу хабарни худди суюнчиларгадй бир-бирига етказишарди, ўз мулоҳазаларини

баён этишарди. Улар атрофимизни ўраб олишган, ҳар хил саволлар беришарди.

Ошхона эгалари хизмат ҳақини қистов билан аранг олишди. Дарҳақиқат, биз уларнинг ўн дона чепотисини едигу кирагази ва каструлидан фойдаландик холос. Лекин бошқа жойларда камини ҳам талаб қилиб олишарди-да...

Бу йўлда ҳам қароқчилар бор деб ваҳима қилишган, шунинг учун биз ўтган сафарги аҳволга тушиб қолмайлик, деб, довондан кундузи ўтишга қарор қилган эдик. Мезбонлар, бу жой сизларга тўғри келмайдди, каравот етарли эмас, пашша кўп, яна ўн бир чақирим юрсангиз довоннинг энг баландида яхши жой бор, деб маслаҳат беришди. Қуюқ хайрлашиб жўнадик. Довоннинг энг қийин, танг йўли бошланди. Сабзи жиягисимон айланалардан айланиб-айланиб кўтариляпмиз, кўтариляпмиз. Олдимизда, орқамизда баҳайбат юк машиналари... Ой гоҳ олдинга ўтиб йўл бошлайди, гоҳ орқада қолиб, бизга эргашади.

Гоҳо, рўпарадан машина келиб қолса, йўлга сиғишмай анча-анча туриб қоламиз. Орқага тисариш жуда хавфли ва изма-из келаётган машина ҳам бор. Рўпарадан келаётган ҳайдовчи ҳам орқага — баландга тисарилмайди... Бунақа пайтда машинанинг ҳамма филдираклари остига тош қўйиб, кенгроқ жой, чора излаймиз. Орқада ҳам, олдинда ҳам машина қаторлашиб кетади, беқаноат ҳайдовчилар тўпланишиб бир-бирларига йўл-йўриқ кўрсата бошлайди. Дарҳақиқат, жиндай қалтис ҳаракат катта фожеага олиб бориши турган гап эди. Ёнимиздаги жарликнинг тубига кўз етмайди...

Бобур мана шу довондан бир неча бор от суриб, лашкар тортиб ўтган. Ҳозир-ку, ҳарқалай, тоғлар қирқилиб, текисланиб, йўл маълум бир шаклга солинган, асфалтланган. Бобур даврида, бундан тўрт юз етмиш йил илгари қанчалик носоз ва ваҳимали бўлганини тасаввур қилиш ҳам қийин. Ҳойнаҳой илон изи сўқмоқдан, катта-кичик тошлардан иборат нотекис, машаққатли, қўрқинчли йўл бўлгани аниқ. Лекин табиатига тақдирдан зорланиш, қийинчиликдан шикоят ет бўлган жасур саркарда, матонатли инсон Бобур Шоҳ бу ҳайбатли довондан ўтиш заҳматлари ҳақида лом-мим демайди, неча марта тилга олган бўлса, ҳаргал жўнгина: «кўталдин (*говондан*—Қ.К.) иниб, Ҳайбар тангисидан (*гарасидан* — Қ.К.) ўтуб...», ёки «Ҳайбар кўталининг тубига тушулди», деб қайд

этиб қўя қолади... У пайтларда менимча бу довон, дара қалин жангалзор бўлиб, ёввойи, йиртқич ҳайвонларга макон бўлгандир, улар ҳар лаҳза карвонларга, йўловчиларга ҳужум қилиб, даҳшат солиб тургандир. Ёт шарпадан ҳуркиган отларнинг суриб кетиш ҳоллари юз бергандир. Шундай ҳодисалар Бобурнинг ҳарбий сафарлари чоғида ҳам содир бўлгандир ва анча-мунча талофатлар кўргандир... Ўша лаҳзаларда шуларни ўйлаб, Бобурнинг чинакам анжанча чапанилиги, орият, иззатни юксак тутишдек феъл-атворга эга бўлганлигидан, ана шундай улуғ инсон таваллуд топган бисёр хосиятли замин, юрт менинг ҳам ватаним эканидан фахр туйғулари яна бир бор қалбим қирғоқларидан тошди.

...Хуллас, қийинчилик ва ҳадик билан майда қадамлаб кўтарилар эканмиз, довоннинг назаримда энг тик, қия, ваҳимали жойларидан ўтдик. Яна ҳам кечаси бўлгани учун дара-жарликнинг нечоғлик чуқур ва кўрқинчилиги, тепамиздаги тоғларнинг қанчалик баландлиги, худди тушиб кетаётгандай, омонатга ўхшаб туюлишлари — бор салобати, бор ваҳимаси билан сезилмасди. Чунки қалин ям-яшил дарахтлар, қиёқсимон ўтлар қоялару дараларни парда бўлиб тўсиб турарди.

— Ўтган сафар шу жойдан ўтаётганимизда кўпчилик ётиб олган, — деди Фаррух қулоғимга шивирлаб.

Ниҳоят, кўзланган манзилга етдик. Чиндан жуда кенг майдон эди. Шу жойда, осмонга анча яқин ерда тунашга қарор қилдик. Одатдаги бамбук ёғочи ва зигир поясидан ясалган тўқима каравотларга жой тўшаб ётдик. Мен «етги оғайни» юлдузларимни қидириб тополмадим. Ой юлдузларга соя солиб тургани учун сал узоқроқ ерлар яхши кўринмасди.

Майдон — очик карвон саройда биздан ташқари қўноқлар ҳам кўп эди. У ер-бу ерда гўнғир-гўнғир қилиб суҳбатлашиб ўтиришарди.

Бу тепалик биз босиб ўтган ҳудудларнинг энг баланди эди.

Ҳаво салқинроқ эдиким, чойшаб ёпиниб ётишга тўғри келди. Ҳатто машинадагилар ҳам ойналарни ёпиб олишди.

Уйқум қочди. Яна Бобур Мирзоимизни, унинг бесарамжон ҳаётини ўйлаб кетдим. Шоҳлик унга шу қадар зарилмиди? Шунча минглаб чақирим йўлларни азобу уқубатлар билан босиб ўтиб, Ҳиндистонда давлат тузиб ҳукмдорлик қилиши шартмидийкин? Шун-

дай ноқулай иқлимга мослашиб, бошқаларни — зада навқарларию, ожиза-аёллари, қизларини ҳам кўндириб, шу узоқ, дини, эътиқоди бошқа ёт ўлкаларда қолиб кетишининг асл сабаблари нима эдийкин?.. Ҳарқалай, фақат тож-тахт иштиёқигина эмаслиги аниқ... Тўғри, у шундай катта ҳудудга Ислом дини ва ақидаларини тарқатди, қанчадан-қанча ғайридинларнинг қалбига исломий имон уруғларини сочди. Бу уруғлар униб, ўсди, Бобурдан кейин, унинг авлодлари даврида кўпдан-кўп мева берди... Хўш, ўзи-чи, ўзи нима орттирди? Ўзи... «Андижонлик Заҳириддин Муҳаммад Бобур» деган улуғ ном орттирди. Биз учун фахр ва ифтихор орттирди. Буюк бобурийлар салтанатини яратувчи сифатида кишилик тарихидан мангу ўрин олди.

САҲРО ЙЎЛИ — УЗУН ЙЎЛ

5 сентябр, якшанба.

Соат олтиларда турдик. Атроф яйраб томоша қилгулик: майдоннинг шимол томони яна баланд тоғларга туташиб кетган, жануб тарафда эса, биз тунда кўп азиятлар чекиб чиққан айлана йўллар, элас-элас кўришиб турадиган ям-яшил, бепоён водий ястаниб ётарди.

Шошилмай ювиниб, хотиржам ўтириб нонушта қилгач, йўлга тушдик.

Бир оз юрганимиздан кейин (энди ваҳимали ўрлар орқада қолиб кетган, биз пастга қараб туша бошлагандик) кенг яланг жой келди. Тўхтадик. Қуёш тигуриб чиқиб келаётган палла эди. Ҳар ким ўз иши ва хаёллари билан шуғулланишга ярим соат вақт берилди. Кино, телетасвирчилар юксак тоғ манзараларини суратга олиш билан банд бўлишди. Зокиржон ака Бобурнинг геологияга доир фикрларини шарҳлаб Фаррўхга интервью берди. У тошларнинг қорайиб кетиши қуёшнинг таъсиридир, деб изоҳлади. Геолог Бобур ва Ҳайбар довони. Бу воқия характерли ва алоҳида мавзудир... Сайфиддин ҳожи ака сопол синиқларини қидириб кетди. Мен бургут қанотига ўхшаш бир ясси тошга ўлтириб, ўй суриб; кечган кунларни хотирлаб, эсдаликларни қоғозга тушира бошладимким, Тўлқин ака менинг ушбу ҳолатимни тасвирга тушуриб эди, «Бобурийлар изидан» фильмида экранни тўлдириб кўринмишдир... Собиржон аканинг яна бироз мазалари

бўлмай туриб эди, у машинада ўтирибоқ атрофни то-моша қилмоққа тутинди...

Биз Япониянинг ҳар жиҳатдан қулайликларга эга, жумладан ичида совутгич-шамол ҳайдагич мосламаси бор учқур «Тойота»сида, замонавий, асфалт йўлларда юриб ҳам чарчаб, эзилиб келаяпмиз. Амир Темур, Бобур ва уларнинг аскарлари, хотинлари, болалари ўша пайтдаги дашту саҳролар, қоя-тоғлардан ўтган қум, тош йўлларда лўкиллаган туялар, отлар устида қандоқ юришганикин? Биз Ҳиндистоннинг ярмини бир айланиб чиқишга 28 кун вақт сарфладик. Улар бир неча ойлаб юришган-а... Куч-қувватларига, сабр-тоқатларига қойил-ей...

Яна йўлдамиз. Атроф гунг тошлар... Худди махсус тайёрлаб олиб келингандай чорқиррасимон, усти ва ости теп-текис бронза тусли тошлар кўп... Ҳақиқий тоғ йўллари... Лекин на Арслонбоб, на Шоҳимардон ва на қамчиқ довонига ўхшайди... Дараларда сув кўринмайди. Бироқ барглари палма япроқларини эслатадиган тизза бўйли қамишсимон кажуро (ундан елпуғич қилишаркан), тиканли ўсимликлар тўп-тўп бўлиб ўсиб ётибди. Юлфиннинг новдалари ингичкароқ, яшил янтоқнинг тикани юмшоқроқ, майинроқдай туюларди. Ўша ўтлар, дарахтлар ортида, тепалик — тоғ қиршовларида бир неча марта ўқ овози янгради. Биз каклик отишаётган бўлса керак, деб тахмин қилдик. Озгина юрганимиздан кейин елкасига ҳар хил милтиқ осиб тепадан тушиб келаётган кишилар кўринди.

Покистон йўлларида ҳам янги қурилишлар (кўприклар, иншоотлар) кўп учрарди, лекин Ҳиндистондаги қурилишлардан фарқли ўлароқ, бу ёқда фақат эркаклар ишлашарди. Биронта аёл зоти кўринмайди.

Тез-тез саҳро корабллари ҳисобланмиш туялар тўдасига дуч келардик. Мана шу жиҳатданми, чўлу биёбонларининг кўплигиданми, Покистон Туркманистонни эслатарди. Саҳро ҳудуди нақш солингандай таассурот қолдирадиган кунгира-кунгира қояли тоғлар билан алмашилиб турарди.

Келишда ҳам харитага қараб йўл юрган эдик, лекин қайтишда харита тез-тез қўлдан-қўлга ўтиб, унга қайта-қайта мурожаат қила бошладик. Биримиз қўйиб, биримиз қолган масофани ўлчаб, қачон она юртва етиб боришимизни чамалардик. Биз экспедициямизнинг энг бардошли аъзоси Собиржон акани ва машинани авайлардик.

Ҳиндикуш тизмалари қуршовидан чиқиб кетиш қийин бўлди. Тоғли йўлда кундуз соат 1 гача юрдик. Кветтага яқинлашганимиз сари тоғлар биздан узоқлашиб, ўзимиз томонларга хос бўлган мевали дарахтлар, экинлар кўпроқ учрай бошлади. Ўрик, шафтоли мевалари тутаган эди. Олмалар шохи эса мевасининг кўплигидан ларзон-ларзон эди. Айниқса, анор, мирза тераклар менга Андижонни, Гуркуровни кўпроқ эслатарди. Карам, помидор, мош, сабзи, ошқовоқ, бақлажон, кашнич — ҳамма нарса бор эди. Тангри ёрлақан қишлоқлар экан, деб ўйладим.

Бир жойда, йўл билан туташиб, ичкарига чўзилиб кетган боғда олма теришаётган экан. Маъмуримиз Ҳамидхон кириб кетди ва у билан бир одам бир этак олма кўтариб чиқди. Семиренкага ўхшаш олтин рангли, йирик-йирик олма эди. Пул берсақ, олмади. Бобурнинг Андижонда полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас, деган сўзларини ўқиган чамаси...

Тоғлар дам узоқлашиб кетар, дам яқинлашиб, шундоқ биқинимизга келиб қоларди. Йўл билан ёндош тоғларнинг тик ёнлари тарам-тарам бўлиб, бир қарашда қалаштириб, тахта тахлаб қўйилганга ўхшаб кўринарди.

Лўралай деган жойда тушлик қилиб, йўлда давом этдик. (Муҳаммад Дурронийнинг ўғлини излашга вақт ҳам, эҳтиёж ҳам бўлмади).

Яна тоғлар... Палахса-палахса тошларни гиштсимон қилиб бўлаклаётган одамларни кўрдик. Тоғларнинг, бу тошларнинг полоэзой даврига мансублигини тахмин қилдик.

Асосий манзил — Машҳад ҳали ҳийла олис эди. Биз шу кетишда у ерга қачон етиб боришимиз мумкинлигини хомчўт қилар, сабрсизланардик. Лоҳўрдан Мўлтонгача 450 чақирим йўл босдик. Мўлтондан Куветтагача — 650, Кветта-Тафтан—720, Тафтан-Зоҳидон—140 чақирим эди. Зоҳидондан у ёғи ҳам ҳазилакам масофа эмас.

Биз кун ботиш томонга қараб юрардик. Зокиржон Машрабов геология ва минералогия илмлари ва табиат, тоғ жинслари ҳақида гапириб борарди. Кун ботиш арафасида, шафақ нурлари тоғлар ёнида алвон байроқдай ёйилиб кетган паллада машинамиз қумга ботиб қолди. Яна ҳаммамиз ярим яланғоч бўлиб машинани суриб қумдан чиқариш билан овора бўлдик. Тўлқин ака билан Фаррух ҳам энг шимариб ишга

тушишди. Чунки ҳозирги ҳолатимиз улар учун ғоят «тасвирбоп, характерли» лавҳа эди...

Йўлда тез-тез туялар учрарди. Йўл четидан қўнғироқларини жиринглашиб, биргина сарбон етакчилигида қатор бўлиб тизилиб бораётган, паст адирлар ён бағрида ўтлаётган ёки кавш қайтариб ётган бир ўркачли (икки ўркачлиги негадир кам кўринарди) туялар... Демак, мана шу далилнинг ўзидан ҳам Покистонда саҳролар кўплигини фараз қилиш мумкин. Буни қарангки, шундай жойларда ҳам анча-мунча одамлар яшашяпти, меҳнат қилишяпти. Шаҳардан узоқ, оммадан узоқ, чанг-тўзондан бошқа овунадиган эрмак ҳам йўқ бўлса керак... Эҳтимол, улар вақтинча яшаш, пул топиш учун келишгандир, лекин умрлари ўтмоқда-ку. Балки бу қисматдир...

Биз наҳотки Покистондай катта бир мамлакатнинг иккита йирик шаҳари ўртасидаги йўл шунақа расво, фэйзсиз, камқатнов (биздан бошқа машина, йўловчилар деярли учрамасди) бўлса, дея ажабланиб, диққат бўлган эдик, кейин билсак, Лўралайдан кейин адашиб кетган эканмиз. Ушбу тош қумлик, тупроқли йўлларда роса узоқ айланиб юрдик. Баллон дам қўйиб юборди. Алмаштирдик. Умуман нотекис, чағир йўл ҳаммани эзиб ташлади. Йўл, сафар зерикарли туюла бошлади. Бунинг устига Собиржон ака бетоб. Унинг кўнглига сифмайди, деб магнитофон ҳам қўймаймиз. «Тойота»нинг совутгичлари ҳам чарчади шекилли ёки кучли жазирамани совутиб беришга улгуролмаяптими, ҳарқалай, машина ичида ҳам ҳарорат кўтарилиб, одамни бетоқат қила бошлаганди. Аввалига биз совутгич мурватларини кимдир бураб пасайтириб қўяётган бўлса керак, деб ўйладик. Ундай эмас экан. Собиржон акага шабада тегмасин деб, ойналарни озгина қия очиб, бир пасда яна ёпиб қўямиз. Умуман унга қийин бўлди. Дард ёмон нарса-да: ҳар қандай паҳлавон келбатли, шиддаткор, кесиб-кесиб гапирадиган одамни ҳам бир-икки кундаёқ чўктириб, омонат-омонат қадам босадиган, секин-секин сўзлайдиган қилиб қўяди. Бироқ, биз Собиржон аканинг, яна такрор ёзаяпман, бардошига, дардга чидамлилигига қойил қолардик. Бирон марта ўнтаганини эшитмадик, дардни сабот билан, ички бир қувват билан енгилшга ҳаракат қилар, диққати ошиб кетганидан баъзан-баъзан уф тортиб қўярди холос. Табиийки, унинг иштаҳаси ҳам йўқ эди. Зокиржон ака сутдан ичинг деб қистайверган эди, сут ачиброқ қолибди, деди.

Кейин маълум бўлишича, дўсти ва раҳбарнинг меҳрибонлигини ошкора рад этолмай, шундай дейишга мажбур бўлибди. Аммо, Зокиржон аканинг ғамхўрлик қилиши ҳам табиий, шундай бўлиши керак ҳам эди. Чунки биз, аъзолар фақат ўзимиз учун қайғурсак, раҳбар ҳамма учун қайғуриши, ҳаммамизни уйларимизга соғсаломат етказишни худодан тилаши турган гап-да...

Кветта шахрига яқинлашганимизда осмон тиниқиб, олам юлдузлар билан чарогон бўлиб кетди. Ана шу маҳал шундоққина ўнг томонимизда, ерга яқин жойда биз билан қадам-бақадам кетаётган, анчадан бери «қидириб» тополмаётган «Етти оғайни» юлдузларимни кўриб қолдим. Негадир кайфиятим созланиб, енгил нафас ола бошладим...

Ниҳоят, кеч соат ўнга яқин Кветтага кириб келдик ва истаб-сўраб, ўзимизнинг қадрдон «Муслим» меҳмонхонамизни топдик. Ажабо, ўз уйига қайтиб келган одамдай, ўзимизни эркин ҳис қила бошладик.

ТУШЛАРИМДА АНДИЖОН...

6 сентябр, гушанба.

Собиржон ака кечаси иситмалаб, яхши ухлолмабди. Эрталабдан дори истадик. Ҳали аксарият дорихоналар очмаган эди (соат 8 лар эди). Бунинг устига бугун шахид бўлганлар хотираси кунни экан. Бозорлардаги дорихоналарни ҳам истадик. Охири поликлинника топиб, докторга учралди. Укол қилиб, дорига қоғоз ёзиб берди. Дориларни оддик ва соат ўн иккига яқин Тафтан (чегара)га қараб жўнадик.

Зокиржон аканинг ғамхўр раҳбар, меҳрибон инсонлигига яна бир бора гувоҳ бўлдик. У Собиржон ака ҳолидан мудом ҳол сўраб турар, унинг соғлигини яхшилаш, кайфиятини кўтариш чораларини изларди. Унинг ташаббуси билан йўлдаги ошхоналардан биринда Собиржон ака учун сут қайнаттириб, термосга қуйиб олдик.

Яна тоғлар орасидан кетиб боряпмиз. Дунёда сув кўп дейдилар. Менинг мана шу сафар давомидаги хулосамга кўра, оламда дашту биёбон ҳам ва яна тоғлар ҳам кўп экан. Тоғлар шакли-шамойили, рангининг турли-туман бўлишини ҳам Лоҳўр-Тафтан йўлларида кўрдик. Тоғларнинг шамолу қуюнлар, иссиқ ва аёз-

лар, қуёш нурию ёмғир найзалари таъсирида емирилганлиги, нураганлиги сезилиб турарди. Тоғлар ҳам қарир экан, деган ўй кечди менда. Гиёҳ унмас тош тоғлар узундан-узоқ қора тусли, куйган кўмир каби палахса-палахса, қат-қат, четлари чатнаб, тўкилай-тўкилай деб турганга ўхшарди.

Дарвоқе, бу кеча тушимга яна Андижон кирибди. Яқин бир одам негадир йиғлаяпти...

Йўл анча дурустлашиб қолди, лекин тор эди. Қоронғи тушганда чўмич юдуз ўнг томонимизда кўринди. У ерга жудаям яқиндай эди.

Жакмаш деган қишлоқда тўхтадик. Маъмуримиз Ҳамидхоннинг бир таниши ҳарбийларнинг шундоқ-қина йўл бўйидаги янги лекин наридан-бери солинган меҳмонхонасининг қоровули экан. Ўчашгандай чирок йўқ экан. Тошфонар ёрдамида шўрва пиширдик. Овқатдан сўнг шундоқ ташқарига, ерга жой тўшаб, гаплашиб ётдик.

Чолнинг транзисторидан Тошкентни топиб, «Сўнгги ахборот»ни эшитдик. Полвонтошдан, ўзимизнинг Андижондан нефт чиқибди!.. Ниҳоятда хурсанд бўлдик. Бунинг устига Ўзбекистон радиосини сафар давомида биринчи бор эшитишимиз эди. Ахборотдан кейин концерт бошланди. Собиржон ака ҳам анча дуруст эди. Шу муносабат билан бир оз ўйин-кулги қилдик. Латифагўйлик бўлди.

Шу пайтда осмонда юдузлар ниҳоятда кўп ва чароғон эди. Ғарби-шимолдан шарқи жанубга қараб ўтган, эҳтимол, аксинчадир, сомон йўли жуда аниқ ва тиниқ кўринарди. «Етти оғайни» юдузлар ҳам ниҳоятда ярқироқ ва ерга жуда яқин эди. Осмоннинг бунчалар серюдуз ва Заминга шу қадар яқин бўлишини сафар давомида биринчи кўришим эди. Ҳадемай, «катта айиқ» юдузлари бирин-кетин бота бошлади ва учтаси, яъни думи қолди ва кўп ўтмай, иккитаси, кейин биттаси қолди ва у ҳам ботиб кетди. Мен илгари, ўзимиз томонда бу юдузларнинг бутунлай ботишини астойдил кузатмаган эдим. Юдузлар ботаётган кезде осмон, коинот, сайёралар ҳаракати аниқ ва яққол кўринаркан.

7 сентябр, сешанба.

Азонда йўлга тушдик. Энди чўл бошланди. Қора чўл. Зокиржон ака буни ҳам тоғларнинг нурашига боғлаб изоҳлаб берди.

Кейинроқ катта-катта қум барханлари кўпая борди. Ажабки, бир сиқим қум уюлмаси устида ҳам юл-гунсимон кўкат ўсиб турарди. Тошли, текис ерда эса ҳеч бир гиёқ йўқ эди. Айрим жойларда қум кўчкилари йўлни қисман ё бутунлай тўсиб қўйган эди...

Чошгоҳда чегарага яқинлашдик. Маъмуримиз Ҳамидхон биз билан хайр-хўшлашиб, оқ йўл тилай бошлади. У жуда серзавқ, хушчақчақ, одамохун йигит бўлиб, кетишдаги покистонлик маъмур Парвезнинг мутлақо акси эди.

Ҳамидхоннинг дунёқараши ҳам маъқул, бунинг устига ҳазилкашгина эди. Айниқса, кенжамиз Фаррух билан сўзда ҳам, қўлда ҳам кўп ҳазиллашишарди! Аҳмаджон ёрдамида улар бир-бирининг жиғига тегишарди. Ҳамидхоннинг Фаридхон, Ферузхон исмли ўғиллари, Осма исми қизи бўлиб, тўртинчиси туғилиш арафасида экан. Ўғил бўлса, отини Фаррух қўй, деб ҳазиллашдик. «Но.., — деди у кулиб, — Аммо, Бобурхон қўйишим мумкин». Биз унинг мана шу ниятини қатъийлаштириш учун уни маъқулладик. Бобурнинг шоҳ сифатидаги, инсоний фазилатлари ҳақида биримиз қўйиб, биримиз олиб гапира кетдик. Охири Ҳамидхон яхши, агар ўғил туғилсаёқ исмини Бобурхон қўйганим бўлсин, деб бизга ваъда берди.

— Бундай масалаларни хотининг билан маслаҳатлашмай, ўзинг ҳал қилаверасанми? — деб сўрадик, атай нима деркин деган мақсадда.

— Мен йигит кишиман, — деди у бизнинг гапимизни жиддий қабул қилиб. — Шарқликман, қолаверса, мен ҳам сизларга ўхшаб мусулмонман. Ё сизларда унақамасми?

Хуллас бизнинг ҳазиллашаётганимизни сизди ва яна бизга изҳори дил қила бошлади:

— Яхши-ёмон гапирган бўлсам узр, мен ўз қадрдонларим билан сафар қилгандек бўлдим. Мен сафарда бошқаларда, ёмон таассурот қолдирмасам, дейман. Одатим шунақа, ҳазил-ҳузилни яхши кўраман, самимий бўлишга, қўлимдан келса, ўзгаларга ёрдам беришга ҳаракат қиламан. Сизларни кўрганим, танишганимдан жуда хурсандман, лекин тез ажралаётганимдан афсусдаман. Ҳамидхоннинг сўзлари чиндан ҳам самимий эди. У худодан сафаримизни бехатар ва бешикаст қилишини тилади.

Ҳамидхон гўё ҳамкасби Парвезнинг совуқроқ муносабатлари учун узр сўраётгандек, уни ҳам маъзур

тутинглар ва биз ҳақимизда, яъни покистонликлар, Покистон ҳақида яхши тасаввурда қайтинглар, демоқчи бўлаётгандай-туюлди менинг назаримда.

Биз ҳам бу дилкаш йигитга миннатдорчилик билдирдик. У ҳар биримиз билан қучоқлашиб хайрлашиб қолди.

Соат ўн иккиларда Покистон чегарасидан Эрон чегарасига ўтдик ва машинани рўйхатдан ўтказадиган жойга кирдик. Кино, телекамераларни сўргичлаб қўямиз, бизда суратга, тасвирга олиш муминмас, Машҳадга кирмайсизлар, муддатларингиз оз қолибди, вақтингиз етмайди, бошқа йўлдан юрасизлар, деб анча хуноб қилишди.

Зерикиб у ёқ-бу ёққа босиб юрдик, кутиб ўтирдик. Божхона унча тоза эмас, ўтирадиган жой ҳам йўқ эди.

Сайфиддин ҳожи аканинг катак рўмолчаси бор эди. Уни гоҳ елкасига ташлаб, гоҳ куйлаги ёқаси остидан бўйнига ўраб боғлаб олар, гоҳ пешонасига қўйиб, икки учини қулоқлари тепасига қистириб олар, гоҳ бошига ёпиб олар, тўр учлари енгил, илиқ шабадада ҳилпиллаб турарди.

Домла менга ҳамма нарса мумкин деб ўйловчилар тоифасидан эди. Дарҳақиқат, Ҳожи аканинг ўзига ана шу юқоридаги қилиқлари ҳам ярашар, шундай пайтда у менга миллий киноларимиз учун жуда боп қахрамонга ўхшаб кўринарди.

Биз Эрон ҳақида гап кетганда бир вақтлар Хурсоннинг машҳур бўлган шаҳарларидан бири, Навоий бир қанча муддат ҳокимлик қилган Астрободни эслаб, уни бир кўришни орзулаган эдик. Лекин йўлларда учраётган қанча-қанча кўҳна шаҳарлар номи орасида негадир «Астробод» деган ном кўзга чалинмасди. Иложи бўлса кўриб ўтмоқчи эдик. Бир неча одамдан сўрадик. Кўпчилик елка қисарди. Охири ёши каттароқ одам Астрободнинг ҳозир Гургон деб аталишини, бу ердан анча узоқлиги, бизнинг йўлимизга чаплигини айтди. Биз афсуслансак-да (боришга кўзимиз етмасди) Астрободнинг дарагини топиб олганимиздан хурсанд бўлдик.

Ниҳоят, Эрондан ўтиб чегарага ҳам етиб келдик. Ҳар хил расмиятчиликлар: паспорт текшириш, «кирди-чиқди» деб муҳр босиш... кетаётганда тўлғазилган декларацияни ҳам суриштиришаркан. Машинамизнинг ичи, ташию тағларини махсус чуқурлик-хандакка тушишиб, овчарка итлари билан текширишди. Асосан

наркотик нарсалар қидиришаркан. Бу қилиқлари менга ҳақоратдай туюлди. Ахир биз илмий экспедиция бўлсак, кимлигимиз афти-ангоримиздан кўриниб турса... Лекин чегарачиларга ҳатто отангга ҳам ишонмайсан, деб қасам ичиришса керак-да... Начора, чегарабожхонанинг ўз қонун-қоидалари, темир тартиб-интизоми бўлади, унга ҳамма бўйсунити шарт... Демак, бизнинг ҳам бу ердаги замзамаларга оғир-вазминлик билан бардош бериб, оллодан ўзимизга сабр-тоқат тилашдан ўзга чорамиз йўқ.

ОНА ЮРТ НАФАСИ

Гарчи қўрқадиган, хавотирланадиган ҳеч нарса бўлмаса ҳам, бир чегарадан иккинчи юрт ҳудудига ўтиб олганимизда беихтиёр енгил тортасан экан. Бу ерда ҳам шундай бўлди. Туркменистон заминига (аслида бу ҳам бошқа мамлакату, лекин ҳарқалай ўзимизники деган тушунча онгимиздан ҳали бутунлай чиқиб кетмаган-да) қадам қўйганимиз заҳоти Фаррух билан Аҳмаджон қарсак чалишиб, ерга чўккалашиб, қувончини, ватанга, она тупроққа бўлган муҳаббатини изҳор этишди. Қувончга ҳамма шерик бўлди. Ҳатто оқсоқолларимизнинг чеҳралари ҳам яшнаб кетди. Ҳали асосий текширув, яъни божхона деган асаб эгови олдинда яна бўлса-да, барибир худди ўз юртимизга ўтиб олгандек хурсанд, масрур эдик. (Божгиронда ҳужжатдаги арзимаган камчилик ё англашилмовчилик учун уч-тўрт кундан бери Эронга ўтолмай туришган сайёҳ ўзбекларни кўрдик-да).

Бизнинг қувончимизни чегара билан божхона оралиғидаги дарада, шундоқ йўлда гала-гала бўлиб юришган бесаноқ какликлар қарши олишди. Уларнинг кўпчилиги эндигина учишни ўрганаётган жўжалар экан. Афсуски биз уларни чўчитиб юбордик...

Шундай қилиб, хорижий юртлар билан хайрлашиб, божхонадан ўтгач, Ашхободга жўнар эканмиз, қардош, жондош туркманлар кўзимизга ўтдай кўринарди. Кеч-қи пайт, соат бешга яқин Ашхободга (чегарадан 40 км.) етиб келиб, «Айна» ресторанида тушлик ва кечқурунлик қилдик. Овқат четда қиммат экан, деб юрган эдик, даҳшати шу ерда бўлди. Уч-тўрт хил, жаъми саккизта ликопчада газак емишлар: юпқа лаппак яхна гўшт, худди шундай товуқ, тузланган бодринг, сир ва кўкат,

саккизта бифштекс, олтита кулчанон, уч чойнак чой — салкам 78 минг сўм (рубл) бўлди!

Лекин, биз яна Ашхободдамиз, яъни қўшниникида. Экспедиция ўз вазифасини ҳарқалай муваффақиятли бажариб, ёруғ юз билан қайтмоқда... — Раҳбаримиз шунга яқин гапларни айта туриб, боя чегарадан ўтганимизда ҳаммангизни ерга тушириб, бир-бир бағримга босмоқчи эдим. Лекин кўзимдан ёш чиқа бошлагани учун ўзимни тутдим, — деди ва яна кўзларида севинч ёшлари йилтиллаб, ҳаяжони, эҳтироси овозини бўғиб қўйди. Менимча орамизда энг серзавқ ва ҳиссиётчан одам — Зокиржон Машрабов эди. У иш юришмаганда куюна олар, юришганда суюна оларди. Зокиржон акада узоқ йиллик раҳбарликдан қолган қайсарлик ҳам бор эди. Биров унинг гашига тегса, ўша одам айтган фикр, таклифнинг тескарасини қиларди (яъни, «етов»га юрмас эди). Қаттиқ тортишиб қолса ҳам, бироздан кейин яна боягидай муомала қилиб кетаверарди. Буни у атайлаб, ўзини зўрлаб қилмасди, табиати ўзи шунақа эди...

Ресторандан чиққанимизда вақт кечга томон бормоқда эди. Кўчанинг у юзидаги меҳмонхонага бир кириб чиқдик... Яширишнинг ҳожати йўқ, экспедиция вазнаси ҳам, шахсий киссалар ҳам бўшаб қолган, боя ресторанда боримизни ўртага ташлаган эдик. Яъни, меҳмонхона излашнинг унча қизиғи ҳам йўқ эди. Марига қараб жўнавордик. Масофа — 400 км.

Тун. Обиджон ака рулда, мен штурман эдим. Соат ўн бир — ўн иккилар. Иттифоқо яна «етти оғайни» юлдузларимни кўриб қолдим. Улар Зоҳидон — Машҳад йўлидагидай чап ёнимизда, ерга яқин жойда эди. Чўл осмони бепоён ва мусаффо, юлдузларга тўла эди. Сомон йўли эса яна шундоқ бошимиз узра кесиб ўтган эди. Биз кўқда чалқанча тушганча нурсизгина қизариб турган бир тилик қовунсимон ой томонга кетардик.

Чўл шабадаси ниҳоятда ёқимли эди.

Йўлда қовун сотаётганларни уйғотиб қовунхўрлик қилдик. Лекин унча ширин эмас экан. Президентимиз одатдагидай баҳолашмай шартга сўя бошлади ва ўртача учта қовунга эгаларининг оғзидан чиққан бир минг беш юз сўмни нақд тўладик.

Марига етиб келиб, ўзимизнинг қадрдон «Санжар» меҳмонхонамизни топгунимизча соат тунги икки бўлди. Маъмура аёл (ўрис эди) уйқусираб, фақат 93-йилги рублани оламиз, деб анча тархашлик қилди. (Биз са-

фардан қайтгунча ўрис пулимиз янгиланиб кетган эди). Доллар билан тўланадиган бўлса, бир ўрин 40 доллар экан. Зокиржон ака иккимиз ўрис опани бир амаллаб Ғ хонага кўндирдик-да, оқсоқоллар — Зокиржон ва Сайфиддин ҳожи акаларни жойлаб, қолганларимиз машинада ётдик.

Яхшики Жайхун дарёсининг кўприги бугун жойида экан, яқингина, осонгина ўтиб олдик ва яна кўп юрмай, Туркманистон божхонасидан ҳам ўтиб, Аму-Бухоро канали бўйлаб, Бухорога яқинлашяпмиз. Чап томон бепоён чўл. Лекин юлғин ўскин. Ўнгда, канал ёқасида эса тол, жийда дарахтлари чўл шамолида оҳиста тебраниб турарди.

Бухоро шаҳрига кириб, театр билан ёндош «Гулистон» ошхонасида кўнгилдагидай тушлик қилдик. Мириқиб карам шўрва ичдик. Кабобхўрлик қилдик. Ўз миллий таомларимизга нима етсин-а!... Йўлда кўк тўнли қовун олган эдик, ниҳоятда ширин чиқди. Ошхона ходими Зокиржон отдоши Зокиржон акани таниб, (телевизорда кўрган экан), бизга хуштакаллуф билан хизмат қилди.

Кейин шаҳар оралаб, Арк ёнидан Самарқандга йўл олдик.

Каттақўрғонга кечаси етиб келдик. Кўча бўйларида қабобпазлар кўпайиб кетибди. (Сафарга бораётганимизда бунчалик эмас эди, демак юртда анча ўзгаришлар юз бергани аниқ). Кўпчилик шундоқ уйининг олдига кабобхона очиб олибди. Бирининг олдида тўхтадик. Чорпояларга кўрпачалар тўшалиб, дастурхон ёзиб қўйилибди. Чой, ўзимизнинг оби нон, шакароб билан кабобхўрлик қилдик. Кейин қовун сўйдик. Маза қилиб, шоҳона ором олдик. Ҳаво салқин, енгил шабада эсиб турибди — ўз юртимизнинг жонбахш шабадаси...

Кечаси, соат ўн иккида қадрдон Жума шаҳарчамизга етиб, пахта заводининг профилакторийсига жойлашдик.

ВАТАНДАН ЯХШИ ЁР БЎЛМАС

12 сентябр, якшанба.

Биз уйга томон шиддат билан ошиқардик. Машина ҳам тез ва равон юрарди. Фақат, ҳар қадамда йўл, автомобил назорати ходимлари тўхтатишиб, ҳар лаҳзасини санаб бораётган қимматли вақтларимизнинг

анча бир қисмини елга совуришарди. Шунда Сайфиддин хожи аканинг Ҳиндистон ва Покистонда юрган пайтимизда ажабланиб «тавба, лоақал кўнгил учун тўхтатиб, қаердан келяпсизлар, йўл бўлсин, деб қўйишмайди-я», дея, ўпкалаганларини эслаймиз, манави, ўзимизникиларни кўринг, лоақал биронтаси тўсмай қўйишмайди-я, деб хуноб бўлардик. Йўл қўриқчиларини эса хуноб қилиш мумкин эмас... Улар машинанинг орқа томонидаги юклар, яъни кўрпа-тўшак ва бошқа ашқол-дашқолларга (албатта совға-саломлар ҳам бор) ишора қилишиб «О, Ҳиндистондан, Эрондан роса босибсизлар-да», дейишарди. Авваллари, Зокиржон ака ҳар гал бизнинг савдогар-тижоратчи ё ақалли оддий туристлар ҳам эмас, илмий экспедиция аъзолари эканлигимизни эринмай тушунтиришга ҳаракат қиларди. Охири зерикди. Бор-е, деб, ё ўзимизни кўрмаганга олиб тўхтатмасак, орқамиздан қувиб келишарди.

Ҳамма бедор, деярли ҳеч ким ухламасди.

Бедорлик сабаби ДАН ходимларигина эмас эди. Она юрт, яқинларни соғиниш ҳисси Андижонга яқинлашган сари кучайиб борар ва ана шу туйғу ҳам ухлашга йўл қўймасди. Ёруғ юз билан кўришишга ишончдан кўнгил хотиржамлик, қониқиш ҳиссиёти дилга ғулу ва ғурур соларди. Ахир бизни озмунча одам кутяптими. Оила, ёру биродарлар, раҳбарлар ва «қани, булар нима каромат кўрсатиб келишаркин», деб юрганлар. Хайриятки, бизнинг уларга олиб келаётган бойликларимиз бор: бу, аввало бизнинг Шарқ юртлари тўғрисидаги таассуротларимиз, Бобур бобомиз ва унинг авлодлари қолдирган беқиёс, бебаҳо ёдгорликлар, обидалар ҳақидаги маълумотлар, кино, телеленталарга туширилган қимматли тасвирлар, китоблар, суратлар... Бобурийларнинг энг кейинги авлоди ва жажжи Африна тўғрисидаги хушхабар...

Таассуротлар ичида мен қойил қолган яна бир нарса бор эди — бу — мен бўлган Шарқ мамлакатларида миллий кийимларнинг сақланиб келаётганлиги эди. Масалан, Ҳиндистонда қадимги ҳиндлар қандай кийинишган бўлса, ҳозирги халқнинг ҳам асосий қисми ана шундай либосда юришибди. Ахир уларда қанча-қанча ғарбликлар, жумладан инглизлар тўқсон йил ҳукмронлик қилишган-ку. Ёки, Покистон божхонаси бўлим бошлиғининг оппоқ, узун яктаги ўзига қандай ярашиб турибди-я. Эрон аёлларининг қора чодраси, аффон эркаларининг узун кўйлаклари устидан кия-

диган камзуллари, аёлларининг паранжи-чиммат-ёпин-чиқлари. Албатта бундай ҳолатларни бутунлай оқлаб бўлмас, балки маданият, тараққиётга, замонга ҳам сал мослашиш керакдир, лекин ҳарқалай бизчалик бўлиб кетиш ҳам яхши эмасдир. Эркакларимиз миллий кийим нималигини ҳам эсдан чиқариб юборишди-ёв. Қиз-аёлларимиз бўлса, кийиниш, модада гарб аёлларидан ҳам ўтаман, дейди...

Тун яримлаб бормоқда. Одатда бундай вақтларда бирон жойда тўхтаб, эрта азонда йўлга чиқайлик, дея таклиф қилувчилар бўларди ва уни ҳамма қўллаб-қувватларди. Бугун, бу кеча эса ҳамма жим эди, ҳамма сергак ва ҳаяжонда эди. (Ахир уйларимиздан чиқиб кетганимизга салкам икки ой — 54 кун бўляпти).

Шу сергаклик, ҳаяжон ва тезроқ қадрдонлар ҳузурига етиш иштиёқи билан Хўжадда ҳам, Конибодомда ҳам тўхтамадик. Соат тунги иккида Қўқонга етиб келдик ва «Қўқон» меҳмонхонасига жойлашдик. Ҳаяжонда меҳмонхона излаб, шаҳарни икки марта айланиб чиқдик, сўрашга одам йўқ эди. Ҳар қанча ошиқ-сак ҳам, Андижонга тун ярмида кириб боришни маъқул кўрмадик. Бир кеча сабр қилиб, эрталаб боришга келишдик.

13 сентябр, душанба.

Эрталаб, кўйлак-шимларни дазмоллаб, сал ўзимизга ўхшаб олдик. Унгача Зокиржон ака телеграфга чиқиб, Андижонимиз раҳбарияти билан гаплашиб, ҳадемай етиб боришимизни айтиб келди.

Қўқондан чиқаверишдаги гавжум ошхонада анжир билан нонушта қилдик. (Сафар давомида биз қайтиб боргунча анжир қолармикин, деб орзиққан эдик). Сўнг Андижонга «от» сурдик.

Қўқондан Андижон вилоят чегарасигача унча узоқ эмас эди. Машинамиз ҳам елдай учар, лекин нимагадир Ёзёвонга етиб бориш чўзилиб кетди.

Ниҳоят, «Бўз туманига хуш келибсиз» деган ёзув кўзимизга ярақлаб кўринди. Шу ерда бизни туман ҳокими Адҳамжон Ўринбоев, бошқа раҳбарлар, атлас кўйлакли қизлар нон-туз, гуллар билан кутиб олишди. Карнай-сурнай, ногора садолари оламини тутмоқда эди.

Кейин бизни Боғишамолга — Бобур бобомиз абадий маскан қурган азиз ва табарруқ жойга бошлаб кетишди. У ерда бизни Андижон фахрийлари, оқсо-

қоллар, зиёлиларнинг вакиллари ош-сув билан кути-шаётган экан.

Биз чуқур эҳтиром ва таъзим билан Бобурга (рамзий қабрига, у пайтда ҳали унинг ҳайкали қад кўтармаган эди), Андижонга салом бердик, соғинчимиз, меҳримизни изҳор этдик, кўрган-билганларимиз, таассуротларимизнинг дастлабки, юза қатини очиб ҳамюртларни баҳраманда этдик.

Азиз ва қадрдон одамлар, адабиёт ва Бобур муҳлислари, авлодлари орасида туриб, телетасвирчимиз Фаррухнинг республика телевидениесига интервью учун: «экспедиция аъзоси сифатида сафар сизга нималар берди», деган саволига шундай жавоб бердим:

— Ҳиндистоннинг табиий гўзал табиати ва юмшоқ табиатли одамлари менда зўр таассурот қолдирди. Лекин ватанимиздан қанча узоқлашган сари ватан туйғусини шу қадар чуқурроқ ҳис қила бордим. Ўз одамларимизнинг нақадар ажойиб, одамохун, олижаноб, дилкаш ва кўнгилга яқинлигини бошқа юрт халқлари билан мулоқотда бўлганимдан кейин янада яхшироқ тушундим. Ва яна, Ҳиротда ва бошқа азиз, тарихий жойларга борганимда Навоий, Бобур каби боболаримизнинг қандай машаққатлар, изтироблар, азоблар эвазига буюк бўлишганини англадим.

Ва яна, Ҳиндистонда, ватандан олисда, хулқ-атвори ўзгача одамлар орасида бизга ўнғайсиз иқлимли мамлакатларда юрар эканман, Бобурнинг ўша: «Толёй ўқи жонимга балолиқ бўлди...» деб бошланадиган машҳур рубойисининг маъзини янада яхшироқ чақдим.

Чунки мен сафардан қайтиб, Андижон заминиға қадам қўйгач, ҳеч қаерда, ҳеч қачон «ватандин яхши ёр ўлмас»лигига яна бир карра эмас, бу карраларнинг кўпайтмаси қанча бўлиши мумкин бўлса, шунча карра ишонч ҳосил қилдим!..

Дунёда энг гўзал юрт — Ўзбекистон ва Андижон экан!

МУАЛЛИФ УЗРИ

Ушбу сафарнома асосан сафар чоғида кўрган-билганларим, йўлбонлар, олимлар, кексалар тилидан эшитганларим, китоблардан ўқиганларим асосида ёзилди. Албатта, эшитганларимни тарихий манбаларга мумкин қадар солиштиришга уриндим. Шунда ҳам, мабодо айрим рақамлар, шарҳлар, номларда анча-мунча

ноаниқликлар ўтиб кетган бўлса, муҳтарам китобхон маъзур тутар, деб умид қиламан. (Тарихий манбаларнинг ўзида ҳам маълумотлар, тафсилотларда хилма-хиллик кўп учради).

ИЛОВА

2 июл, 1996 йил.

«ЧОЙ ОТА»

(Экспедициянинг биринчи сафари чоғида Зокиржон Машрабовга «Бой ота», Собиржон Шокаримовга «Чой ота» деб (албатта ҳазил тариқасида) лақаб қўйилган эди). Шу мавзуда ушбу назмни битдим:

*«Ҳайёт-хўй» деб йўлга чиқдик — уловимиз «Тойўта»,
«Тойўтамас, бу — арғумоқ, гижинглаган той, ота.*

*Саккизовлон — саккиз оҳанг, йўлбошчимиз — ал қомат
Машраб ўғли Зокиржондир, тахаллуси «Бой ота».*

*Бобур авлодларин излаб кездик Бенгал қўлтуғин,
Босиб ўтдик қанча довон, қанча дарё, сой, ота.*

*Ҳамсафарлар бири олим, бири адиб, журналист,
Мижозлар ҳам турфа хилдир, бирин деймиз «Чой ота».*

*Кимга «дезинфексияю», Аврангобод пивоси,
Кимга қатиқ, кимга тамак кўринади ой, ота.*

*Покистону Ҳиндистоннинг чўлу қишлоқларида
Ип калавот бўлди бизга тахти равон жой, ота.*

*Вага деган «ров»дан ўтолмай неча кун ҳинг ерига,
Сал қолди-я ишларимиз бўлишига лой, ота.*

*Юмшатишга божхоначи, ясовулар танглайин
Попоп гўппи, пакки пичоқ бўлди-га зап мой, ота.*

*«Муҳаббат эҳромин» кўриб, таъблар бўлди кўп хира,
Кўларимиз чиқсун уни кўргунча шундай, ота.*

*Жайпур йўли жангалида қароқчилар хавфидан
Қочиб эдик, машинамиз сувга ботди, ҳой ота.*

*Элик тўрт кун «тойўта»да ўтировриб букчайиб,
Қаддимиз ҳам бўлиб кетди камалакдай ёй, ота.*

*Яхшиямки уловимиз совутгичи жойида,
Акс ҳолда аҳволимиз бўлар эди вой, ота.*

*Бой отамиз омон бўлса, галда Хитой — ипак йўл,
Бир неча от, хачир, туя этилса бас шай, ота.*

ХОТИМА ЁКИ САФАРДАН СЎНГГИ ФАСЛ

1993 йил — андижонликлар учун Бобур йили эди. Заҳириддин Бобур таваллудининг 510 йиллигини жуда кенг нишонлаш, Андижон шаҳрига қўйиш учун Бобурнинг икки ҳайкалини ишлатиш, «Бобур миллий боғи»да амалга оширилаётган жуда катта қурилиш ва ўзгаришлар, бошқа йирик-йирик тадбирлар Зокиржон Машрабовни кутмоқда эди.

Бобур миллий боғининг шундоқ сийнасида қад ростлаётган Бобур абадий оромгоҳи, яъни рамзий қабр-мақбараси битай деб қолган эди, бу жой қақраган адирлик ер бўлиб, ўтган йили вилоят раҳбарияти, маҳалла оқсоқоллари, уламолар, Андижон адабий жамоатчилиги вакиллари иштирокида Кобулдаги Бобур қабр-мақбарасидан олиб келинган тупроқ «дафн» этилган ва «қабр» устига Кобулдаги мақбаранинг айнан нусхасини қуриш мўлжалланган эди. Ана шу маросимда «қабр»га тупроқ тортар эканмиз, шоир Фозил Эмин кўзларида ёш йилтилаганини кўриб, мен ҳам ўз мижжаларимга нам сизганини ҳис қилган эдим.

Ҳиндистон сафаридан қайтганимиздан икки ҳафтача кейин (Зокиржон ака ташкилотчилигида) яна рамзий қабр ёнига вилоят ва Андижон шаҳар раҳбариятидан, уламолар, адабиётчилар таклиф этилди. Қўй сўйилди, ош берилди ва рамзий қабрга, Кобулдан келтирилган тупроқ ёнига, Бобур илк бор дафн этилган Аградаги мақбара деворлари остидан мен ҳовучлаб олган тупроқ ҳам қўйилди.

Шундай қилиб, Бобур ўз юртига рамзан бутунлай олиб келинди. Балки бундан буюк бобомизнинг руҳи ҳам чексиз шод бўлаётгандир...

Ҳеч шубҳа йўқки, Бобур бутун умри давомида Андижонга талпиниб яшаган. Лекин ўша пайтдаги тарихий вазият, Андижондаги Бобур аждоглари, уруғ-аймоқлари, ака-укалар ўртасидаги парокандалик, сарой аъёнларининг ғанимлиги, хиёрати ва бошқа сабаблар бунга йўл қўймаган. Шунинг учун Бобур ўзи Андижонга яқинроқ, ватан ҳидини шамол келтириб турадиган жойга — Кобулдаги баланд, хушхаво тоғлар бағрига ўзи бунёд эттирган боққа дафн этишларини васият қилган...

Тақдирнинг ғалатлигини қаранг-а: тириклигида не не саргардонликларни бошидан кечирган буюк шоир ва шаҳаншоҳнинг жасади, хоки-тупроғи ҳам қанчалар сарсон бўлди-я: Оромбоғдан Жамна бўйидаги мақбарага, у ердан бир неча минг чақиримли Кобулга... Мана, эндигина у ўзининг асил жойидан абадий макон топди. Иншоолло, энди унинг руҳини ҳеч ким безовта қилмагай...

Зокиржон ака яна Бобур боғидаги қурилишлар гирдобига шўнғиди. Айни вақтда у Тошкентда яратилаётган Бобур ҳайкаллари тезлаштириш, ҳайкалтарошларга кўмаклашишни ҳам ўз зиммасига олган эди. Бу жонсарақ, серғайрат одам экспедиция сафарига бағишланган «Бобурийлар изидан» номли ҳужжатли-оммабоп фильм сценарийсини ёзишда менга бош маслаҳатчи ва ҳаммуаллиф ҳам эди.

Иккимиз Тошкентга ҳам қатнай бошладик. «Лабзак» меҳмонхонаси асосий қўналға ва паккамиз эди. Ҳамсафаримиз, кинотасвирчи Тўлқин Рўзиев, ҳайкалтарошлар Қодир Салоҳиддинов, Равшан Миртожиевлар оқшомлари бу ерга ташриф буюришар, ишларимиз боришини муҳокама қилар, кенгашар эдик. Туни билан баттол чивинлар билан олиша-олиша, эрта туриб, Зокиржон ака Ғазалкентга—тагсупа-тошларни тарашлаб беришни гаплашиб келишга ёки ҳайкаллар ишланаётган жойга, мен эсам Тўлқин ака билан киностудияга — «Достон» ижодий уюшмасига кетардик.

Кечқурун меҳмонхонага қайтгач, мен сценарийни давом эттирардим, бир дунё ишларни битириб келган Зокиржон ака эса чалаларини битказиш учун телефон ёнига ўрнашиб ўтирарди. Хона бурчларига, қаравотлар тагига бекиниб олган мазахўрак чивинлар эса ўткир тишларини қайрашиб, чироқни ўчириб ўринларга чўзилишимизни сабрсизлик билан кутишарди.

Биз ҳафтанинг ярмида Андижонда, ярмида Тошкентда бўлиб, шанба куни тушдан кейин қайтардик. Айниқса, ҳайкал остига қўйиладиган мрамор тошни топиш қийин бўлди. Уни излаб Зокиржон ака билан бир неча марта Наманган вилоятининг Поп туманидаги Чоркесар деган жойга ҳам бордик.

Хуллас ишлар қийинчилик билан юришарди. Қодир ака билан Равшанбек ҳали албастр, ҳали цемент йўқ, деб келишарди. Зокиржон ака яна таниш-билишларини ишга солар, юқори маҳкамаларга ҳисоб бериб турар ва гоҳида мадад сўрарди.

Равшанбек ишлаётган ҳайкал Вазирлар Маҳкама-си назарида эди. Бошқа мутасадди ўртоқлар тез-тез Оқтепага келишиб, ҳайкал хомакисини муҳокама қилишарди. (Ана шундай муҳокамаларнинг бирида мен ҳам қатнашдим).

Равшанбек Миртожиев тасвирида маҳобатли Бобур тулпор отда тоғу-тошлар орасидан, яъни туманли ва долғали ўтмиш қаъридан чиқиб ва гўё узоқ, бегона юртлардан машаққатли йўлларни босиб, ўз юртига, юртдошларига таъзим бажо айлаб, қўлини кўксига қўйиб турган эди. Отнинг орқа ярми тоғлар ичида қолгани учун ҳайкал, хусусан от яримта бўлиб, ғала-тироқ кўринаётгани айтилди. Равшанбек: бу ҳолат, биринчидан унинг ижодий тафаккури маҳсули, яъни рамзийликни кучайтириш мақсадида танланганини, иккинчидан, савлатдор отнинг белидан пастки баъзи қисмларини рўй рост тасвирлашга истиҳола қилганини айтди. Аслида унинг шарқона истиҳоласи ўринли эди. Лекин санъат—санъатда. У шарқона ҳаё, андиша билан ҳар доим ҳам келишавермайди.

— Ҳечқиси йўқ, бўрттирмайроқ ишласа, бўлар, — дейишди.

Бу фикр кўпчилик томонидан қўллаб-қувватлан-гач, ҳайкалтарошга ҳам маъқул тушди.

Киностудияда эса монтаж ишлари бошланиб кетди. Биз монтажчи Оля деган аёл билан Тўлқин ака олиб келган ажойиб тасвирларни сценарийга мос-лаштириш учун эрталабдан кечгача лента айланги-рардик. Тасвирлар шундай ноёб ва ажойиб эдики, ўтказиб, ташлаб юборишга кўзинг қиймайди. 18 қути-дан икки қути тасвирни танлаб олиш керак эди. Қолган кадрлар жудаям увол эди. Ҳатто Оля ҳам ачиниб, афсусланиб бош чайқарди. Тўлқин ака шу даражада дарё одам эканки, жуда ачинарли иш бўлаётганини айтсам, катталар икки қисмга аранг рози бўлишди-ку, нима қиламиз энди, майли-да, дейди. Зокиржон ака билан маслаҳатлашиб режиссёримиз Даврон Салимовга фикримизни етказдик. У ҳам аслида биз билан ҳамфикр эди, 54 кунлик сафар давомида олинган тасвирларни йигирма дақиқага келти-риш, бу — у ер-бу ердан юлиб-юлиб олишдан бош-қа нарса эмаслигини жуда яхши ҳис қилаётган ва у ҳам бу ҳақда жиддий қайғураётган эди. Киномато-графия кўмитаси раисидан яна бир қисмга рухсат олишга муваффақ бўлди.

— Энди чидаса бўлади, — дедик ҳаммамиз. Тўлқин ака ҳам мамнун эди.

Фильмнинг номини «Бобурийлар изидан» деб қўйдик.

Студияда Тўлқин ака суратлари асосида, Шуҳрат Қурбонбоев режиссёрлигида «Бобур салом» деган икки қисмли яна бир ҳужжатли оммабоп фильм ишланаётган эди. Мавжуд сценарий матни билан тасвирлар мос тушмаётганидан Шуҳратнинг боши қотиб юрган экан. Мендан ёрдам беришни илтимос қилиб қолди. Тўлқин ака ҳам «яхши бўлади», деди. Бажонидил рози бўлдим. Ҳа-да, умримда кино соҳасига яқинлашмаган одам бир-данига иккита ҳужжатли оммабоп фильм ижодкорлари сафида турсам, ёмонми? Менга шундай ишонч билдиришса, рози бўлмаслигим ҳам борми...

Хуллас, икки ой ичида иккита сценарий ёздим, иккала фильм монтажида ҳам бошдан-оёқ монтажчи билан бирга бўлдим. Одатда муаллифлар сценарийни ёзиб бериб, бу ёғи билан ишлари бўлмас экан, шунинг учун ҳам янги киночи дўстларим мендан хурсанд эдилар ва деярли ҳар куни меҳмон қилиб, сийлашарди. Айниқса, Тўлқин ака... Деярли ҳар куни у билан бирга қайтарканмиз, Анҳорнинг пиёдалар учун мўлжалланган темир кўпригидан ўтиб, собиқ комсомол кўлининг жанубий, кичик дарвозаси ёнидаги дўкон ва ошхонада бир тўхтаб олар... ё шу жойда ҳаммамиз (Даврон, Шуҳратлар билан) «ҳордиқ ёзди...» қилиб ўтирардик...

Ниҳоят ноябрнинг охирларида икки ҳайкал, иккала фильм ҳам тайёр бўлди, ҳайкаллар Андижонга олиб келинди.

Бобур таваллудининг 510 йиллик тантаналари 17 декабр, жума куни бошланди. Андижонда ҳаво анча совуқ эди. Тошкентдан республикамизнинг таниқли шоир ва ёзувчилари, санъаткорлари, фан ва маданият арбоблари, пойтахтимиз жамоатчилигининг вакиллари буюк бобомиз тўйида қатнашиш учун вилоятимизга ташриф буюрдилар. Улар орасида Ўзбекистон халқ ёзувчилари ва шоирлари Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шукрулло, Абдулла Орипов, Муҳаммад Али, Ҳалима Худойбердиева, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Сабоҳат Азимжонова, Ўзбекистон фанлар академияси Қўлёзмалар институти профессори Фозила Сулаймонова, шоирлардан Эътибор Охунова, Ҳамроқул Ризо, Муҳаммад Юсуф, Мирзо Кенжабек ва бошқа таниқли кишилар бор эди.

Тантаналар эртасига давом этди. Андижон Тошкентдан ва узоқ юртлардан келган азиз меҳмонларни — Ўзбекистон республикаси ҳукумат вакиллари, Ҳиндистоннинг Ўзбекистондаги элчиси Делип Мехта, Туркиянинг Ўзбекистондаги элчиси Вулқон Чўтир, Ҳиндистоннинг олис Ҳайдаробод шаҳридан экспедиция аъзолари илк бор топишган Бобур авлодлари — Зиёвуддин, Масихуддин ва Шажауддин Тусийларни, мамлакатимизнинг деярли барча вилоятларидан келишган вакилларни очиқ бағр ва шоду хуррамлик билан кутиб олди.

Андижоннинг маркази — Бобур майдонидаги буюк бобомизнинг отлиғ ҳайкали очилиш маросимидан сўнг меҳмонлар ва Андижон аҳли Бобур миллий боғига (собиқ Боғишамолга) йўл олдилар.

Шу куни Андижон, айниқса Боғишамол даҳаси кулранг туман ичида гўё ҳарир парда ёпиниб оҳиста сузаётгандай кўринарди. Вилоят газеталари бу туманни ғайри-табиий хислатли одамларининг сўзларига асосланиб, Бобур, унинг аждодлари, буюк бобокалонларимиз руҳларига ўхшатдилар.

Ҳаво совуқ бўлишига қарамай, боғ атрофи, йўллар халқ билан тўла эди.

Бир ёнда Бобур миллий боғининг Арк дарвозаси, буюк шоирнинг бутун қадди-басти, шоирона кайфияти ифодаланган ҳайкали «Бобур ва жаҳон маданияти» мозийгоҳларининг очилиши, Бобур рамзий қабри ёнида қуръон тилолотлари, иккинчи томонда андижонликлар билан тўла ёзги концерт майдонида Ўзбекистоннинг машҳур ҳофизларининг Бобур ғазаларидан иборат янгроқ ашулалари... ва ҳаяжонли қийқириқлар давом этарди.

Бобурийларнинг яқинда топилган ҳозирги авлоди вакиллари — Тусийлар ҳар бир воқеага, ҳар бир андижонликка, шаҳримизнинг ҳар бир дарахти, гулига гўё суқланишиб, ҳавас билан тикилишар, бобокалонлари яшаган юрт ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишарди.

Дарҳақиқат, Андижоннинг бугунги қувончи чексиз, ҳусни-тароватини таърифлашга тил ожиз, сўз кам эди. Ана шу тантаналар иштирокчиси бўлган таниқли бир шоир шундай деди:

— Биз Андижонга юкингани, Бобур авлодларига сиғингани, унинг фазилатларини ўзимизга юқтиргани келдик...

Ўша лаҳзаларда мен андижонлик, улуғ Бобурга ватандошлиқдан фахрланиш, ғурур туйғусининг юк-

сак ва жўшқинлигидан улкан бахтта йўлиққан киши каби ҳаяжонланар эрдим... Менимча шу куни бадииятга, илму фанга озгина даҳли бўлган ё қизиқувчи инсон, қалбида ватан деган буюк туйғу бўлишини ҳис эта олувчи ҳар бир андижонлик шодланар, фурурланар, ҳаяжонланар эди...

Чунки, Бобур ҳайкалини кўриш, бир умр мусофирлик доғини тортиб, бегона юртларда қолиб кетган буюк юртдошининг Андижонга қайтиши—андижонликларнинг (аждодарияю ҳозиргиларининг) орзу, армони эди. Мана шу орзу, мана шу тарихий армон ушалди.

Ушбу эҳтиросларга тўла, мунаввар дамларда шоирнинг дили ва шуурида шеърий сатрлар чарх уриши табиийдир:

БОБУР ҲАЙКАЛИ ҚОШИДА

*Ҳузурингга келдим, эй улуғ устоз,
Азиз сиймоингни этгали тавоф.
Ҳайрият, ёнимда кўринмас бугун
Ёзувчи — қилмишим гуноҳми, савоб?*

*Бизга маёқ бўлди шеър, ҳикмат эмас,
Фақат олга, деган сеҳрли даъват.
Босган изимизни қириб-қиртишлаб,
Кўз юмиб, қайгадир талпиндик фақат.*

*Шеърингни бегона имлога ўқиб,
Қалби яро бўлди не-не шоирнинг.
Сен-чи, туравердинг сирли термулиб,
Бундай балолари кўп деб меҳварнинг.*

*Қанча узоқлашган сари замон, вақт,
Юракларга яқин бўлган шоир-ей.
Қуёш ҳам ёрита олмас дилларга
Ҳар ғазали чақин бўлган шоир-ей.*

*Доно ҳам, сўқир ҳам кўрмоқда бугун
Сўзлар қатигаги чехрангни равшан.
Шеъриятнинг буюк, эзгулигига
Замон шоҳлари ҳам бермоқдадир тан.*

*Қайдан эсаётган бўлса ҳам майли,
Кул босган чўғларни пуфлаб ўтди ел.
Боболар юзига боқмоқда гадил
Қарахликдан фориг ўзбек деган Эл.*

Ҳа, энди Ўзбекистонимизнинг мустақил, ҳур мамлакатга айланиши шарофати билан Бобурнинг манг-лайига ички ганимларимиз томонидан ёпиштирилган «босқинчи» деган тамға олиб ташланган эди!..

Бобур тантаналари Андижон тарихига зарҳал ҳарфлар билан мангуга битилгани каби, бизнинг кўз ўнгимизда ҳам умрбод муҳрланиб қолиши шубҳасиз...

Беихтиёр Бобурнинг қуйидаги аламнок мисралари ёдга тушади:

*Мурод васлинг эрур, айла ёд Бобурни,
Унутмағил яна бу номурад Бобурни...*

Йўқ, Бобур бобо, биз Сизни ҳеч қачон унутмаганмиз, фақат қалбимиз қаърида сақлаб келдик холос, дея ҳайқиргим келди...

ДЕМАК:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ямонлиқ, ҳаргиз,
Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидир...*

1993 — 1996 йил,
21 июл, шанба.

КЎНГЛИМДАГИ ГУЛЛАРИМ

ПУЛСИРОТ

Брнода¹, кенггина йўлак шифтида
Бир тимсоҳ осифлиқ турар тош қотиб.
Жилмайиб тўхтар Гид унинг остида,
Сайёҳлар кўнглида фулу уйғотиб.
Сўрар: орангизда эр-хотин борми?
Шу ҳайкал тагидан ўтсин эрингиз.
Хиёнаткор бўлса...

Думи тимсоҳнинг
Қамирлаб кетади. Синаб кўрингиз.
Ялт этиб қарайди йигит кўзига
Ўзбаки кийинган сўлим бир жувон.
Балки у ўйлади: билиб олмоққа
Энг қулай фурсат бу, энг қулай имкон.
Сайёҳлар нигоҳи қистар йигитни,
Барчанинг дилида ғалат иштиёқ,
Йигит-чи, аёлга мўлтирар бети
Қизиб, вужудига югуриб титроқ,
«Мабодо... мабодо...» ўйлар эҳтимол...
«Э, агар... — бўзарар аёлнинг юзи, —

¹ Брно — Чехословакиядаги шаҳар.

Шарманда қилса-чи бегона юртда
Ва кўзи олдида шунча сайёҳнинг...»
Лекин кеч, қолипдан кўчган эди гишт.
Хукм ўқилган. Ҳамма кутар ижрони.
Сичқоннинг инига зор бўлган йигит,
Сир бермай ўртага қўйиб худони,
Аста яқинлашар: «Ўзинг асра-ей!..»
Кўзни чирт юмади: Энди таваккал!
Гўё пулсиротдан ўтаётгандай,
Гуноҳу савобин чўтлар шу маҳал.
Киприк қоқмай тикилиб жувон

тимсоҳга,

Э, худо! — деб яниб, суйиб эрини,
Гуноҳи бўлмаса... бағишламоққа
Аҳд қилиб туради қолган умрини...
Тимсоҳнинг думи-ку қимирламади,
Лекин ич-этини еди эр-хотин.
Маъноли бош чайқаб гид жилмаяди,
Ҳамроҳлар қутлашар жувонни бетин.
Бу бир ўйинчи ё ростакан синов?
Бир фикр онгимда чарх урди шу чоқ;
Ҳамма йўлакларда осиглиқ турса,
Ҳар кимнинг қалбида бўлса бир

тимсоҳ!

КУТИЛМАГАН МЕҲМОН

Кириб келди хонамга бир кеч
Кумуш сочли жийда дарахти.
Шошиб қолдим, ўйламовдим ҳеч —
Кутмагандай тасодиф бахтни.

Кўп йил бўлди — кўришмагандик...
Таклиф қилдим уй тўридан жой.
У пойгақда тураверди тик,
Сал хомушроқ эди ҳарқалай.

Ёдга олдик ўтган кунларни,
Кўз ёши ҳам қилди у бир оз.
Сухбатимиз қовушмади кўп,
Мен бош ирғаб ўтирдим холос.

Чоғланаркан қайтишга, секин
Кўргим келиб кирувдим, деди.
Чиқиб кетди шарпасиз, ғамгин,
Юрагимда узилди недир.

Жийда кетди, йўлак, хонада
Эски таниш ва хуш бўй қолди.
Ҳамдами йўқ ғариб аёлдай
Бунча дилгир... деган ўй қолди.

ГУЛЛАРИНГНИ СОҒИНДИМ

Гуллар ҳамма жойда бирдай
чиройли,
Ҳиди бирдай ёқимли, хушбўй,
Дея ўйлардим.
Гулларингни соғиниб қолдим,
Ҳар тонгдаги қувончимни
Соғиндим жуда,
Юрагимга руҳ инарди
Маъсум ҳидлардан.
Бу ерда ҳам гуллар кўп жуда.
Бу ерда ҳам гуллар чиройли —
Янгилайди ҳар тонг ҳамшира,
бирок,
Беморлигим эсга келар
Кўзим тушган чоқ
Ва наздимда
Фақат гуллар ифори эмас,
Алақандай дориларнинг
Иси анқир гулдондан.
Мен гулгамас,
Гуллар менга термулгандай
Раҳми келиб, ачиниб.
Фақат менинг кўнглим учун
жилмаймоқчи бўлаётгандай...
Ахир мен ҳам яхши кўраман
Бир оз мағрур,
Бир оз иболи,
Яшнаб турган дуркун гулларни.
Ҳолбуки, мен
Гуллар ҳамма жойда бирдайин
кўркем,
Ҳиди ҳамма жойда ёқимли,
хушбўй,
Жозибали, дея ўйлардим...
Гулларингни соғиндим жуда,
Гулларингни...

СЕН ЙИФЛАСАНГ...

Армонлардан ногоҳ сўз очсанг,
Ўкинчларга тўлса гар кўнглинг.
Энтикиб, энтикиб йифласанг
Фамгин тушга айланар ўнгим.

Кўз ёшларинг жозиллаб томар
Юрагимнинг нақ ярасига.
Поёни йўқ азоблар бор-а
Икки жаҳон оворасига.

Кўз ёшингнинг ҳар бир томчиси
Вужудимни эзар — зил-зил тош.
Кўз ёшингнинг бир томчисини
Қуритмоққа ожиздир қуёш.

Сен йифласанг... ағёр шох отиб,
Ҳолимиздан кулмасми, эркам?
Сен йифласанг... шод, бехавотир
Бағрин менга очарми эртам?

Сен йифласанг ботгум гуноҳга,
Ич-ичимдан мен ҳам йифлайман,
Сен йифласанг... *икки дунёга
Сифмайман.
Сифмайман...

ТЎРТЛИКЛАР

Ёру дўст танлашда диддан айрилма,
Диддан айрилсанг ҳам бурддан айрилма.
Бурд ҳам панд бериши мумкин бу замон,
Гул бўйидан, ёр ҳидидан айрилма.

* * *

Ошиқликка жуда нодир эмасман,
Ёқа чок этмоққа қодир эмасман.
Танамга, гоҳ юртга сифмайман, бироқ,
Бош олиб кетмоққа Бобур эмасман.

* * *

Ишқ аҳлидай серзавқ, олий насиб йўқ,
Ишқ дамин кесгувчи қаҳру ғазаб йўқ.
Севмоқ — бахт, севилмоқ толе-ку, аммо,
Пинҳон оҳ урмоқдан ортиқ азоб йўқ.

* * *

Кечиккан аҳд-паймонлар ҳазилга ўхшар,
Бу — ҳаёт ўйини, таги зилга ўхшар.
Кўнгиллар қалтироқда, ақлу хуш хуркак,
Бахту зорлик қоришиқ, фаслга ўхшар.

* * *

Ўзингга ойдай талъат тила,
Боқий чирой, малоҳат тила.
Бор сифатни тила ўзингга,
Менга эса... сабр-тоқат тила.

КЕЧ БЎЛСА ҲАМ

Энди мени ўкситмайди
Барвақт оқарган сочим.
Аламларим орда қолди,
Булоқ очди қувончим.

Энди мени ўкситмайди
Муҳаббатсиз йилларим,
Кеч бўлса ҳам яшнаб кетди
Кўнглимдаги гулларим.

БЕМАҲАЛ...

Бемаҳал келган қувончни
Лаб қатига қимтиб юборди.
Бемаҳал келган ажалга
Чап бермоқнинг эвин қилолди.

Бемаҳал келган муҳаббат
Қошида ожиз мўлтирар.
Бемаҳал келган бу неъмат
Бол косага оғу тўлдиран.

СОҒИНЧ

Тор созига ўхшайди соғинч —
Таранглашган сари жаранглар.
Шундай экан, дея қизларжон,
Торни яна узиб олманглар.

СЕВМАГАН ОДАМ

Қалбини қандай илитаркин
Севмаган одам.
Ўзини нима деб овутаркин
Севмаган одам?
Ўйлаб-ўйлаб келолмадим
Бир фикрга,
Асли, ким деб аталаркин
Севмаган одам?

МАЛАК БИЛАН МУЛОҚОТ

- Мавж уранда кафтда сочинг, айлайди беҳуш...
- Ҳар тонг гуллар атри билан қилгум парвариш.
- Айт, қароғинг жозибаси ўтдир бунча ҳам?
- «Кўзинг чўлпон билан қондош» деб қўяр онам.
- Ҳай, ҳай чеҳра ҳам бўлурму мунаввар шунча...
- Ой нурига чўмилгум-да ахир ҳар кеча.
- Мисли муҳаббат гунчаси ул лаъли лаблар...
- Суқли кўзлар зада айлар, жоним азоблар.
- Ул оҳангми ё овозинг — оқар ҳавода?
- Машқ қиламиз саъва билан ҳар куни боғда.
- Дилу жоним ўртадинг-ку, юртинг қай чаман?
- Андижонсой бўйларида униб ўсганман.
- Алдама, ҳай мен ҳам ахир дунё кўрганман,
«Малакларда макон бўлмас», деб ўқиганман.

ДЕСАНГИЗ, ДЕНГ

Ҳуснимға неча волаю ҳайрон, десангиз, денг,
Лутфим яна қанчалара армон десангиз, денг.

Парвоналарим қай бириға раҳми қилай, о,
Кўйимда сенам бўлма-да гирён, десангиз, денг.

Куйдиргали хўп моҳир экансиз, нетай аммо,
Эҳсон, карамим сенга-да ҳижрон десангиз, денг.

Васлим йўлида кўп-ку риёзат, кутар унда
Минг бир чиғириқ, гов, селу тўфон, десангиз, денг.

Сўрғил мени ҳажримга дучор ким, ани ҳолин —
Банда қилурам бўлса-да султон, десангиз, денг.

Ишқим ўти — оташида — ҳаттоки — самандар
Мушкул жуда қолмоғи соғ-омон, десангиз, денг.

Оширғлиғи Бекнинг сиза рост, балки шарафмас,
Биз қулни-да тағин бита қурбон, десангиз, денг.

МУҲАББАТ НЕ?

Висолга интизор этмак маҳоли тарки одатми?
Ҳажр номлиғ бу удум ё момолардан асоратми?

Нечукким кўрмадим бир ошиқи масруру мамнуңни,
Ато касби таваллою оҳу-воҳу надоматми?

Азобимиз санам нозу фироқ ўтига тутатқу,
Ва ё қанча ситам чексак, алар жонига роҳатми?

Вафо қасрига жафо тоғидин кўрғон ясар доим,
Вафо йўлин тутар бўлса, гўзалларга маломатми?

Қўлида жонини тутиб елиб юрса ёр изидин,
Писанд этмай, чимирса қош, ахир шу ҳам адолатми?

Хусн қошида лол, ожиз ошиқ аҳли ҳануз ҳайрон:
Аломатми Юсуф чин ё мисолга тоқ далолатми?

Ўқуб қанча китобатлар жавобин топмади Бек ҳеч:
Муҳаббат бу — синоатми, залолатми ё омадми?

СЕНДА ХОЛОСМИ?

Нозаниним, нози туман сенда холосми?
Нозук адо оҳу билан сенда холосми?

Ишвагар-ей, ойга қараб чимриласан, ҳам
Солланасан, ё сийм-тан сенда холосми?

Мунча таманно ўтасан дилга солиб ўт,
Сарви равон, хипча бадан сенда холосми?

Тўсма юзинг зулфинг ила жоними ўртаб,
Ёнди кўзим, рўйи суман сенда холосми?

Жим турасан, лутфинга ё зор этасанму,
Кериласан, боли суҳан сенда холосми?

Ғамза билан чучваралаб лаълиларингни
Бурма санам, гунча даҳан сенда холосми?

Неча шаҳар сулувлари менгзамади, рост,
Олам аро ҳусни чаман сенда холосми?

Бекка аталган ситаму нозу фиروقлар
Ўзга малақда йўқмикан, сенда холосми?

ВАСЛИНГ ТИЛАБ ЎТСАМ

Айб этма деволингни силаб, сийпалаб ўтсам,
Жонимни ҳовучлаб, яшурин, асталаб ўтсам,
Девонаға йўйма яна сен ҳафталаб ўтсам,
Дарчанг кўзидан мўралаб, ох, қалтираб ўтсам,
Шифо лаълингга ташнаизор хаста лаб ўтсам,

Кўнглим қуши кўкларда саранг учмаса дейман,
Гулзору чаманлар уни чин хушласа дейман,
Иссиқ чамани — ёр дилида қишласа дейман,
Дилдору қушим айру сира тушмаса дейман,
Умрим бўйи жононима жон дасталаб ўтсам.

Мен хўп синадим бу аломат олами гажрин,
Бас қилса нетаркин менга ёр оғули ҳажрин,
Бергаймикин-ей бир куни бу сабрими ажрин,
Сийлайдими ишқ элида сарсон муҳожирин
На бўлур-ей бир дамгина васлинг тилаб ўтсам.

Зорим, талабим ҳам ҳали кўп дайру фанода,
Кўнглим яна қолмиш юзи моҳ гули раънода,
Ёдим мени ёрдаю анга ҳамду санода,
Ўлпониға шаҳрим йўғу бир жоним омода,
Ёр этса вафо, эркаланиб, эркалаб ўтсам.

Ох, борми муҳаббат ярасин малҳами, эй Бек,
Дилдор ситами топғусими барҳами, эй, Бек,
Ул моҳидилим бўлса агар ҳамдами эй, Бек,
Ҳам боғи дилим ҳожасию маҳрами эй, Бек,
Дунёға татир ишқ қўшиғин басталаб ўтсам.

ЧИҚА ҚОЛСА

Кун бота қолсаю ой юз нигорим чиқа қолса,
Мен бир нигоҳига ташнаи зорим чиқа қолса.

Дуррани қимтибу лаблари хандонига босиб,
Ҳур каби соллана товус хиромим чиқа қолса.

Ҳар япроғу гиё кўнглима ҳамдаму ҳамроз,
Дарёга оқизай дардими ёрим чиқа қолса.

Булбулу қумри жимар барглар аросига сингиб,
Дук-дук урар юрагим, ишвакорим чиқа қолса.

Томчи сифат тилим учида титрайди омонат —
Кетмасидан думалаб дил изҳорим, чиқа қолса.

Чирсиллади тубидан косаи сабри-қарорим,
Дарзини этгали пайванд заргорим чиқа қолса.

Ҳар ваъдасида синаб аҳдими безмади ёр, Бек,
Шўҳи забониму кўзи хуморим чиқа қолса.

КЕЧИККАН ОЙ

Ел уйғониб, тонглар отди, кетмадингму тун сорингга?
Адашдингму йўл тополмай жонажон ул диёрингга?

Жамолинг сув узра кўриб, бериб оро яна ўзга,
Кечикдингму ё висолга, мубталои дийдорингга?

Қани измингга фидо ул канизаклар, кўрингач кун
Сени ҳоли кўйдиларму ошиқи беқарорингга?

Юзинг ранги заъфарондур, ўзинг ҳорғин
Ичиқдингму ё менингдек санам безътиборингга?
фаромушроқ,

Суқунинг боиси недур, қаро кийган келинчақдек,
Нечун мовий парда тортдинг зилоли гул узорингга?

Шифои дард истасанг гар кел ҳилолим, манам ошиқ,
Юзимга бос юзунг, зора нафъси қилса хуморингга?

Ўкинма, ой айланиб бир тушар измига гардун боз,
Не ажаб, Бек берса инсоф ул ситамгар-киборингга.

ХАЁЛ КЎКИДА

Ғубор инмай тикилмоға моҳим юзи, қароғига.
Нигоҳимни чўмилтирсам зилол чашми-булоғига.

Хаёл кўкида сўнг парвоз этиб, яйраб бамисли қуш.
Учиб зулфин ҳалинчагида қўнсам сочи боғига.

Бўлур эрди журъат ожиз — жононаю қиёмат иш —
Шамол сийнам чокин сўкиб, сўзум айтсам қулоғига.

Майл қилса раҳм айлаб, қўлимга у хайф-ку, хайф.
Тилар эрдим нажот, кўзум суриб қошу қабоғига.

Масихаю Ҳизр суви на ҳожатким менга басдир —
Учиб-қайтар чоғи лабим сириб ўтсам дудоғига.

Ризодурман санам қанча жафо менга раво кўрса,
Берурман дош умр борича фироғи, димоғига.

Ор этмангиз ғурурни поймол этди дея, Бекдин.
Ки, шоҳ Бобур қўйибдур бош варивашлар аёғига.

ДАЪВОИМ ЙЎҚ

Ерда ҳам, осмонда ҳам сендин ўзга моҳ-ойим йўқ,
Минг қасамким ҳуснинг-а, ўзга ойга даъвоим йўқ.

Мен нечук қилғум даъво ўзга бир ой висолинким.
Гар сенингсиз оламо заминим ҳам самоим йўқ.

Ўйла — олам — ишқ эли, анда ёлғиз муғанний-мен,
Ким, сени васфи юзингдин суюкроқ навоим йўқ.

Оҳу нолам тескари мужгон ўлиб эзар бағрим.
Кипригинг наштаридан ўзга чора давоим йўқ.

Дил ярам оғриб мудом, этмагай гар юзим равшан,
Сени ўйлашдин улур завқу нашгу намоим йўқ.

Келтирур субҳи сабо сен чиқорган нафасларинг,
Мен нафас олгум фақат ондин, ортиқ ҳавоим йўқ.

Не тиларсан Бек, яна ошиғи бошукур бўлғай,
Жонга жон бермақдин аъло мени муддаоим йўқ.

МУНДАРИЖА

Пиримқул Қодиров. Бобур Мирзо изидан 5

Биринчи қисм

Ушалмаган орзулар сари	7
Ўзбекистон йўлларида	11
Ўз юртингда адашма	15
Туркменистон чўлларида	21
Туркман қизлари	23
«Санжар» айвонидаги суҳбат	25
Яхшилар кўп дунёда	27
Афғон билан турилган ватан	31
Тоғ йўлида учраган сулув	33
Орзудаги шаҳар	36
Аянчли зиёратгоҳлар. Қани машҳур Мусалло?	40
Кўзим чиқсин...	44
Амир Темурни кўрган намозгоҳ	47
Ҳиротнинг қадимий кўчаларида	50
Султон хотирасига қолган тош	53
Наҳотки орқага қайтсак?	56
Шаҳидлар мазори	58
Чекиниш	60

Иккинчи қисм

Фирдавсийнинг мовий диёри 63

ЭРОН

Сарҳадда бир жонон	63
Гўзал Машҳад	67
Ажойиботга тўла бу диёр	69
Ўхшаш, аччиқ қисматлар	73
Тўлқин ака ранжиган тонг	78

ПОКИСТОН

Қайдасан, Лоҳўр?	82
Лоҳўр манзаралари. Ошиқ Салим	94
Тонгги таҳлика ва чарақлаган умидлар	98
Ишқ гирдобиди қолган малика	104
Мозийга назар. Армонларим	111

Учинчи қисм

СЕҲРИ ХИНДИСТОН

Чегарада уч кеча	119
Ниҳоят дарвоза очилди!	131
Энг тарихий жанг	137

Понипат жангига қўйилган ёдгорлик	142
Эски ва Янги Деҳлида	144
Қимматга тушган ҳавас	156
Ҳинд дастурхони	167
Шаддот ҳинд қизи — қуралай кўз Манжу	171
Ўлуғлар мазори	177
Муҳаббат ва садоқат кошонаси	182
Бутун менинг турилган куним	191
Мафтункор шахс	199
Боғи ором — боғи беором	207
Олтин Бенгалияни излаб	217
Бир пиёла сувга алмашмам	225
Наргис ватани	231
Авраңгзеб қиличи. Олтин сопли пичоқ	236
Ҳинд сув парилари	243
Бу муҳаббат қасри эмас...	248
Бобур авлодлари бор экан!	255
Маъшуқа исми билан аталган шаҳар	265
Бобурийлар хонадонида байрам	268
Иккинчи Тож Маҳал	273
Илҳом париси	279
Қуролимиз пичоқ эди	285
Акбаршоҳнинг ҳайратомуз қалъалари	291
Яна Деҳлида. Лаъл қалъа	298

Т ў р т и н ч и қ и с м

ҚАЙТИШ

Ҳинд элидаги сўнги кунлар	304
Яна Доҳўрда	308
«Гурбатга лаънатлар бўлсин»	310
Ҳайбар довони	314
Саҳро йўли — узун йўл	318
Тушларимда Андижон	322
Она юрт нафаси	326
Ватандин яхши ёр бўлмас	328
Муаллиф узри	331
ХОТИМА ёки Сафардан кейинги фасл	334
КўНГЛИМДАГИ ГУЛЛАРИМ...	339
(Шеърлар)	

ҚАМЧИБЕК КЕНЖА

ҲИНД СОРИҒА

(САФАРНОМА)

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000

Муҳаррир *А. Бобониёзов*
Рассом *К. Акчулаков*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 2.03.2000. Босишга рухсат этилди 12.06.2000.
Бичими 84X108^{1/32}. Балтика гарнитураси. Офсет босма табоғи.
Нашриёт ҳисоб табоғи 18,5. Адади 5000 дона. Буюртма № 442.
Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.**